

PHILOLOGICA JUVENILIA

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

BOHEMICA 2 OLMUCENSIA

OLMOUC 2011

OBSAH

Editorial (Vít Gvoždiak)	9
Errata	11

DIACHRONNÍ LINGVISTIKA

HANA KREISINGEROVÁ: Klementinský Nový zákon, památka na pomezí druhé biblické redakce	14
MARKÉTA PYTLÍKOVÁ: Možný přínos edice nejstaršího českého biblického překladu pro staročeskou lexikografii	19
KATEŘINA VOLEKOVÁ: Staročeské <i>licoměrníctvo, speklость a zdrychtánie</i> v latinsko-českém slovníčku smrtelných hříchů	25
KATEŘINA RYSOVÁ: K postavení obligatorních směrových doplnění „odkud“ ve větě češtiny doby střední	32
ROBERT DITTMANN: K místu kralického Nového zákona z r. 1601 v bratrské tradici	37
PETER KARPINSKÝ: Výskyt konjunkcí v texte <i>Zatraceňja a Spaseňja</i>	45
MICHAELA MARTINKOVÁ: K vybraným problémům latinsko-staroslověnské lístkové kartotéky z archivní pozůstalosti V. Tkadlčíka	52

GRAMATIKA

LUBOMÍR RENDÁR: Poznámky o glotalizačných javoch v slovenčine	58
LUCIA VALOVÁ: Kvalitatívna modulácia reči	66
ELIŠKA MÜHLTORFOVÁ, LUCIE VALÁŠKOVÁ: Morfologické adaptace přejatých antroponym	75
LUCIE LONÍKOVÁ: Pravopisné a morfologické adaptace francouzských zdvojených jmen osobních v češtině	90
MARTIN JANEČKA: Sémantické důsledky elidování reflexivních klitik při procesu deverbativní transformace	98
ANDREA HUDOUSKOVÁ: Mediopasivum a kompoziční pojetí agentu	106
RENATA ŽILÁKOVÁ: Problematika vyjádření implikovaného významu slovesného predikátu	117
FRANTIŠEK MARTÍNEK: K valenci u analytických verbonominálních spojení (s příklady ze starší i dnešní češtiny)	124

NATALIA PROSOLENKO: Субъективный порядок слов в русском и чешском языке	133
---	-----

PAVLÍNA JÍNOVÁ: Vybrané problematické aspekty konektivních prostředků v rámci anotace mezivýpovědních významových vztahů v PDT	138
--	-----

LEXIKOLOGIE A FRAZEOLOGIE

ANDREA GOÓTŠOVÁ: Proces štandardizácie a fungovanie hydroným v jazykovej komunikácii	150
--	-----

ZUZANA SEDLÁČKOVÁ: Aktuálnosť verzus nadčasovosť slangových výrazov v reči slovenskej mládeže	161
---	-----

ANNA KADLECOVÁ: Slovtvorné adaptácie anglicismů v informačně-technologické slovní zásobě	166
--	-----

SÉMANTIKA

MARTINA IVANOVÁ: Vidím, že ťa niečo trápi... (epistemické kvantifikátory a evidenčné kvalifikátory v slovenčine)	180
--	-----

JANKA ŠUCHOVÁ: Subjektívne kontra objektívne vo farebných pomenovaniach z lingvisticko-konfrontačného hľadiska	188
--	-----

ALEXANDRA CHOMOVÁ: Subjektivizácia vo vyjadrení posesívnych vzťahov	196
---	-----

RADEK OCELÁK: Empirický výzkum vágního významu: vágní skalární modifikátory v češtině	207
---	-----

KOMUNIKACE

ANNA GALISOVÁ: Ja v pozícii subjektu v hovorenej komunikácii	218
--	-----

KATARZYNA LIBER: Komunikacja niewerbalna a wiarygodność nadawcy	223
---	-----

TAMÁS TÖLGYESI: (Ne)přítomnost mluvčího a adresáta v komunikaci 21. století	234
---	-----

VERONIKA OPLETALOVÁ: Pan A hovoří, pan B naslouchá. Analýza komunikace znázorněné v kreslených vtipěch na příkladu díla Manfreda Limmrotha	238
--	-----

RADKA NOVÁKOVÁ: Já a ty v českém znakovém jazyce (cesty k porozumění)	247
---	-----

STANISLAVA ZAJACOVÁ: Imitácia komunikačného registra lekára a sestričky v rolových hrách detí	259
---	-----

ŽANETA ŠLEMAROVÁ: Problematika nácviku anamnestických otázek lékaře ve výuce češtiny pro cizince	275
--	-----

PAVEL PEČENÝ: Já, Ty a Vy v učebnicích češtiny pro cizince	281
--	-----

MARTINA VOHRALÍKOVÁ: Funkční aspekty návodového textu	290
---	-----

LUCIE RYCHNOVSKÁ: Korespondence jako pramen jazykového zkoumání (na materiálu korespondence Bedřicha Smetany)	295
---	-----

OBEČNÁ LINGVISTIKA

JIŘÍ MATELA: Japonština – subjektivní jazyk (?)	302
ANNA KRASILNIKOVA: Долго ли живут этнические стереотипы? (На материале Записок Ф.Ф. Вигеля и современных исследований по этнолингвистике)	312
VÍT GVOŽDIAK: Jakobsonova nomotetická věda o jazyce	318
RADKA JULÍNKOVÁ, MAREK NAGY: Sclerosis multiplex a problémy řeči/jazyka: základní přehled	327

LITERÁRNÍ VĚDA

DANA MAČUDOVÁ: Motív cesty v ľudovom čítaní v staršej literatúre	342
PETRA KELČÍKOVÁ: Podoba faustovského motívu v slovenskej romantickej dráme	346
MICHAELA LETÁKOVÁ: „Všetchny příběhy moje takovou podobu mají, že marně hledám v nich nitku, které se Théseus držel“(Spor o evropské hodnoty ve věžeňských verších Josefa Kostohryze)	352
MONIKA MACIEJEWSKA: „...gawędka całą naszą rozrywką w chwilach wolnych od zatrudnień”. Interakcja nadawcy i adresata w <i>Pamiętkach JPana Seweryna Soplicy cześnieika parnawskiego</i> Henryka Rzewuskiego	358
MARTINA PÁLUŠOVÁ: Specifika překládání dramatických textů (Několik tezí k problematice překladu nejen současných ruských dramát)	365

VARIA

LUBOMÍR MACHALA: S nadhledem o apetitu aneb Arnošt Lustig naposledy v Olomouci	372
ZUZANA ZEMANOVÁ: První ročník symposia Umění a kultury střední Evropy	375
Resumé	380

CONTENTS

Editorial (Vít Gvoždiak)	9
Errata	11

DIACHRONIC LINGUISTICS

HANA KREISINGEROVÁ: New Testament from Klementinum, Work on the Border of the Second Biblical Translation	14
MARKÉTA PYTLÍKOVÁ: Potential Contribution of the Czech Edition of the Oldest Bible Translation to the Old Czech Lexicography	19
KATEŘINA VOLEKOVÁ: Old Czech <i>Licoměrníctvo</i> , <i>Speklost</i> and <i>Zdrychtání</i> in the Latin-Czech Dictionary of Deadly Sins	25
KATEŘINA RYSOVÁ: On the Position of Obligatory Directional Verbal Modification “from where” in a Sentence of the Czech of Central Period	32
ROBERT DITTMANN: On the Place of the Kralice New Testament of 1601 in the Brethren Tradition	37
PETER KARPINSKÝ: Occurrence of Conjunctions in the Text of <i>Zatraceňja</i> <i>a Spaseňja</i>	45
MICHAELA MARTINKOVÁ: Towards Selected Aspects of Latin-Old Church Slavonic Card Index Catalog of V. Tkadlčík's Archival Estate	52

GRAMMAR

LUBOMÍR RENDÁR: Notes on Glottalisation Phenomena in Slovak	58
LUCIA VALOVÁ: Qualitative Modulation of Speech	66
ELIŠKA MÜHLDORFOVÁ, LUCIE VALÁŠKOVÁ: Morphological Adaptation of Loan Anthroponyms	75
LUCIE LONÍKOVÁ: Spelling and Morphological Adaptations of French Double Personal Names in Czech	90
MARTIN JANEČKA: Semantic Implications of Elision of Reflexive Clitics in the Process of Deverbative Transformation	98
ANDREA HUDOUSKOVÁ: Mediopassive and Compositional Approach to Agent	106
RENATA ŽILÁKOVÁ: The Problem of Implied Meaning Expression of Verbal Predicate	117
FRANTIŠEK MARTÍNEK: On the Valency of Light Verb Constructions (with Examples from Older and Modern Czech)	124

NATALIA PROSOLENKO: Subjective Word Order in Czech and Russian	133
PAVLÍNA JÍNOVÁ: Selected Problematic Aspects of the Connective Devices in Semantic Annotation of Discourse Relations in PDT	138

LEXICOLOGY AND PHRASEOLOGY

ANDREA GOÓTŠOVÁ: The Process of Standardization and Functioning of Hydronyms in Language Communication	150
ZUZANA SEDLÁČKOVÁ: Actualness versus Timelessness of Slang Expressions in Speech of Slovak Youth	161
ANNA KADLECOVÁ: Derivational Adaptation of Anglicisms in IT Vocabulary	166

SEMANTICS

MARTINA IVANOVÁ: I See that Something Is Bothering You... (Epistemic Quantifiers and Evidential Qualifiers in Slovak Language)	180
JANKA ŠUCHOVÁ: Subjective versus Objective in Color Names from Linguistic-Contrastive View	188
ALEXANDRA CHOMOVÁ: Subjectivisation in Expressing Possessive Relations	196
RADEK OCELÁK: Empirical Research on the Importance of Vague Meaning: Vague Scalar Modifiers in Czech	207

COMMUNICATION

ANNA GALISOVÁ: "I" in the Subject Position in Oral Communication	218
KATARZYNA LIBER: Non-Verbal Communication and the Credibility of Sender	223
TAMÁS TÖLGYESI: Presence/Absence of Sender and Receiver in the Communication of the 21 st Century	234
VERONIKA OPLETALOVÁ: Mr. A is talking, Mr. B is listening. Analysis of Communication in Cartoons on the Example of the Work of Manfred Limmroth	238
RADKA NOVÁKOVÁ: "I" and "You" in the Czech Sign Language (Path to Understanding)	247
STANISLAVA ZAJACOVÁ: Imitation of Communication Registry of Physician and Nurse in Children's Role-Playing Games	259
ŽANETA ŠLEMAROVÁ: The Issue of Doctor Anamnestic Questions Practicing in Teaching Czech for Foreigners	275
PAVEL PEČENÝ: "I" and "You" in Textbooks of Czech for Foreigners	281
MARTINA VOHRALÍKOVÁ: Functional Aspects of Instructional Text	290
LUCIE RYCHNOVSKÁ: Correspondence as a Source of Language Research (on the Material of Bedřich Smetana's Correspondence)	295

GENERAL LINGUISTICS

JIRÍ MATELA: Japanese – Subjective Language (?)	302
ANNA KRASILNIKOVA: How Long Do the Ethnic Stereotypes Live ? (Based on the Memoir by F. Vigel and Current Ethnolinguistic Studies)	312
VÍT GVOŽDIÁK: Jakobson's Nomothetic Science of Language	318
RADKA JULÍNKOVÁ, MAREK NAGY: Sclerosis Multiplex and Speech/Language problems: Basic Overview	327

LITERARY THEORY

DANA MAČUDOVÁ: The Motive of Path in Older Literature Folk Reading	342
PETRA KELČÍKOVÁ: The Form of the Faustian Motive in Slovak Romantic Drama	346
MICHAELA LETÁKOVÁ: "All my Stories Have a Form that I Seek in Vain the Fibre that Theseus Held" (The Dispute over the European Values in Prison Verses by Joseph Kostohryz)	352
MONIKA MACIEJEWSKA: „...gawędka całą naszą rozrywką w chwilach wolnych od zatrudnień”. The Interaction of Sender and Recipient in <i>Pamiętki JPana Seweryna Soplicy cześnika parnawskiego</i> by Henry Rzewuski	358
MARTINA PÁLUŠOVÁ: The Specifics of Translating Dramatic Texts (Several Theses on the Issue of Translation not only of Contemporary Russian Dramas)	365

VARIA

LUBOMÍR MACHALA: S nadhledem o apetitu aneb Arnošt Lustig naposledy v Olomouci	372
ZUZANA ZEMANOVÁ: První ročník sympozia Umění a kultury střední Evropy	375
Resumé	380

EDITORIAL

VÍT GVOŽDIAK

Druhé číslo třetího ročníku časopisu *Bohemica Olomucensia* přináší příspěvky, které zazněly na 11. mezinárodním Setkání mladých lingvistů v květnu loňského roku. Motto této konference – Já a Ty. Subjekt, subjektivita, subjektivizace – dává tušit širokou tematickou rozkročenost, jež by mohla pro čtenáře představovat jistou výhodu. Uspořádanost předkládaného čísla by totiž bylo možné vnímat jako syntetizující gesto, které má vybízet k seznámení se s paletou přístupů a názorů, jež v prostoru několik desítek stran esencionalizují aktuální stav mladé české, slovenské, polské a ruské vědy o jazyce a jeho produktech.

Tato idealita se ale v praxi nikdy nerealizuje zcela důsledně. Z tohoto důvodu jsou některé texty svázány s tématem konference spíše volněji, výjimkou nejsou ani takové případy, kdy – abych parafrázoval jednu významnou českou lingvistiku – s tématem subjektivit mají společné to, že jsem ho přednesl „já“ (rozumí se konkrétní autor).

Obsahová rozrůzněnost textů, v tomto případě pokrývající problematiku diachronní lingvistiky (teoretického i praktického rázu), otázky z natolik diferencovaného pole, jakým je gramatika, témata z oblasti sémantiky, pragmatiky a (teorie) komunikace, metodologické a teoretické reflexe lingvistiky a v neposlední řadě také přístupy literárněvědné a translatologické, si od svých recipientů vyžaduje – jak doufáme – aktivní přístup, jehož hlavní charakteristikou je názorový liberalismus, neslučující se s redukováním na pouhé mechanické plnění akademických povinností.

Tradičně též připojujeme sekci *Varia*. V aktuálním čísle se mohou čtenáři dočíst o poslední návštěvě Arnošta Lustiga v Olomouci a také o sympoziu *Umění a kultury střední Evropy*, které proběhlo v polovině března letošního roku.

Dynamická stabilita či kategoriální deštník, který se toto číslo pokouší rozevřít mezi první a poslední stranou, jsou samy o sobě ideální koncepty. Domnívám se, že v předchozích letech se především zásluhou editora a dalších invariantních členů, kteří připravují publikační výstup z olomouckých setkávání mladé lingvistické generace, dařilo k těmto ideálům přibližovat obdivuhodně blízko.

ERRATA

V třetím čísle prvního ročníku časopisu
(z roku 2009) byly chybně uvedeny:

název Filologica Juvenilia, správné znění
Philologica Juvenilia;

v tiráži ISSN 0231-634X, správné znění
ISSN 1803-876X.

Za chyby se omlouváme.

DIACHRONNÍ LINGVISTIKA

KLEMENTINSKÝ NOVÝ ZÁKON, PAMÁTKA NA POMEZÍ DRUHÉ BIBLICKÉ REDAKCE

HANA KREISINGEROVÁ

1 ÚVOD

Klementinský Nový zákon je památka uchovávaná v Národní knihovně v Praze pod sign. XVII E 13. Obsahuje téměř kompletní text Nového zákona (chybí pouze pár úvodních listů obsahujících text Mt 1,1 – Mt 1,21¹) a úplný závěr Zjevení sv. Jana (od Ap 21,2). Jedná se o rukopis z roku 1426, který doposud nebyl podrobněji zkoumán (třebaže jistě jeho výjimečnosti si byl vědom už i Josef Truhlář, autor přehledu rukopisů Národní knihovny, který jej ve svém katalogu hodnotí jako „filologicky důležitý kodex“²).

Klementinský Nový zákon je památkou přináležící k druhé biblické redakci, překladu, který je sám o sobě také doposud stranou většího badatelského zájmu – částečně jistě i proto, že žádná druhoredakční bible dosud nebyla ve své úplnosti zpřístupněna širšímu okruhu badatelů prostřednictvím kritické edice.

Nedostatek odborných prací věnujících se druhému staročeskému překladu výrazně ztěžuje orientaci mezi druhoredakčními biblemi a zároveň je výrazným omezením při pokusech zhodnotit vývoj staročeského překladu v jeho posloupnosti. Proto jsme se rozhodli k výzkumu druhého staročeského překladu přispět zpracováním elektronické edice jedné z druhoredakčních památek. Jako vhodný pro ediční zpracování byl vytipován právě rukopis Klementinského Nového zákona. Při volbě této památky bylo přihlédnuto k tomu, že právě Nový zákon je považován pro druhou redakci za stěžejní a nejlépe propracovanou část Bible – v případě Starého zákona se hovoří spíše jen o jisté revizi³. Při výběru konkrétní památky pak jistou roli sehrála také již zmiňovaná „filologická důležitost“ tohoto díla, o jejíž podstatě pojednáme v následující části příspěvku.

Elektronická edice začala vznikat na počátku tohoto roku, a to na půdě oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR. Podílí se na ní vedle autorky příspěvku ještě Mgr. M. Pytlíková. Přepis vzniká v rámci grantového projektu GA ČR č. P406/10/1140 *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází)*. Do budoucna se uvažuje také o zapojení připravené edice do projektu Národní univerzitní knihovny zvaného *Manuscriptorium*, který zpřístupňuje staročeské památky jak formou prepisů, tak i prostřednictvím jejich elektronických fotokopií. Tato forma zveřejnění je pro tuto památku – vzhledem k její poměrně komplikované struktuře

1 Na prvním dochovaném foliu se nachází neumělý nadpis, patrně doplněný později: Evangelium svatého Matouše). Začátky doplněné jinou rukou nacházíme i u ostatních biblických knih, zdá se, že pův. rukopis počátky nijak výrazně nesignalizoval (viz např. i f. 45r).

2 Viz Truhlář, J.: *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné universitní knihovny pražské 3*. Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1906, s. 75.

3 Srov. k tomu Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Vyšehrad, Praha 1997, s. 71.

– obzvlášť výhodná. Lexikální materiál, který bude na základě přípravy textu získán, bude zároveň poskytnut pro vnitřní potřebu autorům *Elektronického slovníku staré češtiny*.

2 PŘÍPRAVA EDICE

V první fázi příprav bylo nezbytné připravovaný rukopis blíže popsat, zároveň jsme se pokusili na základě prvních sondážních průzkumů určit jeho postavení v rámci druhoredakčních biblí. Výsledky těchto přípravných prací shrnuje následující přehled.

2.1 POPIS RUKOPISU

Klementinský Nový zákon je rukopisnou památkou opatřenou latinsky psanými biblickými konkordancemi, namnoze rubrikovanými, a rozsáhlými písařskými glosami, zapisovanými jak interlineárně, tak i marginálně. Autory přípisů jsou nejméně dva různí písaři, o čemž svědčí jak typ písma, tak i charakter samotných přípisů. Na zápisu hlavního textu památky se postupně vystřídali nejméně dva různí písaři, přičemž hlavní text byl zapsán písařem jediným⁴. Do částí zapsaných hlavním písařem byly také nejčastěji doplňovány rozsáhlé glosy, zatímco v částech zhotovených dalším písařem už se téměř neobjevují. To by mohlo naznačovat, že autorem převážné části glos mohl být sám první písař, nicméně tuto domněnku bude nutné ještě podpořit podrobnějším průzkumem⁵.

Glosátorských přípisů se v textu nachází opravdu velké množství. Objevují se jak přípisky latinské, tak i přípisky české. Latinské glosy jednak přinášejí latinské komentáře k danému biblickému místu, jednak doplňují k příslušnému místu vulgátní znění.

V případě přípisů českých (které tvoří většinu z evidovaných glos) se jedná nejčastěji o paralelní český překlad příslušných biblických míst, který na některých místech dosahuje až rozsahu interlineárního překladu. A právě tato skutečnost patrně přiměla J. Truhláře hodnotit tuto památku jako filologicky významnou. Skutečnost, že se jedná o rukopis obsahující interlineární překlad, umožňuje porovnání dvou rozdílných verzí biblického textu v rámci jediného rukopisu.

Tento fakt se stává o to významnější, že dosavadní kusé výzkumy věnované druhé redakci naznačují, že v rámci této redakce mohly existovat dvě užší skupiny textů. O tomto rozdělení uvažoval již Vladimír Kyas, který ve své monografii věnované české biblí hovoří o jedné ze skupin jako o biblích typu NZ Těšínského⁶. Ty by podle jeho zjištění měly přinášet mladší podobu druhého překladu, částečně už ovlivněného překladem třetím. Konkrétnímu přiřazení všech jednotlivých druhoredakčních biblí k oběma skupinám ani charakteru mladší revize se už ale ve své monografii blíže nevěnuje.

2.2 PRŮZKUM GLOS KLEMENTINSKÉHO NOVÉHO ZÁKONA

Existence druhoredakčního rukopisu, který obsahuje dva rozdílné biblické překlady, pocho-
pitelně evokuje myšlenku, že by v rámci nadepsaného textu mohla být zachycena právě zmíněná mladší podoba druhoredakčního překladu. Této myšlence jsme se ostatně věnovali ještě

⁴ Výraznější předěl v písmu lze sledovat zejména na foliu 231r.

⁵ O tomto tvrzení by mohl mj. svědčit i fakt, že autor části přípisů používá v rámci doplněných marginálních glos dokonce i značení rubrikou ve stejném duchu, jako se vyskytuje v hlavním textu (viz např. f. 15v).

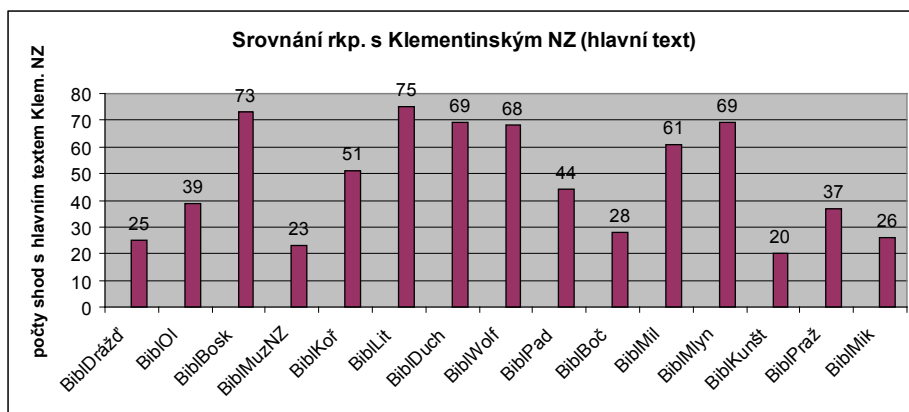
⁶ Srov. k tomu Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Vyšehrad, Praha 1997, s. 78–98.

před započítáním soustavných prací na edici této památky⁷. Tehdy byla tato možnost zkoumána na kratším úseku Janova evangelia, který byl srovnáván s některými rukopisy druhé biblické redakce. Tehdejší průzkum naznačil, že by bylo skutečně možné o podobném rozdělení druhoredakčních biblí na dvě skupiny uvažovat. Zároveň se však jednalo o poměrně malý vzorek, a proto nebylo možné na jeho základě činit žádné zásadnější závěry. Proto bylo rozhodnuto na tehdejší srovnání navázat průzkumem rozsáhlejším, zahrnujícím objemnější vzorek textu, získaný v rámci současné ediční přípravy. Ten byl vypracován na podkladě osmi kapitol Matoušova evangelia (Mt 1–8). Na základě srovnání textu vybraných 17 biblických rukopisů, zahrnujících jak základní rukopisy druhé redakce, tak i vybrané zástupce redakcí ostatních⁸, bylo vytypováno 80 samostatných lexikálních jednotek, u nichž došlo v rámci sledovaných památek k výraznějším jazykovým posunům. Takto získané lexikální jednotky byly následně podrobeny podrobnému srovnání. Sledovány byly shody a rozdíly v překladu těchto míst mezi jednotlivými památkami navzájem, a především ve vztahu k základnímu textu Klementinského Nového zákona a jeho mladší nadepsované úpravě. (Při vyhodnocování průzkumu nebyly zohledňovány coby příznaky neshody drobnější úpravy zkoumaných slov⁹.)

2.2.1 Výsledky průzkumu

Výsledky srovnání jsme se rozhodly prezentovat ve formě dvou grafů, které umožňují rychlou orientaci v rámci většího počtu zkoumaných rukopisů.

V prvním grafu jsou zachyceny výsledky porovnání zkoumaných rukopisů se základním textem Klementinského Nového zákona. Jednotlivé sloupce zachycují počty případů, kdy se daný rukopis shodoval se zněním Klementinského Nového zákona. Druhý z grafů zachycuje podobné pozorování, tentokrát při porovnání s mladší interlineárně nadepsanou verzí téže památky.

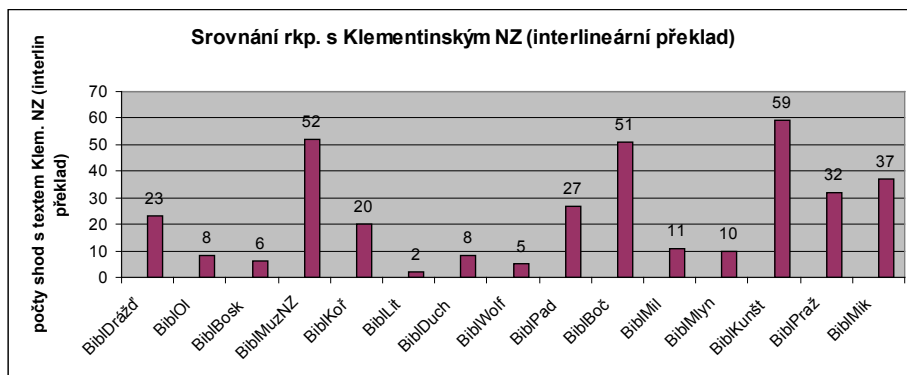

Graf č. 1

7 Viz Sobalíková, H.: Druhá redakce staročeského překladu bible. Uvedení do problematiky. In: Kováčová, V. (ed.): *Varia XVII., Zborník materiálů z XVII. kolokvia mladých jazykovedcov, Liptovská Osada – Škutovky 7.–9. 11. 2007*. Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, Katedra slovenského jazyka a literatúry FF KU v Ružomberku, Bratislava 2009, s. 433–438.

8 Přehled zkoumaných rukopisů viz soupis literatury za článkem.

9 Tj. např. pokud bylo pouze imperfektum nahrazeno složeným tvarem, či došlo pouze u mladšího textu k nějaké pravidelné jazykové změně ap.

Graf č. 2

Provedené srovnání ukázalo, že přes jistou míru samostatnosti jednotlivých památek je možné o dvou skupinách v rámci druhé redakce uvažovat, přičemž základní text Klementinského Nového zákona má evidentně blíž ke skupině starší. Tam bychom mohli vedle tohoto textu zahrnout Bibli boskovickou, Bibli litoměřickou, Bibli Duchkovu, Bibli wolfenbüttelskou a Bibli mlynářčinu.

Mladší interlineární text ovšem již patří k mladší úpravě, která se jeví dokonce jako kompaktnější než skupina předchozí. Vedle interlineárního překladu Klementinského Nového zákona sem můžeme zařadit Muzejní Nový zákon, Bibli Bočkovu a Bibli kunštátskou.

Zjištěná fakta částečně upravují a zpřesňují výsledky staršího průzkumu. Předpokládáme, že tato skutečnost je způsobena především rozdílným rozsahem obou vzorků, nicméně nelze vyloučit ani možnost, že u tzv. smíšených biblí mohly být jednotlivé biblické knihy popisovány z různých předloh. Tuto domněnku však bude nutné ještě podrobit rozsáhlejší analýze, která teprve bude moci stanovit bližší vztahy mezi jednotlivými druhoredakčními památkami.

3 SHRNUTÍ

U příležitosti zahájení prací na elektronické edici Klementinského Nového zákona byl v rámci tohoto příspěvku představen prvotní popis zkoumané památky. Zároveň byl proveden průzkum, který měl stanovit poměr mezi základním textem a jeho nadepisovanou glosovanou verzí. Na základě tohoto porovnání bylo ukázáno, že zkoumaná památka může být do jisté míry považována za rukopis stojící na pomezí obou druhoredakčních úprav, a porovnání obou jeho verzí tak může signalizovat rozdíly mezi oběma úpravami. Při dalších průzkumech však bude nutné počítat s jistou mírou samostatnosti každé druhoredakční památky, jakož i s možností, že jednotlivé novozákonní knihy druhoredakčních rukopisů by mohly být případně ovlivněny oběma druhoredakčními typy.

Zjištěná fakta zatím nelze brát jako zásadní pro posouzení celé druhé redakce, průzkum Klementinského Nového zákona je teprve na počátku, i přesto je snad možné doufat, že připravovaná elektronická edice tohoto díla přispěje k celkovému pohledu na druhou redakci, jejíž komplexní posouzení doposud schází.

Příspěvek vznikl s podporou grantového projektu Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny č. LC 546 a textového grantu GA ČR č. P406/10/1140 Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálovýchází).

LITERATURA

- Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Vyšehrad, Praha 1997.
- Sobalíková, H.: Druhá redakce staročeského překladu bible. Uvedení do problematiky. In: Kováčová, V. (ed.): *Varia XVII., Zborník materiálov zo XVII. kolokvia mladých jazykovedcov, Liptovská Osada – Škutovky 7.-9. 11. 2007*. Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, Katedra slovenského jazyka a literatúry FF KU v Ružomberku, Bratislava 2009, s. 433–438.
- Truhlář, J.: *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné universitní knihovny pražské 3*. Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1906.

PRAMENY

I. redakce:

- Bible drážďanská*. (2. pol. 14. stol.) /BiblDr/ rkp. nedochován, pův. Drážďany, Královská knihovna, O 85.
- Bible olomoucká*. (1417) /BiblOl/ Olomouc, SVK III1/I, II.

II. redakce:

- Bible boskovická*. (1415–20) /BiblBosk/, Olomouc, SVK III 3.
- Muzejní Nový zákon*. (1422), /BiblMuzNZ/ Praha, Muz I H 28.
- Nový zákon Kořeckův*. (1425), /BiblKoř/ Praha, UK XVII D 30.
- Nový zákon glosovaný*. (1426) /BiblKlemNZ/. Praha UK XVII E 13.
- Bible litoměřická*. (1429) /BiblLit/ rkp. tč. nezvěstný, dříve Litoměřice, bisk. knih. B I F/2.
- Bible Duchkova*. (1433) /BiblDuch/ Kroměříž, SA 7728/15923.
- Bible wolffenbüttelská*. (30. léta 15. stol.) /BiblWolf/ Wolffenbüttel, knihovna knížete A. Extravag. 25.12
- Bible Bočkova*. (1. pol. 15. stol.) /BiblBoč/ Brno, SA G 10 č.121/I,II.
- Bible milánská*. (pol. 15. stol.) /BiblMil/ Milán, Biblioteca di Brera AE XIII 35.
- Bible mlynářčina*. (pol. 15. stol.) /BiblMlyn/ Praha, UK XVII A 10.
- Bible kunštátská*. (pol. 15. stol.) /BiblKunšt/ Kutná Hora, Martin z Tišnova 1489.
- Bible mikulovská*. (3. čtvrtina 15. stol.) /BiblMik/ Brno, UK Mk 1.

III. redakce:

- Bible padeřovská*. (1432–5) /BiblPad/ Vídeň, NK 1175.

IV. redakce:

- Bible pražská*. (1488) /BiblPraž/ st. tisk Knihopis 2.

Oddělení vývoje jazyka

Ústav pro jazyk český

Akademie věd ČR, v. v. i.

<kreisingerova@ujc.cas.cz>

MOŽNÝ PŘÍNOS EDICE NEJSTARŠÍHO ČESKÉHO BIBLICKÉHO PŘEKladu PRO STAROČESKOU LEXIKOGRAFIÍ

MARKÉTA PYTLÍKOVÁ

0

Pro českou historickou lexikografii jsou staročeské biblické památky zásadním pramenem k poznání dobové slovní zásoby. Oproti soudobým textům mají několik jedinečných rysů. Jde o texty rozsáhlé, nabízející bohatý korpus lexikálních jednotek pokrývající široké spektrum slovní zásoby – od „slov všedního dne“ po hapax legomena. Jde o velmi přesné texty překladové, při určování významu lze tedy přihlížet k předloze zdrojového latinského textu. Jde o texty zachované ve značném množství – z období do roku 1500 se nám zachovalo 29 úplných rukopisných biblí, dva prvotisky úplných biblí a několik desítek dalších památek, které obsahují alespoň část biblického textu. Pokrývají široké období staročeského písemnictví, u kompletního biblického překladu jde zhruba o dobu sto padesáti let (cca 1360–1500), první evangeliáře a žaltáře jsou ještě o něco starší. Jejich srovnání tedy nabízí možnost diachronního průřezu, můžeme v jejich rámci například sledovat nástup a ústup lexikálních jednotek a vyrovnávání se s popisem neznámých nebo neobvyklých skutečností. Zároveň, díky častému dochování několika památek se shodnou redakcí staročeského biblického překladu, je možné provádět i srovnání synchronní a díky němu například odhalit písařské omyly apod.

Už od doby Jana Gebauera si byli historičtí lexikografové vědomi jedinečnosti materiálu čerpaného ze staročeských biblí a zahrnovali jej hojně do lexikální excerpce k chystaným historickým slovníkům. Excerpční materiál k *Staročeskému slovníku*, který vznikl od počátku padesátých let 20. století a zahrnuje přes milion lístků, obsahuje kupříkladu důkladnou excerpce základních rukopisů první redakce staročeského biblického překladu, Bible drážďanské a Bible olomoucké. Lístky z těchto památek jsou obvykle zpracovány velmi pečlivě, obsahují nejen dané slovo alespoň v minimálním kontextu, ale obvykle také latinský text předlohy, případně i variantní překlad z některé mladší biblické redakce. Lexikální archiv oddělení vývoje jazyka ÚJČ, v kterém je tato excerpce uložena, je základním materiálem pro tvorbu dvou moderních historicko-lexikografických děl: *Staročeského slovníku* (1968–2008) a *Elektronického slovníku staré češtiny* (od 2005), který na něj abecedně navazuje. K materiálu této excerpce také přihlíželi autoři *Malého staročeského slovníku* (1978).¹

Přes všechnu poctivou a pečlivou práci, která je věnována přípravě a zpracování lexikálního materiálu z biblických zdrojů, se může ojediněle stát, že se lexikograf v určení významu některého slova – obvykle řídce doloženého a sémanticky zatemněného – zmylí. Ve svém příspěvku

1 „Neocenitelnou pomocí byla pro autorský kolektiv možnost využít lexikálního materiálu vyexcerpovaného pro zmíněný nový úplný Staročeský slovník, neboť bez ní by tato příručka v daném rozsahu vůbec nemohla vzniknout.“ Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K.: *Malý staročeský slovník*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1979, s. 7.

bychom rádi poukázali na to, jak může v takovém případě pomoci kritická edice daného textu, která lexikografický materiál doplní o další nutné informace. Soustředíme se konkrétně na edici *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká*, jejíž závěrečný, pátý díl obsahující knihy prorocké a knihy Makabejské, byl zpracován na půdě oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český a roku 2009 vydán.²

Na příkladu tří lexikograficky již zpracovaných lexikálních jednotek – jedné z *Malého staročeského slovníku* (dále MSS), druhé z *Elektronického slovníku staré češtiny* (dále ESSČ) a třetí ze *Staročeského slovníku* (dále StČS) – se pokusíme ukázat, že v průběhu edičního zpracování se lze v některých případech dobrat přesnějšího určení lexikálního významu, a upravit tak dosavadní výklad. Všechny tři pojednávány výrazy jsou hapax legomena, slova doložená ve staré češtině jen jedenkrát, a tedy relativně obtížně interpretovatelná. Všechny tři příklady pocházejí z 1. redakce staročeského biblického překladu, z druhé půle Starého zákona (Izaiáš – 2. Makabejská), která byla zpracovávána v rámci závěrečného dílu edice.

1 SUBSTANTIVUM *VĚVAČ*

a pošli do Babylona věvace a budú vieti je a zkazie zemi jeho (BiblDrážď, Pror)³
et mittam in Babylone ventilatores et ventilabunt eam et demolientur terram Jr 51,2

Substantivum *věvač* se objevuje pouze v první redakci staročeského biblického překladu, a to na jediném místě v Jeremiášově proroctví jako překlad latinského *ventilator*. Zachycují je dva rukopisy s nejstarší podobou první redakce, Bible drážďanská a Proroci rožmberští.

Malý staročeský slovník substantivum *věvač* vykládá následovně:

věvač, -ě m., věvačka f. *dmychadlo, méch*: najprvé jej (ohně) rozedmú někakú věvačku; *vě-ječka*.

Při určování významu se zde MSS zjevně opíral především o význam feminina tvořeného od stejného základu, a *věvač* je zde tedy vysvětlen jako nástroj k rozdmýchání ohně.

Při edičním zpracování knihy Jeremiáš jsme toto ojedinělé slovo mohli sledovat zapojené v širším kontextu, porovnat je s jeho latinskou předlohou a také zjistit, jak vyhlížejí jeho překladové varianty v mladších rukopisech. Všechna tato zjištění nás vedla k závěru, že původní řešení MSS nebylo správné.

Už pohled na slovotvornou stavbu daného slova, zakončeného činitelskou příponou *-č*, naznačuje, že zde, narozdíl od feminina, nejde o předmět, nýbrž o osobu. Že se jedná spíše o původce činnosti, přestože vysoce symbolického, naznačuje i kontext daného verše – daný činitel bude do Babylona poslán a bude „vieti“ jeho obyvatele. Další náповědou je mladší překladová

2 S vydáváním pětidílné edice *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká*, obsahující základní texty první redakce staročeského biblického překladu, započal v osmdesátých letech 20. století Vladimír Kyas. Po jeho náhlé smrti na začátku 90. let zbývala nevydána druhá půle Starého zákona. Tohoto zpracování se ujal roku 2005 tým oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR pod vedením PhDr. Jaroslavy Pečírkové. Základními zpracovávány rukopisy jsou v tomto díle Bible drážďanská (doplněná na nezachovaných místech v Is, Jr a Dn zněním rukopisu Proroci rožmberští) a Bible olomoucká. Různočení k Bibli olomoucké jsou soustavně zaznamenávána ze všech dalších rukopisů, které mají v této části bible překlad první redakce: z Bible boskovické a Bible wolfenbüttelské (v rozsahu Is – Mal) a z Bible litoměřicko-třeboňské (v rozsahu Is – 2 Mach).

3 Zkratky staročeských památek a biblických knih jsou citovány podle *Staročeský slovník, úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Academia, Praha 1968.

varianta z Bible olomoucké a Bible litoměřicko-třeboňské, činitelské jméno *vějič*, které před námi otevírá slovní čeleď osvětlující činnost dané osoby.

Příbuzná slova *vějice*, *vějička*, *vějadlo* apod. označují jednu a tutéž věc: lopatu určenou k čištění obilí províváním, tedy k činnosti, kdy se na mlatě opakovaně přehazovalo vymláčené obilí, a zatímco vítr odvádí plevy, na zem spadlo jen zrno. *Věvač* či *vějič* je pak osobou, která touto lopatou čistí obilí od plev – i ve vysoce symbolickém textu, kde jsou plevami obyvatelé Babylonu a *věvačem* nepřátelské vojsko. Tuto interpretaci jen potvrzuje doklad k témuž biblickému místu z tzv. Výkladu krumlovského z 15. století, který k latinskému *ventilatores* přiřazuje překlad *mlatců vel vějičů*.

Heslo *věvač* z MSS zveřejněné v rámci *Vokabuláře webového* bylo tedy následně opatřeno poznámkou, která uvádí jeho význam na pravou míru.

2 SUBSTANTIVUM *TEK*

zahyne tek od rúcieho a silný ne<ob>drží své moci (BiblDrážď)
peribit fuga a veloce et fortis non obtinebit virtutem suam Am 2,14

Substantivum *tek* je v celé staročeské slovní zásobě doloženo jen v Bibli drážďanské v knize Amos jako překlad latinského *fuga*. Při zpracování písmene *t* v rámci ESSČ byl tento doklad interpretován jako chybně zapsané substantivum *útěk* a zařazen pod toto heslo.

Naše práce s textem v rámci přípravy kritického aparátu edice však toto řešení zpochybnila. V první řadě jsme měli možnost porovnat variantní překlady tohoto místa z mladších rukopisů první redakce i z rukopisů redakce druhé a třetí:

BiblBosk: *zahynete od rúcieho*
 BiblOl: *zahyne[te jako] stíhanie ot rúcieho*
 BiblLitTřeb, BiblWolf: *zahyneť stíhanie ot rúcieho*
 BiblLit (2. redakce): *zahyne běh ot druhého* (sic!)
 BiblPad (3. redakce): *zahyne utiekanie od rychlého*

Nápadné je, že ani jeden z mladších rukopisů nepřekládá *fuga* jako *útěk*. Kdyby šlo přitom o chybně zapsaný *útěk*, dalo by se předpokládat, že mladší bible tuto variantu použijí. Druhou nápadnou skutečností je, že všechny bible první redakce zachovávají ve svém znění chybné relikty *teku*, který už byl pravděpodobně pro mladší písaře neprůhledný, a proto jej kupříkladu připojili k předchozímu slovu.

Přestože je lexikální jednotka *tek* doložena jen jednou, slovní čeleď, ke které patří, má ve staré češtině relativně hojně množství zástupců, a to i přímo v nejstarším biblickém překladu.

V první řadě jde o sloveso *téci* ve významu „prchat, utíkat“ (např. *zabila sta jeho mečem a tekla sta do země Ararat* Pror Is 37,38) od kterého je *tek* zřejmě odvozen. Toto sloveso má také předponové odvozeniny *potéci*, „dát se do běhu“ a *přitéci*, „přiběhnout“.

Dále existuje hojně doložené iterativum *těkati* „pobíhat, běhat“ (například v 2 Mach 5,2 a Sir 8,10) a od něj odvozená substantiva *těkař* (Est 8,10) a *těkač* (Mi 1,4) ve významu „bězec, rychlý posel“.

Tek tedy můžeme považovat za ojediněle doložené, ale náležitě utvářené substantivum verbale od slovesa *téci*. Zřejmě už v době prvotního překladu se přitom jednalo o slovo ustupující

a málo užívané, protože o několik desetiletí mladší opisy si s ním nevěděly rady a interpretovaly jej například jako plurálovou příponu předcházejícího slovesa.

Na základě těchto skutečností jsme se rozhodli heslo *tek* do ESSČ znovu zařadit v podobě:

tek, -a/-u m., k *téci*

běh, útěk, prchání

Ojed. doklad z BiblDrážď Am 2,14 za lat. *fuga*

3 SLOVESO *OBČIŘITI* (?)

a *obczzirzym* jako *okružlost v okolí v tvém a smeci proti tobě hromadu kamenie a dobyvadla* (položím) k obležení k tvému (BiblOl)

et *circumdabo* quasi *sphaeram in circuitu tuo, et iaciam contra te aggerem, et munimenta ponam in obsidione tuam* Is 29,3

Sloveso *občičiti* (?) je příkladem lexikografického problému, který nemá jednoznačné řešení, pouze řešení více či méně pravděpodobná. Sloveso, kterým je překládáno latinské *circumdare*, se objevuje ve staročeském materiálu pouze v uvedeném verši v Bibli olomoucké a dále ve dvou mladších rukopisech první redakce, v Bibli litoměřicko-třeboňské a Bibli wolfenbüttelské. Z rukopisu Bible drážďanské se nám tato část nedochovala, v rukopise Proroků rožmberských je sloveso chybně vynecháno, a text tedy zní: *a jako okružlost v okolí tvém*.

Občičiti je sloveso obtížně interpretovatelné. Zatímco předpona *ob-* dobře koresponduje s latinským *circumdare* (srovnej další překlady tohoto slovesa do staré češtiny jako *obklíčiti*, *oblehnúti*, *obložiti*), jeho kořen *čir/čír* (?) je značně nejasný. Dá se vyložit snad jen z adjektiva *čirý* (srov. GbSlov s.v.) – „holý, hladký“, vyskytujícím se téměř výhradně ve spojení „čiré pole“ (později přikloněno k „širé pole“).

Pravděpodobnější vysvětlení je, že jde o písařskou chybu a že správné znění slova je jiné. Tomu však mírně protiče skutečnost, že se tento „chybný“ tvar objevuje i v mladších rukopisech Bible litoměřicko-třeboňské a Bible wolfenbüttelské. Ediční zkušenost nám totiž říká, že zvláště Bible litoměřicko-třeboňská, která prošla důslednou korektorskou opravou, většinu jednoznačně chybných slov ze staršího znění opravila.

Při zpracování písmene *o* ve Staročeském slovníku bylo toto sloveso emendováno jako *občičiti* a zařazeno pod význam číslo 1: co [v okolí nějakého sídla] *kolem dokola učinit, vytvořit*; [škody] *kolem dokola nadělat napáchat*.⁴ Pod týž význam byl kromě uvedeného příkladu z Izaiaše zahrnut ještě jeden doklad z Archivu českého.

Pro tuto emendaci hovořilo především to, že minimálně zasáhla do původního znění slova a opravila jej na místě, kde mohlo dojít velmi pravděpodobně k chybě: psaní *rz* a *n* je si v rukopisném zápisu dost podobné. Dalším dobrým důvodem je, že slovesná čeleď se základem *činiti* je velmi produktivní a zahrnuje řadu předponových sloves.

⁴ Stojí za zmínku, že u přepisu tohoto hesla do StČS došlo k nedopatření, jeho rukopisná podoba byla chybně, i když nikoli nepochopitelně přetčena jako *obczzuzym* a interpretována následujícím způsobem: *oblehu Jeruzalém...a obczzuzym (m. obczinym) jako okružlost v okolí v tvém a smeci proti tobě hromadu kamení* (sr. StČS, s.v.). Se správným čtením *obczzirzym* však dává emendace StČS dokonce ještě větší smysl.

Emendaci však už tolik nepodporuje skutečnost, že samotné *občiniti* je doloženo v daném významu už pouze jedním dalším dokladem a také to, že v staročeském biblickém textu už nikde jinde není *circumdare* tímto slovesem přeloženo.⁵

Další variantní emendací, o které se dá uvažovat, je oprava na *obšřiti*. Její výhodou by bylo, že vystihuje dobře význam latinské předlohy, emendační zásah je opět minimální a sloveso je tvořeno od produktivního kmene s dalšími pěti předponovými odvozeninami.⁶ Nevýhodou ovšem je, že tento doklad, ač tvořený ústrojně, by byl dokladem jediným. *Obšřiti* není ve staročeské slovní zásobě nikde jinde doloženo.

Nelze ani vyloučit, že jde o chybně zapsané sloveso *obklíčiti*,⁷ které je v knihách prorockých a Makabejských první redakce nejčastějším překladovým ekvivalentem za latinské *circumdare*. Emendační zásah je zde sice již větší, ale ne až tak neobvyklý. V první redakci staročeského překladu najdeme několik dalších písařských chyb, které je nutno emendovat v rozsahu několika písmen (například *sluhu* místo *slzu* BiblDrážd Is 37,5; *ostudil* místo *otsúdil* BiblOl Is 50,9). Pro toto řešení by mohla hovořit i skutečnost, že bible druhé, třetí i čtvrté redakce staročeského překladu vesměs na tomto místě překládají *circumdare* jako *obklíčiti*, respektive *oklíčiti*.⁸

Přestože z lexikografického hlediska budeme asi pokládat emendační řešení Staročeského slovníku za nejpravděpodobnější, jako editoři jsme se rozhodli k odlišnému kroku. Vedla nás k tomu skutečnost, že *občřiti*, přestože velmi neobvyklé, není „chybou“ jediného rukopisu, ale objevuje se i v jeho mladších opisech, a zároveň žádná z jeho možných emendací není stoprocentně přesvědčivá. Proto jsme se rozhodli toto slovo v edici zapsat v původním znění a jen k němu dodat do poznámky latinský ekvivalent, který překládá. Zachováváme tak znění této neobvyklé, ale nikoli jednoznačně chybné lexikální jednotky a ponecháváme na čtenáři, aby si ji sám interpretoval. Badatelům tak stále zůstává otevřená možnost najít možná jednou k tomuto nejasnému místu přesnější klíč, než máme k dispozici dnes.

Vybrané tři příklady snad alespoň částečně ukázaly, že kritická edice historického textu může nabídnout mnohem víc, než jen zprostředkování dosud nedostupného rukopisu či starého tisku. Lexikografové, ale i další jazykovědci mohou z kvalitně připravené edice čerpat mnohé další informace o soudobém systému jazyka. Část jich může zprostředkovat již editor v kritickém komentáři, část však stále čeká na odhalení těm, kdo budou ochotni se do textu ponořit a vylovit z něj dosud neobjevený poklad.

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování* a za podpory Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny č. LC 546.

5 Další překlady „*circumdare*“ v rámci prorockých a Makabejských knih 1. redakce: *obklíčiti* (7x), *oblehnúti* (3x), *obložiti* (2x), *obdělati* (1x), *postihnúti* (1x).

6 *Posřiti*, *prošřiti*, *rozšřiti*, *vyšřiti*.

7 Staročeská podoba tohoto slova k roku 1300 byla *obklúčiti*, ve zkoumaném biblickém textu jsou však vesměs mladší tvary s přehláskou.

8 Z bible druhé redakce jsme *obklíčiti* u Is 29,3 našli v Bibli mikulovské, Bibli moskevské a Bibli mlynářčině (tam ve formě *oklíčiti*). Bible milánská a Bible litoměřická část verše s tímto slovem vynechávají. *Obklíčiti* má i rukopis třetí redakce Bible padeřovská a rukopis čtvrté redakce Bible pražská.

LITERATURA A ZDROJE

Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera K.: *Malý staročeský slovník*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1979.

Elektronický slovník staré češtiny. Verze 0.7.2. [on-line, citováno 29. 9. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>.

Gebauer, J.: *Slovník staročeský I, II*. Academia, Praha 1970.

Staročeský slovník, úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Academia, Praha 1968.

Staročeský slovník 1–26. Academia, Praha 1968–2008.

PRAMENY

Staročeská Bible drážďanská a olomoucká V/1 Izaiáš – Daniel, V/2 Ozeáš – 2. Makabejská. Pečirková, J. et al. (eds.). Academia, Praha 2009.

Proroci rožmberští. Národní knihovna ČR, Praha (sign. UK XVII D 33).

Bible litoměřicko-třeboňská. Biskupská knihovna, Litoměřice (sign. B I F/3) a Státní oblastní archiv Třeboň (sign. A 2).

Bible boskovická. Vědecká knihovna, Olomouc (sign. III 3).

Bible wolfenbüttelská. Knihovna knížete Augusta, Wolfenbüttel (sign. Extravag. 25.12).

Bible litoměřická. Dříve Biskupská knihovna, Litoměřice (sign. B I F/2), nyní nezvěstná.

Bible mikulovská. Univerzitní knihovna, Brno (sign. Mk 1).

Bible milánská. Bibliotheca di Brera, Milán (sign. AE XIII 35).

Bible mlynářčina. Národní knihovna ČR, Praha (sign. UK XVII A 10).

Bible moskevská. Státní historické muzeum, Moskva (sign. sb. Chudova 130b).

Bible padeřovská. Österreichische Nationalbibliothek, Vídeň (sign. 1175).

Bible pražská. Tiskárna Jana Kampa na Starém Městě (?), 1488.

Výklad krumlovský. Národní knihovna, Praha (Knihovna krumlovského františkánského kláštera, sign. 249).

(Při čerpání z pramenů bylo užito fotokopíí uložených v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR.)

Oddělení vývoje jazyka

Ústav pro jazyk český

Akademie věd ČR, v. v. i.

<pytlikova@ujc.cas.cz>

STAROČESKÉ LICOMĚRNIČSTVO, SPEKLOST A ZDRYCHTÁNIE V LATINSKO-ČESKÉM SLOVNÍČKU SMRTELNÝCH HŘÍCHŮ

KATEŘINA VOLEKOVÁ

K obohacování staročeské slovní zásoby přispívaly v nemalé míře překlady cizojazyčných, převážně latinských, odborných spisů, kdy byla pocítována potřeba dotvářet k cizojazyčným termínům odpovídající české ekvivalenty. Tento článek se zaměřuje na náboženskou odbornou terminologii, která se u nás ve staré češtině formuje a díky překladům z latiny bohatě rozvíjí, a to v konkrétním typu textu, v latinsko-českém slovníčku smrtelných hříchů, který nezanebatelně přispívá k rozvoji abstraktních pojmenování.

1 SLOVNÍČKY HŘÍCHŮ

Hřích patřil ve středověku vedle cnosti k častým tématům teologických pojednání, sum a traktátů jak evropských teologů (Tomáš Akvinský a mnozí další), tak českých náboženských myslitelů (Tomáš Štítný ze Štítného, Petr Chelčický)¹. Pro běžnou potřebu, zvl. pro zpovědní praxi, vznikaly na základě rozsáhlých traktátů stručné výtahy s výčty hříchů. Tyto výčty byly často podrobně členěné podle různých kritérií tak, jak byly hříchy v traktátech probírány. Mezi nejčastější patří členění hříchů podle jejich podstaty (*peccata cordis*, *peccata oris*, *peccata operis*, *peccata obmissionis*) či známé sedmero smrtelných hříchů (*superbia*, *avaricia*, *ira*, *invidia*, *gula*, *luxuria*, *accidia*)². Výtahy měly různou grafickou podobu, vznikaly jednak texty ve formě stromového diagramu, strukturovaného obrazového ztvárnění, nazývané *dispositio* a opatřované českými překlady,³ a jednak klasické slovníčky mající slovníkovou formu složenou ze stručných heslových statí obsahujících jen latinský výraz a jeho český ekvivalent.⁴

2 LATINSKO-ČESKÝ SLOVNÍČEK SMRTELNÝCH HŘÍCHŮ SLOVUKB

Dílem, kterému se budeme z dochovaných slovníkových děl podrobněji věnovat, je latinsko-český slovníček sedmi smrtelných hříchů s jejich dcerami (lat. *filie*) či větvemi (lat. *rami*).

1 Srov. Grollová, J.: *Sedm smrtelných hříchů v literárním díle Tomáše ze Štítného a Petra Chelčického v kontextu vývoje a formování křesťanské morálky ve středověku*. Nepublikovaná disertační práce, Ostravská univerzita v Ostravě, Ostrava 2007.

2 Seznam původně osmi smrtelných či hlavních hříchů, tedy hříchů, které jsou zdrojem dalších provinění, byl vytvořen poustními otci ve 4. století. Na západě jej převzal a rozvinul nejprve Cassianus, později Řehoř Veliký, který vyčlenil zvláště pýchu jako královnu neřestí a podrobně se věnoval zbylým sedmi hříchům. Symbolický počet sedmi hlavních hříchů se ve středověku prosadil, jen názvy samotných hříchů se měnily, až se postupně ustavily na sedmero *superbia*, *avaricia*, *ira*, *invidia*, *gula*, *luxuria*, *accidia*, dnes většinou překládaném do češtiny výrazy *pýcha*, *lakomství*, *hněv*, *závist*, *neřádkost*, *smilstvo* a *lenost* (srov. Delumeau, J.: *Hřích a strach*. Volvox globator, Praha 1998, s. 212–216).

3 Např. latinsko-český diagram *Dispositio peccatorum cum glossis bohemicis* zapsaný v rukopisu Národní knihovny v Praze se sign. NK I G 1, fol. 20r–21v, z 15. století.

4 Např. latinsko-český slovníček zapsaný na předešlé rukopisu Národní knihovny v Praze se sign. NK V B 13.

Slovníček označovaný zkratkami Staročeského slovníku jako SlovUKB⁵ (sign. NK XI D 9, fol. 75r–76r) pochází z první třetiny 15. století, má formu stručného výtahu z teologického traktátu o hříchu a na rozdíl od jiných slovníčků se slovníkovou strukturou má prozaickou formu: latinské výrazy a jejich překlady jsou zformovány do větného rámce. Variantní čtení slovníčku SlovUKB se nám dosud podařilo najít v rukopisech NK XIII F 21 (fol. 180r–181v, 15. století), NK III A 6 (fol. 141r, polovina 15. století)⁶, KapPraž A 73/5 (fol. 222v, přelom 14. a 15. století⁷). V rukopisu NK I G 13 (fol. 75v, 2. čtvrtina 15. století) je doložena pouze latinská varianta SlovUKB bez českých překladů, můžeme tedy předpokládat, že nejprve vznikl latinský výtah, který byl později doplňován o české překlady jednotlivých hříchů.

Text výtahu je vybudován na principu rétorické figury *distributio*,⁸ která umožňuje uspořádat a podat látku stejně přehledně, utříděně a srozumitelně, jako to činí stromový diagram. Na základě principu distribuce („rozdělení na části“) se celý text dělí do sedmi tematických oddílů či kapitol. Každý oddíl se skládá z názvu, informace udávající počet hříchů a z výčtu hříchů, převážně s českými překlady. Text není zcela symetrický, v první kapitole nacházíme navíc další části (etymologii a citát z autority), které autor výtahu u ostatních kapitol opomíjí. Formu *distributio* autor slovníčku patrně převzal z předlohy. Na stejném principu výčtu sedmera dcer hlavních hříchů je vybudována kapitola ze spisu Řehoře Velikého (*Moralia in Iob* 31,45), která může být architektem našeho slovníčku:

Sed habent contra nos haec singula exercitum suum. Nam de inani gloria inoboedientia, iactantia, hypocrisis, contentiones, pertinaciae, discordiae, et novitatum praesumptiones oriuntur. De invidia, odium, susurratio, detractio, exultatio in adversis proximi, afflictio autem in prosperis nascitur. De ira, rixae tumor mentis, contumeliae, clamor, indignatio, blasphemiae proferuntur. De tristitia, malitia, rancor, pusillanimitas, desperatio, torpor circa praecepta, vagatio mentis erga illicita nascitur. De avaritia, proditio, fraus, fallacia, periuria, inquietudo, violentiae, et contra misericordiam obdurationes cordis oriuntur. De ventris ingluvie, inepta laetitia, scurrilitas, immunditia, multiloquium, hebetudo sensus circa intelligentiam propagantur. De luxuria, caecitas mentis, inconsideratio, inconstantia, praecipitatio, amor sui, odium dei, affectus praesentis saeculi, horror autem vel desperatio futuri generatur.

Výrazy *licoměrníčstvo*, *speklost* a *zdrychtánje* vytčené v názvu článku jsou zástupci vybraných skupin substantiv ze SlovUKB, kterými se budeme zabývat. Jsou to zaprvé výrazy vztahující se k překladatelské tradici, tvořící většinu slovní zásoby ve SlovUKB (*hrdost*, *chlubnost*, *ješitná chvála*, *lakota*, *licoměrníčstvo*, *nenávidění*, *nepokora*, *nepřiezen*, *nevědčnost*, *porúhanie*, *potupa*, *svár*, *zlost*), zadruhé polysémní výrazy, jež mají v slovníčku hříchů přenesený význam (*speklost*, *vzchopenie*) a zatřetí výrazy omezené výskytem jen na SlovUKB, hapax legomena (*ležnosť*, *násilenstvo*, *nedómyslnosť*, *nestýdění*, *oskřiekanie*, *odtrhanie*, *zabičstvo*, *zdrychtánje*).

2.1 VÝRAZY VYCHÁZEJÍCÍ Z PŘEKLADATELSKÉ TRADICE

Do skupiny českých překladů, které již mají ustálenou překladatelskou tradici, patří především samy názvy sedmi hlavních hříchů. Ve slovníčcích jsou sice přeloženy všechny (*superbia*

5 Zkratky staročeských pramenů a způsob jejich citace uvádíme podle *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Academia, Praha 1968, s. 55–118.

6 Vybrané slovníčky jsou dostupné ve *Staročeské textové bance*.

7 V tomto nejstarším rukopisu má slovníček smrtelných hříchů paradoxně již klasickou slovníkovou formu a latinsko-české dvojice ve výčtech dcer hlavních hříchů jsou zapsány každá na samostatný řádek.

8 K funkci této rétorické figury ve staročeských textech viz Vajdlová, M.: K úloze *distributio* v česky psaných středověkých textech. *Listy filologické*, 129, 2006, s. 71–82.

pýcha, avaricia lakomství, ira hněv, invidia závist, gula lakota, luxuria smilnost, accidia lenost), výraz *pýcha* je však doložen jen v jediném rukopisu (Slov KapPraž A 73/5). Tyto překlady se ve většině shodují s názvy hlavních hříchů jak v náboženské literatuře, tak slovnících:

Střez se pýchy a závisti, hněvu, smilstva, nenávisti, lakomstva, lakoty také, ješutnosti všelijaké Hrad 50r

Sedm jest smrtedlných hřiechův, jenž slovů hlavních, proto, že všechny jiné hřiechy v sobě zavierají, a jsú tito: pýcha, lakomství, smilstvie, závist, lakota, hněv a lenost HusJádro 227r

Pýcha superbia sit, avaricia quoque lakomství

Obžerstvieque gula, smilstvo luxuria sit.

Invidia závist, lenost accidia, post KlarVokF 416–418

Z dcer těchto smrtelných hříchů do skupiny výrazů vycházejících z tradice patří například výrazy *hrdost, ješitná chvála, licoměrníctvo a nepokora*. První tři jsou dcerami *pýchy*, čtvrtý hřích *nepokora* je dcerou *hněvu*. Sousloví *ješitná chvála* za latinské *inanis gloria* najdeme mimo Slovník UKB jak v biblickém textu (*ani skrzě ješitnú chválu* BiblOl Fil 2,3, *neque per inanem gloriam* Vulg), tak i v české náboženské literatuře, jak nám dokládá příklad ze Štítného (*proti bázni božie ješitná chvála* ŠtítVyš 1va, *contra Domini timorem inanis gloria*). Podobně i český ekvivalent *nepokora* za lat. *impatencia* je doložen ve staročeském překladu bible (*v své nepokoře i u vrtání reptali sú proti hospodinu* BiblOl Jdt 8,24, *impatientiam suam et improprium murmuracionis suae contra Dominum protulerunt* Vulg), totéž platí i pro *hrdost* za lat. *arrogantia* (*pýcha jeho a hrdost jeho a hněvání jeho více než siela jeho* BiblDrážď Is 16,6 *superbia eius, et arrogantia eius, et indignatio eius plus quam fortitudo eius* Vulg; *skrzě hrdost mluvil* BiblOl 2 Mach 6,29, *per arrogantiam prolatos arbitrabantur* Vulg). Jiné slovníky hříchů z konce 14. století se této tradice nedrží a mají u těchto hříchů, pokud je uvádějí, odlišné české překlady: *arogantia posmievanie* Slovník NK IV G 29 přední přidešti, *vana gloria marná chvála, arrogantia povyšovanie* Slovník NK I B 12 154r.

Také překladem *licoměrníctvo* za středolatinšský výraz *ipocrisis* (klaslat. *hypocrisis*) se náš slovníček hlásí k první redakci staročeské bible, a to zvláště k BiblDrážď. Překlad *licoměrník* za latinské *hypocrita* je typický pro starší evangelijní překlad v BiblDrážď, podle Kyase termín *licoměrník* převzal překladatel ze slovanské liturgie v emauzském klášteře, upravil jej z výrazu *liceměř*.⁹ Naopak mladší BiblOl, která provedla revizi překladu textu, má za latinské *hypocrita* výraz *pokrytec* (*když se modlíte, nebudete jako pokrytci* BiblOl Mt 6,5, *cum oratis, non eritis sicut hypocritae* Vulg, *licoměrníci* BiblDrážď). Také jiné slovníky hříchů dávají přednost českému výrazu *pokrytství* (např. Slovník NK I G 1, fol. 20r; Slovník KapPraž E 4, fol. 254v; Slovník KapPraž A 59/6, fol. 159v). Podobnou náhradu provedl i autor Slovníku klementinského ve výtahu z Klaretova Vokabuláře gramatického: Klaretovo *licoměrníctvie* (KlarVok 430) se staroslověnským původem za latinské *ipocrisis* nahradil též výrazem *pokrytství* (SlovKlem 3ra).

To, že slovní zásoba slovníčku se v jistých případech shoduje s první redakcí staročeské bible, případně se vztahuje k staroslověňštině užívané v emauzském klášteře, nám naznačuje, že ačkoli je tento slovníček doložen až z přelomu čtrnáctého a patnáctého století (co se týká dosud nalezených variantních rukopisů), tak slovní zásoba ukazuje na vznik slovníčku v druhé polovině 14. století.

⁹ Srov. Kyas, V.: *První český překlad bible*. Academia, Praha 1971, s. 40; Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Vyšehrad, Praha 1997, s. 48, 53.

2.2 POLYSÉMNI VÝRAZY S PŘENESENÝM VÝZNAMEM V SLOVNÍČKU HŘÍCHŮ

U této skupiny výrazů se dostáváme do oblasti, které se v dnešní době věnuje zvláště kognitivní lingvistika. Pojmenování procesů v lidském těle (*speklost*) a lidského jednání (*vzchopenie*) je přenášeno na abstraktní pojmenování vlastnosti, v našem případě hříchu. Výrazem *vzchopenie* je přeložen latinský výraz *rapcio*. *Rapcio* je sice odvozené od slovesa *rapio*, *rapere* 'brát, krást, uchvátit', ale má na rozdíl od hříchu *rapina* 'krádež' (stč. *otjetie nebo kradba* SlovUKB 75v), který je dcerou lakomství (*avaricia*), již přenesený význam. Hřích *rapcio* je dcerou hněvu (*ira*), proto je náležité interpretovat český překlad *vzchopenie* jako 'prudký hněv, zachvácení zlobou'¹⁰. Odpovídá tomu i překlad ve Slov NK V B 13 na předním přidešti: *rapcio prchánie* (',vzteky, prudký hněv, zapálení se zlobou'¹¹).

O podobném přenesení významu by bylo možné uvažovat i u výrazu *vdanie* za lat. *furor*, 'prchlivost, zuřivost n. posedlost' (*furor prchlivost neb vdanie* SlovUKB 75v). Po srovnání s nejstarším variantním rukopisem SlovUKB (*prchlivost neb rydanie* Slov KapPraž A 73/5 222v) a s jiným slovníčkem hříchů (*prchánie*, *rydanie* Slov NK IV G 29 přední přidešti) je však zřejmé, že *vdanie* je ve většině rukopisů SlovUKB od původu písarská chyba. Rukopisné ry v předloze totiž písař přečetl jako *w* a tato chyba se pak tradovala do dalších opisů.

Hřích *obstinacia* je dcerou smrtelného hříchu pýchy (*superbia*) a do češtiny je přeložena výrazem *speklost*. Původní význam 'sraženina, sedlina, usazenina', který je doložen v lékařských spisech (*kořen obměkčuje speklost neb tvrdost slezeny* LékVodň 265r; *proti zbití neb speklosti aneb proti sražení vezmi vodu šalvije pálení a pústěj ji v ústa* LékFrantC 165r) a jehož synonymy jsou ve staré češtině výrazy *speklina*, *speklivost*, *ssědlost* a *sraženie*, je ve SlovUKB přenesen na pojmenování lidského zatvrzelého jednání a *speklost* nabývá významu 'neústupnost, umíněnost, tvrdošijnost'. V jiných slovníčcích hříchů se tento hřích vyskytuje výjimečně, např. ojedinelé *obstinacia v zlém zatvrzenie* (v rkp. *zatrzenye*) Slov NK V B 13 přední přidešti. Další podobné slovníčky smrtelných hříchů výraz *obstinacia* neuvádějí, překlady do češtiny najdeme ale například ve velkých slovníčích 15. století: *zatvrzenie* SlovKlem 67v, *zapriečenie* SlovOstrS 97v. Častější pojmenování neústupnosti a zatvrzelosti od kořene *pekl*-¹² než *speklina*, *speklivost* a *speklost* byly ve staré češtině výrazy s prefixem *za-*: *zapekelnost*, *zapeklenie*, *zapeklitost*, *zapekli-vost* a *zapeklost*.¹³

2.3 VÝRAZY DOLOŽENÉ JEN V SLOVNÍČKU SMRTELNÝCH HŘÍCHŮ

Mezi hapax legomena v slovníčku smrtelných hříchů patří deverbativní substantiva (*nesty-děnie*, *oskřiekanie*, *odtrhanie*) a abstrakta se sufixy *-ost* (*ležnost*, *nedómyslnost*) a *-stvie* (*násilens-tvie*, *zabičstvie*). Z těchto dvou skupin vybíráme k podrobnějšímu rozboru dva výrazy: *ležnost* a *zdrychtanie*.

Hapax legomenon *ležnost* za latinské *mendacia* (nom. pl. k lat. *mendacium*) 'lež, nepravda, popř. lhavost, klamání' je stejně jako *lest* (*dolus*) a *křivá přísaha* (*periurium*) zařazeno pod smr-

10 Srov. *Vokabulár webový* [on-line]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. [citováno 12. 9. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>, s. v.

11 Srov. *Staročeský slovník 1–26*. Academia, Praha 1970–2008, s. v.

12 Tento kořen dává Machek (Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968, s. 709, s. v. *zapeklitý*) do souvislosti s výrazem *peklo*, stsl. *pykly*, původně s významem 'smůla'. Sloveso *zapekliti* znamená původně 'zasmolit, smolou ucpat, upevnit, utvrdit'. Když pak význam 'smůla' u výrazu *peklo* zanikl, udrželo se *zapekleny*, *zapeklitý* jen v přeneseném významu 'pevný, tvrdý, tvrdošijný, neústupný, nepoddajný'.

13 Srov. *Vokabulár webový* [on-line]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. [citováno 12. 9. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>, s. v.

telný hřích lakomství (*avaricia*). Již Gebauer ve svém slovníku¹⁴ vztahuje správně toto abstraktum se sufixem *-ost* k staroslověnskému adjektivu *лѣбнѣ* „lživý, předstíraný; klamný, klamavý“¹⁵. Zde opět překladatel dal přednost výrazu se staroslověnským původem před jeho českými synonymy *lež* nebo *křivda*, a to opět odkazuje na jeho možný vztah ke klášteru v Emauzích.

Český výraz *zdrychtánie* za lat. výraz *rancor*, dceru smrtelného hříchu lenosti (*acedia*), je nejasný a při stanovování jeho původu a významu musíme vycházet především z jeho latinského ekvivalentu. Výrazem *rancor* se původně označoval zápach vycházející ze starého hnijícího masa, obrazně pak i hněv uchovávaný v srdci, který zastará a zkazí se v zášť a nevraživost.¹⁶ Původní nepřenesený význam výrazu *rancor* zachycuje v středověkých bohemikálních slovnících Klaret: *rancor troskel*¹⁷ (KlarGlos 492) v kapitole *De animalium natura* mezi výrazy *krev*, *lajno*, *hovno*, *vosk*, a Slovník klementinský: *rancor uber* (SlovKlem 77vb). Stejně tak ve slovnících najdeme *rancor* již v přeneseném významu „potlačovaný nevraživý hněv, zášť“, např. *rancor hněv* SlovKlem 77va, *Rancor (...) dicitur ira, indignacio, amaritudo mentis, záští, zastaralý hněv* VodňLact S I b1. Mnemotechnický verš popisující význam hříchu *rancor* je doložen ve Slov NK I G 14, fol. 189r, v textu s výčtem veršů k jednotlivým hříchům rozdělených podle sedmi smrtelných hříchů: *Si quis me ledit, numquam de mente recedit*. („Jestliže mi někdo ublíží, nikdy mi to z mysli nezmizí.“).

Pro český ekvivalent *zdrychtánie*, který ze slovotvorného hlediska vypadá jako slovesné substantivum, v doložené staročeské slovní zásobě motivující sloveso nenacházíme, zdá se spíše, že jde o slovo přejaté. Mohlo by jít o další výraz staroslověnského původu, mezi něž patří *licoměrníctvo* a *ležnost*, ale možnou staroslověnskou motivaci se nám nepodařilo najít. Proto *zdrychtánie* spíše považujeme za přejímku z němčiny, snad ze středohornoněmeckého *triegenheit* „podvod“, či *zwitracht* „rozkol, hádka, svár“ nebo *zwitrachten* „svářit se“¹⁸. Výraz nebyl běžný a všeobecně známý, písaři jej zapisovali různě: *Zdrichtanye* SlovUKB 76r, *Zdrychtanye* Slov KapPraž A 73/5 222v, *Zdychtanye* Slov NK XIII F 21 181r, *Zdzryhtanye* Slov NK I B 12 154v, Ve Slov NK III A 6 (141r) bylo dokonce nahrazeno formálně podobným výrazem *zdychání* (opisovatel zřejmě považoval jemu neznámé *zdrychtánie* za písařskou chybu). Další slovníky smrtelných hříchů se řídí významem latinského *rancor* „potlačovaný nevraživý hněv, zášť“ a uvádějí tyto české výrazy: *zavražďování* Slov NK V B 13 přední přidešti, *zarmúcenie* Slov KapPraž O 23 zadní přidešti, *škřěhtánie nebo kysělost na srdci* Slov NK IV G 29 přední přidešti. Při překladu výrazem *škřěhtánie* však autor mylně spojil *rancor* s adjektivem *raucus* „chraplavý, chraptivý, drsně znějící, skřípavý“ (srov. *raucus zmlklý* SlovKlem 77vb).

3 ZÁVĚR

Autor latinsko-českého slovníčku smrtelných hříchů, doloženého v několika rukopisech (SlovUKB a další), při překládání latinských výrazů čerpal na rozdíl od jiných autorů slovníčku hříchů z překladatelské tradice – opíral se zvláště o první redakci českého překladu bible a zřejmě i o staroslověnské písemnictví emauzského kláštera (*licoměrníctvo*). Dále obohaco-

14 Gebauer, J.: *Slovník staročeský. II: (K–N)*. Academia, Praha 1970, s. v. *ležnost*.

15 Srov. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 8. Academia, Praha 1998, s. v. *лѣгати*.

16 Srov. Grimm, J. – Grimm, W.: *Deutsches Wörterbuch*. S. Hirzel, Leipzig 1854–1960, s. v. *garst*.

17 K významu tohoto hapax legomena srov. *Vokabulár webový* [on-line]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. [citováno 12. 9. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>, s. v.

18 Srov. Grimm, J. – Grimm, W.: *Deutsches Wörterbuch*. S. Hirzel, Leipzig 1854–1960, s. v. *Trügenheit, Zwietracht, zwietrachten*.

val staročeskou slovní zásobu o nová abstrakta přenášením významu výrazů z běžného lexika (*speklost*). Jako české ekvivalenty latinské teologické terminologie užíval i výrazy, které v jiných památkách nemáme doloženy (*zdrychtáně*). Latinsko-český slovníček smrtelných hříchů tak názorně ukazuje různé překladatelské postupy českých středověkých autorů.

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*, projektu GA ČR č. P406/10/1140 *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálovýchází)* a za podpory *Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny* č. LC 546.

Seznam citovaných slovníků hříchů

zkratka	popis rukopisu
SlovUKB	lat.-čes. slovníček smrtelných hříchů, Národní knihovna v Praze, sign. XI D 9, fol. 75r–76r, 1. třetina 15. století
Slov NK XIII F 21	lat.-čes. slovníček smrtelných hříchů (variantní rkp. SlovUKB), Národní knihovna v Praze, sign. XIII F 21, fol. 180r–181v, 15. století
Slov NK III A 6	lat.-čes. slovníček smrtelných hříchů (variantní rkp. SlovUKB), Národní knihovna v Praze, sign. III A 6, fol. 141r, polovina 15. století
Slov KapPraž A 73/5	lat.-čes. slovníček smrtelných hříchů (variantní rkp. SlovUKB), Archiv Pražského hradu, sign. A 73/5, fol. 222v, přelom 14. století a 15. století
Slov NK I G 13	lat. seznam smrtelných hříchů, Národní knihovna v Praze, sign. I G 13, fol. 75v, 2. čtvrtina 15. století
Slov NK I B 12	lat.-čes. slovníček smrtelných hříchů, Národní knihovna v Praze, sign. I B 12, fol. 154v, poslední čtvrtina 14. století
Slov NK I G 1	lat.-čes. slovníček smrtelných hříchů: <i>Dispositio peccatorum cum glossis bohemicis</i> , Národní knihovna v Praze, sign. I G 1, fol. 19v–23v, 15. století
Slov NK I G 14	několik různých slovníků hříchů, Národní knihovna v Praze, sign. I G 14, fol. 188v–191r, 2. polovina 14. století – 1. polovina 15. století
Slov NK IV G 29	několik různých slovníků hříchů, Národní knihovna v Praze, sign. IV G 29, přední přídeští, přelom 14. století a 15. století
Slov NK V B 13	lat.-čes. slovníček hříchů, Národní knihovna v Praze, sign. V B 13, přední přídeští, 15. století (?)
Slov KapPraž E 4	lat.-čes. slovníček hříchů: <i>Conspectus peccatorum latino-bohemicus</i> , Archiv Pražského hradu, sign. E 4, fol. 254v–256r, 1. polovina 15. století
Slov KapPraž A 59/6	lat.-čes. slovníček hříchů: <i>Conspectus peccatorum latino-bohemicus</i> , Archiv Pražského hradu, sign. A 59/6, fol. 159v–161r, začátek 15. století

Slov KapPraž O 23 lat.-čes. slovníček smrtelných hříchů: *Conspectus septem vitiorum principalium cum glossis bohemicis*, Archiv Pražského hradu, sign. O 23, zadní přideščí, 1. polovina 15. století

LITERATURA A ZDROJE

- Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*. Weber, R. (ed.). Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart 1983.
- Delumeau, J.: *Hřích a strach*. Volvox globator, Praha 1998.
- Etymologický slovník jazyka staroslověnského 8*. Academia, Praha 1998.
- Gebauer, J.: *Slovník staročeský. II: (K–N)*. Academia, Praha 1970.
- Gregorius Magnus: *Moralia in Iob. Libri XXIII–XXXV*. Adriaen, M. (ed.). Brepols, Turnholt 1985, s. 740.
- Grimm, J. – Grimm, W.: *Deutsches Wörterbuch*. S. Hirzel, Leipzig 1854–1960.
- Grollová, J.: *Sedm smrtelných hříchů v literárním díle Tomáše ze Štítného a Petra Chelčického v kontextu vývoje a formování křesťanské morálky ve středověku*. Nepublikovaná disertační práce, Ostravská univerzita v Ostravě, Ostrava 2007.
- Kyas, V.: *První český překlad bible*. Academia, Praha 1971.
- Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Vyšehrad, Praha 1997.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968.
- Staročeská textová banka* [on-line]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. [citováno 9. 9. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>>.
- Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Academia, Praha 1968.
- Staročeský slovník 1–26*. Academia, Praha 1970–2008.
- Vajdlová, M.: K úloze distributio v česky psaných středověkých textech. *Listy filologické*, 129, 2006, s. 71–82.
- Vokabulář webový* [on-line]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. [citováno 12. 9. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>.

Oddělení vývoje jazyka
Ústav pro jazyk český
Akademie věd ČR, v. v. i.
<volekova@ujc.cas.cz>

K POSTAVENÍ OBLIGATORNÍCH SMĚROVÝCH DOPLNĚNÍ „ODKUD“ VE VĚTĚ ČEŠTINY DOBY STŘEDNÍ

KATEŘINA RYSOVÁ

Příspěvek se věnuje slovosledu v češtině doby střední – konkrétně postavení obligatorních slovesných doplňků vyjadřujících směr „odkud“ vzhledem k postavení fakultativních slovesných doplňků (libovolné sémantiky) a vzhledem k postavení přísudkového slovesa – srov. např.: *A tak mlčičky a nenadále odešel ode dvoru.*

VÝBĚR JAZYKOVÉHO MATERIÁLU K ANALÝZE

Průzkum byl proveden na větách získaných z *Českého národního korpusu (Diakorp)*¹ a z *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*², která byla vytvořena v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český.

V těchto dvou databázích byly vyhledány věty, které obsahovaly sloveso začínající předponou *od-*, tedy předponou, která mj. vyjadřuje směr „odkud“ a která se často vyskytuje u sloves vyžadujících obligatorní valenční doplnění směru „odkud“ (*odjeti, odejít* ap.; nevyhovující věty – např. se slovesy typu *odpověděti* – byly vyřazeny). Každá z vět musela kromě sémanticky vyhovujícího slovesa a jeho obligatorního směrového doplnění obsahovat ještě jiné tzv. volné slovesné doplnění, které ale bylo v dané větě nevalenční, čili fakultativní. U těchto fakultativních doplnění nebyla rozlišována jejich sémantika³ – převažovaly však věty s doplněními časovými a způsobovými. Původně jsme v průzkumu odlišovali věty, v nichž byla sledovaná doplnění kontextově zapojená a nezapojená, ale ukázalo se, že v obou případech měla tato doplnění téměř shodné slovosledné tendence (až na výjimky), a proto nakonec mezi kontextově zapojenými a nezapojenými doplněními ve větách rozlišováno nebylo (případný vliv kontextu byl ale zaznamenáván). To je zajímavé, protože kontext bývá považován za jeden z nejdůležitějších slovosledných činitelů (alespoň v nové češtině, srov. např. *Mluvnici češtiny*⁴), ale jak se ukázalo, na vzájemné postavení obligatorních směrových doplnění a fakultativních, sémanticky nerozlišených, doplnění ve střední češtině zřejmě rozhodující vliv mít nemusí (srov. dále).

Do analýzy byly zahrnuty pouze věty oznamovací, které neobsahovaly větnou negaci a v nichž obě doplnění byla vyjádřena nevětně – to proto, aby se omezil případný vliv dalších možných slovosledných faktorů.

1 *Český národní korpus – Diakorp* [online]. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [citováno 8. 3. 2010]. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

2 Nejedlý, P. a kol.: *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha [citováno 5. 3. 2010]. Dostupné z WWW: <<https://madla.ujc.cas.cz>>.

3 Pro rozlišování sémantiky fakultativních doplnění by databáze neposkytly dostatek jazykového materiálu. Sémantika jednotlivých doplnění ve slovosledu ale roli hrát může. Její vliv však byl alespoň zčásti eliminován tím, že většina analyzovaných vět měla v roli fakultativního doplnění určení časové nebo způsobové – závěry naší práce jsou tedy platné minimálně pro doplnění těchto dvou sémantických typů.

4 Daneš, F. a kol.: *Mluvnice češtiny 3. Skladba*. Academia, Praha 1987, s. 582.

V databázích bylo nalezeno kolem 50 vyhovujících vět – materiál tedy není velký, některé možné tendence ve slovosledu směrových doplnění ale ukázal.

POPIS ZÍSKANÉHO MATERIÁLU

Ve všech analyzovaných větách se objevilo celkem 13 různých sloves obsahujících předponu *od-* a vyjadřujících pohyb odněkud. Byla to slovesa: *odjetí, odejítí, odvésti, odkračovati, odmrštiti, odplouti, odpravit, odskočiti, odehnati, odjíti* (‘odejmouti’), *odebrati se, odběhnouti a odbíhati*.

U všech těchto sloves musí stát (ve střední češtině) obligatorně jejich doplnění vyjadřující směr „odkud“ – podle pojetí valence ve funkčním generativním popisu⁵, kde je obligatornost doplnění určována podle tzv. dialogového testu. V něm na otázku po obligatorním doplnění nelze odpovědět „nevím“ – srov. př.:

A: *Petr odešel.*

B: *Odkud?*

A: **Nevím.*

Doplnění vyjadřující směr „odkud“ u nich ale může zůstat nevyjádřeno (jak je vidět v předchozím příkladu). To ovšem neznamená, že není ve valenčním rámci daného slovesa přítomno – vyskytuje se v sémantické struktuře věty: pokud mluvíme o něčím odchodu, musíme vědět, odkud někdo odcházel, ale pokud to např. ví i náš posluchač, je možné toto doplnění vypustit, aniž by věta byla negramatická. Už ale např. nemusíme vědět, kam dotyčný šel. Doplnění vyjadřující směr „kam“ je tedy u slovesa *odejít* bráno jako fakultativní.

Zajímavý je vývoj valenčních rámců u sledované skupiny sloves. Zatímco v nové češtině jsme např. zvyklí, že zmíněná slovesa jsou doplňována předložkovou skupinou (pokud má doplnění směru jmennou formu) – např. *odejít od někoho* – ve střední češtině tomuto typu valenčního rozvítky konkuruje rozvítky slovesa nepředložkovým výrazem (ve stejném významu): *odejítí někoho*. Tato vazba se objevuje už ve staré češtině. V. Machek⁶ ji označuje jako genitiv odlukový⁷ – srov. př.: *Odběhli jsú tu Filistýmští svých modl. / Odešel ho zabitého*.

Naproti tomu ve střední češtině najdeme u sloves označujících pohyb odněkud i opačnou tendenci. Zatímco v nové češtině má např. sloveso *odejmout* ve valenčním rámci typicky nepředložkové *komu co*⁸, jemu odpovídající středněčeské sloveso *odjíti* má i vazbu předložkovou *odjíti co od koho*: [...] *kteréž spasení spravedlivě od nás odjato bylo*.

VÝSLEDKY ANALÝZY

Materiál ukázal, že u sloves označujících pohyb odněkud mají obligatorní doplnění směru „odkud“ poměrně vyhraněné postavení – v naprosté většině případů stojí ve větě až po fakultativním doplnění: srov. např.: [...] *ó slunce, jak čerstvě ode mne odbíháš a k západu se skloňuješ*.

5 Srov. např. Lopatková, M. a kol.: *Valenční slovník českých sloves*. Karolinum, Praha 2008, s. 23.

6 Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1971, s. 409.

7 Srov. i adjektiva podobného významu (*Byl dalek smutku*).

8 Viz Lopatková, M. a kol.: *Valenční slovník českých sloves*. Karolinum, Praha 2008, heslo *odnímat, odejmout*.

9 Vyjádření „od koho“ u slovesa *odjíti* je podle našeho názoru sémanticky na pomezí mezi vyjádřením „adresáta“ (široce vymezeného; nejen jako osoby, která něco přijímá, ale i které je něco odnímáno) a „směru odkud“. V analýze bylo vyjádření „od koho“ v tomto případě chápáno primárně jako směrové.

Obligatorní doplnění směru „odkud“ se v získaném materiálu vyskytovala ve dvou základních umístěních – za přísudkovým slovesem¹⁰, pokud sloveso nestálo na konci věty, nebo (většinou) těsně před slovesem, pokud sloveso stálo na konci věty. Fakultativní doplnění se v našem materiálu naproti tomu vyskytovala hlavně před slovesem. Objevily se tak dvě základní slovosledné pozice:

- 1) fakultativní doplnění – přísudkové sloveso – obligatorní odkud

*Dán jim byl klejt, aby mohli **svobodně přijeti i odjeti z toho koncilium**.*
[...] *nebohý s nemalým posměchem odešel **ode dvora** [...].*

- 2) fakultativní doplnění – obligatorní odkud – přísudkové sloveso

[...] *ktož **svévolně od práva** odkračuje [...].*
*Pána Boha [...] za to žádal, aby takové zlé **milostivě od nás** odnítí ráčil.*

ODCHYLKY OD ZÁKLADNÍCH SLOVOSLEDNÝCH POZIC

Jen v několika případech se stalo, že ve větách z materiálu stálo obligatorní „odkud“ před fakultativním doplněním. Tyto případy lze rozdělit do dvou skupin:

1 VLIV KONTEXTU

I když se ukázalo, že kontextová zapojenost nemusí mít vždy rozhodující vliv na pořadí doplnění ve větě, v některých případech stála kontextově zapojená obligatorní směrová doplnění před fakultativními. Zřejmě přitom záleží na míře nebo typu kontextového zapojení nebo také na rozhodnutí mluvčího, které jevy chce postavit do jaké části výpovědi. I v nové češtině se setkáváme s tím, že v jádrové části věty jsou prvky kontextově zapojené – stejný jev nacházíme i v češtině doby střední: srov. *odjeti z **toho koncilium**, od **nás** odnítí, odšel z **toboto světa*** – všechny tyto prvky jsou zapojené minimálně do situačního kontextu, přitom tvoří jádrovou část sdělení. To je možné proto, že i známé prvky lze uvádět do nových souvislostí.

Na druhou stranu někdy kontextově zapojená směrová doplnění stála před nezapojenými fakultativními:

*František Serafinský všelike světa pohodlí, jako jsou peníze, statky, nádherné pokrmy a nápoje, **od sebe a řádu svého skrze největší chudobu** vzdálil a odmrštil.*

Někdy se ke vlivu kontextové zapojenosti může přidat i vliv stylu – použití syntaktických figur, např. výčtu:

[...] *když tento syn, tato dcera **od své matky**, tato manželka **od tohoto manžela** [...], tento přítel **od svého tovaryše na věky** oddělení, odcizení, odmrštění a odstrčení budou [...].*

¹⁰ Jako přísudkové sloveso, vůči kterému bylo sledováno postavení doplnění, je zde chápán tvar označující nositele valence (např. ve větě [...] *aby mohli **svobodně přijeti i odjeti z toho koncilium*** bylo postavení obou doplnění sledováno vzhledem k infinitivům přijeti i odjeti, ne např. vzhledem k tvaru verba finita mohli).

2 VLIV SÉMANTIKY DOPLNĚNÍ

V několika málo případech se stalo, že za obligatorním doplněním „odkud“ následovalo doplnění fakultativní i tehdy, když byla obě doplnění kontextově nezapojená. V materiálu se tento případ objevil v případech, kdy fakultativním doplněním bylo další směrové určení jiného typu („kam“):

[...] a když **od břehu podál na moře** odplouli [...].

Zřejmě tu nad vlivem valenčních vlastností slovesa převáží sémantika doplnění – při popisu pohybu odněkud někam je logické uspořádání odkud kam, ne kam odkud (v emočně neovlivněném dialogu respektujícím objektivní slovosled).

ZÁVĚR

Materiál ukázal, že v češtině doby střední je pro postavení obligatorního volného slovesného doplnění vyjadřujícího směr „odkud“ typické umístění za fakultativním volným slovesným doplněním, pokud je ve větě přítomno. Toto směrové doplnění se ve velké většině případů zároveň vyskytuje za přísudkovým slovesem, pokud sloveso nestojí na konci věty. Přítomná fakultativní doplnění mají naopak tendenci stát vždy spíše před přísudkovým slovesem.

Zdá se, že uvedené závěry ale neplatí pro fakultativní volná slovesná doplnění vyjadřující směr „kam“.

Do jisté míry se do slovosledného postavení obligatorního doplnění „odkud“ promítá vliv kontextu, neplatí ale, že kontextově zapojená doplnění „odkud“ stojí vždy před kontextově nezapojenými fakultativními doplněními.

Uvedené závěry byly vyvozeny na základě průzkumu poměrně málo rozsáhlého materiálu, proto je třeba je chápat jako možné tendence v uspořádání středněčeské věty a nelze je zobecnovat.

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR č. P406/10/1165 *Česká slovní zásoba v období humanismu a baroka: vývojové aspekty*.

LITERATURA A ZDROJE

- Český národní korpus – *Diakorp* [online]. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. [citováno 8. 3. 2010] Dostupné z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Daneš, F. a kol.: *Mluvnice češtiny 3. Skladba*. Academia, Praha 1987.
- Lopatková, M. a kol.: *Valenční slovník českých sloves*. Karolinum, Praha 2008.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1971.
- Nejedlý, P. et al.: *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha [citováno 5. 3. 2010]. Dostupné z WWW: <<https://madla.ujc.cas.cz>>.
- PDT-Vallex 2.0. [online, cit. 5. 3. 2010] Dostupné z WWW: <<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/visual-data/pdt-vallex/vallex.html>>.

Oddělení vývoje jazyka

Ústav pro jazyk český

Akademie věd ČR, v. v. i.

<rysova@ujc.cas.cz>

K MÍSTU KRALICKÉHO NOVÉHO ZÁKONA Z R. 1601 V BRATRSKÉ TRADICI

ROBERT DITTMANN

Nový zákon 1601 (dále NZ1601) je v jistém smyslu završením biblické práce jednoty bratrské v oblasti NZ: je to poslední kralické vydání samostatného NZ, s poslední verzí obsáhlého poznámkového aparátu. Bratři v exilu ani protestantští následovníci ve 20. st. už tak obsáhlé komentovaný NZ nevydali. Popsat místo NZ1601 v bratrské tradici znamená vidět jeho přínos vůči předchozí tradici (body 1-5) i jeho vliv na tradici následující (bod 6). Zkoumáme zde pouze text překladu (a to na výběru Lk 1,1-5,6.Ř 1.1P 1.Zj 1), nikoli doprovodný textový aparát kromě relevantních filologických poznámek. Kralickou tradicí myslíme množinu takových biblických textů od Bible kralické šestidílné do současnosti, které v různé míře revidovaly text, ale nepořizovaly nový překlad. Seznam zkratk je na konci příspěvku.

Dosavadní literatura¹ zmiňuje ne příliš systematicky některé inovace NZ1601. Karafiátovi se zdají změny vcelku zbytečné, oproti tomu Konopásek (s. 13) vyzdvihuje „radikální změny po stránce jazykové“ (výslovně jmenuje zájmeno *svůj*, opakování záporu po *ani* a rozlišení vidu u participií). Souček uvádí mj. dva důležité poznatky: byly konzultovány různé řecké předlohy a byla doplňována demonstrativa. Kyas se spoluautory² se odlišností NZ1601 od tradice nevěnuje. U charakteristiky inovací NZ1601 vycházíme ze srovnání s Šestidílkou (přihlížíme k dalším relevantním zástupcům české překladatelské tradice, zejm. bratrským vydáním).

1 GRAFIKA

Kromě zkracování slov, frekventovanějšího ve srovnání s Šestidílkou překvapivě v NZ1601 (Lk 1,63.2,24.3,16), je třeba zmínit celkový nárůst velkých písmen u nepropriálních jednotek (přes úbytek v Lk 3,3.4,16.Zj 1,20 dvakrát), u většiny se přitom zřejmě jedná o honorifikační funkci majuskule (Zj 1,8 *Kterýž jest / a Kterýž byl / a Kterýž přijíti má*; Zj 1,8 *Ten všemohoucí*). Interpunkce v NZ1601 slouží k větší rozčleněnosti textu (oproti Šestidíлке jsou oddělena citoslovce v Lk 1,20.36.49.2,9.10.25.34.48.Zj 1,7; dále srov. Lk 1,63.2,4.21.27.29 aj.). Další drobnosti jako psaní prefixů *z*, *s* zvlášť (četnější v NZ1601) či rozdíly v psaní *in continuo* (např. psaní *jeden každý zvlášť* v NZ1601) blíže nekomentujeme.

1 Konopásek, J.: *Řeckolatinská předloha Blahoslavova Nového zákona: prolegomena textové kritiky kralického textu Nového zákona*. Neuber, Pour a spol., Praha 1932; Karafiát, J.: *Rozbor kralického Nového Zákona co do řeči i překladu: s hystorií našeho biblického textu*. Nákladem spisovatelovým, Praha 1878; Souček, B.: *Česká Apokalypsa v husitství: z dějin textu Zjevení Janova – od Konstantína ke Komenskému: úvodem k vydání Nového zákona Táborského*. Synodní rada Českobratrské církve evangelické v Ústředním církevním nakladatelství, Praha 1967.

2 Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Na přípravě kap. 34 se podíleli M. Bohatcová, E. Michálek, J. Pečírková a D. Šlosar. Kap. 35 napsal J. Vintř, který také sestavil přílohu 41. Přílohu 40 připravil K. Stejskal, přílohy 37–39 zpracovala, rejstříky sestavila a publikaci k vydání připravila J. Pečírková. Vyšehrad, Praha 1997.

2 KVANTITA

Změny jsou jen drobné (Lk 1,22.56.2,24.43.47.1P 1,18.Ř 1,9 ad.), ale zasahují i propria (Lk 3,30 – podobu NZ1601 má už NZ1596, 1P 1,3.Zj 1,11).

3 MORFOLOGIE

Pokračuje (ve srovnání s Šestidílkou a jednodílkou 1596) odstraňování pomocného *byť* v 3. os. préterita (Lk 1,2.48.68.73.2,30.3,7.20.Ř 1,25), je zaváděno posesivum *svůj* (Lk 1,74.75.Ř 1,3.9.1P 1,9 dvakrát.13.14.17.18), a to důsledněji než v Šestidílcce a jednodílcce 1596. Další drobnosti (Lk 2,51.Ř 1,23) blíže nekomentujeme. Pozornost je však třeba věnovat přechodníkům (rozdíly oproti tradici v Lk 1,54.2,27.4,1), které v bratrské tradici prozkoumali Gebauer, Konopásek a Kyas.³ Ne vždy však užití přechodníku svědčí o řecké předloze: v Lk 2,27 řecké texty ani Bezův latinský překlad (a ani vulgátní a česká tradice) participium neobsahují.

4 SYNTAX

Doplnění záporu po *ani*, na něž upozornil už Konopásek, je doloženo v Ř 1,21; zápor je upraven také v Lk 1,37. Změna vazby u verb dicendi *řící / děti ke komu* > *řící / děti komu*, náběh k níž je doložen už v kralických vyd. z r. 1596 (obě vazby koexistují v Šestidílcce), je v NZ1601 už provedena ve většině případů.

5 TEXTOVÉ ROZDÍLY VČETNĚ LEXIKA

5.1 PERMUTACE SLOVOSLEDU

Některé změny slovosledu (Lk 1,3.41.54.77.2,20.Ř 1,10.29.Zj 1,4) jsou zřejmě vynuceny libozvučností (Lk 1,77), jiné větší srozumitelností (odstranění sekvence dvou proprií za sebou v Lk 1,41), aktuálním členěním (Zj 1,4), některé však sahají do oblasti předloh (Lk 1,3.Ř 1,29). Např. v Ř 1,29 se různí vulgátní a česká předkralická tradice, řecké texty a Erasmusovy a Bezovy latinské edice. Slovosledné pořadí NZ1601 odpovídá Polyglotě antverpské (Montanův interlineární překlad podle řeckého textu: *fornicatione, nequitia, avaritia, malitia*), zatímco Šestidílkka má pořadí odpovídající Bezovi 1582, 1589 (lat. překlad *malitia, scortatione, improbitate, avaritia*).

5.2 DODATKY A VYNECHÁVKY

Tyto textové změny (včetně dokladů na přesnější odlišení překladatelského dodatku jiným typem písma, např. tři doklady v Lk 2,49) většinou přibližují český překlad řečtině. Např. v Lk 1,3 přidává NZ1601 oproti tradici *bedlivě* s oporou (ἀκριβῶς) např. v Textu receptu, Stephani 1550, řeckém textu Barbiriany, Bezově překladu i vulgátní tradici (ekvivalent však chybí v obou Blahoslavových vydáních NZ).

3 Gebauer, J.: Přechodník přítomný (budoucí) sloves jednodobých a končících v Novém Zákoně Kralickém. *Časopis Musea Království českého*, 44, 1870, s. 247–254; Konopásek, J.: *Biblické studie*. Nakladatelský odbor spolku Evangelická Jednota, Žižkov 1929, s. 181–185; Kyas, V.: Přechodník minulý v Blahoslavově Novém zákoně. In: Machek, V. (ed.): *Studie ze slovanské jazykovědy: sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. SPN, Praha 1958, s. 249–254.

Dokladů je ve zkoumaném rozsahu 35. Že byl text zpřesňován v konfrontaci s předlohami, je možno ilustrovat na dodané číslovce *sedm* ve Zj 1,11, kterou Blahoslav a předchozí kralická tradice ve shodě s některými řeckými texty neobsahují. Srovnání některých textů je v tabulce.

Zj 1,11	VUL, Vg	BiblBen, BiblSev2, BiblMel2	Polyglota Complutenská	Erasmus 1516 ř., lat., 1522 ř., lat.	Bebelius 1524	NZ1533	Pagninus, Biblia Tigrina	Basilejská bible 1545	Luther 1545, Castellio	Stephanus 1546, 1549, 1550	Barbiriana (ř. text)	Barbiriana lat.	Blahoslav 1564	Blahoslav 1568	Tremellius 1569	Polyglota antverpská – díl 5, 6, ř., lat.	Šestidílka, BiblKral2, NZ1596	NZ1601, Kralická bible 1613	Beza 1582, 1589 ř., lat.	Beza 1604 ř., lat.	BNT, GNT, ČEP
vynecháno				ř. text nemá	•			•	•	•	•		•	•			•		ř. text nemá		
sedmi // septem // $\epsilon\pi\tau\alpha$	•	•	•	septem		•	•					•			•	•		•	septem	•	•

Pokud jde o doplňování demonstrativ (Lk 2,21.42.3,22.Zj 1,20 dvakrát), je doloženo už v Šestidílce ve srovnání s Blahoslavovým NZ.⁴ Nejpravděpodobnějším vysvětlením je zatím vliv řečtiny (jen v některých případech podávají oporu i humanistické překlady do latiny, např. Beza v Lk 2,42 aj.); česká tradice na podkladě vulgátním (příp. i erasmovském – zejm. NZ1533) až na výjimky demonstrativa na místech, kde je doplňuje NZ1601, nemá.

5.3 SUBSTITUTE

Řadíme sem jednak lexikální změny ze stejného základu (např. modifikaci v Lk 2,17 *dítě* > *děťátko*) a jednak náhrady typu Lk 2,19 *slova* > *věci*. Ve zkoumaném rozsahu jich je celkem 31. V několika případech se do textu dostalo řešení z marginálie Šestidílk, přičemž někdy jde o doslovnější překlad z řečtiny (např. v 1P 1,11). Přijaté marginální řešení může také reflektovat odlišnost předlohy, jak ukáže 1P 1,4: Šestidílka čte *v nebesích, nám* (marg. *vám*), ale NZ1601 *v nebesích, vám* (marg. *nám*). NZ1601 se zde řídil většinou variantou, podporovanou i Bezovým řeckým a lat. textem (ve 4. a 5. vyd.), Polyglotou antverpskou i českou tradicí (a ostatně i současnými kritickými edicemi řeckého textu).

4 Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Vyšehrad, Praha 1997, s. 196.

IP 1,4	VUL, Vg		nám // εις ὑμᾶς	
BiblMel2, 5		vám		in vobis
Polyglota Complutenská		•		
Erasmus 1516, 1522 ř.		•		
NZ1533		pro vás		
Biblia Tigurina		erga vos		
Luther 1545		euch		
Basilejská bible 1545		•		
Stephanus 1546, 1549		•		
Stephanus 1550			•	
Barbiriana (ř., lat. text)			•	
Blahoslav 1564, 1568 (marg. vám)			•	
Tremellius 1569			•	
Polyglota antverpská díl 5, 6, ř. text		•		
Beza 1582, 1589 ř.		•		
Šestidílka (marg. vám)			•	
NZ1601 (marg. nám)		•		
Beza 1582, 1589, 1604 lat.		vobis		
Bible kralická 1613		•		
BNT, GNT		•		
ČEP		pro vás		

5.4 KVANTIFIKACE TEXTOVÉ DYNAMIKY NZ1601

Podle Kyase (1997) obsahují úseky Lk 1,1-56.Ř 1. 1P 1.Zj 1 celkem 2285 výrazů Blahoslavo-va NZ1568 (v publikaci je na s. 131 chyba /„Lk 1,1-5,6“ místo Lk 1,1-56/, zde počítáme se správným rozsahem Lk 1,1-56 a započítáváme jen změny z něj). Za místa změněná v NZ1601 oproti tradici, srovnatelná s Kyasovým⁵ ne zcela jasným vymezením „změněného místa“, počítáme 6 změn slovosledu, 19 dokladů textových dodatků a vynechávek a jejich odlišení a 17 dokladů na lexikální a další substituce (bez *předkem* > *předně*), tj. celkem 42 změněných míst. Budeme-li kalkulovat s Kyasovým počtem 2285 slov a pro jednoduchost s ekvivalencí 1 změněné místo = 1 zasažené slovo, pak lze vyčíslit textovou dynamiku v NZ1601 oproti tradici na asi 1,8 %, což je hodnota srovnatelná nejlépe s dynamikou mezi první a třetí Hallskou biblí (1,7 %), případně mezi Biblí benátskou a Severýnovou biblí 1529 (2,2 %). Je překvapivé, že NZ1601 v rámci kralické tradice nejméně do konce 18. st. (vyjma Komenského *Manualníku*) měnil text NZ inovacemi nejvýrazněji.

6 VLIV NA DALŠÍ TRADICI

Poslední kralické vydání 1613 bylo tištěno s jinou funkcí, téměř bez poznámek, hlavním kritériem úprav byla plynulost textu. Text NZ ale vycházel jasně z NZ1601, takže prostřednictvím kralického vyd. 1613, kralického vydání s největším historickým dosahem (viz zřejmě nespočítatelné reedice ve 20. st. v podobě tzv. kritického otisku Karafiátova), žil (upravený) text NZ1601 dál. Je dále doloženo (Konopásek), že NZ1601 někdy sloužil jako poslední díl v kompletu Šestidílký. S tím rezonuje např. i svědectví J. T. Elsnera ve *Versuchu* (1765), že měl „nur...zweite Ausgabe von 1601 zur Verfügung, die erste Ausgabe von ‘1593’ konnte er also

5 Tamtéž, s. 133 aj.

nicht beschreiben.⁶ Při návratech některých exulantských vydání k textu před vydání 1613 objasňuje někdy NZ1601 více čtení než Šestidílk: to platí o třetí Hallské bibli 1766 (alespoň na zkoumaných úsecích NZ, viz výše) např. v Lk 1,25, kde překladatelský dodatek *na mne* má už NZ1601 (ovšem i Lutherův překlad 1545), ale ne Šestidílk, nebo v Ř 1,21, kde má zápor (*ani jemu neděkovali*) rovněž NZ1601, ale nikoliv Šestidílk. Není ovšem vyloučen ani přímý vliv na kralickou tradici ve 20. st.: podle Konopáska⁷ opravil Karafiát ve své revizi tradiční text na mnohých místech „prostě tím, že převzal poznámky (z vyd. 1601) do textu...“ Vliv na katolickou tradici zde nechávám zcela stranou.

7 ZÁVĚRY

7.1 V rámci kralické tradice od Šestidílk dále (nejméně až do konce 18. st.) je NZ1601 překladem, který na vzorku zkoumaných úseků změnil novozákonní text nejvýrazněji. (Za změněná místa jsme považovali jen závažnější projevy textové dynamiky.) Nelze proto souhlasit s Hrejsou, že by v textu byly provedeny „některé drobné změny.“⁸ NZ1601 totiž zasáhl do bratrské tradice velmi významně, zřejmě více než úprava v BiblHal3.

7.2 NZ1601 zdokonalil text kralické tradice v několika ohledech:

7.2.1 Zpřesnil text podle řečtiny (doplnění demonstrativ, některé přechodníky, doslovnější řešení z marg. Šestidílk, přesnější odlišení překladatelských dodatků). Faktu, že byl konzultován i řecký text, si byli vědomi už Ribay v korespondenci s Dobrovským a Šmaha,⁹ jenž zmiňuje i konzultaci více řeckých textů.

7.2.2 Zvýšil srozumitelnost textu (interpunkce, slovosledné permutace /např. zrušení sekvence dvou proprií s jinou větňčlenskou funkcí/, odsunutí tvrdého grécismu, opakování předložek) a dbal také na eufonii.

7.2.3 Péči Zachariáše Aristona o teologickou stránku vyzdvihl Souček.¹⁰ Přidejme zde komentář S.Martinia z Dražova z r. 1636¹¹ o kalvinizaci v margináliích: „Co se pak Glossování a Výkladů postranních tkne/namnohamístech,obzvláštěněv Dílu VI.v Létu 1601 vydaném purusputus Calvinismus, to jedovaté Kalvinské učení ne jen se tají a kryje /ale dokonce makavě klade a koku ukazuje...“

7.3 Dosah do další bratrské tradice je dvojího typu: Kralická bible 1613 navázala na NZ1601 a některé textové návraty exulantských vydání před Kralickou bibli 1613 osvětluje jen NZ1601.

6 Bohatcová, M.: Die tschechischen gedruckten Bibeln des 15. bis 18. Jahrhunderts. In: Rothe, H. – Scholz, F. (eds.): *Kralitzer Bibel. Bd. 7: Kommentare. Biblia Slavica. Série I. Česká bible, sv. 3.* Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich 1995, s. 108.

7 Konopásek, J.: Revise Bible Kralické? *Českoobratná rodina*, 6, 1930, s. 6.

8 Hrejsa, F.: *Česká bible: k 350. výročí Bible kralické*. Vyd. odd. YMCA, Praha 1930, s. 47.

9 Šmaha, J.: Kralická bible, vliv a důležitost její v literatuře české. *Časopis Musea Království českého*, 52, 1878, s. 262.

10 Souček, B.: *Česká Apokalypsa v husitství: z dějin textu Zjevení Janova – od Konstantina ke Komenskému: úvodem k vydání Nového zákona Tüberského*. Synodní rada Českoobratné církve evangelické v Ústředním církevním nakladatelství, Praha 1967, s. 169.

11 *Obrana M. Samuela Martinyusa z Dražova*, Pirna 1636, s. 253.

7.4 NZ1601 je (přesto, že v novější době téměř nebyl znovu vydáván) z pohledu bratrské tradice novozákonním textem důležitějším než NZ Šestidílký. Znamená totiž textověkritické a teologické završení předchozí bratrské tradice, vyjádřené v asi nejobsáhlejších doprovodném aparátu, a podkladový novozákonní text pro poslední kralické vydání 1613, které bylo podstatným textem pro vydání v následujících staletích.

SLEDOVANÉ PŘEKLADY A JEJICH ZKRATKY: **Barbiriana** = NOVVM D. N. IESV | Christi Testamentum... || BASILEAE. | Impensis Nicolai Barbirii, & Thomæ Courteau. | M. D. LIX. Vědecká knihovna v Olomouci (dále VKOL) II 260. **Basilejská bible** = THΣ ΘΕΙΑΣ ΓΡΑ|ΦΗΣ, ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΗΛΑΔΗ... | BASILEAE, PER IOAN. | Heruagium. M D XLV. | Mense Martio. VKOL II 44. **Bebelius 1524** = THΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗ-|ΚΗΣ ΑΠΑΝΤΑ. | Noui Testamenti omnia... | [Basileae 1524]. Strahov BB VII 10. **Beza 1582** = IESV CHRISTI D. N. | Nouum testamentum, | siue Nouum foedus... | ANNO M. D. LXXXII. Moravská zemská knihovna (dále MZK) ST4-0050.143. **Beza 1589** = TESTAMENTVM | NOVVM, | SIVE | Nouum Foedus Iesu Christi, D. N. ... | Hæc QUARTA EDITIO... | M. D. LXXXIX. VKOL III 31. **Beza 1604** = NOVVM | IESV CHRISTI | TESTAMENTVM, | Græcè & Latinè: | Theodoro Beza interprete... Anno, M. DCIII. VKOL 66.607. **BiblBen** = Biblij Česká W Benátkach tisseňá. VKOL II 32058. Knihopis 1097.¹² **Biblia Tigurina** = BIBLIA | SACROSANCTA | TESTA=|měti Veteris & Noui... | TIGVRI EXCÜDEBAT C. FROSCHOVERUS | ANNO M. D. XLIII. VKOL III 8. **BiblKral2** (jednodílka 1596) = Biblj Swatá... MZK ST1-0000.813,B, VKOL 995.847. Knihopis 1109. **BiblMel2** = Melantrichova bible 1556/7 = Biblij Česká... VKOL III 32.296. Knihopis 1102. **BiblSev2** = Severýnova bible 1537 = Biblij Česka... VKOL III 32053 a III 640.070. Knihopis 1099. **BiblMel5** = Biblij Česká... Létha | MDLXXVII. VKOL III 220903. Knihopis 1105. **Blahoslavův NZ1564** = Nowy Zákon | wnowé do Česstiny přeložený. VKOL 32.653. Knihopis 17110 (exemplář VKOL není zaznamenán). **Blahoslavův NZ1568** = Nowy Zákon... Anno 1568. Cit. dle J. Konopásek, Blahoslavův Nový zákon z roku 1568, Praha 1931. Knihopis 17112. **BNT** = Novum Testamentum Graece, Nestle–Aland 27. vyd., cit. dle BibleWorks. **Castellio** = BIBLIA, Interprete Sebastiano Castalione... | BASILEAE, PER IO-|annem Oporinum. VKOL III 34. **ČEP** = Písmo svaté Starého i Nového zákona podle ekumenického vydání z r. 1985. Cit. dle BibleWorks. **Erasmus 1516** = H. Holeczek (ed.): Erasmus von Rotterdam. Novum Instrumentum. Basel 1516... Frommann–holzboog, Stuttgart – Bad Cannstatt 1986. **Erasmus 1522** = NOVVM TESTA=|MENTVM OMNE... VKOL 364. **GNT** = Greek New Testament, 4th ed., cit. dle BibleWorks. **Hallská bible 1766** = Biblia Sacra... W Hále Magdeburské... Léta Páně MDCCCLXVI. VKOL 649.759. Knihopis 1116. **Kralická bible 1613** = Biblj swatá... M. DC. XIII. VKOL II 32.073. Knihopis 1110. **Lutherův překlad 1545** = Lutherův nerevidovaný překlad z r. 1545, cit. dle BibleWorks. **NZ** = Nový zákon. **NZ1533** = NOWY TESTAMENT.. VKOL 32.197. Knihopis 17099. **NZ1596** = Nowý Zákon... Léta Páně M D XC VI. MZK ST1-0013.877. Knihopis 17116. **NZ1601** = Biblj České Djl Ssestý... VKOL II 32.377. Knihopis 1108. **Pagninus** = BIBLIA | SACRA IVXTA | GERMANAM HEBRAICI... | Interprete Xante Pagnino Lucense. || Coloniae, ex Officina Melchioris Nouesiani, An-|no à Christo nato, M. D. XLI. VKOL II 82. **Polyglota antverpská** = BIBLIA SACRA | HEBRAICE | CHALDAICE | GRÆCE, & |

12 Knihovnědné záznamy českých tisků přebírám z *Knihopisu digital*.

LATINE... | CHRISTOPH. PLANTINVS EXCVD. ANTVERPIÆ. (1569-1572). VKOL III 2/1 až 2/8. **Polyglota Complutenská** = Nouum testamentum... Cit. dle přetisku Biblia Complutensis, Tom. V. Roma: 1983-1984. **Stephanus 1546** = ΘΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗ-|ΚΗΣ ΑΠΑΝΤΑ. Nouum Testamentum... | LVTETIÆ. | Ex officina Roberti Stephani... | M. D. XLVI. VKOL 174. **Stephanus 1549** = ΘΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗ-|ΚΗΣ ΑΠΑΝΤΑ. | Nouum Testamentum [...] | LVTETIÆ. | Ex officina Roberti Stephani... | M. D. XLIX. KNM 3 G 140. **Stephanus 1550** = cit. dle BibleWorks. **Šestidílka** = Biblj České Djl' prwnj... Djl' ssestý... VKOL II 32.377. Knihopis 1107. **Textus receptus** = cit. dle BibleWorks. **Tremellius 1569** = Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑ=|ΘΗΚΗ... | HENR. STEPHANVS | ANNO M. D. LXIX. Strahov BY I 3. **Vg** = Vulgata Clementina, cit dle Vulsearch. **VUL** = WEBER, R., et al. (vyd.) Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem. Cit. dle BibleWorks. **Zkratky biblických knih** přebírám z ČEP.¹³

Příspěvek vznikl díky podpoře projektu MŠMT ČR *Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)* – projekt LC546 a projektu GA ČR P406/10/0591 *EUROPA HUMANISTICA. Literární a jazyková recepce antických textů v českých zemích v letech 1470–1600*. Prezentuje upravenou a doplněnou kapitulu z autorovy chystané publikace.

LITERATURA A ZDROJE

- BibleWorks 7.0.012g. 2006.¹⁴ Fonty: BWGRKL, BWGRKN. These Biblical Greek fonts are used with permission and are from BibleWorks, software for Biblical exegesis and research. I ask others to comply with displaying and preserving the copyright, if they also distribute any derived publications.
- Bohatcová, M.: Die tschechischen gedruckten Bibeln des 15. bis 18. Jahrhunderts. In: Rothe, H. – Scholz, F. (eds.): *Kralitzter Bibel. Bd. 7: Kommentare. Biblia Slavica. Série I. České bible, sv. 3*. Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich 1995, s. 1–182.
- Dittmann, R.: *Dynamika textu Kralické bible v české překladatelské tradici*. Refugium, Olomouc 2011, v tisku.
- Gebauer, J.: Přechodník přítomný (budoucí) sloves jednoduchých a končících v Novém Zákoně Kralickém. *Časopis Musea Království českého*, 44, 1870, s. 247–254.
- Hrejša, F.: *Česká bible: k 350. výročí Bible kralické*. Vyd. odd. YMCA, Praha 1930.
- Karafiát, J.: *Rozbor kralického Nového Zákona co do řeči i překladu: s hystorií našeho biblického textu*. Nákladem spisovatelovým, Praha 1878. [vyd. anonymně]
- Knihopis digital* [citováno 30. 6. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://www.knihopis.org>>.
- Konopásek, J.: *Biblické studie*. Nakladatelský odbor spolku Evangelická Jednota, Žižkov 1929.
- Konopásek, J.: Revise Bible Kralické? *Českobratrská rodina*, 6, 1930, s. 5–6.
- Konopásek, J.: *Řeckolatinská předloha Blahoslavova Nového zákona: prolegomena textové kritiky kralického textu Nového zákona*. Neuber, Pour a spol., Praha 1932.
- Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Na přípravě kap. 34 se podíleli M. Bohatcová, E. Michálek, J. Pečírková a D. Šlosar. Kap. 35 napsal J. Vintr, který také sestavil přílohu 41. Přílohu 40 připravil K. Stejskal, přílohy 37–39 zpracovala, rejstříky sestavila a publikaci k vydání připravila J. Pečírková. Vyšehrad, Praha 1997.

13 Transkripční zásady vycházejí ze studie Vintrovy (viz Vintr, J.: Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*, 121, 1998, s. 341–346.).

14 Děkuji doc. P. Chalupovi z CMTF UP v Olomouci za umožnění přístupu.

- Kyas, V.: Přechodník minulý v Blahoslavově Novém zákoně. In: Machek, V. (ed.): *Studie ze slovanské jazykovědy: sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. SPN, Praha 1958, s. 249–254.
- Martinyus z Dražova, M. S.: *Obrana M. Samuela Martinyusa z Dražowa...* Pirna 1636. Knihovna Národního muzea v Praze, sign. 37 B 13. Knihopis 5380.
- Souček, B.: *Česká Apokalypsa v husitství: z dějin textu Zjevení Janova – od Konstantina ke Komenskému: úvodem k vydání Nového zákona Táborského*. Synodní rada Českobratrské církve evangelické v Ústředním církevním nakladatelství, Praha 1967.
- Šmaha, J.: Kralická bible, vliv a důležitost její v literatuře české. *Časopis Musea Království českého*, 52, 1878, s. 252–266.
- Theophilus 3.1.6. 1997–2004* [citováno 30. 6. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://www.theophilus.sk>>.
- Vintr, J.: Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*, 121, 1998, s. 341–346.
- Vulsearch 4.1.6. 2000–2007*. [citováno 30. 6. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://www.vulsearch.sf.net>>.

*Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova v Praze*

*Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<dittmann@email.cz>*

VÝSKYT KONJUNKCIÍ V TEXTE *ZATRACENĽJA* A *SPASEŇJA*

PETER KARPINSKÝ

1

Vzdelávací a osvetársky spis *ZatraceŇja a SpaseŇja*¹ bol publikovaný v roku 1846 v tlačiarňi Jana Werthmüllera a syna v Levoči.² Z obsahového hľadiska text spisu možno zaradiť medzi práce antialkoholického zamerania,³ ktoré na Slovensku v tomto období vychádzali pomerne často. Aj v danom texte je kritizované nadmerné užívanie alkoholu Slovákmi, čo podľa autorov (autora) spisu vedie k celkovému úpadku národa.

1.1

Autorstvo spisu nie je známe, autori (autor) sú na titulnom liste označení len ako viacej úprimní priatelia ľudu pospolitého⁴ a v predhovore sa odvolávajú na prototext, spis p. Kôrku,⁵ ktorý bol prednášaný v niektorých turčianskych osadách, kde údajne vzbudil záujem poslucháčov a čitateľov. Neskôr bol tento spis prepracovaný do veršov a opäť vydaný tlačou.⁶ Štyridsaťosemstránkový spis *ZatraceŇja a SpaseŇja* obsahuje 155 obsahovo ucelených veršovaných strof (s. 3–46), ktoré sú zoradené do niekoľkých tematických celkov: *Pálenka s jej záhubnými následkami*; *Strata maŇja*; *Samowražda*; *Zmatok w ľudských zwazkách*; *Nemrawnosť*; *Cesta ZatraceŇja*; *Kde SpaseŇja?*. Štruktúra každého celku je rozdelená na otázku, ktorú kladú autori (autor) fiktívnemu komunikačnému partnerovi (označovaného v texte ako synak), a rýmovanú odpoveď daného partnera. Otázka a odpoveď sú od seba odlíšené nielen osobitným kompozičným postavením oboch častí textu, ale aj odlišným typom písma.⁷ Z verzologického hľa-

1 *ZatraceŇja a SpaseŇja* *Od wjacej úprimních prjatelou ľudu pospolitého*. Tlačiareň Jana Werthmüllera a sina, Levoča 1846. Podrobnejšiu jazykovú analýzu textu pozri: Karpinský, P.: Ortograficko-fonologická analýza textu *ZatraceŇja a SpaseŇja* v komparácii s kodifikáciou Ludovíta Štúra. In: Liptáková, Ľ – Andričíková, M. – Klimovič, M. (eds): *Slovo o slove. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity*. Katedra komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity, Prešov 2010, s. 229–239.

2 *Kníhtlačiareň Jána Werthmüllera v Levoči* bola úzko prepojená s hnutím štúrovcov hlavne po ich odchode z Bratislavy a taktiež väčšina kníh, ktoré vydal spolok Tatrin, sa tlačila v tejto tlačiarňi. Medzi najzaujímavejšie tlače, ktoré boli vydané u Werthmüllera v Levoči, patria nesporne *Žiadosti slovenského národa* z rokov 1848–1849, resp. jazykovedné dielo M. M. Hodžu *Větin o slovenčine* z roku 1848.

3 Napr. *Něpi pálenku to je nězabi* Michala Miloslava Hodžu, *Opilci Něprjatelja Kríža Krista; alebo: Reči Proti Páleníč-nje* Júliusa Plošica či *Šenk páleníčny* Jána Andraščíka.

4 Od wjacej úprimních prjatelou ľudu pospolitého.

5 Ide o evanjelického farára a publicistu Juraja Kuorku (1811–1848).

6 „Spis tento do p. Kuorku vípracuvaný sa v daktorích Turčjanských osadách v školách so značným úžitkom potrebuvať, čím aj pozornosť na seba zbudí: teraz do veršou uvedení sa laskavjemu obecnstvu tlačení podáva a porúča, aby večmi rozšírení, večí úžitok donášau.“ (s. 2).

7 Zatiaľ čo otázka je vytlačená novodobou latinkou, odpoveď je publikovaná gotickou minuskulou, tzv. švabachom (v príkladoch, ktoré ponúkame, sa snažíme dodržať rozdielnosť pôvodne použitého typu písma, pričom gotickú

diska sú jednotlivé verše viac-menej pravidelne dvanásťslabičné s rýmovou štruktúrou AABB.⁸ Každý cyklus je formálne uzavretý podobne koncipovaným záväzkom pýtaného (synka), že on sám nikdy piť alkohol nebude.⁹ Na začiatku celého spisu sa nachádza krátky neveršovaný predhovor (s. 2), v ktorom autori (autor) vysvetľujú motivácie vzniku a vydania textu a zároveň prosia učiteľov, ktorí budú s týmto spisom oboznamovať žiakov, aby im vysvetlili niektoré logické nadväznosti medzi otázkami.¹⁰ Samotný mravoučný text spisu začína *Wstupom* na s. 3, tu autori (autor) podávajú veršovanú charakteristiku situácie vládnucej na Slovensku.¹¹ Na záver spisu (s. 47–48) je umiestnená „motivačná“ pieseň (*Za našimi humni tam malá studnička...*) tematicky nadväzujúca na obsah predchádzajúcich veršov a majúca za cieľ upevniť u čitateľa protialkoholické presvedčenie.

2

Z historicko-jazykového hľadiska môžeme vznik analyzovaného textu zaradiť do obdobia Štúrovej kodifikácie spisovnej slovenčiny. Keďže analyzovaný text *Zatracaňa a Spaseňa* bol publikovaný v tom istom roku ako základné kodifikátorské dielo Ľudovíta Štúra *Nauka reči slovenskej* (1846), pri analýze konjunktív budeme čiastočne vychádzať zo Štúrovej koncepcie spojok, ale výskyt a funkciu spojok v analyzovanom historickom texte budeme porovnávať aj so súčasným vymedzením a chápaním spojok.

2.1

Ľudovít Štúr¹² definuje spojky (spojki) ako také slovné druhy, ktoré: „spojujú tjež na rozliční spuosob vípovede v reči“. Jeho vymedzenie spojok ako spájacích výrazov je viac-menej totožné s ich súčasným chápaním: „Spojky – [...] sú gramatické slová, ktorými sa vyjadrujú syntagmatické vzťahy medzi jazykovými jednotkami (vetnými členmi alebo vetami) samostatne“¹³.

Z hľadiska členenia Štúr rozdeľuje spojky na: „prikładajúce: a, i, aj, tjež; pripúšťajúce: nechže (nachže), nech bi; nakładajúce: abi, nech (nach); prajúce: kebi, kebi len, bodajže; vínimkovje: ak, jestli, keď, keďbi; príčinu vpletajúce: bo, lebo, že, preto, veť atď.; rozstavujúce: lebo lebo, alebo alebo, či či, aňi aňi, jak tak; na proti stavjace: ale, lež, hoc, hoc aj, trebas, predca; zavra-

minuskulu nahrádzame kurzívou).

8 „Sinku, si už vídeu opitjeho človeka? // *Wiđeu som, oj wiđeu, a to aj řísice, / Weť sú s nimi plnje každi deň ulice, / Lebo to, wráj, teraz už každi musí piť, / Že bez piťja svetom swet bi nemuohou biť.*“ (s. 3).

9 „Čo si ti umjeňiš urobiť? // *Za celí svet nechcem piť wjac pálenjeho, / Ja bi ho zatračiu do pekla strašnneho; / Ono ako zbojník ľuďi obľupuje, / Wšeliakou psotou korhel'ou sužuje: / Bud'em w strjezliwosti konat' porwolaňja, / Tak mi aj pán Boh dá hojnuo požeňnaňja.*“ (s. 13–14).

10 „Jestlibi sa tlačenjemu tá pocta preukázala, ktorej sa rukopis účastním stau, t. j. jestlibi dakde do školi bou uvedení, žjadajú sa uctive p. p. učiteľowja njekolko – slovovím visvetleňím podaktorje ťažšje prjechodi z jednej otázky na druhú djetkam oblahčít a objasňít.“ (s. 2).

11 „*Wstup.* // *Weliká je skaza w tomto našom swetě, / Či w dome, či w obci, či w zime, či w leťe; / Bjedni je staw ľuďi tohto pokoleňja, / Ako odsúdeních na wečnuo trápeňja, / Nje len na trápeňja, lež na zatračeňja, / Na časnuo i wečnuo pekelnuo mučeňja. / A tomu wšetkjemu pálenka je wina, / Pre ňu pustne wšetko, dom, obec, krajina, / Pre ňu sa statočnosť, swedomitost' traťi, / Pre ňu přeč uljeta z duše pokoj swatí. – / O tejto obarwe bud'eme rozpráwät, / Ja sa Wás spituwät, Wi odpowed' dáwät, / Abi sme zweďeli kolko robí škodi, / Ako ľuď do pekla zatračeňja zwodíř.*“ (s. 3).

12 Štúr, Ľ.: *Nauka reči slovenskej*. Tatrin 1848. Dostupné z WWW: <http://www.juls.savba.sk/ediela/nrs/nauka_reci_slovenskej.html>.

13 Dvonč, L. – Horák, G. – Miko, F. – Mistrík, J. – Oravec, J. – Ružička, J. – Urbančok, M.: *Morfológia slovenského jazyka*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1966, s. 676.

jejúce: teda a tak, preto, tím viac, čím viac; visvetľujúce: a to, a síce, najme atď.¹⁴ Z uvedeného je zrejmé, že Štúr osobitne nevymedzuje spojky parataktické a hypotaktické, teda nedelí ich podľa funkcie, ale delí ich podľa významu, teda podľa typu syntagmy, ktorú vytvárajú, pričom sa v jednotlivých kategóriách súčasne vyskytujú parataktické i hypotaktické spojky.

Z hľadiska etymológie sú v *Náuke reči slovenskej* konjunkcie, rovnako ako aj prepozície charakterizované ako tie výrazy, ktoré „z koreňou všemenních pochodja a aj vsťahi všemennje viznamenávajú.“¹⁵ V ďalšej časti svojej práce Štúr zároveň pripúšťa, že niektoré spojky môžu mať aj slovesný pôvod: „Všekje tuto prednesenje spojki sú všemennjeho koreňa iba spojki jestli prvá polovica je slovesná. Krem toho spojka vraj (vraší) je slovesnjeho puovodu.“¹⁶ Štúrovo chápanie pôvodu spojok od zámenného základu, resp. od základu iných slovných druhov je v podstate podobné so súčasným výkladom ich etymológie: „Spojky, tak ako predložky, patria medzi najstaršie jazykové prostriedky. Ich funkciou bolo a dodnes aj je spájať vetné členy a vety do vyšších celkov. Staré etymológie, získané historicko-porovnávacou metódou, ukazujú, že väčšina spojok sa vyvinula z iných slovných druhov alebo gramatických tvarov.“¹⁷

Z formálneho hľadiska Štúr delí spojky takto: „Jedni sú prostje, druhje zloženje. K prostím patria: i, a, bi, bo (le) či, že, no k zložením: až, aj, ale, ašak, aňi, hoc, hocaj, veť, kebi, len, lež, leda, lebo, čiže, jestli, čajsi, teda, tjež, tak, ako, síce, sťa.“¹⁸ Aj v tomto prípade dochádza k čiastočnej zhode so súčasným vymedzením spojok na jednomorfémové a viacmorfémové. Štúr však vo svojej charakteristike nepočíta s viacslovnými a zloženými spojkami, ktoré vo svojej charakteristike vôbec neuvádza.

3

Ako sme už naznačili, v našom príspevku sa chceme venovať analýze konjunkcií v texte *Zatraceňja a Spaseňja*, pričom sme sa primárne zamerali na analýzu dvoch najzákladnejších a najvšeobecnejších spojok – parataktickú spojku **a** a hypotaktickú spojku **že**.

3.1

Spojka **a** je v súčasnej morfológii definovaná ako základná paraktaktická spojka, ktorá má všeobecný význam priradovania, a preto sa môže používať v každom type priradovacieho vzťahu.¹⁹ Spojka **a** je teda viacfunkčná a v základnom zlučovacom význame môže byť členskou i vetnou spojkou. Z hľadiska pôvodu tejto spojky Rudolf Krajčovič uvádza, že spojka **a** vznikla „asi z tvaru **ōd* (ide. ablatív zámena)“²⁰.

Ludovít Štúr túto spojku charakterizuje ako spojku „prikładajúcu“ a „prostú“.

V analyzovanom texte sa spojka **a** vyskytuje stojedennrát. Vo funkcii členskej zlučovacej spojky obvykle a najčastejšie spája substantíva v pozícii predmetu (*A národ mu dá reč a chvilku blaženú; O česť a o wážnosť sam sa pripravuje*), podmetu (*Wino, wraj, a kárwa, ktorú pijú páňi*,

14 Štúr, L.: *Nauka reči slovenskej*. Tatrin 1848. Dostupné z WWW: <http://www.juls.savba.sk/ediela/nrs/nauka_reci_slovenskej.html>.

15 Tamtiež.

16 Tamtiež.

17 Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Univerzita Komenského, Bratislava 2009, s. 150.

18 Štúr, L.: *Nauka reči slovenskej*. Tatrin 1848. Dostupné z WWW: <http://www.juls.savba.sk/ediela/nrs/nauka_reci_slovenskej.html>.

19 Dvonč, L. – Horák, G. – Miko, F. – Mistrik, J. – Oravec, J. – Ružička, J. – Urbančok, M.: *Morfológia slovenského jazyka*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1966, s. 697–698.

20 Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Univerzita Komenského, Bratislava 2009, s. 150.

/ Po krčmách u židou ňje je ku dostańt; Ale ako besnje kotli **a** kotlíki / Prišli do úžitku; Že sa w něj zaljahnu škaredje črwjaki, / Črwjaki, chrobáki **a** hmiz wšeliaki) a príslovkového určenia (*Pri swadbách a karách; w obci, w cirkwi a wo wlasti*). Ďalej sú to adjektíva v postavení prívlastku (*W potrebe zas múdru a otcowskú radu*), resp. slovesno-menného prísudku (*On je dobrí, múdri, laskawí a swatí; Bou kedisi silní, welikí a sláwni*). Ako viacnásobný vetný člen sa v texte vyskytol i prísudok vyjadrený analytickým tvarom futúra (*Že ich wlastnje d'eti ňebudú wážiť, ctíť, / Lež w spitej d'rwosti preklínať, kljať a biť*).

Výnimočne v rámci predmetovej polopredikatívnej väzby môže v texte spojka **a** spájať aj dve slovesá v neurčitku (*žjadajú sa uctíwe p. p. učitelowja [...] oblahčiť a objasniť*).

V prípade zlučovania dvoch a viacerých rovnocenných členov býva obvykle postavenie spojky bezpríznačkové – teda pred posledným vetným členom (*On je dobrí, múdri, laskawí a swatí; Porcie, roboti a plati; w obci, w cirkwi a wo wlasti*). V niektorých prípadoch, pravdepodobne z rytmického hľadiska, keďže ide o viazaný text, však dochádza k zopakovaniu spojky, ak sa vymenúva dlhší rad rovnocenných vetných členov (*Kde rodičja pijú, tam je sama psota, / Ňedostatok, bjeda a holá pustota, / Wadi, hrjechi, bitki a wšetko súženja, / Surowost a kljatbi, podluo zlorečeńja; Bohapráznost', hrjechi a k tomu zlje mrawi / Ňepráwost' a wšetki ňerjadu ohawi*).²¹ Prípadne sa spojka príznačково vyskytuje pred druhým členom radu a nasledujúce členy sú pripájané asyndeticky (*Pre otcou a matki, hospodárou, pánou*), vytvárajúc tak výraznejší vzťah medzi hyponymami otec – matka. Respektíve sa spojka **a** rytmicky opakuje po druhom a piatom člene radu, vytvárajúc spojenie troch významovo podobných členov v rámci jedného verša (*Wojnu, ňemoc a mor, ohně, hlad a wodu*). V rámci trojveršia je využité aj „zrkadlové“ postavenie spojky – pokým v prvom verši je to klasické umiestnenie pred posledným členom (*Krstíni, weselja, jarmaki a kari*), v druhom a treťom verši je to, naopak, po prvom člene (*Náwštwi a prjadki, oldomáše, dari, / Muziki a tance, záwdawki, úradi*). Príznačkové, ale z hľadiska rytmu verša nutné, je rozdelenie spájaných členov vsunutím iného slova, najčastejšie slovesa (*Ako Jeruzalem zničiú a Niniwe*) – pričom z hľadiska prirodzeného slovosledu by táto časť vety mala mať tvar: ako zničil Jeruzalem a Ninive, spájané členy môžu byť rozdelené aj časticou **vraj** (*Wino, wráj, a káwa, ktorú pijú páńi*) – z hľadiska prirodzeného slovosledu by časť vety mala znieť: vraj víno a káva, ktorú páni pijú.

Okrem zlučovacieho vzťahu spojka **a** v analyzovanom texte vyjadruje aj stupňovací vzťah, ktorý je vytvorený dvojslovným výrazom: spojka + časticou **aj** (*Bude mať na wince: to mu občerstwěńja / Na starje dńi podá, a aj posilńěńja*). Dvojslovný výraz **a aj** môžeme nahradiť výrazom ba aj, pričom sa výraznejšie prejaví stupňovací vzťah medzi vetami (Bude mať na víno, to mu na staré dni poskytne občerstvenie, ba aj posilnenie).

Ďalej pomocou spájacieho výrazu **a nie** sa vyjadruje odporovací vzťah (Keď k večeri Pána ňehodne pristupuje, čo to má preńho za následok? // *Smutní; lebo w tedi len s odsudzuwańím / Ku něj pristupuje a ňje s požeńnańím*).

V pozícii vetnej spojky sa **a** najčastejšie objavuje v zlučovacom súvetí (*Blúzńi ako blázoń a ňeistí má krok; Už nastáu Widrigroš a umreu Darmodaj; Pálenuo žalúdok suší a sťahuje; Ňechce bi ho ľuďja, časi napravwili, / K dačomu priwjednli a zdokonalili*). V menšej miere pomocou spájacieho výrazu **a ne-** aj v odporovacom súvetí (*Chceš mať robotńika a ňesľub mu flašu, / Ňeprídě, čo bis mu sľubiu s medom kašu*), prípadne pomocou viacsovnnej spojky **a tak** v dôsledkovom súvetí (*Krčmár, weriteľja nańho uwaľujú, / Bremená wšelikje, a tak ho katujú*).

21 Veľké písmená nenaznačujú začiatok vety, ale len začiatok každého verša tak, ako je to v originálnom texte.

Z hľadiska vetosledu v analyzovanom texte sa spojka **a** obvykle nachádza pred poslednou vetou súvetia. Pri dlhšom, viacčlennom súvetí sa spojka **a** môže vyskytnúť aj viackrát, pred poslednou hlavnou vetou, ale aj pred hlavnou vetou, za ktorou nasleduje vedľajšia veta (*Pekelná pálenka zničuje imanja, / Od ľudí zaháňa Božje požehnanja, / K samowraždam wedje, ľudské zwazki trhá, / Němrawnost' rozsjewa, cnost', statočnost' mrhá, / Zwádza a na silu wleče w zatra-ceńja, / W ktorom strjedmost' muože podat' len spaseńja; Zwaski ľudské trhá hubí a niwoči*).

Pred spojkou **a** sa v analyzovanom texte obvykle nepíše čiarka ani v prípade jej odporovacieho významu. Tento jav je pomerne zaujímavý, pretože v rámci štúrovskej slovenčiny sa interpunkcia zaznamenávala pred všetkými parataktickými konjunkciami, ako na to upozorňuje Jolana Nižníková pri analýze levočských rukopisných zábavníkov: „v priradovacích súvetiach sa aj pred zlučovacou spojkou **a** vždy píše čiarka.“²²

3.2

Spojka **že** je v súčasnej morfológii charakterizovaná ako základná hypotaktická spojka, ktorej funkcia je čisto gramatická a má vyjadrovať závislosť jednej vety od druhej.²³ Z etymologického hľadiska je konjunkcia **že** starobyľou spojkou a pravdepodobne vznikla „z ide. *ge* 1. palatalizáciou *ge* > *že* (*ge* sa pokladá za *e*-ový stupeň k *o*-ovému stupňu **go**, ktorý je v prípone zámena *to-go*, resp. *je-go*).“²⁴

Ludovít Štúr túto hypotaktickú spojkou hodnotí ako spojkou „príčinu vpletajúcu“ a „prostú“.

V analyzovanom texte sa spojka **že** vyskytuje tridsaťjedenkrát a najčastejšie uvádza vedľajšie vety predmetové (*Zdá sa, že potraťiu rozum Bohom daní; Či sa to muože powjedať, že to pálenka robí?; Zkad'jal vješ, že je pálenka špiritusowi oheň?; Odkjal to vješ, že slabí žalúdok?; A predca widíme, že sú slabúchowja*), ďalej podmetové vedľajšie vety (*To je znakom istím, že nitka žitja jeho / Mohla sa predĺžiť do weku dlhšieho; Nado wšetki hrjechi wo swele wińniká; / Že korhel len w kréme swojho kamaráda, / A ňje medzi lud'mi statočnimí hľadá*), vedľajšie vety spôsobu – kvality (*Ale člowek tento tak sa spustit' muohou, Že si už ňerobí nič zo ctí, z osobou*) a príčinné vedľajšie vety (*Lebo to, wraj, teraz už každy musí piť; / Že bez piťja swetom swet bi ňemuohou biť*).

V prípade predmetových vedľajších viet je zaujímavé nepravidelné používanie korelovaných výrazov ako náznaku medzivetného syntagmatického vzťahu, ktoré sa realizujú pomocou tzv. *t*-ových výrazov. V niektorých súvetiach sa v rámci hlavnej vety *t*-ový výraz vyskytuje (*Odkjal to vješ, že slabí žalúdok?*), v iných súvetiach s podobnou štruktúrou a rovnakým slovesom **vediť** v tvare 2. osoby sg. prez. však tento výraz absentuje (*Zkad'jal vješ, že je pálenka špiritusowi oheň?*).

Spojkou **že** je uvádzané aj členské porovnávanie po komparatíve (*Preto, wraj, múdrejšje wi-piť je pálenki / Dwe holbi, že wína len z maličkej sklenki*). V súčasnosti má tento tvar príznakový charakter a najčastejšie je nahrádzaný spojkou **než** (múdrejšje je vypiť pálenky dve holby než wína len z maličkej sklenky) alebo spojkou **ako** (múdrejšje je vypiť pálenky dve holby ako wína len z maličkej sklenky).

V analyzovanom texte môžeme nájsť aj polysyndetické využitie spojky **že**: (*Wrawja, že rech-tora plaťit' s čím ňemajú; / Že sa deťi bez škol potrebuwať dajú*). signalizujúce istú enumeráciu uvádzaných dôvodov.

22 Nižníková, J.: Štúrovska slovenčina v levočských rukopisných zábavníkoch. *Slovenská reč*, 58, 1993, s. 151.

23 Dvonč, L. – Horák, G. – Miko, F. – Mistrík, J. – Oravec, J. – Ružička, J. – Urbančok, M.: *Morfológia slovenského jazyka*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1966, s. 740–741.

24 Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Univerzita Komenského, Bratislava 2009, s. 151.

Príznakovým je použitie spojky **že** na začiatku verša, čím sa vyjadruje nadväznosť na predchádzajúcu otázku a elipticky sa z odpovede vypúšťa sloveso použité v danej otázke (Čože ti o týchto rečách mislíš? / **Že** sú podlje, hlúpe, bez wšetkej platnosti.; Čo sa hovorí o tejto švábkovici? / **Že** sa w nej zaľjahnu škaredje črwjaki.). Celá neeliptická veta by teda mala znieť: Myslím si, že sú podlé, hlúpe...

V analyzovanom texte sa pred spojkou **že** vo všetkých prípadoch píše čiarka (*Ked' si pomislíme, že bez nej muožme žit'; Wrawja, že rectora platit' s čím nemajú*), a to aj vtedy, keď sa vplyvom zalomenia veršov daná spojka dostáva na začiatok verša a píše sa s veľkým začiatočným písmenom (*Nado wšetki hrjechi wo swete wiňiká, / Že korhel len w krčme swojho kamaráda; Preto mnohi z týchto korheliskou wrawi, / Že sa, wraj, napije, naje z tej oharwi.*).

4

Na základe tejto parciálnej analýzy dvoch základných, všeobecných spojok **a** a **že** môžeme konštatovať, že hoci sa použitie a postavenie týchto spojok výraznejšie nelíši od stavu v súčasnej slovenčine, predsa len sa tu realizovali isté vývinové posuny v ich používaní, a nazdávame sa, že v prípade analýzy ďalších špecifickejších spojok môžu byť tieto posuny ešte zreteľnejšie.

Náš príspevok predstavuje začiatočnú fázu výskumu vývinu a používania konjunktív v jednotlivých etapách vývinu spisovnej slovenčiny. Podobným spôsobom by sme chceli zmapovať výskyt konjunktív vo viacerých textoch z daného obdobia a z diachrónneho hľadiska porovnať situáciu v používaní spojok v jednotlivých obdobiach spisovnej, ale aj kultúrnej slovenčiny.

Tento príspevok vznikol ako súčasť riešenia grantového projektu VEGA 1/0169/09 *Operátory na rozvíjanie a rozširovanie výpovede*.

LITERATÚRA

- Dvonč, L. – Horák, G. – Miko, F. – Mistrík, J. – Oravec, J. – Ružička, J. – Urbančok, M.: *Morfológia slovenského jazyka*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1966.
- Karpinský, P.: Ortograficko-fonologická analýza textu *Zatraceňja* a *Spaseňja* v komparácii s kodifikáciou Ľudovíta Štúra. In: Liptáková, L. – Andričíková, M. – Klimovič, M. (eds): *Slovo o slove. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity*. Katedra komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity, Prešov 2010, s. 229–239.
- Kondrašov, N. A.: *Vznik a začiatky spisovnej slovenčiny*. Veda Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1974.
- Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Univerzita Komenského, Bratislava 2009.
- Nižníková, J.: Štúrovská slovenčina v levočských rukopisných zábavníkoch. *Slovenská reč*, 58, 1993, s. 150–156.
- Štúr, L.: *Náuka reči slovenskej*. Tatrin 1848. Dostupné na http://www.juls.savba.sk/ediela/nrs/nauka_reci_slovenskej.html
- Zatraceňja a Spaseňja Od wjacej úprimních prjatel'ou ľudu pospolitjeho*. Tlačiareň Jana Werthmüllera a sina, Levoča 1846.

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
<karpinp0@unipo.sk>

K VYBRANÝM PROBLÉMŮM LATINSKO-STAROSLOVĚNSKÉ LÍSTKOVÉ KARTOTÉKY Z ARCHIVNÍ POZŮSTALOSTI V. TKADLČÍKA

MICHAELA MARTINKOVÁ

1

Záměrem tohoto článku je představit latinsko-staroslověnskou lístkovou kartotéku z pozůstalosti významného českého paleoslovenisty Vojtěcha Tkadlčíka.¹

Kartotéka byla objevena v létě roku 2009 v depozitáři Centra Aletti Velehrad – Roma (dále jen CA VR)², kde toho času byla uložena společně s ostatními archiváliemi z pozůstalosti V. Tkadlčíka. Předběžné prozkoumání materiálu ukázalo, že v kartotéce je uložen Latinsko-staroslověnský index (dále jen LSI) o přibližně pěti tisících kartotéčních lístcích formátu A6 (105 x 148 mm)³. Lístky byly řazeny abecedně, ne však vždy důsledně. Jak se později při důkladnějším zkoumání vyjevilo, kartotéka byla dokonce lematizována. Při manipulaci s kartotékou však nejspíše byly kartotéční lístky přeházeny, což značně komplikovalo moje zkoumání. Kartotéční krabice, v níž se LSI nacházel, byla v soupisu inventáře Tkadlčikovvy pozůstalosti⁴ označena jako „Latinsko-slovanský slovník“. Toto označení upoutalo mou pozornost. Vzhledem k tomu, že se jednalo o pozůstalost Vojtěcha Tkadlčíka, který, jak jsem již dříve předestřela, byl významným českým paleoslovenistou, bych totiž očekávala spíše „Latinsko-staroslověnský slovník“. Provedla jsem tedy krátkou sondu a vybrala několik kartotéčních lístků, které jsem podrobila analýze. Zjistila jsem, že se s největší pravděpodobností opravdu jedná o latinsko-staroslověnskou kartotéku, pro kterou by však bylo přesnější označení „index“ místo užitého výrazu „slovník“. Výrazu slovník totiž primárně odpovídá spíše tištěná publikace obsahující abecedně či podle jiného klíče seřazená hesla, která jsou zpravidla rozšířená o údaj odkazující k nějakému konkrétnímu místu v edici či rukopisu. Zkoumaný soubor však tento charakter neměl, jednalo se pouze o index bez jakýchkoliv odkazů.

Co se týče rozložení informací na jednotlivých kartotéčních lístcích, na levé straně lístku je vždy latinské slovo, nebo i celé kontextové spojení, na straně pravé příslušný staroslověnský ekvivalent, většinou společně s několika částečnými či úplnými synonymy, za ukázkou jsem zvo-

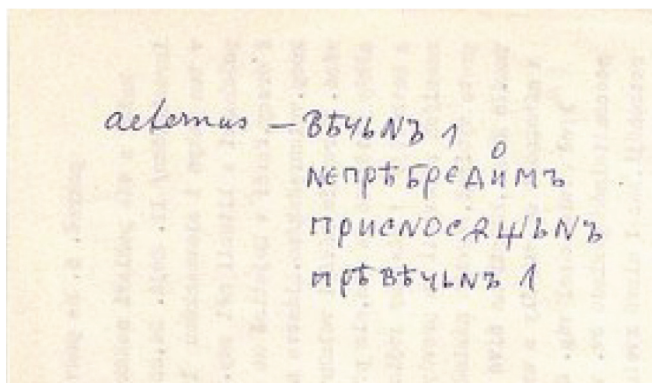
1 Na toto téma byla napsána i bakalářská diplomová práce: Martinková, M.: *Latinsko-staroslověnský index jako součást rukopisné pozůstalosti V. Tkadlčíka*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2010.

2 Centrum Aletti Velehrad – Roma, Křížkovského 2, 772 01 Olomouc 2. Na tomto místě bych chtěla poděkovat všem pracovnícům a pracovníkům CA VR za ochotu a pomoc při sestavování tohoto článku.

3 Jak uvádí Mareš, jedná se o formát normalizovaný a běžně užívaný, viz Mareš, F. V.: *Návrh přípravých prací pro slovník jazyka církevněslovanského*. In: Čermák, V. a kol. (eds.): *Církevněslovanská lexikografie 2006*. Slovanský ústav AV ČR, Praha 2007, s.64–83.

4 Inventář však není zpracován precizně. V praxi se totiž ukázalo, že některé položky v něm uvedené nekorespondují zcela přesně s tím, co se doopravdy v depozitářích nachází.

lila kartotéční lístek obsahující latinské adjektivum *aeternus* se staroslověnskými ekvivalenty *вѣчнъ, непрѣредимъ, присносщънъ, прѣвѣчнъ* (viz obr. 1)⁵.

Obr. 1

2

Poté, co jsem zjistila základní informace o materiálu, rozhodla jsem se porovnat LSI s lexikem Kyjevských listů, protože jsem předpokládala, že součástí kartotéky budou už i jen proto, že jde o text, který je jako jediný z nejstaršího období překladem z latiny. Sestavila jsem si k tomuto účelu vlastní latinsko-staroslověnský index verborum ke Kyjevským listům a jejich předpokládané latinské předloze Kodexu padovského⁶, který jsem následně konfrontovala s LSI. Ukázalo se, že lexikum Kyjevských listů i Kodexu padovského bylo do LSI pojato.

3

Zkoumaný materiál, i přestože jsem o něm zjistila již řadu informací, stále implikoval hned několik otázek. První z nich se týkala toho, jakým způsobem byl LSI sestavován. Zda jeho autor nejprve sestavil latinský index, který doplnil o staroslověnské ekvivalenty, nebo LSI vznikl postupně a rozrůstal se stejně jako Tkadlčíkovy výzkumy. Další otázkou s tím související bylo, zda byl LSI sestaven za nějakým konkrétním účelem či zda je jakýmsi sekundárním produktem Tkadlčíkových výzkumů. Třetí otázka se týkala obsahu LSI, tedy toho, jaké lexémy do něj vešly. Zatímco odpověď na první dvě otázky vyžadovalo hlubší zkoumání materiálu v kontextu celé Tkadlčíkovy odborné práce, odpověď na otázku třetí jsem hledala v samotném LSI.

Myslím si, že jedním z důvodů, proč Tkadlčík tuto kartotéku vytvořil, mohlo být sestavení jeho Hlaholského misálu (dále jen HM). Vytvoření této mešní knihy muselo být totiž velice náročné vzhledem k tomu, že HM byl určen pro praxi kněží 20. století, že musel být schválen papežem a že musel být vytvořen na základě kanonického misálu latinského. Že by mohla

5 Jak je z textu tohoto článku patrné, pro zápis staroslověštiny jsem užila cyrilici. Za poskytnutí počítačového fontu Kliment-8.aug.1997 děkuji Heleně Bauerové. Autorem tohoto fontu je Kiril Ribarov.

6 Při tvoření tohoto indexu verborum jsem vycházela ze dvou edic. První edice obsahovala přepis hlaholských Kyjevských listů do cyrilice, Німчук, В.В. (ed.): *Київські глаголичні листки*. АН УРСР, Київ 1983. V edici druhé se nacházel přepis latinského textu Kodexu padovského, cf. Mohlberg, L. C. (ed.): *Il messale glagolitico di Kiew (sec. IX) ed il suo prototipo romano del sec. VI – VII*. Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, ser. III, memorie II, Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Roma 1928.

být mezi HM a LSI nějaká souvislost, dovodili i autoři článku, který je věnován problematice Tkadlčikovy korespondence⁷. Jedním z autorů⁸ jsem byla upozorněna na dopis, který Tkadlčík adresoval svému dlouholetému příteli a kolegovi, Františku Václavu Marešovi. V tomto dopise jsem našla zmínku o staroslověnském indexu (viz obr. 2):

V některém z dřívějších dopisů jsem Vám naznačil, že chci ještě překontrolovat překlad misálu podle latinsko-stsl. indexu k SJS, který jsem si pořídil. Bohužel SJS sahá jenmo k heslu *SĚMĚ*, takže konec abecedy mně schází. Posílám Vám tedy výsledky této práce.

Obr. 2
(Karton č. 19 CA VR)

V tomto citátu považuji za důležitý zejména údaj týkající se toho, že lístková kartotéka má sloužit jako latinský index ke *Slovníku jazyka staroslověnského*⁹ (dále jen SJS) sestavený za účelem překontrolování HM, tento index sahá však pouze k heslu *sēmē*. Protože tento citát představuje jedinou zmínku o LSI, která je známa, rozhodla jsem se z něj ve svém výzkumu vycházet.

Dále jsem tedy LSI konfrontovala se SJS. Výsledky této konfrontace ukázaly, že LSI je s velkou pravděpodobností latinsko-staroslověnským indexem k SJS. Toto tvrzení podtrhuje i fakt, že SJS v době, kdy Tkadlčík psal citovaný dopis F. V. Marešovi, sahal doopravdy pouze po Tkadlčíkem zmíněné heslo *сѣма*.

4

Závěrem je nutno zmínit, že obdobných lexikografických děl, jako je Tkadlčíkův LSI, není mnoho. Existuje samozřejmě řada slovníků staroslověnsko-latinských – za všechny uvedu Lexikon Miklošičův¹⁰, který je staroslověnsko-latinsko-řecký, a velmi rozsáhlý, již zmíněný, *Slovník jazyka staroslověnského*, na němž po léta pracovalo a pracuje mnoho významných českých paleoslovenistů, i v tomto slovníku lze nalézt hesla staroslověnsko-latinsko-řecká. Z latinsko-českých slovníků nemohu opominout *Latinsko-český slovník*¹¹, jehož autory jsou klasičtí filologové Novotný – Pražák – Sedláček a *Slovník latiny středověké*, který zatím není dokončen. Publikovaný latinsko-staroslověnský slovník však zatím neexistuje. Někteří badatelé v minulosti již poukazovali na tuto skutečnost a zdůrazňovali potřebu takového díla při zkoumání staroslověnských památek, které byly překlady z latiny. Nyní tedy máme před sebou v podobě LSI velmi zajímavou, doposud neprozkoumanou lexikografickou práci, která si jistě zaslouží díky své ojedinělosti bližší pozornost nejen paleoslovenistů, ale i klasických filologů.

V současnosti je třeba zvažovat, jak s materiálem dále naložit. V podobě lístkové kartotéky uložené v depozitáři CA VR je totiž pro badatele těžko dostupný. Další výzkum by se tedy

7 Za kopii tohoto ještě nevydaného článku děkuji autorům Heleně Bauerové a Miroslavu Vepřkovi, Cf. Bauerová, H. – Vepřek, M.: Vybraná paleoslovenistická témata v korespondenci F. V. Mareše a V. Tkadlčíka. V tisku, *Slovo, Sborník k životnímu jubileu Ivanek Petrovičové*.

8 Za tuto velice cenou informaci děkuji Heleně Bauerové.

9 Hauptová, Z. – Kurz, J. (eds.): *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Academia – Euroslavica, Praha od r. 1958, I. 1966, II. 1973, III. 1982, IV. 1997.

10 Miklosich, F.: *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum emendatum auctum*. G. Braumueller, Vindobonae 1862–1865.

11 Pražák, M. – Novotný, F. – Sedláček, J.: *Latinsko-český slovník*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1980.

měl ubírat směrem k digitalizaci materiálu a jeho případnému tištěnému a elektronickému vydání¹².

LITERATURA

- Bauerová, H. – Vepřek, M.: Vybraná paleoslovenistická témata v korespondenci F. V. Mareše a V. Tkadlčíka. In: *Slovo, Sborník k životnímu jubileu Ivanky Petrovičové*. V tisku. Centrum Aletti Velehrad – Roma. Archiválie z pozůstalosti V. Tkadlčíka: Latinsko-staroslověnský index; korespondence.
- Čermák, V.: F. V. Mareš a jeho návrh přípravných prací pro slovník jazyka staroslověnského. In: Čermák, V. a kol. (eds.): *Církevněslovanská lexikografie 2006*. Slovanský ústav AV ČR, Praha 2007, s. 61–63.
- Hauptová, Z. – Kurz, J. (eds.): *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Academia – Euroslavica, Praha od r. 1958, I. 1966, II. 1973, III. 1982, IV. 1997.
- Mohlberg, L. C. (ed.): *Il messale glagolitico di Kiew (sec. IX) ed il suo prototipo romano del sec. VI – VII*. Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, ser. III, memorie II, Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Roma 1928.
- Німчук, В.В. (ed.): *Київські глаголичні листки*. АН УРСР, Київ 1983.
- Mareš, F. V.: Návrh přípravných prací pro slovník jazyka církevněslovanského. In: Čermák, V. a kol. (eds.): *Církevněslovanská lexikografie 2006*. Slovanský ústav AV ČR, Praha 2007, s. 64–83.
- Martinková, M.: *Latinsko-staroslověnský index jako součást rukopisné pozůstalosti V. Tkadlčíka*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2010.
- Miklosich, F.: *Lexicon Palaeoslovenico–Graeco–Latinum emendatum auctum*. G. Braumueller, Vindobonae 1862–1865.
- Pražák, M. – Novotný, F. – Sedláček, J.: *Latinsko-český slovník*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1980.

*Katedra bohemistiky / Katedra klasické filologie
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<michaelamartinkova@email.cz>*

12 Při sestavování návrhů na zpracování LSI by se však měla brát v potaz jeho případná návaznost na SJS, přičemž by bylo vhodné držet se již zavedených pravidel, značek i výkladového jazyka slovníku. Bylo by možné se inspirovat návrhy pro slovník jazyka církevněslovanského F. V. Mareše, Mareš, F. V.: Návrh přípravných prací pro slovník jazyka církevněslovanského. In: Čermák, V. a kol. (eds.): *Církevněslovanská lexikografie 2006*. Slovanský ústav AV ČR, Praha 2007, s. 64–83. (O problematice těchto návrhů pojednává Čermák, Čermák, V.: F. V. Mareš a jeho návrh přípravných prací pro slovník jazyka staroslověnského. In: Čermák, V. a kol. (eds.): *Církevněslovanská lexikografie 2006*. Slovanský ústav AV ČR, Praha 2007, s. 61–63.)

GRAMATIKA

POZNÁMKY O GLOTALIZAČNÝCH JAVOCH V SLOVENČINE

LUBOMÍR RENDÁR

1 ÚVOD

Glotalizácia je v slovenčine nový termín, uvádza sa len v novších prácach¹; v češtine sa spomína častejšie až od začiatku nového milénia.² Náš príspevok je len sondou do problematiky glotalizácie, ktorá je súčasťou lingvistickej terminológie v zahraničí už niekoľko desaťročí. Najnovšie výskumy v slovenskej výslovnosti, podobne ako v češtine, osvetľujú nové skutočnosti v uvedenej oblasti – a práve tie sa pokúsime predstaviť v nasledujúcich riadkoch.

2 CHARAKTERISTIKA GLOTALIZÁCIE

Ak chceme definovať glotalizáciu ako termín, treba ho dať do súvislosti s činnosťou hlasiviek – v zahraničnej literatúre sa charakterizuje ako fyziologický jav, pri ktorom sa hlasivky úplne alebo čiastočne spoja a vytvoria záver – pri artikulácii vokálov a znelych konsonantov.³

Z akustického hľadiska sa *glotalizácia* chápe ako oblasť v rečovom signáli, pre ktorú je typické nepravidelné rozloženie amplitúdy zvukovej vlny často sprevádzané inými charakteristikami, ako sú úplné doznievanie, nízky F0, prídych alebo nízka amplitúda.⁴

Glotalizácia sa podľa našich výskumov⁵ najčastejšie realizuje ako *chrapľavá fonácia* (čes. *třepená fonace*, angl. *creaky voice*) – podobne ako v angličtine⁶. Ak hovoríme o glotalizácii, pod

- 1 Rendár, L.: *Segmentálne javy v slovenčine. (Tvrdý hlasový začiatok a ráz.)* Nepublikovaná dizertačná práca. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra 2009.
- 2 Volín, J.: The preposition „of“ and glottal stops in Czech English. In: Grmelová, A. – Farrell, M. (eds.): *Prague Conference on Linguistics and Literary Studies Proceedings*. UK PedF, Praha 2003, s. 10–19; Skarnitzl, R.: Acoustic categories of nonmodal phonation in the context of the Czech conjunction „a“. In: Palková, Z. – Veroňková, J. (eds.): *AUC Philologica 1/2004, Phonetica Pragensia, X*. Karolinum, Praha 2004, s. 57–68.; Bortlík, J.: *The function of glottalization in the prosodic structure of Czech and English (research proposal)*. Nepublikovaná magisterská diplomová práca, FF UP, Olomouc 2009.
- 3 Porov. Collins, B. – Mees, I. M.: *The Phonetics of English and Dutch*. Fifth revised edition. Brill, Leiden – Boston 2003, s. 152; Kohler, K. J.: Glottal Stops and Glottalization in German. *Phonetica*, 51, 1994, s. 38–51; Redi, L. – Shattuck-Hufnagel, S.: Variation in the realization of glottalization in normal speakers. *Journal of Phonetics*, 29, 2001, s. 407–429 atď.
- 4 Redi, L. – Shattuck-Hufnagel, S.: Variation in the realization of glottalization in normal speakers. *Journal of Phonetics*, 29, 2001, s. 408; Ladefoged, P.: *Preliminaries to linguistic phonetics*. University of Chicago Press, Chicago 1971; Fischer-Jørgensen, E.: Phonetic analysis of the stød in standard Danish. *Phonetica*, 46, 1989, s. 1–59.; Klatt, D. H. – Klatt, L. C.: Analysis, synthesis and perception of voice quality variations among female and male talkers. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 87, 1990, s. 820–857; Pierrehumbert, J. J. – Talkin, D.: Lenition of /h/ and glottal stop. In: *Papers in Laboratory Phonology II*. Cambridge Univ. Press, Cambridge 1991, s. 90–117.
- 5 Rendár, L.: *Segmentálne javy v slovenčine. (Tvrdý hlasový začiatok a ráz.)* Nepublikovaná dizertačná práca. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra 2009.
- 6 Ladefoged, P. – Maddieson, I.: *The Sounds of the World's Languages*. Blackwell Publishers, Oxford 1996, s. 109; Gerratt, B. R. – Kreiman, J.: Toward a taxonomy of nonmodal phonation. *Journal of Phonetics*, 29, 2001, s. 365–381.

tento termín musíme zahrnúť aj *tvrdý hlasový začiatok* a *ráz*. Tieto javy sa prekladajú do angličtiny ako *glottal stop* – tento termín sa v lingvistike chápe ako konsonantický zvuk, ktorý:

- a) funguje ako explozívny segment pri fonácii vokálu, ktorý je zvyčajne v iniciálnej pozícii slova,
- b) nahrádza daktoré hlásky (t-glotalizácia),
- c) je samostatnou fonémou (arabčina, perzština, havajčina atď.).

V slovenskej lingvistike sa *tvrdý hlasový začiatok* a *ráz* často stotožňovali⁷, no rozdiely medzi nimi naznačil napr. Á. Král⁸. Na rozdiel od slovenčiny – podľa viacerých štúdií v češtine⁹ treba *ráz* chápať ako súhrnné označenie a zastrešujúci termín pre rozličné realizácie hraničného signálu chápaného ako tvrdé, ostré nasadenie hlasu na začiatku slova, na morfematickej hranici a vo výnimočných prípadoch po samohláske alebo pred slabičným konsonantom, prípadne po ňom. P. Machač a R. Skarnitzl¹⁰ uvádzajú, že „z hľadiska fonetického môže byť ráz reprezentovaný rôznymi formami, z nichž zďaleka najfrekvencovanejší jsou kanonická explozíva a třepená fonace“. V skoršej štúdii R. Skarnitzl¹¹ zaraďuje do glotalizácie tieto javy:

ráz (teda aj *tvrdý hlasový začiatok*),
chrapľavú fonáciu a
dychovú fonáciu.

Podľa J. Bortlíka¹² *ráz* ako zastrešujúci termín pre rôzne prejavy hraničného signálu (*tvrdý hlasový začiatok*, *chrapľavá fonácia*, *dychová fonácia* atď.) bol len čiastočne ekvivalentný s *glotalizáciou*, pretože ráz je definovaný predovšetkým jeho funkciou, zatiaľ čo glotalizácia sa obvykle vzťahuje len na artikulačné techniky. Ráz by podľa neho a iných autorov¹³ bolo výstižnejšie nazývať *hlasivková explozíva*. *Glotalizácia* sa v češtine teda chápe širšie než *ráz*.¹⁴ Ako sme už

7 Záborský, V.: *Výslovnost a přednes*. Slovenské pedagogické nakladatelství, Bratislava 1965; Dvončová, J.: Hlasový začiatok v slovenčine. *Jazykovedný časopis*, 28, 1977, s. 149–155; Isačenko, A.V.: *Spektrografická analýza slovenských hlások*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1968 atď.

8 Král, Á.: *Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník*. 1. vydanie. Matica slovenská, Martin 2005 a 2009, s. 45.

9 Palková, Z. – Veroňková, J. – Volín, J. – Skarnitzl, R.: Stabilizace některých termínů pro fonetický popis češtiny v závislosti na nových výsledcích výzkumu. In: Duběda, T. (ed.): *Sborník z Konference česko-slovenské pobočky ISPhS 2004*. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Praha 2004; Machač, P. – Skarnitzl, R.: *Fonetická segmentace hlásek*. Nakladatelství Epocha, Praha 2009.

10 Machač, P. – Skarnitzl, R.: *Fonetická segmentace hlásek*. Nakladatelství Epocha, Praha 2009, s. 125.

11 Skarnitzl, R.: Acoustic categories of nonmodal phonation in the context of the Czech conjunction “a”. In: Palková, Z. – Veroňková, J. (eds.): *AUC Philologica 1/2004, Phonetica Pragensia*, X. Karolinum, Praha 2004, s. 57–68.

12 Bortlík, J.: *The function of glottalization in the prosodic structure of Czech and English (research proposal)*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2009, s. 4.

13 Palková, Z. – Veroňková, J. – Volín, J. – Skarnitzl, R.: Stabilizace některých termínů pro fonetický popis češtiny v závislosti na nových výsledcích výzkumu. In: Duběda, T. (ed.): *Sborník z Konference česko-slovenské pobočky ISPhS 2004*. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Praha 2004, s. 71.

14 „Zmíněné glotalizační jevy – hlasivková explozíva, třepená a dyšná fonace – se mohou vyskytovat i jinak než jako realizace rázu, tedy předělu. Třepená fonace se například často užívá na konci promluvového úseku.“ Palková, Z. – Veroňková, J. – Volín, J. – Skarnitzl, R.: Stabilizace některých termínů pro fonetický popis češtiny v závislosti na nových výsledcích výzkumu. In: Duběda, T. (ed.): *Sborník z Konference česko-slovenské pobočky ISPhS 2004*. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Praha 2004, s. 71.

uviedli vyššie, chápanie rázu v slovenčine sa však obmedzuje užšie než v češtine – porov. bod 2.2.

2.1 TVRDÝ HLASOVÝ ZAČIATOK

V slovenčine sa definuje ako *prudké otvorenie hlasiviek* pri fonácii vokálov na začiatku slova po pauze, ktorá sa zriedkavo vyskytuje aj na morfológických hraniciach pri neviazanej, nespĺývavej výslovnosti. B. Collinsonová a I. Meesová¹⁵ charakterizujú tvrdý hlasový začiatok z fyziologického hľadiska ako uzavretie hlasiviek na krátky čas – hlasivky sú spolu, nevibrujú a výdychový prúd z pľúc je blokovaný a stláčaný pod hlasivkami. Tým, že prudké otvorenie hlasiviek vzniká ako súčasť fonácie vokálu, nie je tu priestor na vytvorenie šumu, ktorý je zvyčajne typický pre rás ako samostatný segment (porov. bod 2.2.).

Tvrdý hlasový začiatok sa vyskytuje:

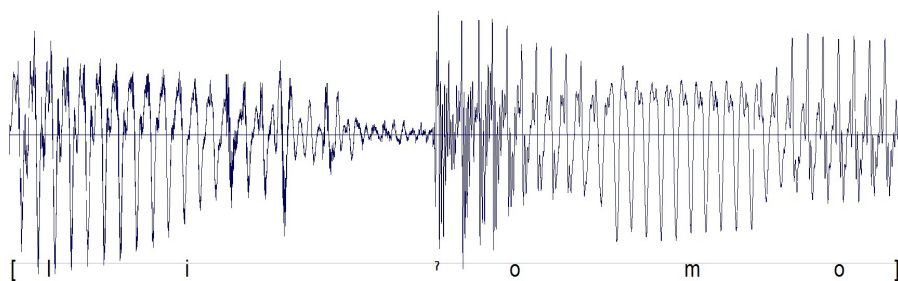
- na začiatku vety – ak sa prvé slovo vety začína na vokál,
- po prestávke na prvom segmente slova – ako súčasť artikulácie samohlásky,
- ojedinele vnútri slova na začiatku prvého segmentu morfémy [zaššákať],
- ojedinele na konci slova v citovo zafarbených výpovediach, v citoslovcích, vo zvolaniach a zvukomalebných slovách – podľa platnej kodifikácie je v tomto prípade prítomnosť tvrdého hlasového začiatku náležitá.

Jednotlivé typy tvrdých hlasových začiatkov rozdeľujeme podľa tvaru akustickej vlny hlasivkových kmitov, pretože na základe auditívnych testov niekedy nie je možné zachytiť rozdiely alebo nepravidelnosti medzi jednotlivými hlasivkovými kmitmi.

1. vysoká intenzita iniciálnych glosálnych kmitov vokálu,
2. nepravidelné kmitanie s nižšou intenzitou pred pravidelným vokalickejším kmitaním,
3. pravidelné kmitanie s nižšou intenzitou pred pravidelným vokalickejším kmitaním,

Medzi skúmaným materiálom sme zaregistrovali dva podtypy tvrdého hlasového začiatku:

1. kanonický tvrdý hlasový začiatok;
2. tvrdý hlasový začiatok „činka“.¹⁶

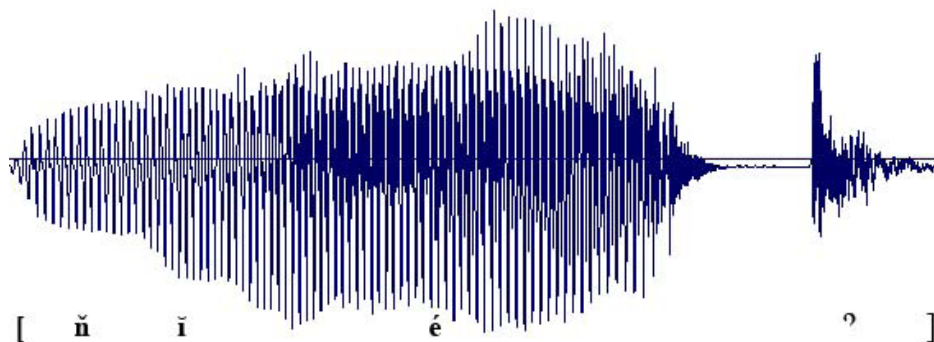
Obr. č. 1: Obrázok znázorňuje jeden z typov tvrdého hlasového začiatku s vysokou intenzitou iniciálnych glosálnych kmitov vokálu v hláskovom rade [hovorili šo_moci]. Expedient vyslovil predložku o s nasledujúcim slovom viazanou výslovnosťou.

15 Collins, B. – Mees, I. M.: *The Phonetics of English and Dutch*. Fifth revised edition. Brill, Leiden – Boston 2003, s. 84.

16 Viac o typoch a subtypoch tvrdého hlasového začiatku porov. Rendár, L.: *Segmentálne javy v slovenčine. (Tvrdý hlasový začiatok a rás.)* Nepublikovaná dizertačná práca. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra 2009; Skarnitzl, R.: Acoustic categories of nonmodal phonation in the context of the Czech conjunction “a”. In: Palková, Z. – Veroňková, J. (eds.): *AUC Philologica 1/2004, Phonetica Pragensia, X.* Karolinum, Praha 2004, s. 57–68.

2.2 RÁZ

Ráz v slovenčine možno definovať ako *samostatný segment*, ktorý môže v dakťorých jazykoch fungovať ako samostatná hláska alebo ako náhrada za iný konsonant – v tomto prípade sa prejavuje ako neznělá hlasivková explozívna s výbuchovým šumom (obr. č. 2). V slovenčine sa vyskytuje ojedinele, a to na hranici slov – buď na konci slova po samohláske (napr. v záporovej častici *nie*^s, v citoslovciach *no*^s, *nono*^s), alebo pred slovom, ktoré sa začína na samohlásku. V dakťorých jazykoch sa ráz využíva napr. ako náhrada za dakťoré hlásky, napr. v angličtine za explozívny (plozivý) *p*, *t*, *k* – niektorí autori¹⁷ v uvedenom chápaní používajú termín *t-glotalizácia*, napr. slovo *hot* (*horúci*) sa vyslovuje [ho^s].

Obr. č. 2: Ráz ako samostatná explozívna v emfatickej realizácii záporu [ňééé^s].

2.3 CHRAPĽAVÝ HLASOVÝ ZAČIATOK (CHRAPĽAVÁ FONÁCIA)

Tento termín sa v slovenskej lingvistike doteraz nevyskytol. V českej fonetike tento druh fonácie terminologicky definovali v štúdiu autorov Palková – Veroňková – Volín – Skarnitzl¹⁸, kde ju nazývajú *třepeňá fonace*. Uvedený typ fonácie sme sa rozhodli po dôkladnej akusticko-percepčnej analýze zvukového materiálu nazvať *chrapľavá fonácia*, hoci doslovný preklad z anglickej terminológie by znel *škrípavá, vřzgavá fonácia*, z češtiny pravdepodobne pre podobu akustického signálu zobrazeného na oscilograme – *třepeňá = rozštiepená fonácia*. V slovenčine sa zaviedol termín *chrapľavá fonácia*, a to na základe auditívneho dojmu¹⁹. Ďalej napríklad v poľštine sa používa termín *skrzypiąca dźwięczność*, v ruštine *скрунычуиі гoлoс*, v nemčine *Knarrstimme* a pod. Najmä v anglickej a americkej odbornej literatúre sa termín *chrapľavá fonácia* vyskytuje vo viacerých podobách: angl. *creaky voice*, *creak* v USA *laryngealisation* alebo *vocal fry*, *glottal fry*, *pressed*, *stiff phonation*.

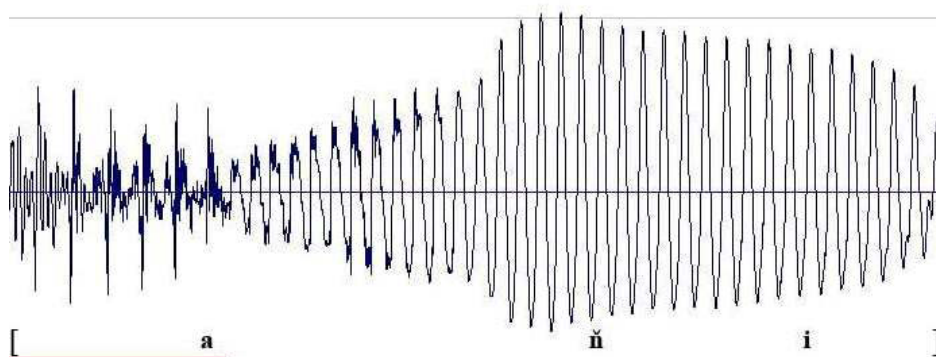
Chrapľavý hlasový začiatok je vlastne chrapľavá fonácia vokálu na začiatku slova, ktoré sa začína vokálom. Môže sa objaviť podobne ako mäkký hlasový začiatok: 1. na začiatku slova po absolútnej pauze alebo 2. na začiatku ktoréhokoľvek slova, ktoré sa začína vokálom. Uvedený

17 Crystal, D.: *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 365.

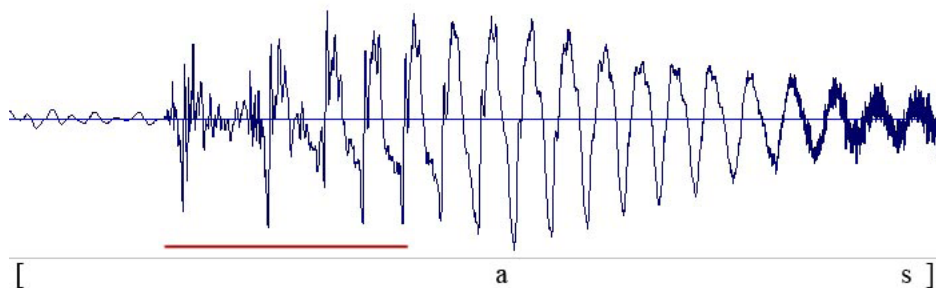
18 Palková, Z. – Veroňková, J. – Volín, J. – Skarnitzl, R.: Stabilizace některých termínů pro fonetický popis češtiny v závislosti na nových výsledcích výzkumu. In: Duběda, T. (ed.): *Sborník z Konference česko-slovenské pobočky ISPhS 2004*. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Praha 2004, s. 65 – 74.

19 Rendár, L.: *Segmentálne javy v slovenčine. (Tvrдый hlasový začiatok a ráz.)* Nepublikovaná dizertačná práca. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra 2009.

jav sa z akustického hľadiska prejavuje ako roztrhaná, rozštiepená amplitúda hlasivkového cyklu artikulácie vokálu. Ak hovoríme o chrapľavej fonácii – chápeme ju širšie než chrapľavý hlasový začiatok, ktorý sa objavuje sa len na začiatku slova ako typ výslovnosti vokálu, vyskytuje sa aj vnútri alebo na konci hláskového radu (slova) – v závislosti od pozície vokálu v slove. Vyskytuje sa často aj počas viazanej výslovnosti.

Obr. č. 3: Oscilogram hláskového radu [aňi]. Vodorovná čiara vyznačuje úsek s chrapľavým hlasovým začiatkom, akustická vlna vokálu *a* sa na začiatku naruša hrtanovým tónom, ktorým je typická chrapľavá fonácia.

Obr. č. 4: Oscilogram výrezu [as] z hláskového radu [asfaltoví_povrx]. Vodorovná čiara vyznačuje úsek s chrapľavým hlasovým začiatkom – akustická vlna je zreteľne narušená, roztrhaná a menej pravidelná než pri ďalších kmotoch, ktoré sú už typické pre vokál *a*.

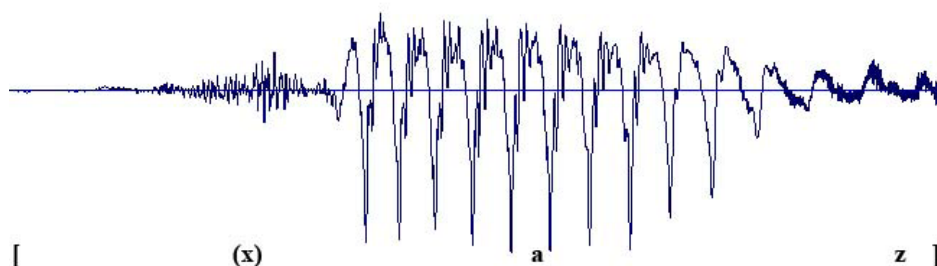
2.4 DYCHOVÝ HLASOVÝ ZAČIATOK (DYCHOVÁ FONÁCIA)

V slovenčine sa vyskytuje veľmi zriedkavo. Spomedzi ostatných hlasových začiatkov je najmenej frekventovaný. Z niekoľkých tisícok nahrávok, ktoré sme použili v našom výskume²⁰, sme objavili len dva prípady dychového hlasového začiatku. Dychový hlasový začiatok je použitie dychovej fonácie na začiatku slova, ktoré sa začína vokálom. Dychová fonácia sa však môže vyskytovať aj vnútri slova, je to vlastne použitie neutrálnej fonácie a dychu.

²⁰ Rendár, L.: *Segmentálne javy v slovenčine. (Tvrdý hlasový začiatok a ráz.)* Nepublikovaná dizertačná práca. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra 2009.

Typickým príkladom dychového hlasového začiatku je výskyt šumu, ktorý predchádza artikuláciu samohlásky – na oscilograme vo forme šumu, teda vo forme neperiodického kmitania hlasivkového cyklu. Podobá sa na artikuláciu spoluhlásky *b* alebo neznelého *x* (obr. č. 5).

Dychová fonácia sa v daktorych jazykoch využíva dištinktívne, napr. v *bengálčine* alebo *hindčine*.²¹

Obr. č. 5: Hlasový začiatok s prídychom, ktorý je na obrázku označený ako hláska *x*. Na oscilograme je časť [a_z] z hláskového radu [tri_a_z_nix]

Obr. č. 6: Glotalizácia ako množina javov pozostávajúca z tvrdého hlasového začiatku, rázu, chraptavej a dychovej fonácie. Veľkosť jednotlivých množín reprezentuje aj ich približnú frekvenciu v slovenčine.

3 ZÁVER

Naša štúdia predstavuje chápanie glotalizácie v slovenčine. Na prvý pohľad je zrejmé, že sa odlišuje od chápania glotalizácie v češtine, kde sa termín *ráz* používa nie na označenie jedného osobitného javu ako v slovenčine, ale pre širšiu skupinu javov, ako sme uviedli vyššie (porov. aj obr. č. 6). V češtine stále nie je celkom zreteľne objasnený rozdiel medzi termínmi glotalizácia a *ráz*, čo bude zaiste predmetom odbornej diskusie v blízkej budúcnosti. V terminologickej

21 Collins, B. – Mees, I. M.: *The Phonetics of English and Dutch*. Fifth revised edition. Brill, Leiden – Boston 2003, s. 87.

oblasti treba uvažovať – nielen v českej, ale aj slovenskej – aj o termíne *laryngalizácia*²², ktorá sa používa najmä v americkej angličtine a často sa prekrýva s glotalizáciou. Na základe komparácie viacerých prameňov možno formulovať predbežný návrh: *glotalizácia* by sa mohla chápať ako užší termín – z fyziologického hľadiska od *glottis* – hlasivková štrbina) a *laryngalizácia* ako širší termín – odvodené od *larynx* (hrtan) = vzťahoval by sa na celú oblasť hlasového aparátu.

LITERATÚRA

- Bortlík, J.: *The function of glottalization in the prosodic structure of Czech and English (research proposal)*. Nepublikovaná magisterská diplomová práca, FF UP, Olomouc 2009.
- Clark, J. – Fletcher, J. – Yallop, C.: *An Introduction to Phonetics and Phonology*. Blackwell Publishing, Oxford 2007.
- Collins, B. – Mees, I. M.: *The Phonetics of English and Dutch*. Fifth revised edition. Brill, Leiden – Boston 2003.
- Crystal, D.: *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Dvončová, J.: Hlasový začiatok v slovenčine. *Jazykovedný časopis*, 28, 1977, č. 2, s. 149–155.
- Fischer-Jørgensen, E.: Phonetic analysis of the *stød* in standard Danish. *Phonetica*, 46, 1989, s. 1–59.
- Gerratt, B. R. – Kreiman, J.: Toward a taxonomy of nonmodal phonation. *Journal of Phonetics*, 29, 2001, s. 365–381.
- Isačenko, A. V.: *Spektrografická analýza slovenských hlások*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1968.
- Klatt, D. H. – Klatt, L. C.: Analysis, synthesis and perception of voice quality variations among female and male talkers. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 87, 1990, s. 820–857.
- Kohler, K. J.: Glottal Stops and Glottalization in German. *Phonetica*, 51, 1994, s. 38–51.
- Kráľ, Ā.: *Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník*. 1. vydanie. Matica slovenská, Martin 2005.
- Kráľ, Ā.: *Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník*. 2. vydanie. Matica slovenská, Martin 2009.
- Ladefoged, P.: *Preliminaries to linguistic phonetics*. University of Chicago Press, Chicago 1971.
- Ladefoged, P. – Maddieson, I.: *The Sounds of the World's Languages*. Blackwell Publishers, Oxford 1996.
- Machač, P. – Skarnitzl, R.: *Fonetická segmentace hlásek*. Nakladatelství Epoque, Praha 2009.
- Palková, Z. – Veroňková, J. – Volín, J. – Skarnitzl, R.: Stabilizace některých termínů pro fonetický popis češtiny v závislosti na nových výsledcích výzkumu. In: Duběda, T. (ed.): *Sborník z Konference česko-slovenské pobočky ISPhS 2004*. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Praha 2004, s. 65–74.

22 Termín *laryngalizácia* treba používať opatrne, lebo niektorí autori ho opisujú ako jednoduchý chrapot, iní ho používajú na označenie komplexnej artikulácie, pri ktorej uzavretie hlasiviek sprevádzajú niektoré iné artikuláčné pohyby. (Clark, J. – Fletcher, J. – Yallop, C.: *An Introduction to Phonetics and Phonology*. Blackwell Publishing, Oxford 2007, s. 22.) Creaky voice – Ladefoged, P. – Maddieson, I.: *The Sounds of the World's Languages*. Blackwell Publishers, Oxford 1996, s. 53–55.

-
- Pierrehumbert, J. J. – Talkin, D.: Lenition of /h/ and glottal stop. In: *Papers in Laboratory Phonology II*. Cambridge Univ. Press, Cambridge 1991, s. 90–117.
- Rediová, L. – Shattucková-Hufnagelová, S.: Variation in the realization of glottalization in normal speakers. *Journal of Phonetics*, 19, 2001, s. 407–429.
- Rendár, L.: *Segmentálne javy v slovenčine. (Tvrдый hlasový začiatok a ráz.)* Nepublikovaná dizertačná práca. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra 2009.
- Skarnitzl, R.: Acoustic categories of nonmodal phonation in the context of the Czech conjunction “a”. In: Palková, Z. – Veroňková, J. (eds.): *AUC Philologica 1/2004, Phonetica Pragensia*, X. Karolinum, Praha 2004, s. 57–68.
- Volín, J.: The preposition „of“ and glottal stops in Czech English. In: *Prague Conference on Linguistics and Literary Studies Proceedings*. Eds. A. Grmelová, M. Farrell. UK PedF, Praha 2003, s. 10–19.
- Záborský, V.: *Výslovnosť a prednes*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1965.

*Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta
Trnavská univerzita v Trnave
<lrendar@truni.sk>*

KVALITATÍVNA MODULÁCIA REČI

LUCIA VALOVÁ

Slovenská lingvistická literatúra dlhodobo uvažuje o troch typoch modulácie rečového prúdu: silovej, tónovej a časovej. Uvádza sa aj kvalitatívna modulácia, ale nie je jej venovaný taký istý priestor, ako ostatným typom. Š. Ondruš a J. Sabol¹ uvádzajú, že je to „zafarbenie hlasu, timbre každého hovoriaceho, ktoré je súčasťou jeho výzorových a výrazových symptómov. Táto modulačná zložka reči je však pre svoju individuálnosť komunikačne irelevantná, hoci ju čiastočne možno uplatniť napr. pri tzv. imitatívnom timbri v hovorovom a umeleckom štýle“. Vnímame veľký priestor pre uplatnenie tohto typu modulácie v súkromnej a osobnej komunikácii. Reč tela je rečou v pravom slova zmysle, ak uvažujeme o reči vo všeobecnejšom vnímaní aj s ohľadom na intra-, extra- a paralingválnu a intra-, extra- a parakomunikačnú zložku komunikácie^{2,3}. V komunikácii teoreticky vždy nastane reakcia počúvajúceho. V zmysle prijatej informácie počúvajúci zareaguje uvedomenou alebo neuvedomenou zmenou a môže verbálne odpovedať na prijatú informáciu. V tejto chvíli sa predtým hovoriaci mení na počúvajúceho a aj na jeho strane nastane popísaná zmena psychosomatického stavu.

Základným prvkom kvalitatívnej modulácie reči je samotná kvalita hlasu. Tento pojem sa dostáva do popredia pri porovnaní zdravého a patologického hlasu, resp. hlasu znejúceho neutrálné v porovnaní s hlasom príznakovým. V niektorých jazykoch sú odchýlky v hlasovom prejave dištingtívne a bohato ich využívajú napríklad herci, alebo imitátori. Podľa A. Belotel-Grenié & M. Grenié⁴ existujú štyri základné typy hlasov podľa miery účasti hlasiviek: znelý, dýchavičný, laryngalizovaný a šepot.

1 Ondruš, Š. – Sabol, J.: *Úvod do štúdia jazykov*. 2. dopl. vydanie. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1984, s. 130.

2 Intralingválne prostriedky (ďalej len p.) sú fónické prostriedky, fonémy, fónicky viazané prozodémy s gramatizujúcou funkciou.

Paralingválne p. sú redundantné fónické prostriedky súvisiace s realizáciou foném vo funkcii štýlém.

Extralingválne p. sú ostatné prostriedky súvisiace s moduláciou hlasu, nie sú fonematicky ani intonačne viazané; timbre, pazvuky, výslovnostné variácie

Intrakomunikačné p. – všetky lingválne prostriedky

Parakomunikačné p. – všetky nejazykové zvukové prvky, ktoré sa realizujú súčasne s komunikáciou a tvoria entropický šum

Extrakomunikačné p. – ostatné nejazykové prvky, ktoré nie sú súčasťou komunikátu

3 Sabol, J. – Zimmermann, J.: *Komunikačný štátút prízvuku v spisovnej slovenčine*. Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov 1994, s. 5–6.

4 Belotel-Grenié, A. – Grenié, M.: *The Creaky Voice Phonation and The Organisation of Chinese Discourse*. [online, cit. 11. 01. 2009]. Dostupné z WWW: <http://www.isca-speech.org/archive/tal2004/tal_005.pdf>.

Ľudský hlas sa vyvíja od narodenia až do smrti. Detský hlas má frekvenciu asi 300 Hz⁵ a je krehký, ľahký, svetlý a zvonivý. Pre deti so zastaveným duševným vývojom a/alebo zabrzdeným somatickým vývojom je typický drsný, škreľavý hlas. Jednou z charakteristík Downovho syndrómu je hrubý, drsný a pomerne hlboký hlas, môže však pri hypotonii *musculus vocalis* a dýchacieho svalstva byť aj tlačný, chrapľavý až ventrikulárny. Hlasový rozsah je nápadne obmedzený. Neobvykle hlboký hlas detí s menším frekvenčným a dynamickým rozsahom je jedným zo symptómov zníženej činnosti štítnej žľazy. Presiaknuté sú hlasivky, aj ventrikulárne riasy. Drsnejší hlboký hlas je u detí dôsledkom ochorenia hypofýzy (podmozgovej žľazy). Sliznica hrtanu a hlasiviek je zväčšená. Pri hermafroditizme (obojpohlavnosti) je hlas obvykle vysoký, aj keď habitus (celkový charakter) je typicky mužský.⁶ Chrapľavosť u detí je jedným zo symptómov laryngofaryngálneho refluxu. U detí sa po nadmernej záťaži hlasu vyskytujú hlasivkové uzlíky a polypy. Ich typickým príznakom je chrapľavý hlas s prechodmi do fistuly až spastického zlyhávania, tlačný hlas s dychovou prímесou a únavnosť.

V čase pohlavného dospievania chlapci aj dievčatá mutujú. Laryngoskopicky je typické mierne presiaknutie hlasiviek a nedomykavosť v zadnej tretine hlasiviek⁷. Po období mutácie si niekedy hovoriaci zafixuje špecifický typ hlasovej kvality. Hlas tak môže zostať veľmi vysoký, mutačne fistulový, spôsobom tvorby fonácie je tlačný. Býva chrapľavý a rýchlo sa unaví. Ak je naopak tvorený tlakom v hlasivkovej úžine a s tmavým zafarbením, môže vyústiť do návykovej hlbkej polohy hlasu. Častejšie je však mutačné striedanie registrov.⁸ Niektoré poruchy hlasu, zastrenosť, drsnosť, chripenie či nezvučnosť môžu byť následkom chýb v období mutácie.

Kvalitu hlasu detí a mladistvých aj dospelých ovplyvňujú hormonálne liečivá a kortikosteroidy. A. Hahn⁹ uvádza pri užívaní mužských pohlavných hormónov a anabolických steroidov zmnoženie hlasivkovej muskulatúry a v dôsledku toho virilizačné zmeny na hrtane dievčat a žien, ktoré vedú k tomu, že hlas sa ľahko unaví, hovoriaca má pocit cudzieho hlasu, ten je drsný, praskajúci a preskakujúci, až napokon zreteľne hlboký so stratou výšok. Hlas sa mení aj počas užívania antikoncepcie, predovšetkým starších typov preparátov. V povrchovej vrstve hlasiviek (*lamina propria*) sa zadržiava väčšie množstvo tekutiny, čím sa zvyšuje ich hmotnosť a tým sa mení ich vibračná charakteristika. Najnovšie kombinované antikoncepcné preparáty bez androgénnej aktivity však už tieto vedľajšie účinky nemajú. Zhoršenú kvalitu hlasu A. Hahn popisuje aj počas užívania inhalačných kortikosteroidov počas liečby astmatických ochorení. Najčastejším problémom je chrapľavosť, preskakovanie hlasu, afónia, vyššia alebo naopak nižšia poloha hlasu, než je pre hovoriaceho normálne, a tremor. Po ukončení mutácie rozlišujeme hlasy podľa tónového rozsahu a farby. V. Záborský¹⁰ uvádza, že väčšina ľudí, keď hovoria plným hlasom, hovorí o jeden až dva tóny vyššie, ako je ich prirodzená stredná poloha a mnohí zasa v *pianissime* hovoria o niečo nižšie.

Hrtan (*larynx*) a hlasivky starnú spolu s celým telom. K organickým zmenám hrtanových štruktúr dochádza už od 20. roku života, chrupky hrtana väpenatejú, v hlasivkách ubúdajú

5 Král, Ā. – Sabol, J.: *Fonetika a fonológia*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1989, s. 116–117.

6 Hahn, A. a kol.: *Otorinolaryngologie a foniatrie v současné praxi*. Grada, Praha, 2007, s. 363.

7 Tamtiež, s. 361.

8 Kiml, J.: *Základy foniatrie*. Avicenum, Praha, 1978, s. 106–107.

9 Hahn, A. a kol.: *Otorinolaryngologie a foniatrie v současné praxi*. Grada, Praha, 2007, s. 364.

10 Záborský, V.: *Výslovnost a přednes*. VŠMU, Bratislava, 1991, s. 99.

elastické vlákna a pribúdajú kolagénne.¹¹ Starnutie ako proces súvisí s vyhasínaním činnosti pohlavných žliaz¹² a ovplyvňuje dva základné procesy a funkcie hlasiviek – krpatej, chradnú rýchlejšie ako zvyšok tela, a lamina propria sa stenčuje, je stuhnutejšia a menej elastická. Hrtanové chrupky vápenatej obzvlášť v miestach svalových úponov, väzivo stráca elasticitu, sklbe nie hrtanových chrupiek je menej pohyblivé, ochabuje a atrofuje hrtanové svalstvo.¹³ Starnutie hlasu sa začína prejavovať v rôznom veku. Možný je vznik hypokinetickej dysfónie, vzniká zvyčajne po 45. roku života a jej príčinou je celková fyzická slabosť (aj po chorobách či úrazoch). Hlas je málo zvučný, počas dlhého hovorenia slabne, niekedy ho sprevádza sipot. Všeobecnými príznakmi starnutia je zvýšenie hlasovej výšky a zdrsnenie, strata znelosti evidentná obzvlášť ak sa hovoriaci pokúša hovoriť s niekým vzdialeným. Tie časti hlasiviek, ktoré ešte nie sú zasiahnuté procesom starnutia, sa k sebe približujú súmerne a vystupujú z priamej línie hlasiviek. V momente zovretia hlasiviek medzi nimi zostáva medzera. Johann Wolfgang von Kempelen popisuje dve dutiny nad hlasivkovou štrbinou, ktoré sa prehlbujú s pribúdajúcim vekom a ich prehlbovanie podľa neho zapríčiňuje opačný proces – prehlbovanie hlasu.¹⁴ J. Dvončová¹⁵ popisuje, že „ženský hlas sa mierne znižuje a mužský mierne zvyšuje, úplné splynutie charakteru mužského a ženského hlasu však nenastáva“. V nedávnej minulosti sa na tento proces odporúčala injekčná aplikácia kolagénu alebo tuku do hlasiviek, dnes je táto procedúra s názvom voice-lift známa ako marketingový trik podobný svojou účinnosťou face-liftingu.¹⁶ M. Lejska¹⁷ uvádza menšiu pružnosť hrudného koša a svalov, po opakovaných pľúcnych ochoreniach sú pľúca celkovo v horšej kondícii. Ako uvádzajú I. Klačanský a J. Jakubíková,¹⁸ pri poruchách pohlavných žliaz, porušenej funkcii štítnej žľazy, nadobličky a hypofýzy (podmozgovej žľazy) sa mení výška aj zafarbenie hlasu. M. Profant¹⁹ však upozorňuje na to, že endokrinne podmienené zmeny výšky hlasu nie sú poruchami hlasu v pravom zmysle slova, lebo hlasový orgán je neporušený a hlas býva čistý, jasný, zvučný, často vynikajúcej kvality, je však v nesprávnej, neprirodzenej polohe. Nielen proces starnutia, ale aj tehotenstvo, menštruácia, užívanie hormonálnych liekov (vrátane antikoncepcie) a tiež u oboch pohlaví liečivá napríklad na ochorenia obličiek alebo potlačenie rakovinových ochorení, spôsobujú zmeny hlasu. Zvyčajným následkom ochorení, resp. operácií štítnej žľazy je obrna hlasivky. Za zmienku tiež stojí poznatok z publikácie *Otorinolaryngologie a foniatrie v súčasnej praxi*²⁰ o tom, že existuje celá skupina funkčných porúch hlasu u hlasových profesionálov, ale napr. u špičkových operných spevákov sa vyskytujú len zriedkavo, pretože striktné dodržiavajú pravidiel hlasovej hygieny. Zdravý hlas znie bezpríznakovo a počúvajúcí sa nad ním nepozastavuje. Pri odchýlkach často vzniká postranný šum. Hovoriaci sa musí viac namáhať, zúži sa frekvenčný rozsah aj dynamika hlasu, skráti sa maximálna fonačná doba, pribudne krátkody-

11 Novák, A.: *Foniatrie*. Univerzita Karlova, Praha 1989, s. 18.

12 Dvončová, J.: *Fyziologická fonetika*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1980, s. 41.

13 Kiml, J.: *Základy foniatrie*. Avicenum, Praha 1978, s. 88.

14 Kempelen, von, W.: *Mechanismus ľudskej reči*. Tatran, Bratislava 1990, s. 70.

15 Dvončová, J.: *Fyziologická fonetika*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1980, s. 41.

16 Dostupné na www.voicemedicine.com [online cit. 11. 08. 2009]

17 Lejska, M.: *Poruchy verbálnej komunikácie a foniatrie*. Paido, Brno 2003, s. 133.

18 Klačanský, I – Jakubíková, J.: *Detická otorinolaryngológia*. Osveta, Martin 1992, s. 199.

19 Profant, M.: *Otorinolaryngológia*. ARM333, Bratislava 2000, s. 206.

20 Hahn, A. a kol.: *Otorinolaryngologie a foniatrie v súčasnej praxi*. Grada, Praha 2007, s. 371.

chost'.²¹ Vyššie uvedené zdravotné ťažkosti sa však nie vždy ukázu na zmene hlasového prejavu. M. Profant uvádza, že pri neuropatickom ochrnutí hrtana nikdy nie sú dýchacie ťažkosti a aj napriek ochrnutiu hlasivky môže byť hlas úplne normálny. Predovšetkým hlasoví profesionáli si rýchlo všimnú, že hlasový prejav je neistý a ľahko sa pri reči unaví. Druhým extrémom je úplne afonický hlas. Pri obojstrannom ochrnutí hlas zostáva čistý a zvučný, no dýchanie je nedostatočné a vyžaduje si trachotómiu. Hrtan má veľmi citlivú inerváciu a aj malé poranenie môže spôsobiť závažné poškodenia, ako je otras, pomliaždenie či zlomenina chrupiek. Tieto situácie sú najčastejšie pri pokusoch o vraždu či samovraždu.²²

PODOBY HLASU

Chrapľavý hlas (angl. hoarsness). Hlas znie dýchavične, drapľavo, napäto, mení sa jeho výška. Často sa spája s neschopnosťou vyspievať vysoké tóny. Môže byť spôsobený ochorením hlasiviek aj zápalom nosovej sliznice. Chrapľavosť trvajúca dlhšie ako jeden týždeň znamená seriózny problém. Spôsobená môže byť rozprávaním v hlučnom prostredí, zvyšovaním hlasu v hlučnom prostredí, častým telefonovaním so slúchadlom/telefónom medzi hlavou a ramenom, používaním neprimeranej výšky hlasu, gastroezofageálnym refluxom, aj fajčením. Je tiež súčasťou neurologických ochorení, ako je Parkinsonova choroba, stav po mozgovej príhode, pri spazmickej dysfónii, Downovho syndrómu a je čiastočným prejavom anomálie hrtanu nazývanej *cri du chat* (mačacie mraučanie). Iné dôvody vzniku chrapľavosti sú alergie, problémy so štítnou žľazou, úraz hrtana a príležitostne u žien aj menštruácia. O. Škvareninová²³ uvádza, že ženám s chrapľavým hlasom sa pripisuje lenivosť, nízka inteligencia, mužskosť, chorľavosť, neurotickosť a neohrabanosť. U mužov signalizuje chrapľavý hlas starobu, reálnosť, zrelosť, pohotovosť, svetáckosť.

Drsný hlas (harsh). Nazýva sa aj ventrikulárny (v registroch vysokých tónov), forsírovaný, tlačný. Zvyčajne je nápadne nízky. Vzniká v zúženej hrdlovej dutine bez účasti hrtanovej príchlopky. Celý hrtan je vystavený extrémnemu napätiu. Sekundárne môžu byť príznakom speváckej uzlíky alebo nedomykavosť. Počuteľný je predovšetkým pri samohláskach. Výsledný hlas znie, akoby hovoriaci počas reči dvíhal ťažký náklad, je neprirodzene hlboký a hrubý. Vo všeobecnosti poukazuje na spazmodickú dysfóniu.²⁴ Zvyčajne sa stráca pri speve a výrazných emočných prejavoch, napr. pri smiechu. Niekedy ho dopĺňajú spazmy tvárových svalov, nekontrolovateľné pohyby dolnej čeľusti.²⁵ Drsný hlas môže byť dôsledkom hyposekrécie štítnej žľazy.²⁶ Prejavuje sa aj pri Downovom syndróme. Hlas je súčasne hlbší. Tieto počuteľné odchýlky súvisia s postavením artikulačných orgánov, rezonančné dutiny nie sú presne oddelené a kva-

21 Porov. napr. Šlapák, I. – Janeček, D. – Lavička, L.: Vyšetřovací metody hlasu. In: *Základy otorinolaryngologie a foniatrie*. [online cit. 10. 05. 2009] dostupné na www., alebo porov. Hradecká, Z.: *Fyziologie lidského hlasového ústrojí*. Nepublikovaná diplomová práca. Masarykova univerzita, Brno 2007.

22 Lorenc, B.: Hlasové funkčné poruchy u dospělých. [online. Cit. 01. 05. 2010] Dostupné z WWW: <http://www.orl-lfuk.sk/hlasove_funkcne_poruchy_u_dospelych.php>.

23 Škvareninová, O.: *Rečová komunikácia*. SPN – Mladé letá, Bratislava 2004, s. 44–45.

24 Klačanský, I. – Jakubíková, J.: *Detská otorinolaryngológia*. Osveta, Martin 1992, s. 24.

25 Hradecká, Z.: *Fyziologie lidského hlasového ústrojí*. Nepublikovaná diplomová práca. Masarykova univerzita, Brno 2007.

26 Novák, A.: *Foniatrie*. Univerzita Karlova, Praha 1989, s. 24.

litu hlasu ovplyvňuje aj mentálny defekt, hovoriaci urýchlene „vyhrkávajú“, jazyk je mierne zväčšený a neobratný a aj to vplýva na výsledný tvar rezonančných dutín.²⁷

Neznely hlas (voicelessness). Vzniká v prípade blokovania vzduchového prúdu z pľúc s úplne zovretými hlasivkami alebo s naširoko rozťahnutými hlasivkami a otvorenou hlasivkovou štrbinou, keď vzduchový prúd je laminárny, vrstvený. V oboch prípadoch nevzniká žiadny zvuk ani akustická energia. O. Škvareninová²⁸ uvádza, že ženám s nezvučným hlasom sa prisudzuje ženskosť, útlosť, ale aj výbušnosť, nervová preťaženosť, povrchnosť a nervozita. U mužov značí mladosť a umelecký talent. Naopak ženy so zvučným hlasom by mali mať zmysel pre krásu, no sú aj pyšné, čulé, spoločenské, s malým zmyslom pre humor. Pre mužov so znelym hlasom je typická energickosť, zdravie, umelecké sklony, pýcha, nápadnosť a entuziazmus. Nie je však isté, či O. Škvareninová pod pojmom nezvučný hlas uvažuje o neznelom hlase.

Nosový hlas. Vzniká pri zníženom mäkkom podnebí, v slovenčine sa funkčne využíva pri nosovkách *m*, *n*, *ň*. Ak zvuk prechádza aj nosovou dutinou, odvádza energiu a klesá tak frekvencia kmitania hlasoviek.²⁹ Dlhodobá nazalizácia spôsobuje stratu výšok a je neestetická. Ako upozorňujú I. Klačanský a J. Jakubíková, nazalizácia je prejavom poruchy reči, nie poruchy hlasu.³⁰ Nazalizácia je patologicky znížená pri zatvorenej rinolálii, keď sa zmenší rezonančný priestor. Je typická pri zápale nosovej sliznice a pri nádche, môže byť orgánovo podmienená (vybočenie nosovej priehradky, zväčšenie zadných koncov dolných lastúr, nádory a polypy v nose a nosohltane, zväčšená hltanová mandľa). Prehnaná nazalizácia, otvorená rinolália vzniká pri nedostatočnom velofaryngálnom uzávere, alebo pri rázštepoch, skrátenej mäkkom podnebí, alebo ak je nedostatočne vyvinuté svalstvo mäkkého podnebia. Môže však byť aj dôsledkom úrazov, nádorov či následkom chirurgických zákrokov v ústnej dutine (napr. po odstránení hltanových mandlí). Centrálna obrna mäkkého podnebia pri otvorenej fuľnavosti v detskom veku upozorňuje na perinatálne poškodenie centrálneho nervstva. Funkčná otvorená rinolália je typická u ľudí celkovo oslabených, môže byť výsledkom nebanlivého rečového štýlu. Súvisí aj s duševnými chorobami (pri hystérii, neurózach, imbecilite a idiotii), u nedoslýchavých či nepočujúcich detí.³¹ Popisuje sa tiež zmiešaná fuľnavosť ako kombinácia otvorenej a zatvorenej fuľnavosti v rôznom pomere. Ľuďom s nosovým hlasom sa prisudzuje spoločenská nepopulárnosť, nudnosť a nízka inteligencia.³²

Dychový hlas (breathy, murmured voice). Ak sa hlasová štrbina pri fonácii celkom nezavrie, spolu s tónom sa tvorí vedľajší vzduchový šelest. V. Záborský³³ popisuje, že neúplnosť vzniká predovšetkým pri zadnom úpone. Pri takejto tvorbe hlasu je väčšia spotreba dychu. Chybu prezadia tiché tóny, pri silných tónoch je šelest prekrytý zvukom a súčasne sa hlasová štrbina zužuje zväčšením napätia hlasoviek. Štrbina vzniká pri hlasovej únave, zlej hlasovej technike, ale aj pri celkovom telesnom oslabení, vyčerpaní, útlme, tréme či strachu. Naznačuje tiež možnú psychogénnu dysfóniu, psychogénnu afóniu, resp. hlasové neurózy.³⁴ Od šepotu sa

27 Hradecká, Z.: *Fyziologie lidského hlasového ústrojí*. Nepublikovaná diplomová práca. Masarykova univerzita, Brno 2007.

28 Škvareninová, O.: *Rečová komunikácia*. SPN – Mladé letá, Bratislava 2004, s. 44–45.

29 Raninec, J.: *Hlasová výchova pre učiteľov*. Univerzita Komenského, Bratislava 1992, s. 45.

30 Klačanský, I. – Jakubíková, J.: *Detská otorinolaryngológia*. Osveta, Martin 1992, s. 199.

31 Tamtiež.

32 Škvareninová, O.: *Rečová komunikácia*. SPN – Mladé letá, Bratislava 2004, s. 44–45.

33 Záborský, V.: *Výslovnosť a prednes*. VŠMU, Bratislava 1991, s. 34.

34 Hradecká, Z.: *Fyziologie lidského hlasového ústrojí*. Nepublikovaná diplomová práca. Masarykova univerzita, Brno 2007.

odlišuje nižším stupňom hlasovej námahy. Tento spôsob tvorby hlasu je typický (a niekedy aj príznačný) pre niektorých spevákov populárnej hudby.

Šepot. Vznikajú turbulencie spôsobené trením vzduchu nad hrtanom bez spoluúčasti hlasoviek. Reči tak chýba melódia. Postavenie hlasoviek môže byť rôzne. Pri tichom šepkaní sa tvoria vzdušné víry v pernej štrbine, medzi zubami, medzi podnebíom a jazykom.³⁵ L. Rendár³⁶ popisuje slabé šepkanie, pri ktorom sa hlasivky konfigurujú do tvaru „obráteneho V“ a pokladá to za prechod medzi dychovou fonáciou a šepkaním. Pri hlbokom a temnom šepote sa ešte viac rozširuje neúplné uzavretie chrupkovitej časti glottis. Pri dôraznom šepkaní sa dotýkajú alebo pevne stláčajú konce hlasivkových výbežkov krhlovitých chrupiek, trojuholník nedovretej chrupkovitej časti je šťihlejší a blanitá časť je nedovretá v šťihlom, člnkovitom tvare. Pri ďalšej akcentácii dochádza k približovaniu až stlačeniu ventrikulárnych rias³⁷. Signalizuje tajomnosť či dôvernosť. Pri hysterickej alebo psychogénnej poruche môže byť šepot náhradou za modálnu reč. U neuroticky disponovaných ľudí vzniká ako následok preľaknutia, vydesenia a v konfliktných situáciách. Podľa J. Kimla sa chabé bezhlasie prejavuje častejšie u žien³⁸.

Laryngalizovaný hlas (creaky, fry voice). Je charakteristický veľmi nízkou frekvenciou; anglo-americkí autori ho popisujú ako o približne dve oktávy nižší než neutrálny hlas. Pre výslovnosť v americkej angličtine sa popisuje tento typ fonácie na hraniciach viet a tiež ako koniec osamelej vety. V spontánnej angličtine je laryngalizovaný hlas častý pri váhaní. Jeho obmenou je tuhý, upätý hlas. Nastáva pri hlasovej únave. Hlasivkový otvor je užší a hlasivky menej pružné. O. Škvareninová³⁹ popisuje napätosť v hlase ako symbol emotívnosti, ženskosti, mladosti, ale aj nízkej inteligencie a nervovej preťaženia. U žien aj u mužov poukazuje na starobu, neústupčivosť, tvrdohlavosť a vzdorovitosť.

Tremor. Je to samovoľný rytmický pohyb svalov. Môže postihnúť hrtan, hlasivky alebo hrdlo a spôsobiť zmeny hlasu. Predpokladá sa, že v polovici prípadov je genetickým dedičstvom. Vekom má tendenciu zhoršovať sa. Ak je silnejší, môže spôsobovať až prerušovanie hlasového prejavu. Kľúčovým prejavom sú variácie hlasitosti, niekedy aj variácie výšky hlasu. Môže súvisieť s trasením viacerých častí tela.

Fistula. Nazýva sa tiež falzeto. Typické je veľmi tesným zopätím hlasoviek, ktoré spôsobuje dvojité frekvencie vibrácie. Tento typ hlasu produkujú okraje hlasoviek, zatiaľ čo zvyšná časť hlasoviek ostáva v pokoji. Hlasivky sú pozdĺžne natiahnuté a relatívne tenké. V dôsledku toho je menší objem vibrujúceho vzduchu a vyšší tón. Hirose⁴⁰ popisuje nižší podhlasivkový tlak, keďže hlasivková štrbina ostáva pootvorená. Súčasne vzniká počuteľné trenie. Považuje sa za jeden zo základných typov patologických hlasov. Muži aj ženy ňou spievajú tóny, ktoré presahujú hornú hranicu ich normálneho hlasu. Uvádza sa, že niektorí speváci pociťujú úľavu, ak obmieňajú modálny hlas a fistulu. Fistula je typická pre obdobie mutácie. Fistulový tón je približne o oktávu vyšší, ako normálny. Má obmedzený dynamický rozsah a kvalitu tónu a môže ho sprevádzať prídych. Neponúka rovnaké variácie hlasu, ako modálny hlas. V niekto-

35 Porov. napr. Joliveau, E. – Smith, J. – Wolfe, J.: Tuning of Vocal Tract Resonance by Sopranos. *Nature*, Vol. 427, 8 January, 2004, alebo porov. Wolf, J. Physics in speech.

36 Rendár, L.: *Fonácia a hlasové začiatky*. [online. Cit. 2010-29-01] Dostupné z WWW: <http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Olostiak1/pdf_doc/62.pdf>, s. 615.

37 Kiml, J.: *Základy foniatrie*. Avicenum, Praha 1978, s. 85.

38 Tamtiež, s. 117.

39 Škvareninová, O.: *Rečová komunikácia*. SPN – Mladé letá, Bratislava 2004, s. 44–45.

40 Hirose: *Types of Phonation*. [online. cit. 17. 11. 2009] Dostupné z WWW: <<http://www.ims.uni-stuttgart.de/phonetik/EGG/page10.htm>>.

rých prejavoch (napr. havajský spev) je pauza v prechode medzi modálnym hlasom a fistulou. Westerní speváci sa naopak snažia o čo najhladší prechod. V súčasnosti sa fistula uplatňuje najmä v rockovej hudbe (Deep Purple, Van Halen), heavymetale (Iron Maiden, Helloween), spieva ňou Bono Vox (U2) aj Justin Timberlake a je to charakterizujúci prvok v ich hudobnom prejave. Vo Francúzsku má, obzvlášť v reči žien, sociálne dištingtívny charakter. Časté účelové používanie fistuly v každodennom prejave spätne poškodzuje hlasivky, tie potom pri fonácii nepriliehajú tesne a štrbina medzi nimi je vretenovitá. O. Škvareninová⁴¹ uvádza, že tenkosť hlasu u žien poukazuje na zmysel pre humor, citlivosť, sociálnu, fyzickú, emocionálnu aj mentálnu nezrelosť. U mužov je príznakom ženskosti.

Ostrý tón. Je to bezfarebný ostrý tón, ktorý sa prejaví vo vyšších polohách preexponovaným nasadzovaním tónu v prednej časti ústnej dutiny.⁴² Ostrý tón je typický pre inspiračný hlas. Vzniká pri vdychovaní, zvyčajne nechtiac, napr. pri čkaní alebo zívaní. Ak vzniká pri ustrnulej, neuvolnenej čeľusti, tón sa odráža od zubov a nazýva sa zubný. Tento spôsob tvorby hlasu je škodlivý, vysušuje sa ním horná plocha hlasiviek.⁴³

Dutý hlas (faucalized). Nazýva sa tiež zívací. Tvorí sa pri zväčšenej hrdlovej dutine a je opozičný k drsnému (harsh) hlasu.

Nedbanlivý hlas (lax, slack voice). Hlasivková štrbina je mierne rozšírená, širšia ako pri normálnom hlase, konsonanty sa vyslovujú s prídychom, a to v prípade, že je hlasivková štrbina je otvorená dostatočne na priechod vzduchu a vibráciu hlasiviek.

Prídych. Pre niektoré jazyky je typický. V slovenčine predstavuje odchýlku od normy. Je to silný ráz vzduchového prúdu sprevádzaný náhlým prekonaním prekážky. Vzniká po artikulácii konsonantu. Počas fonácie sa hlasivky priblížia k sebe, no nasledujúci vokál nemôže vzniknúť, kým sa hlasivky neprímknú. Ak je prídych znelý, označuje sa ako dychový hlas (pozri vyššie).

Zastretý hlas. Je príznakom hyperkinetickej alebo naopak hypokinetickej dysfónie.⁴⁴ Často je dôsledkom aktívneho aj pasívneho nikotinizmu, námahy, nadmernej intenzity hlasu, nedostatočného odpočinku a zlej hlasovej techniky. Ak je dôsledkom hypersekrecie štítnej žľazy, je hlas bezfarebný a ľahko sa unaví.⁴⁵

Diplofonický hlas. Je podmienený zdravotným stavom. Znie ako dva hlasy súčasne. Dva oddelené tóny vznikajú kvaziperiodickými variáciami počas kmitania hlasiviek. Môže sa vyskytovať v prípadoch jednostrannej hlasivky (resp. jednostranne paralyzovanej) a nekompletným hlasivkovým uzáverom, ak sú na hlasivkách lézie alebo cysty.⁴⁶

Jódlovanie. Je to spôsob tvorby hlasu typický pre obyvateľov horských oblastí v Alpách a Karpatoch. Cieľom bolo pôvodne zvýšiť zvučnosť hlasu a jeho nosnosť do diaľky. Nadrhtanové dutiny sú značne rozšírené, poloha hrtanu je znížená, koreň jazyka je vytlačený vpred podobne ako pri artikulácii *j* alebo *i* a pri dýchaní prevláda použitie brušného svalstva.⁴⁷

41 Škvareninová, O.: *Rečová komunikácia*. SPN – Mladé letá, Bratislava 2004, s. 44–45.

42 Kalmárová, L.: *Hlasová výchova*. Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Prešov 1993, s. 72.

43 Hradecká, Z.: *Fyziologie lidského hlasového ústrojí*. Nepublikovaná diplomová práca. Masarykova univerzita, Brno 2007.

44 Tamtiež.

45 Novák, A.: *Foniatrie*. Univerzita Karlova, Praha 1989, s. 24.

46 Ki Hwan Hong–HyunKi Kim: *Diplophonia in unilateral vocal fold paralysis and intracordal cyst*. 1999, s. 815–819. [online. Cit. 2009-08-11] Dostupné z WWW: <<http://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S0194599899005379>>.

47 Porov. napr. Hradecká, Z.: *Fyziologie lidského hlasového ústrojí*. Nepublikovaná diplomová práca. Masarykova univerzita, Brno 2007 alebo porov. Dvončová, J.: *Fyziologická fonetika*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1980, s. 41.

K zmenám vo farbe hlasu sa pridávajú aj zmeny v suprasegmentálnej oblasti. V tab. 1 uvádzame náčrt základných prvkov, ktoré sa podieľajú na zmene znenia reči pod vplyvom výkyvu emócií vzhľadom na uvedený vzájomný vplyv suprasegmentov.

	hnev	šťastie	smútok	strach	znechutenie
tempo reči	trochu rýchlejšie	rýchlejšie alebo pomalšie	trochu pomalšie	rýchlejšie	omnoho pomalšie
priemerná výška hlasu	omnoho vyšší	vyšší	trochu nižší	omnoho vyšší	omnoho nižší
hlasový rozsah	väčší	väčší	trochu menší	väčší	trochu väčší
intenzita	silnejší	silnejší	slabší	normálny	slabší
hlasová kvalita	dýchavičný, hrudný tón	dýchavičný, krik	zvučný	nepravidelne znejúci	reptavý hrudný tón
zmeny vo výške hlasu	prerušovaný, so zvýrazneným prízvukom	uhladený, mierny, so stúpajúcou melódiou	klesajúca melódia	normálny	široký rozsah, klesavá zakončená melódia
artikulácia	napätá	normálna	nezreteľná	precízna	normálna

Tab. 1: Parametre hlasu vyjadrujúce rôzne emócie⁴⁸.

LITERATÚRA

- Bartneck, Ch.: *Affective Expressions Of Machines* [online. Cit. 09. 12. 2009]. Dostupné z WWW: <<http://www.bartneck.de/publications/2000/affectiveExpressionsOfMachines/bartneckMasterThesis2000.pdf>>.
- Belotel-Grenié, A. – Grenié, M.: *The Creaky Voice Phonation and The Organisation of Chinese Discourse*. [online, cit. 11. 01. 2009]. Dostupné z WWW: <http://www.isca-speech.org/archive/tal2004/tal_005.pdf>.
- Dvončová, J.: *Fyziologická fonetika*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1980.
- Geist, B.: *Akustika, jevy a souvislosti v hudební teorii a praxi*. Muzikus, Praha 2005.
- Fischer, J.: *Hudobná teória*. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry Bratislava, 1959.
- Hahn, A. a kol.: *Otorinolaryngologie a foniatrie v súčasnej praxi*. Grada, Praha 2007.
- Hirose: *Types of Phonation*. [online. cit. 17. 11. 2009] Dostupné z WWW: <<http://www.ims.uni-stuttgart.de/phonetik/EGG/page10.htm>>.

⁴⁸ Bartneck, Ch.: *Affective Expressions Of Machines* [online. Cit. 09. 12. 2009]. Dostupné z WWW: <<http://www.bartneck.de/publications/2000/affectiveExpressionsOfMachines/bartneckMasterThesis2000.pdf>>..

- Hradecká, Z.: *Fyziologie lidského hlasového ústrojí*. Nepublikovaná diplomová práce. Masarykova univerzita, Brno, 2007. [online. Cit. 31. 01. 2010] Dostupné z WWW: <http://is.muni.cz/th/77787/prif_m/Fyziologie_lidskeho_hlasoveho_ustroji_-diplomova_prace.txt>.
- Joliveau, E. – Smith, J. – Wolfe, J.: *Tuning of Vocal Tract Resonance by Sopranos*. Nature, Vol 427, 8 January, 2004. [online. Cit. 01. 03. 2010] Dostupné z WWW: <<http://www.phys.unsw.edu.au/jw/reprints/SopranoNat.pdf>>.
- Kalmárová, L.: *Hlasová výchova*. Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Prešov 1993.
- Kempelen, von, W.: *Mechanizmus ľudskej reči*. Tatran, Bratislava 1990.
- Ki Hwan Hong – HyunKi Kim: *Diplophonia in unilateral vocal fold paralysis and intracordal cyst*. 1999, s. 815–819. [online. Cit. 2009-08-11] Dostupné z WWW: <<http://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S0194599899005379>>.
- Kiml, J.: *Základy foniatrie*. Avicenum, Praha 1978.
- Klačanský, I – Jakubíková, J.: *Detská otorinolaryngológia*. Osveta, Martin 1992.
- Kráľ, Á. – Sabol, J.: *Fonetika a fonológia*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1989.
- Kubinec, P.: *Ako vzniká hudba?* [online. Cit. 09. 06. 2010] Dostupné z WWW: <<http://www.1sg.sk/~pkubinec/ako%20vznika%20hudba.pdf>>.
- Lejska, M.: *Poruchy verbálnej komunikácie a foniatrie*. Paido, Brno 2003.
- Lorenc, B.: *Hlasové funkčné poruchy u dospelých*. [online. Cit. 01. 05. 2010] Dostupné z WWW: <http://www.orl-lfuk.sk/hlasove_funkcne_poruchy_u_dospelych.php>.
- Novák, A.: *Foniatrie*. Univerzita Karlova, Praha 1989.
- Ondruš, Š. – Sabol, J.: *Úvod do štúdia jazykov*. 2. dopl. vydanie. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1984.
- Profant, M.: *Otorinolaryngológia*. ARM333, Bratislava, 2000.
- Raninec, J.: *Hlasová výchova pre učiteľov*. Univerzita Komenského, Bratislava, 1992.
- Rendár, L.: *Fonácia a hlasové začiatky*. [online. Cit. 2010-29-01] Dostupné z WWW: <http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Olostiak1/pdf_doc/62.pdf>, s. 613–625.
- Sabol, J. – Zimmermann, J.: *Komunikačný štátút prízvuku v spisovnej slovenčine*. Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov 1994. 94 s.
- Škvareninová, O.: *Rečová komunikácia*. SPN – Mladé letá, Bratislava 2004.
- Šlapák, I. – Janeček, D. – Lavička, L.: *Vyčetrovací metody hlasu*. In: *Základy otorinolaryngologie a foniatrie*. [online cit. 10. 05. 2009] Dostupné z WWW: <http://is.muni.cz/elportal/estud/pedf/js09/orl/web/pages/7_2_vysetrovaci_metody_hlasu.html>.
- Wolf, J.: *Physics in speech*. [online. Cit. 01. 03. 2010] Dostupné z WWW: <http://phys.unsw.edu.au/phys/about/PHYSICS!/SPEECH_HELIUM/speech.html>.
- Záborský, V.: *Výslovnosť a prednes*. VŠMU, Bratislava, 1991.

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
<lucia_valova@hotmail.com>

MORFOLOGICKÉ ADAPTACE PŘEJATÝCH ANTROPONYM

ELIŠKA MÜHLTORFOVÁ, LUCIE VALÁŠKOVÁ

PROBLEMATIKA PŘEJATÝCH ANTROPONYM

Český jazyk se stále více otevírá světu, což se projevuje v jeho slovní zásobě. Vlivem přejímání se v ní objevují slova cizího původu, která je nutné podrobit pravidlům českého deklinačního systému. Zejména cizí vlastní jména mohou pro uživatele jazyka představovat úskalí. Vzhledem k faktu, že jazykové příručky se problematice cizích propií věnují jen v omezené míře, nebo jsou zastaralé, autor těžko nalezne pravidla pro užívání jmen v konkrétních případech. Tato situace je příčinou našeho zájmu o zachycení aktuálních tendencí projevujících se v oblasti přejatých antroponym.

EXCERPCE JAZYKOVÉHO MATERIÁLU

Výzkum byl realizován prostřednictvím analýzy čtyřiceti maskulin a stejného počtu feminin, z nichž je vždy dvacet jmen zakončeno na [a], [á] a dalších dvacet na [e], [é]. Výběr jednotlivých antroponym byl inspirován a proveden na základě jejich výskytu v současných médiích (periodický tisk, časopisy, internet). Druhým separačním kritériem, jemuž výběr jmen podléhal, bylo, aby výsledky jejich hledání z korpusu reflektovaly různé možnosti skloňování. K získání lingvistického materiálu jsme použily synchronní jazykový korpus SYN2006PUB, jenž nabízí záznamy výhradně psané publicistiky pocházející z let 1990–2004. Nabízí kolem desítky titulů periodik zahrnující jak „seriózní“ deníky (*Lidové noviny*, *Hospodářské noviny*, *MF DNES*), bulvární plátky (*Blesk*), týdeníky (*Reflex*, *Týden*), tak i časopisy pro ženy (*Vlasta*) a další. Je nutné zdůraznit, že korpus SYN2006PUB neusiluje o reprezentativnost, což znamená, že není složený „proporcionálně z textů tak, aby jejich složení odráželo buď sledovaný žánr, oblast nebo celé univerzum jazyka, a tedy všech jeho promluv“¹. Složení korpusu je nevyvážené, jak podle data vydání, tak podle druhů titulů.² Je vhodný zejména pro uživatele, kteří potřebují mít pro svou práci k dispozici velký objem dat.

V korpusu jsme zadávaly dotazy podle vyhledávacího vzoru lemma.³ Musíme brát na vědomí, že korpus je v jistém smyslu omezený. Jak konstatuje i Tušková o korpusu SYN2000: „Korpus, byť stomilionový, je určitým neúplným souborem textů, a tedy slov a jejich tvarů“.⁴ I přesto, že korpus SYN2006PUB je o 200 milionů slov rozsáhlejší a jeho lemmatizace a ta-

1 Čermák, F. – Blatná, R. (eds.): *Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2006, s. 10.

2 SYN2006PUB [online, cit. 30. 3. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/syn2006pub.php>>.

3 „lemma – zobecněný tvar zastupující všechny ostatní, např. infinitiv u slovesa, 1. pád u substantiva apod.“ (Čermák, F. – Blatná, R.: *Jak využívat český národní korpus*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2005, s. 173)

4 Tušková, J. M.: *Variantní a dubletní tvary v současné deklinaci apelativních feminin*. Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2006, s. 20.

gování je v porovnání se SYN2000 (i s korpusem SYN2005) v mnohém vylepšené, stále není „dokonalý“ a chyby, např. právě ve zmíněné lemmatizaci nebo v tagování, se objevují.

TABULKY REPREZENTUJÍCÍ VÝSLEDKY VÝZKUMU

V následující části příspěvku uvedeme pouze omezený počet tabulek, který ilustruje výsledky našeho výzkumu.

Maskulina zakončená na -a, [a]

Grafická podoba -a, vzor „*předseda*“

Výskyt tvarů vlastního jména *Béla* [béla]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Béla</i>	292
	<i>Bela</i>	14
genitiv	<i>Bély</i>	146
	<i>Bely</i>	3
	<i>Bela</i>	1
dativ, lokál	<i>Bélovi</i>	8
	<i>Belovi</i>	1
akuzativ	<i>Bélu</i>	13
	<i>Belu</i>	4
instrumentál	<i>Bélou</i>	24

Béla jako rodné jméno maďarského původu má jedinou správnou podobu v nominativu, a to s grafémem *é*, která převažuje nad chybným tvarem *Bela* (14), což dokazuje počet výskytů v tabulce viz výše. Jelikož je jméno zakončeno ve vyslovované i grafické podobě na [a], připojují se k němu pádové koncovky vzoru „*předseda*“, čemuž odpovídají téměř všechny tvary jména jak pravopisně správná (genitiv *Bély* (146), dativ/lokál *Bélovi* (8), akuzativ *Bélu* (13), instrumentál *Bélou* (24)), tak s chybnou podobou bez diakritiky nad písmenem *e* (genitiv *Bely* (3), dativ/lokál *Belovi* (1), akuzativ *Belu* (4)). Tento nedostatek by mohl být způsobený nepozorností při přepisu jména do českého jazyka, neznalostí jména nebo pouhým překlápem.

Tvar jména *Bela* (1) v genitivu je tvaroslovná chyba, která neodpovídá náležité podobě jména.

Výskyty tvarů vlastního jména *Walesa* [valesa]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Walesa</i>	1
	<i>Walesa</i>	1227
	<i>Walensa</i>	2
genitiv	<i>Walesy</i>	286
dativ, lokál	<i>Walesovi</i>	106
akuzativ	<i>Walesu</i>	93
instrumentál	<i>Walesou</i>	1
	<i>Walesou</i>	153

Vzhledem k příslušnosti obou jazyků (polština, čeština) do skupiny jazyků slovanských a jejich vzájemné blízkosti a podobnosti, by se správným užíváním tohoto vlastního jména neměl být problém. Ten může nastat spíše v dodržování pravopisné normy, tím myslíme zachovávání speciálního grafému *ł* (tvrdého l) v psaném textu.

Jedinou správnou nominativní podobou jména je tedy *Walesa* (1), již počet nalezených výskytů dokládá, že se využívá minimálně a téměř naprostá většina novinářů přepisuje tento grafém do českého jazyka pomocí obyčejného písmene *l*. Tato varianta *Walesa* (1227) sice v naprosté většině převažuje, jak dokazuje číslo v kulatých závorkách, zároveň ale porušuje pravopisnou kodifikaci a není považována za správnou.⁵ Třetí podoba jména v nominativu *Walensa* (2) taktéž neodpovídá ortograficky náležitému tvaru. Písmeno *n* je nadbytečné, domníváme se, že autor si nejspíš nebyl jistý správnou podobou jména, nebo takto učinil z hlediska lepší výslovnosti *propria*.

V ostatních pádech se opakuje obdobné zacházení se speciálním grafémem, tedy jeho nahrazování klasickým písmenem *l*, čímž dochází k porušení pouze normy ortografické.

⁵ *Pravidla českého pravopisu* uvádí: „Jména pocházející z jazyka, který užívá latinské abecedy, se většinou píšou pravopisem původním. Např.: ... *Gyula Andrássy*, *Ivo Andrić* ...“ *Pravidla českého pravopisu*. Academia, Praha 2005, s. 33.

Vyslovovaná podoba na [a]

Zakončení na souhlásku či na souhláskovou skupinu, vzor „pán“, „muž“

Výskyty tvarů vlastního jména *François* [fransoa]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>François</i>	70
	<i>Francois</i>	916
	<i>Francoise</i>	8
genitiv, akuzativ	<i>Francoise</i>	425
	<i>Francois</i>	2
dativ, lokál	<i>Francoisovi</i>	9
	<i>Francoisi</i>	26
	<i>Francois</i>	3
instrumentál	<i>Francoisem</i>	96

Přestože jméno *François*, francouzského původu, končí v grafice na souhláskové písmeno, ve vyslovované končí na vokál *a*, z tohoto důvodu spadá do kategorie antroponym zakončených na [a], [á].

Jestliže zadáme do vyhledávacího programu [lemma=“François“], nalezne pouze 70 koncordancí týkající se tohoto jména a které jsou pouze v nominativním tvaru. V ostatních záznamech můžeme nalézt absenci francouzského grafému *ç*, což může být opět spojeno s neznalostí jazyka, nebo s českým přepisem. Jsou to podoby *Francois* (916), *Francoise* (8). Druhá podoba jména v nominativu by byla správná pouze tehdy, pokud by se jednalo o ženské jméno *Françoise*, které je nesklonné.

Jiná situace nastává v genitivu (akuzativu). V souladu s pravopisem není utvořena ani jedna podoba *Francoise* (425), *Francois* (2), což znamená, že převládá nesprávný přepis jména. Na druhou stranu vysoký počet záznamů u podoby *Francoise* alespoň dokládá znalost morfologickou, tedy, že rodné jméno se skloňuje podle měkkého vzoru „muž“.

Dativ (lokál) je reprezentován třemi podobami. S pravopisem opět nekorresponduje ani jeden tvar, u všech podob je nahrazen francouzský grafém českým *c*. Z hlediska tvaroslovného odpovídá normě tvar *Francoisovi* (9), který pomalu ustupuje před progresivnějším – *Francoisi* (26). Nejméně se vyskytovala nesklonná podoba jména, srov. *Francois* (3).

Instrumentál je reprezentován jedinou náležitou tvaroslovnou formou *Francoisem* (96), jedinou výtkou zůstává vynechání francouzského grafému.

Výskyty tvarů vlastního jména *Dumas* [dyma]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Dumas</i>	303
genitiv, akuzativ	<i>Dumase</i>	260
dativ, lokál	<i>Dumasovi</i>	29
	<i>Dumasi</i>	1
instrumentál	<i>Dumasem</i>	26

K nominativní podobě příjmení *Dumas* (303) se přidávají pádové koncovky vzoru „muž“.

Jestliže se v nominativu souhláskové písmeno s nevyslovovalo, v ostatních pádech se již tak neděje, začíná se vyslovovat před deklinačními formanty. Správný tvar příjmení v genitivu (akuzativu) *Dumase* (260) dokládá dodržení pravidel skloňování.

Pro dativ (lokál) platí obdobná situace, oba tvary *Dumasovi* (29) a *Dumasi* (1) jsou utvořeny podle spisovné normy. Podle počtu výskytů je jasné, že převažuje užívání delší koncovky *-ovi* nad kratší *-i*, která se nabízí jako možná varianta. Ovšem z nízkého počtu nalezených záznamů soudíme, že se používá minimálně.

Instrumentál je v tomto případě taktéž shodný s pravopisnou i tvaroslovnou normou.

Maskulina zakončená na *-e/é*, [e]/[é]

Grafická podoba *-e*

Výskyty tvarů vlastního jména *Ante* [ante]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Ante</i>	85
genitiv, akuzativ	<i>Anteho</i>	17
	<i>Ante</i>	24
dativ	<i>Ante</i>	5
instrumentál	<i>Antem</i>	3
	<i>Ante</i>	5

Chorvatskému jménu *Ante* předchází ve výslovnosti tvrdá souhláska, a proto by se mělo, dle jazykových příruček, skloňovat podle vzoru „pán“. Přičemž v ostatních pádech by mělo dojít k odsunutí koncového *-e*.

Po zadání [lemma="Ante"] korpus nabízí pouze 85 nominativů. Bylo nutné zadávat opakovaně konkrétní dotazy na další pádové tvary jména. V genitivu/akuzativu se v největší míře (24) vyskytuje jméno v původní podobě v kombinaci s vyskloňovaným příjmením. Druhé místo náleží variantě se zájmennou koncovkou – *Anteho* (17), což potvrzuje progresivní proni-

kání tohoto způsobu deklinace do jazykového úzu. Na dotaz ve tvaru [lemma=“Anta“], který by podle vzoru „pán“ představoval genitiv/akuzativ, reagoval korpus nulovým výskytem. Dativ je reprezentován pouze pěti výskyty v deklinaci nezměněné formě. V žádné konkordanci nefigurovalo jméno v lokálu. Instrumentál je stejně jako genitiv/akuzativ čteněji užít v nevyskloňované formě – *Ante* (5). Podoba instrumentálu vzoru „pán“ je homonymní s instrumentálem, tvořeným zájmenou koncovkou, což nám z omezeného kontextu znemožňuje přesně určit, jaké deklinace bylo užito. Pokud bychom měli k dispozici větší část textu, v níž by se proprium opakovaně objevovalo i v jiných pádových tvarech, měli bychom větší šanci rozpoznat, k jakému způsobu deklinace se autor přiklání.

Výskyty tvarů vlastního jména *Goethe* [géte]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Goethe</i>	654
genitiv, akuzativ	<i>Goetha</i>	308
	<i>Goetheho</i>	58
dativ	<i>Goethovi</i>	114
	<i>Goethemu</i>	13
lokál	<i>Goethovi</i>	45
instrumentál	<i>Goethem</i>	51

Příjmení velmi známé především v souvislosti s německým spisovatelem má totožně zakončenou psanou i výslovnostní podobu. Před koncovým *-e* stojí tvrdá souhláska, jméno tedy náleží ke vzoru „pán“. Jak je i z naší tabulky zřejmé, v ostatních pádech dochází k odloučení koncové samohlásky před deklinačními formanty. Dominuje flexe podle vzoru „pán“. Nevyskloňované podoby jména se neobjevují. Žádná konkordance nedokládala ortografické prohršky ani po zadání dotazu pomocí lemma, ani při zadávání konkrétních tvarů, jež by se mohly v důsledku neznalosti či neopatrnosti objevit (např. podoba *Gethe* – výskyt byl nulový).

Zakončení na –é, –ée či –ee

Výskyty tvarů vlastního jména *André* [andré]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>André</i>	743
genitiv, akuzativ	<i>Andrého</i>	137
	<i>André</i>	199
dativ	<i>Andrému</i>	10
	<i>André</i>	18
lokál	<i>Andrém</i>	7
	<i>André</i>	6
instrumentál	<i>Andrém</i>	41
	<i>André</i>	55
	<i>Andrému</i>	1

Nominativ francouzského jména se objevuje pouze v jedné náležité formě *André*, jež je v grafické i fonické podobě shodně zakončená na [é], což znamená, že proprium se skloňuje pomocí zájmených koncovek, popř. zůstává nesklonné.

V souladu s kodifikací je užíván tvar genitivu/akuzativu. V korpusu převládají doklady nesklonné podoby jména.⁶ Stejně tomu tak je i u dativu. V případě lokálu je užití velmi vyrovnané, o pouhý jeden výskyt je četnější záznam *Andrém*. Instrumentál se vyznačuje stejnou tendencí, převažuje opět původní podoba jména v kombinaci s příjmením určujícím pádový tvar. Zřetelnou chybou v tvarosloví je užití tvaru *Andrému* v instrumentále. Ve dvou výskytech (genitiv/akuzativ a instrumentál) nebylo ve spojení rodného jména a příjmení skloňované ani jedno z nich, což identifikujeme také jako chybné.

Zkoušeli jsme vyhledávat i záznamy, které by náležely k deklinaci podle vzoru „pán“, jež se zpravidla objevovala v dřívější době, ale i po zadání konkretizovaného dotazu [lemma=“Andréa“], tedy tvaru, jenž by měl odpovídat genitivu/akuzativu, korpus nenabídl žádnou konkordanci.

Některá francouzská jména mohou v ortografické rovině působit uživateli českého jazyka určité problémy související např. s diakritickými znaménky, která obsahují a čeština je nepoužívá. Ovšem na rozdíl od nich je jméno *André* relativně průhledné a na komplikace v pravopisné podobě jsme nenarazili.

6 Jak dokládá *Mluvnice češtiny 2*: „Zařazujeme-li do češtiny pojmenování cizince, mohou ve spojení rodného jména a příjmení zůstat nesklonována rodná jména na [-i], [-e], [-o], [-u], jestliže se skloňuje příjmení (*Charlie Chaplina*, *Giuseppe Verdibo* ap.), kdežto příjmení zůstávají tvarově neobměňována výjimečně.“ *Mluvnice češtiny 2*, Academia, Praha 1986, s. 351.

Odlišná koncová samohláska

Výskyty tvarů vlastního jména *Depardieu* [depardié]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Depardieu</i>	527
genitiv, akuzativ	<i>Depardieua</i>	67
	<i>Depardieu</i>	11
	<i>Depardieuho</i>	1
dativ, lokál	<i>Depardieuovi</i>	11
	<i>Depardieu</i>	4
instrumentál	<i>Depardieuem</i>	55
	<i>Depardieu</i>	23
	<i>Depardié</i>	1

Francouzské příjmení je v grafické formě zakončeno na *-ieu*, ovšem naší pozornost si zasloužilo díky výslovnostní podobě, jež končí na námi vyhledávané [é]. Kodifikační příručky uvádějí, že antroponyma tohoto charakteru nejčastěji podléhají zájmené flexi, zůstávají neskloňná nebo se skloňují podle vzoru „*pán*“, což nejčastěji bývají právě jména francouzského původu. Ze záznamů z tabulky vyplývá, že příjmení *Depardieu* odpovídá daným pravidlům.

Nevyslovované, tzv. němé *-e*

Výskyty tvarů vlastního jména *Maurice* [móris]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Maurice</i>	599
genitiv, akuzativ	<i>Maurice</i>	2
	<i>Mauriceho</i>	5
dativ	<i>Mauriceovi</i>	3
	<i>Mauricemu</i>	1
instrumentál	<i>Mauricem</i>	33

U jména *Maurice* se stejně jako u ostatních francouzských antroponym zakončených v grafice na *-e* vyskytuje tzv. němé *-e*. Jméno tedy ve výslovnosti končí na *-s*. Deklinačním vzorem je „*muž*“.

Nejhojněji zastoupeným pádem je opětovně nominativ *Maurice* (599). V porovnání s ním jsou další pádové tvary užívány ojediněle. Genitiv/akuzativ se celkem vyskytl sedmkrát, z toho

v podobě *Maurice* dvakrát a pětkrát se zájmenným formantem *Mauriceho*. V dativu a lokálu se ke jménům zakončeným ve výslovnosti na *-s* a v grafické formě na *-ce* připojují koncovky *-ovi*.⁷ (srov. Zeman, J., 2003, s. 15) V našem případě jsme se setkali s takovou podobou ve třech záznamech dativu. Koncové *-e* se nevypouští.⁸ V jednom případě byl dativ utvořen pomocí zájmenné koncovky *-mu*. Lokál se neobjevil v žádné konkordanci. Instrumentál je pádem, který byl po nominativu nejčastěji zastoupen, ve tvaru *Mauricem* jsme zaznamenali 33 výskytů.

Feminina na *-a*, [a]

Grafická podoba *-a*, vzor „žena“

Výskyty tvarů vlastního jména *Francesca* [frančeska]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Francesca</i>	80
genitiv	<i>Francescy</i>	3
dativ, lokál	<i>Francesce</i>	0
akusativ	<i>Francescu</i>	2
instrumentál	<i>Francescou</i>	3

U italského jména *Francesca* nás bude především zajímat využití variantní podoby jména s *k* v nepřímých pádech. *Propria* tohoto typu mají většinou český ekvivalent, srov. *Blanca* a *Blanka*, při užívání je ale nutné dodržovat pouze jednu podobu. Některá méně obvyklá jména dubletní podobu nemají a projevuje se u nich tendence ponechávat ve slovotvorném základu písmeno *-c-*. Taktéž záleží na jeho užití v konkrétním typu textu, například v publicistických textech se velice často ponechává původní podoba jména, aby bylo jasné, že se jedná o *Blancu* a ne *Blanku* (aby byl zřejmý cizí původ). Přestože jméno *Francesca* není neobvyklé, naše výsledky dokládají dodržování původní podoby jména, což může být způsobeno excerpcí dat z korpusu SYN2006PUB, ve kterém jsou zahrnuty pouze publicistické texty. Navíc se dá očekávat, že tyto texty budou spisovné, jelikož v redakcích funguje institut jazykového redaktora (korektora).

7 Srov. Zeman, J.: *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině 4. Francouzská osobní jména*. Gaudeamus, Hradec Králové 2003, s. 15.

8 „U francouzských jmen zakončených ve výslovnosti v Nsg na [-s], v psané podobě na *-ce* nebo *-sse*, nelze z výslovnostních důvodů koncové *-e* vypouštět před koncovkou *-ovi* v D, L sg jmen...“ *Mluvnice češtiny 2*. Academia, Praha 1986, s. 356.

Výskyty tvarů vlastního jména *Janica* [janica]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Janica</i>	120
genitiv	<i>Janici</i>	9
	<i>Janicy</i>	2
dativ, lokál	<i>Janice</i>	2
akusativ	<i>Janicu</i>	15
	<i>Janici</i>	1
instrumentál	<i>Janickou</i>	3

Janica je rodné jméno, které má původ v jugoslávských zemích a vzhledem k jazykové příbuznosti češtiny a jihoslovanských jazyků by jeho morfologická adaptace neměla být problematická. Určité riziko může způsobit měkké souhláskové písmeno, které předchází koncovému *-a* (obvykle předchází tvrdá nebo obojetná souhláska), jenž způsobuje vytváření variantních tvarů podle vzoru „*růže*“.

Genitiv je zastoupen dvěma nalezenými tvary *Janici* (9) a *Janicy* (2), z nichž za náležitý považujeme pouze ten první, který je utvořen podle tvaroslovné normy.⁹ Druhá podoba není správná, ale lze logicky usoudit, že autor byl znalý využívání pádových koncovek vzoru „*žena*“. Tomu odpovídá *-y* v genitivu, nebyl ale normy znalý natolik, aby si uvědomil, že koncovému *-a* předchází měkké souhláskové písmeno.

Akusativ reprezentují dva nalezené výsledky *Janicu* a *Janici* (1), ale platí zde obdobná situace jako v genitivu, tedy, že kodifikaci odpovídá pouze jeden z nich, a to *Janicu* (15). Vzhledem k rozdílnému počtu výskytů, je jasné, že se nejedná o častou chybu a v naprosté většině převládá náležitý tvar, který je ukotven v kodifikačních příručkách.

Při vyhledávání dativního/lokálního tvaru jména bylo vyloučeno 66 výskytů, které uváděly anglické nesklonné jméno *Janice*.

9 „Je-li před koncovým *-a* vyslovována souhláska měkká, píše se v Gsg *-i* ... *Danica* (*Danici*).“ *Mluvnice češtiny 2*. Academia, Praha 1986, s. 363.

Feminina na -ia, [ija]

Grafická podoba -ia, vzor „*růžé*“, případně „*žena*“

Výskyty tvarů vlastního jména *Mia* [mija]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Mia</i>	333
genitiv	<i>Mii</i>	34
	<i>Mií</i>	1
dativ, lokál	<i>Mie</i>	19
akusativ	<i>Miu</i>	57
vokativ	<i>Mio</i>	33
instrumentál	<i>Miou</i>	57
	<i>Mií</i>	1

Rodné jméno *Mia* se nebude skloňovat jako většina jmen zakončených na -ia podle apelačního vzoru „*růžé*“. Jména tohoto typu¹⁰ by se podle kodifikace měla řadit k deklinaci připojováním pádových koncovek vzoru „*žena*“. Především nás bude zajímat, zda dochází při skloňování propria ke kolísání v dativu a lokálu podobně jako u jména *Cynthia*, kde by inklinování ke vzoru „*žena*“ bylo ale z hlediska tvaroslovné normy považováno za nenáležitě.

Genitiv reprezentují dva výsledky *Mii* a *Mií*, z nichž normě odpovídá pouze jeden, a to první tvar *Mii* (34). Vzhledem k minimálnímu počtu výskytů u druhé podoby propria lze usoudit, že se jedná o pouhý překlep vytvořený v nepozornosti a nemá cenu mu přikládat nějaký vyšší význam.

V dativu/lokálu byl nalezen pouze jediný tvar jména *Mie* (19), který dokumentuje, že v tomto případě nedochází ke kolísání mezi využíváním pádových koncovek vzoru „*žena*“ a „*růžé*“. Naše výsledky v tomto pádu tedy vykazují jednotnost a ustálenost při deklinaci jména a dokládají dodržování jak morfologické, tak pravopisné normy.

Instrumentál nám nabízí dva nalezené tvary propria, a to *Miou* (57), který odpovídá deklinačním pravidlům v příručkách a který neporušuje ani pravopisnou normu. Kdežto podobu druhou *Mií* (1) lze pokládat opět za nenáležitou a vzhledem k četnosti výskytů za nevýznamnou. Pro vyvozování závěrů z hlediska nové tendence by bylo potřeba mnohem více výskytů.

10 „Dvouslabičná jména ... se skloňují podle vzoru „žena“, pouze v 3. a 6. p. dochází ke kolísání a lze užívat i koncovky podle vzoru „růžé“: 1. p. *Lia* – 2. p. *Lii* – 3. a 6. p. *Lii* i *Lie* – 4. *Liu* – 5. p. *Lio* – 7. p. *Liou*.“ *Internetová jazyková příručka* [online, cit. 28. 4. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>.

Feminina na -e/é, [e]/[é]

Výskyty tvarů vlastního jména *Beatrice* [beatryče/beatris]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Beatrice</i>	136
	<i>Béatrice</i>	14
genitiv	<i>Beatrice</i>	34
dativ, lokál	<i>Beatrici</i>	7
	<i>Beatrice</i>	3
akuzativ	<i>Beatrici</i>	8
	<i>Beatrice</i>	7
	<i>Béatrice</i>	2
vokativ	<i>Beatrice</i>	2
instrumentál	<i>Beatricí</i>	14
	<i>Beatrice</i>	6
	<i>Béatrice</i>	2
	<i>Beatric</i>	1

Deklinačním vzorem jména *Beatrice* je měkký vzor „růže“. Výsledky z korpusu souhlasí s deklinačními pravidly, menšinovým projevem je nesklonnost jména, která patrně souvisí s dvojitou možnou výslovností rodného jména. V případě užívání anglické verze jména (vysl. [be-atris]) se prosazuje tendence nesklonování jmen zakončených na tzv. němé *-e*.

Antroponymum je zastoupeno dvěma podobami. Kromě původní formy – *Beatrice* (136), korpus nabízí také výskyty jména s kvantitou – *Béatrice* (14), což je francouzský ekvivalent jména. Ke střídání formy s krátkou nebo dlouhou samohláskou dochází i v rámci označování jedné osoby. Autor by si měl ověřit, v jaké podobě jméno užívá konkrétní osoba, o níž se chystá psát. Přítomnost nebo absence kvantity sice výrazně neohrožuje srozumitelnost, ale domníváme se, že je vhodné respektovat správnou podobu jména a nakládat s ní zodpovědně.

Genitiv se vyskytuje pouze v náležité formě dle vzoru „růže“ – *Beatrice* (34). Dativ a lokál mají totožný deklinační formant – *Beatrici* (7). Ve třech záznamech bylo vyskloňováno pouze příjmení, namísto rodného jména. U akuzativu je užití téměř vyrovnané, *Beatrici* (8) a nesklonné *Beatrice* (7). Dva záznamy reprezentují flexi nepodléhající podobu jména s kvantitou – *Béatrice*. Instrumentálu dominuje náležitá podoba – *Beatricí* (14), celkem osmi výskyty je doložen tvar neskloněný – *Beatrice* (6) a *Béatrice* (2). V jednom záznamu se objevila chyba, jejíž příčinou je pravděpodobně překlep. Tvaru *Beatric* bylo užito, jak jsme z kontextu rozpoznali, v instrumentále, ovšem jménu zcela chybí koncový grafém.

Výskyty tvarů vlastního jména *Catherine* [ketrin]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Catherine</i>	817
genitiv	<i>Catherine</i>	138
	<i>Catheriny</i>	6
	<i>Catherině</i>	1
dativ, lokál	<i>Catherine</i>	27
	<i>Catherině</i>	3
akuzativ	<i>Catherine</i>	35
	<i>Catherinu</i>	3
instrumentál	<i>Catherine</i>	81
	<i>Catherinou</i>	2

Rodné jméno *Catherine* je zakončené na již zmiňované tzv. němé *-e*. Kučera a Zeman uvádějí jméno *Catherine* v rejstříku vybraných rodných anglických jmen a tvrdí: „OJ zakončená v grafické formě na *-e* (*Jane* [džejn]) se nesklouňují.“¹¹ Tuto tendenci náš výzkum v případě jména *Catherine* potvrzuje. Výrazně minoritní postavení má skloňování podle vzoru „žena“, ve kterém se před deklinačními formanty koncová samohláska odsouvá. Bližší komentář vyžaduje tvar *Catherině*, jenž je v tabulce zařazen mezi výskyty genitivu. Došlo k chybnému užití dativní koncovky.

11 OJ = Osobní jména. (srov. Kučera, J. – Zeman, J.: *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině*. Gaudeamus, Hradec Králové 1998, s. 28)

Výskyty tvarů vlastního jména *Geraldine* [džeraldyn]

		SYN2006PUB
nominativ	<i>Geraldine</i>	69
genitiv	<i>Geraldiny</i>	12
	<i>Geraldine</i>	1
	<i>Geraldině</i>	1
dativ	<i>Geraldině</i>	4
akuzativ	<i>Geraldinu</i>	3
instrumentál	<i>Geraldinou</i>	8
	<i>Geraldine</i>	2

U anglického jména *Geraldine* se opět setkáváme s tzv. němým *-e*. Od předešlého jména *Catherine* se liší v tom, že jmenná flexe podle vzoru „žena“ naopak u dalších pádů převažuje nad nesklonností. Jedna konkordance vykazovala chybu morfologické povahy, dativního deklinacího formantu bylo užito v genitivu. Samotný dativ je pak reprezentován pouze jmenným skloňováním – *Geraldině* (4), stejnou podobu by měl i lokál, který se nevyskytl. U akuzativu je situace obdobná. v instrumentálu flexi podléhá jméno v osmi případech a nesklonné se objevuje dvakrát.

ZÁVĚR

S ohledem na limitovaný počet zkoumaných vlastních jmen i na jistou omezenost korpusu nesměřujeme k reprezentativnosti našich výsledků. Uvědomujeme si, že by bylo zapotřebí mnohem hlubší a rozsáhlejší analýzy, abychom si mohly činit nárok na úplnost. Prioritou naší práce bylo aktuální zobrazení projevujících se tendencí v začleňování cizích vlastních jmen. Bohužel jsme zde nemohly prezentovat výzkum v celém rozsahu, tudíž je náročné poskytnout kompletní komentáře a závěry, vyplývající z jednotlivých analýz.

Přestože nebyl zkoumaný jazykový materiál dostatečně obsáhlý, prokázal, že v oblasti užívání cizích antroponym panuje jistá nejednotnost a nestálost. Tyto skutečnosti se týkaly především pravopisné podoby jednotlivých proprií, zatímco morfologie vlastních jmen se jevila téměř bezproblémově. V praxi jsme se přesvědčily o pravdivosti tvrzení, které vyplývá z flexivního charakteru českého jazyka, že příjmení cizího původu zůstává tvarově neobměňováno pouze mimořádně.

Tato práce vznikla v rámci studentského odborného projektu *Morfologická adaptace apelativ a proprií*, jenž je realizován pod záštitou projektu Evropského sociálního fondu *Bobemistika: obor pro 3. tisíciletí CZ.1.07/2.2.00/07.0020*.

LITERATURA

- Čermák, F. – Blatná, R.: *Jak využívat český národní korpus*. Lidové noviny, Praha 2005.
- Čermák, F. – Blatná, R.: *Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy*. Lidové noviny, Praha 2006.
- Kučera, J. – Zeman, J.: *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině*. Gaudeamus, Hradec Králové 1998.
- Mluvnice češtiny 2*. Academia, Praha 1986.
- Pravidla českého pravopisu*. Academia, Praha 2005.
- Tušková, J. M.: *Variantní a dubletní tvary v současné deklinaci apelativních feminin*. Masarykova univerzita, Brno 2006.
- Zeman, J.: *Výslovnost a skloňování osobních jmen v češtině 4. Francouzská osobní jména*. Gaudeamus, Hradec Králové 2003.

INTERNETOVÉ ZDROJE

- Český národní korpus – SYN2006PUB [online, cit. 30. 3. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://korpus.cz/>>.
- Internetová jazyková příručka Ústavu pro jazyk český AV ČR, heslo „Jména, ve kterých koncovému –a předchází měkká souhláska“ [online, cit. 28. 4. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>.

Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci.
<e.muhldorfova@seznam.cz>
<LucieValaskova88@centrum.cz>

PRAVOPISNÉ A MORFOLOGICKÉ ADAPTACE FRANCOUZSKÝCH ZDVOJENÝCH JMEN OSOBNÍCH V ČEŠTINĚ

LUCIE LONÍKOVÁ

V českém prostředí je osobní jméno obvykle složeno z rodného jména (*Petr, Marie*) a příjmení (*Komárek, Novotná*). Ve francouzštině (podobně jako v italštině, nizozemštině, švédštině a některých dalších jazycích) jsou navíc běžná i tzv. zdvojená (podvojná) jména (*Charles-André, Marie-Dominique*) a zdvojená příjmení (*Toulouse-Lautrec, Mendès-France*).

Zdvojené (podvojně) jméno¹ rodné (křestní) patří mezi osobní jména víceslovná, tj. antroponyma obsahující člen, předložku (popř. jejich kombinaci), několikaslovná jména a/nebo příjmení apod., srov. *Jean-Marie Le Pen, Dominique de Villepin, Adam de la Halle, Jean-Luc Goudard, Gaston de Chasseloup-Laubat*, a je definováno jako „spojení dvou samostatných vlastních jmen osobních“.² Nabízí se tedy otázka, zda je „spojování antroponym“ nějakým způsobem omezeno, nebo zda můžeme kombinovat jakákoli dvě antroponyma. Jednoznačnou odpověď jsme nenalezli. Podle M. Knappové n e l z e spojovat antroponyma libovolně, podvojně jméno „musí vycházet z jednoho jazykového, tj. tvaroslovného, pravopisného a výslovnostního systému“.³ Zpravidla by mělo být přiměřeně dlouhé a snadno vyslovitelné. Tento názor však nesdílí K. Sekvent a konstatuje, že zdvojené jméno l z e vytvořit kombinací jakýchkoli dvou jmen. Ve svém článku výslovně uvádí: „En principe, évidemment, on peut accoler deux noms masculins choisis à volonté: *André-Jacques, François-Dominique, Pierre-François...*“⁴ Nutno si uvědomit, že některá zdvojená jména se těší větší oblibě, tudíž jsou i častěji používána, např. *Marie-France, Jean-Jacques, Jean-Paul* aj. (právě *Jean* patří mezi nejčastější „počáteční“ proprium u zdvojených jmen rodu mužského, srov. i další příklady *Jean-Luc, Jean-Philippe, Jean-Marc, ...*).⁵

Pokud jde o pravopisnou stránku zdvojených jmen, patrně nejvíce problémů souvisí s (ne)psaním spojovací čárky mezi jednotlivými antroponymy. Záhodno upozornit, že zatímco ve francouzských gramatikách⁶ je jasně uvedeno, že se zdvojené jméno píše (často, zpravidla) se spojovníkem, české příručky se na psaní tohoto grafického znaku shodují jen částečně, srov. FM⁷ konstatuje, že zdvojené jméno rodné (stejně jako zdvojené příjmení a jméno tvořené adjektivem *saint/sainte*) je nutno psát se spojovníkem, v Internetové jazykové příručce (dále

1 *Francouzská mluvnice* (dále FM) a *Jak užívat francouzská vlastní jména ve spisovné češtině* (dále JUFVJ) používají termín **složené jméno**.

2 Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. NLN, Praha 2002, s. 208.

3 Knappová, M.: *Jak se bude vaše dítě jmenovat?* Academia, Praha 2006, s. 61.

4 Sekvent, K.: Quelques remarques sur les prénoms français. In: *Études romanes de Brno*. UJEP, Brno 1966, s. 103.

5 Samostatný výzkum by si zasloužila problematika domácích jmen u těchto antroponym (některá domácí jména totiž vznikají z počátečních slabik jednotlivých antroponym, srov. *Marie-Josèphe* → *Marijo* → *Majo*, jiná ze slabik počátečních a koncových, srov. *Marie-Dominique* → *Manique*).

6 Srov. např. Chevalier, J.-C. et al.: *Grammaire Larousse du français contemporain*. Larousse, Paris 1964, s. 31; Grevisse, M.: *Le Bon Usage*. Duculot, Paris 1993, s. 136; Hanse, J. – Blampain, D.: *Nouveau dictionnaire des difficultés du français moderne*. Duculot, Bruxelles 2000, s. 578.

7 Hendrich, J. – Radina, O. – Tláškal, J.: *Francouzská mluvnice*. Fraus, Plzeň 2001, s. 76–77.

IJP) se naopak dočteme o zdvojených křestních jménech psaných „(se spojovníkem či bez něj) ... *Jean(-)Jacques, Jean(-)Paul*...“.⁸ U M. Knappové⁹ nalezneme stejný požadavek na psaní spojovníku jako ve FM (všechny příklady francouzských zdvojených proprií tento grafický znak obsahují), v dalším odstavci však již Knappová mluví o zdvojených jednoslovných jménech, např. *Annamaria*, ačkoli jinak užívá pro tato propria standardně termínu složené jméno. S výrazem „zdvojená jednoslovná jména“ nesouhlasíme, podle našeho soudu se jedná o jména složená, nikoli zdvojená. Samotný pojem složené jméno je tedy různě chápán: u Knappové se jím označují antroponyma typu *Annelise, Annemarie*, zatímco v JUFVJ a ve FM antroponyma typu *Jean-Baptiste, Paul-Louis*.

Jisté „potíže“ lze předpokládat i při určování rodu zdvojených jmen. Zdvojená jména rodná (křestní) mohou být totiž složena nejen z maskulin (*Jacques-Louis*) či feminin (*Jeanne-Béatrice*), ale i z maskulina a feminina, popř. feminina a maskulina (*Jean-Marie, Marie-Pierre*) – v tomto případě je pro určování rodu celého jména podstatný genus prvního z nich, tzn. *Jean-Marie* je maskulinum (podobně *Georges-Lucette* aj.), zatímco např. *Marie-Pierre* je femininum. Dojde-li ke spojení dvou obourodých jmen (*Dominique-Claude*), pak nezbyvá než rod identifikovat z kontextu nebo podle pohlaví dotyčné osoby.¹⁰

Pro začleňování francouzských zdvojených jmen rodných (křestních) do českého deklinálního systému platí stejné zásady jako u jmen „jednoduchých“:¹¹ jednotlivá antroponyma se skloňují podle vzorů apelativních, některá využívají formantů zájmenných, jiná kolísají mezi dvěma vzory. Nesklonnost (částečná nebo úplná) se uplatňuje především u feminin.

JUFVJ¹² vyděluje čtyři typy zdvojených jmen mužských a pět typů zdvojených jmen ženských, a to na základě jejich způsobu skloňování, srov.:

I. Maskulina:

Jean-Paul a Georges-Lucette: zatímco obě části prvního jména se skloňují podle deklinálního vzoru „pán“, u druhého propria se uplatňují vzory „muž“ (pro antroponymum *Georges*) a „pán“ (pro antroponymum *Lucette*);

René-Henri: obě části tohoto jména se skloňují podle vzoru „kuli“ (využívají tedy formantů zájmenných), srov. však i níže zmíněnou možnost skloňovat jen druhou část jména, tj. *René-Henriho*;

8 *Internetová jazyková příručka* [online, cit. 13. 3. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>. Protože jsme považovali výše zmíněné tvrzení za ne zcela přesné (domníváme se totiž, že o zdvojené jméno se jedná pouze a jen v tom případě, obsahuje-li spojovník), rozhodli jsme se tuto instituci kontaktovat. Jazyková poradna naší domněnku potvrdila v dopisu z 15. 12. 2009: *Jean-Jacques* je jméno zdvojené (podvojně), zatímco *Jean Jacques* je jméno víceslovné. Poradna si dovolila toto jisté zjednodušení, aby výklad tvaroslovné problematiky nezatěžovala (a činila celý výklad přehlednější).

9 Knappová, M.: *Jak se bude vaše dítě jmenovat?* Academia, Praha 2006, s. 61–62.

10 Nelze opomenout, že (jazyková) pravidla mají často výjimky, případně jiné „odchylky“, totéž platí i pro výše uvedené poučky – příkladem (výjimkou) může být zdvojené jméno *Marie-Joseph (Chénier)*, které by mělo být rodu ženského, ve skutečnosti však patří (patřilo) muž. (*Marie-Joseph Chénier* byl básník a dramatik žijící na přelomu 18. a 19. století.) Za informace k této problematice děkujeme doc. PhDr. K. Sekventovi, CSc. (kat. romanistiky a klasické filologie FF PU), s nímž jsme kategorii rodu u zdvojených jmen rodných (křestních) konzultovali (emailová komunikace).

11 Viz Loníková, L.: *Pravopisné a morfologické adaptace cizích proprií v češtině – antroponyma francouzského původu*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2008, s. 13–15.

12 Sekvent, K. – Šlosar, D.: *Jak užívat francouzská vlastní jména ve spisovné češtině*. Academia, Praha 2002, s. 39–40 (pro maskulina), s. 47–48 (pro feminina).

Alain-René a Jean-Marie: první propria u obou zdvojených jmen se skloňují podle deklinačního vzoru „pán“, druhá podle vzoru „kuli“;¹³

André-Jacques: zde se uplatňují vzory „kuli“ (tzn. formanty zájmenné) a „pán“.

II. Feminina:

Jacqueline-Nicole: obě jména se skloňují podle deklinačního vzoru „žena“ nebo mohou zůstat nesklonná;

Marie-Sophie: zde je náležitým deklinačním vzorem „růže“, a to pro obě části;

Lucienne-Amélie: první jméno se skloňuje podle deklinačního vzoru „žena“ (popř. zůstává nesklonné) a druhé podle vzoru „růže“;

Jeanne-Renée a Marie-Pierre: první části obou zdvojených jmen se skloňují podle deklinačních vzorů „žena“ (v prvním případě) a „růže“ (v druhém případě), zatímco druhé části jsou nesklonné;

Agnès-Monique: ani jedno z uvedených proprií se nesklňuje.

K deklinaci celého osobního jména (tzn. spojení zdvojeného jména rodného a „jednoduchého“ příjmení) JUFVJ uvádí, že „se ... skloňují obě jeho části, tj. křestní jméno (jednoduché nebo složené) i příjmení (jednoduché nebo složené) – s odchylkou u příjmení s předložkou de“;¹⁴ např. *Jeana-Paula Belmonda*, *Jeana-Pierra Jeuneta* atd. Podobně J. Zeman konstatuje, že „u podvojných křestních jmen ... a příjmení ... se většinou skloňují obě části“;¹⁵ k čemuž nicméně v jiném článku dodává, že „pokud se ... vedle sebe objeví dvě jména, která se skloňují zájmenně (**René-Henry**), bývá ve zvukové formě 2. pádu skloňována jen druhá část [*rené ánrího*] (tzv. syntagmatická nesklonnost)“.¹⁶ V IJP se dočteme, že „u zdvojených křestních jmen ... typu *Jean(-)Jacques*, *Jean(-)Paul* ... skloňujeme obě části jména“.¹⁷ Zbylé příručky, tzn. *Mluvnice češtiny 2* (dále MČ 2), *Příruční mluvnice češtiny* a *O češtině pro Čechy*,¹⁸ termín zdvojené jméno rodné (křestní) neobsahují.

Nyní se již zmíníme o našem výzkumu, který spočívá v „analýze“ 15 zdvojených jmen rodu mužského.¹⁹ Zpravidla se jedná o jména tzv. nová, aktuální (*Georges-Marc Benamou*, *Jean-François Richet*), dále o jména významných osob již nežijících (*Jean-Paul Sartre*). Motivací výběru jmen méně známých, jako *Jean-Louis Borloo*, byly odchylky od předpokládané normy, kterých se čeští uživatelé mohli dopustit. Na těchto antroponech jsme se snažili ukázat dnešní způsob deklinace v českých periodikách, televizi a rozhlasu. Sledovali jsme, do jaké

13 Srov. též možné nesklonování antroponyma *Marie* (ve spojení *Jean-Marie*), na které upozorňuje J. Šimandl, viz Šimandl, J.: Jak zacházet s francouzskými jmény. *Naše řeč*, 85, 2002, s. 262–266, a jehož převahu ilustroval i náš předchozí výzkum, viz Loníková, L.: *Pravopisné a morfologické adaptace cizích proprií v češtině – antroponyma francouzského původu*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2008, s. 34–36.

14 Sekvent, K. – Šlosar, D.: *Jak užívat francouzská vlastní jména ve spisovné češtině*. Academia, Praha 2002, s. 42.

15 Zeman, J.: *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině 4. Francouzská osobní jména*. Gaudeamus, Hradec Králové 2003, s. 19.

16 Zeman, J.: Publikace o pravopisu, výslovnosti a skloňování francouzských vlastních jmen v češtině. *Češtinář*, 13, 2002–2003, s. 52–53.

17 *Internetová jazyková příručka* [online, cit. 13. 3. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>. Vzhledem k tomu, že nás zajímala deklinace celého osobního jména (nikoli jen jména rodného nebo jen příjmení), opět jsme kontaktovali Jazykovou poradnu (dopis z 15. 12. 2009). Podobně jako JUFVJ i ona doporučuje skloňovat všechny části daného antroponyma (kupř. *Jeana-Pierra Jeuneta*).

18 *Mluvnice češtiny 2*. Academia, Praha 1986; Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. NLN, Praha 1995; Daneš, F. a kol.: *O češtině pro Čechy*. Orbis, Praha 1963.

19 Kromě jmen zdvojených bylo analyzováno i 15 jmen „jednoduchých“.

míry je úzus v souladu s definicemi a poučkami v příručkách a mluvnicích; nelze opomenout ani Internetovou jazykovou příručku na webových stránkách Ústavu pro jazyk český AV ČR.

U každého námi zkoumaného propria je uvedena náležitá (tzn. oficiální) podoba jména s českou výslovností²⁰ a tabulka reflektující počet nalezených tvarů či podob podle mediální databáze ANOPRESS IT. Komentář pod tabulkou se pokouší jednotlivé podoby vysvětlit, zdůvodnit, srovnat s definicemi v příručkách apod. Vzhledem k nedostatku místa zde rozebereme podrobněji pouze dvě antroponyma, a to *Jean-Claude Carrière* a *Jean-Louis Borloo*.

JEAN-CLAUDE CARRIÈRE

		Anopress
nominativ	Jean-Claude Carriere	11
	Jean-Claude Carrière	6
	Jean- Claude Carrière	4
	Jean -Claudie Carriér	1
genitiv, akuzativ	Jeana-Clauda Carriera	8
	Jeana-Clauda Carriéra	2
	Jeana-Claudea Carriéra	1
	JeanaClauda Carriéra	2
	JeanaClauda Carriereho	1
	Jeana Claudie Carriera	1
	Jeana-Claude Carriéra	1
	Jean-Clauda Carriera	2
	JeanClauda Carriera	1
	Jean-Claude Carriera	2
instrumentál	Jeanem-Claudem Carrierem	1
	Jeanem-Claudem Carriérem	1

Tab. 1: Výskyty tvarů a pravopisných podob vlastního jména *Jean-Claude Carrière* [žan // žán klód karjér]

Přestože se nejedná o příliš známé jméno, skutečnost, že naše hledání neeviduje u příjmení ani jednu podobu s *accent grave* (*Carrière*, *Carrièra*, *Carrièrem*), může být poněkud zarážející. V souvislosti s minulými výzkumy však dané výsledky zase tak překvapivé nejsou. Stejná situace panovala i u antroponyma (LOUIS DE) FUNÈS.²¹ Znovu se můžeme přesvědčit,

20 Výslovnost všech proprií v hranatých závorkách je uváděna podle JUFVJ (Slovníček jmen: Osobní jména). Výslovnost jmen, která se v příručce nevyskytovala, jsme konzultovali s K. Sekventem, jedním z autorů JUFVJ (emailová komunikace).

21 Viz Loníková, L.: *Pravopisné a morfologické adaptace cizích proprií v češtině – antroponyma francouzského původu*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2008, s. 39–40. Na rozdíl od příjmení *Funès*, které se vyslovovalo s krátkým [-e-] a koncovým [-s], u tohoto propria lze uplatnit Zemanovo tvrzení, že varianta s -é-, srov. [karjér], „... může být jistou formou počestěného pravopisu, která odráží zvukovou formu jména...“ Zeman, J.: Publikace o pravopisu, výslovnosti a skloňování francouzských vlastních jmen v češtině. *Češtinář*, 13, 2002–2003, s. 49.

že vynechávání tzv. neobvyklých diakritických znamének (popř. jejich „počeštění“) patří mezi nejčastější „chyby“ v českých textech.²²

Nominativ daného jména je doložen čtyřmi podobami. Za náležitou považujeme první z nich, tj. *Jean-Claude Carriere* (11). Zbylé podoby vhodné nejsou: u *Jean-Claude Carrière* (4) zaznamenáváme mezeru u spojovníku, u *Jean-Claudie Carriér* (1) registrujeme kromě mezery také „změněnou“ podobu propria *Claudie*²³ a absenci koncového -e u příjmení. Ke správnosti podob s -é-, tj. *Jean-Claude Carrière* (6), se nevyjadřujeme (a to ani v ostatních pádech).²⁴

Poměrně bohatě je zastoupen genitiv (akuzativ), našli jsme deset podob. V souladu s pravopisem a tvaroslovnou normou je utvořen pouze tvar *Jeana-Clauda Carriera* (8): deklinačním vzorem všech tří proprií je tedy „pán“ (rozdíl je v tom, že zatímco u jména *Jean* jsou deklinační koncovky připojovány k tvarotvornému základu, u antroponym *Claude* a *Carriere* jsou připojovány k podobě rodného jména a příjmení bez -e). Dvěma doklady je doložena podoba *Jeana-Clauda Carriéra*. Ostatní (nespisovné) podoby mají nepatrné zastoupení (2 a 1), srov. u *Jeana-Claudea Carriéra* (1) došlo k ponechání koncového -e (nutno dodat, že jde o jediný doklad této chyby v celé tabulce), u *JeanaClaude Carriéra* (2) a u *JeanClaude Carriera* (1) by se jednalo o rodná jména složená, nikoli zdvojená. Zajímavá je podoba *JeanaClaude Carriereho* (1), uplatnění zájmenné deklinace u příjmení je zde však nenáležitě.²⁵ Jeden záznam ilustruje (podobně jako v nominativu) i podobu *Jeana Claudie Carriera*. Nesklonování zdvojeného rodného jména (částečné nebo úplné) se vyskytuje u podob *Jeana-Claude Carriéra* (1), *Jean-Clauda Carriera* (2), *Jean-Claude Carriera* (2). Tyto tvary nepovažujeme za vhodné, pro nesklonování není důvod (všechna tři jména jsou ve výslovnosti zakončena na konsonant).

Dativ (lokál) tohoto propria nemůžeme nijak doložit, nepodařilo se nám nalézt jediný záznam.

Instrumentál je reprezentován dvěma podobami, z nichž je jednoznačně náležitá pouze první, tj. *Jeanem-Claudem Carrièrem* (1), u *Jeanem-Claudem Carriérem* dochází stejně jako v předchozích pádech ke „změně“ znaménka.

22 Zatímco *Pravidla českého pravopisu* ve své poznámce uvádí, že vzhledem k možným typografickým nesnázím je možné písmena s tzv. neobvyklými diakritickými znaménky (ç, è, ë, ...) nahradit „... písmeny s nejbližší zvukovou platností, někdy také příslušnými písmeny bez rozlišovacího znaménka“ *Pravidla českého pravopisu*. Academia, Praha 2005, s. 33; JUFVJ trvá na důsledném užívání pravopisu původního, viz Sekvent, K. – Šlosar, D.: *Jak užívat francouzská vlastní jména ve spisovné češtině*. Academia, Praha 2002, s. 10.

23 *Claudie* je ve francouzštině také doložena, jedná se však o jméno ženské. Naproti tomu *Claude* je jméno obourodé (genus propria můžeme určit až při sklonování, srov. maskulinum *Claude*, *Clauda* [klód, klóda] × nesklonné femininum *Claude* [klód]).

24 O problematčnosti jejich posouzení viz Loníková, L.: *Pravopisné a morfologické adaptace cizích proprií v češtině – antroponyma francouzského původu*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2008, s. 39, pozn. 49.

25 Srov. i tvary *Jules Verneho* a *Zinédina (Zinedina) Zidaneho*, viz Loníková, L.: *Pravopisné a morfologické adaptace cizích proprií v češtině – antroponyma francouzského původu*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2008, s. 45. Příčinou vzniku těchto podob může být vyslovování původně němeého -e a následné přiřazení propria k zájmenné deklinaci (podle níž se některá jména zakončená na [-e] skloňují).

JEAN-LOUIS BORLOO

		Anopress
nominativ	Jean-Louis Borloo	23
	Jean- Louis Borloo	2
	Jean-Luis Borloo	2
	Jean Louis Borloo	3
genitiv, akuzativ	Jeana-Louise Borlooa	1
	Jean-Louise Borlooa	1
	Jean-Loise Borloo	1
dativ, lokál	Jean-Louisovi Borloo	1

Tab. 2: Výskyty tvarů a pravopisných podob vlastního jména *Jean-Louis Borloo* [žan // žán lui borlo]

U tohoto antroponyma převládá v nominativu zcela jednoznačně oficiální podoba jména, a to *Jean-Louis Borloo* (23). U zbylých (nesprávných) podob pozorujeme nevhodné psaní (nepsaní) spojovací čárky, srov. *Jean- Louis Borloo* (2) a *Jean Louis Borloo* (3), nebo absenci grafému -o- u (druhého) rodného jména, patrně pod vlivem výslovnosti [lui],²⁶ srov. *Jean-Luis Borloo* (2).

Genitiv (akuzativ) je v našem výzkumu reprezentován třemi podobami. Podoby *Jean-Louise Borlooa* (1) a *Jean-Loise Borloo* (1) vyloučíme jako chybné hned: důvodem je neskloňování jména *Jean* u obou z nich a vynechání písmene -u- u propria *Loise*. Posouzení podoby *Jeana-Louise Borlooa* (1) (resp. příjmení) však bude komplikovanější. Námi dostupné příručky se o tomto typu jmen (tzn. zakončených na dva t o t o ž n é vokálové grafémy) nezmiňují.²⁷ Přiřazení propria *Borloo* ke vzoru „pán“ je podle nás náležité, nicméně nabízí se otázka, zda jednotlivé deklinační formanty připojit přímo k nominativu, což má výhodu snadné a hlavně jednoznačné identifikace daného antroponyma, určité „pochyby“ by však mohl vyvolávat tvar dativu (lokálu), srov. *Borloovi*,²⁸ nebo k tvaru bez koncového -o.²⁹ Sami bychom doporučovali první možnost (*Borlooa* atd.) s tím, že tvar dativu (lokálu) bychom „zjednodušili“ na *Borloovi*.

Dativ (lokál) je v našem výzkumu ilustrován jediným tvarem: *Jean-Louisovi Borloo* (1). Tuto podobu však nepovažujeme za náležitou, skloňováno bylo pouze jméno *Louis*, zatímco antroponymum *Jean* zůstalo neměnné.

Instrumentál tohoto propria nemůžeme doložit žádným záznamem.

26 Podoba *Luis* je doložena ve španělštině.

27 Výjimkou je MČ 2, která uvádí např. zakončení na -aa [á] (typ *Kivimaa*), viz *Mluvnice češtiny 2*. Academia, Praha 1986, s. 357, a zejména IJP, srov. zde uvedená zakončení na -aa [ó], -ce [é], -ee [í], -oo [ó], -ää [é] a -öö [é], podrobněji viz *Internetová jazyková příručka* [online, cit. 13. 3. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>.

28 Podle K. Sekventa by bylo možné jedno -o- vypustit, a podobu jména tak „zjednodušit“ na *Borloovi*, přičemž druhé -o- by bylo součástí koncovky -ovi, podobně jako u jmen zakončených na -ce a -ge (typ *Laplace* a *Lesage*), u nichž je „písmeno e ... v některých skloňovaných tvarech ve své funkci zastoupeno samohláskou deklinačního formantu“ *Mluvnice češtiny 2*. Academia, Praha 1986, s. 356. Jedná se o všechny pády výjma dativu (lokálu).

29 Na rozdíl od jmen, u nichž se koncové grafémy podílí na výslovnosti, a proto nesmí být odtrženy, srov. -eau [o] (typ *Rousseau*), -au [o] (typ *Castelnau*), -eu [e] (typ *Richelieu*), -ou [u] (typ *Pompidou*) atd., u propria *Borloo* zůstává výslovnost stejná, srov. *Borlooa* či *Borloa* [borloa].

Na základě námi zkoumaných jmen můžeme tedy konstatovat, že francouzská antroponyma způsobují českým uživatelům značné problémy jak v oblasti pravopisu, tak deklinace (výslovnost jsme nezkoumali). Mezi nejvýraznější tendence, které jsme v našem hledání zaznamenali, patří:

a) Vynechávání, případně „počešťování“ tzv. neobvyklých diakritických znamének. U všech jmen dominují podoby „počeštěné“ nebo podoby bez těchto znamének; popř. se podoby původní nevyskytují vůbec.

b) Chyby související s vynecháním (přidáním, změnou pořadí) grafémů. Sem řadíme i nenáležité vypouštění/ponechávání tzv. němého -e. Ojediněle jsou registrovány i podoby ovlivněné výslovností či podoby ovlivněné jiným jazykem (obzvláště angličtinou).

c) Problémy s psaním (nepsaním) spojovníku u jmen zdvojených. Chyby tohoto druhu pozorujeme prakticky u všech námi analyzovaných jmen. Nejvíce jsou zaznamenány podoby s mezerou psanou před druhým (rodným) jménem.

d) Nejrůznější překlepy (chyby). Patrně nejproblematictější je v tomto ohledu rodné jméno *François*, u něhož zaznamenáváme celou řadu překlepů či jakýchsi pokusů souvisejících s psaním *accent cédille*.

K deklinaci maskulin je třeba říci, že u vybraných jmen se objevuje vedle řádného skloňování i skloňování nenáležité; vzrůstající uplatnění má přitom deklinace zájmenná. Pokud jde o nesklonování některého antroponyma v osobním jméně, u zdvojených jmen mají jednoznačnou dominanci podoby s nesklonovaným jménem prvním.

Jsme si vědomi omezeného počtu zkoumaných antroponym, proto i naše závěry nelze považovat za definitivní. Problematiku zdvojených jmen by bylo třeba podrobit daleko důkladnějšímu a rozsáhlejšímu zkoumání. Naším cílem bylo poukázat alespoň na některé tendence, které lze u těchto antroponym zaznamenat.

Tuto problematiku jsme zpracovali podrobněji v jedné z částí naší magisterské práce, srov. Loníková, L.: *Pravopisné a morfologické adaptace cizích proprií v češtině – antroponyma a toponyma francouzského původu*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2010.

LITERATURA A ZDROJE

- Anopress, Praha 1996–2010 [online]. Dostupné z WWW: <<http://www.anopress.cz/web/pages/media/omdb.aspx>>.
- Daneš, F. a kol.: *O češtině pro Čechy*. Orbis, Praha 1963.
- Grevisse, M.: *Le Bon Usage*. Duculot, Paris 1993.
- Hanse, J. – Blampain, D.: *Nouveau dictionnaire des difficultés du français moderne*. Duculot, Bruxelles 2000.
- Hendrich, J. – Radina, O. – Tláškal, J.: *Francouzská mluvnice*. Fraus, Plzeň 2001.
- Chevalier, J.-C. et al.: *Grammaire Larousse du français contemporain*. Larousse, Paris 1964.
- Internetová jazyková příručka [online, cit. 13. 3. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. NLN, Praha 1995.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. NLN, Praha 2002.

-
- Knappová, M.: *Jak se bude vaše dítě jmenovat?* Academia, Praha 2006.
- Loníková, L.: *Pravopisné a morfologické adaptace cizích proprií v češtině – antroponyma francouzského původu*. Nепublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2008.
- Loníková, L.: *Pravopisné a morfologické adaptace cizích proprií v češtině – antroponyma a toponyma francouzského původu*. Nепublikovaná magisterská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2010.
- Mluvnice češtiny 2*. Academia, Praha 1986.
- Pravidla českého pravopisu*. Academia, Praha 2005.
- Sekvent, K.: Quelques remarques sur les prénoms français. In: *Études romanes de Brno*. UJEP, Brno 1966, s. 101–105.
- Sekvent, K. – Šlosar, D.: *Jak užítvat francouzská vlastní jména ve spisovné češtině*. Academia, Praha 2002.
- Šimandl, J.: Jak zacházet s francouzskými jmény. *Naše řeč*, 85, 2002, s. 262–266.
- Zeman, J.: Publikace o pravopisu, výslovnosti a skloňování francouzských vlastních jmen v češtině. *Češtinář*, 13, 2002–2003, s. 48–53.
- Zeman, J.: *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině 4. Francouzská osobní jména*. Gaudeamus, Hradec Králové 2003.

*Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<lonikovalucie@seznam.cz>*

SÉMANTICKÉ DŮSLEDKY ELIDOVÁNÍ REFLEXIVNÍCH KLITIK PŘI PROCESU DEVERBATIVNÍ TRANSFORMACE

MARTIN JANEČKA

1

Deverbativní transformace¹ v mluvnicích a jiných jazykových příručkách jsou znázorňovány zásadně na příkladech nereflexivních (srov. oblíbený příklad na G subjektový: Mistr Jan Hus kázal → Kázání Mistra Jana Husa a na G objektový: Upálili Mistra Jana Husa → Upálení Mistra Jana Husa)². Nás však zajímalo, jak se při nominalizaci chovají reflexivní formy slovesné, např. typ *učit se*, konkrétně v jakém pádě bude po deverbativní transformaci inkongruentní atribut, víme-li, že sloveso *učit se* vyžaduje objekt buď akuzativní, nebo dativní. Při excerpci dat jsme však zjistili mj. to, že význam výrazu *učení se* je v určitých kontextech realizován výrazem *učení*. V naší úvaze³ jsme se pokusili o nalezení podobně se chovajících deverbativních transformací s cílem stanovit obecné zákonitosti právě u těchto procesů.

2

Korpusové analýzy jsou v dnešní době oblíbeným námětem často samostatných studií daného jevu, co se však týká korpusových analýz pádu, až na občasné výjimky⁴ stojí tato morfoloická kategorie jmen mimo zájem korpusových výzkumů. Proč tomu tak zřejmě je, se začalo jevit v průběhu našeho zkoumání.

Při analýze jsme použili dva nejaktuálnější synchronní korpusy psaného jazyka, a to SYN2005 a SYN2006pub. Data⁵ získaná ze subkorpusu SYN2006pub přitom byla pro nás signifikantnější. V subkorpusu SYN2006pub jsou, jak známo, shromážděny publicistické texty, ve kterých jsou patrné aktualizací tendence, rysy mluvenosti, tudíž lze říci, že se v této oblasti vývoj spisovného českého jazyka odráží zřejmě nejprogresivněji. Jak jsme již naznačili v úvodu, práci věnujících se korpusovým analýzám pádu mnoho není. Jednou z hlavních příčin může být skutečnost, že vyhledávání pádu substantiva v ČNK provázejí značné komplikace technického rázu, které ještě zdatně podporuje pádová homonymie. Protože výsledky obdržené z korpusu nejsou zcela přesné, musí se následně přistoupit k manuální kontrole.

1 Např. při popisu genitivu adnominálního, viz k tomu zejména „brněnské“ *Skladby*: Bauer, J. – Grepl, M.: *Skladba spisovné češtiny*. SPN, Praha 1980; Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba spisovné češtiny*. SPN, Praha 1986; Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998 nebo Karlík, P.: Ke klasifikaci genitivu adnominálního. *SPFFBU*, 47, A 46, MU, Brno 1998, s. 121–130.

2 Čechová a kol.: *Čeština – řeč a jazyk*. ISV, Praha 1996, s. 144 aj.

3 Za cenné rady a připomínky děkuji Oldřichovi Uličnému, Danu Faltýnkovi, Ludmile Veselovské a Andree Hudouškové; za případné nedostatky samozřejmě odpovídám já sám.

4 Viz např. Štícha, F.: Nominativ a instrumentál predikátového substantiva v současné češtině: sonda do korpusu. *Slovo a slovesnost*, 65, 2004, s. 113–132.

5 Texty z korpusů neprošli typografickou ani gramatickou úpravou – s výjimkou zvýraznění sledovaných jevů.

3

Pokud u slovesa *učít se* elidujeme klitikon *se*, sloveso mění význam z *učít se něčemu/něco* na *učít někoho něčemu/něco*. Tentýž posun ve významu by měl nastat také při elidování *se* ve výrazu *učení se*. Forma s elidovaným klitikem *se* byla však zachycena i v případech, kde z širšího kontextu jasně vyplývalo, že význam odpovídá *učít se něčemu/něco* namísto *učít někoho něčemu/něco*. Analyzovali jsme nejprve data získaná ze subkorpusu SYN2005 po zadání dotazu na spojení substantiva *učení* s bezprostředně následujícím dativem libovolného substantiva. Ukázalo se, že z celkem 22 výskytů bylo 11 v kontextu *učít se něčemu/něco*, ač vazba bez klitika tento význam vyjadřovat nemá:

celá ta věc vzbudila královu zvědavost . Chlapci vadila všechna ta omezení , která vyplývala z jeho postavení , a Meren se mu ani nedivil . Být živoucím bohem znamenalo být obklopen rituály a formalitami . Vládnout říši vyžadovalo vyčerpávající **učení zvyklostem** obrovské egyptské vládní byrokracie , diplomacii a vojenským záležitostem . Chlapec téměř neměl volnou chvíli . Když nečetl a nerozebíral hlášení o stavu sklizně , přijímal vyslance cizích králů nebo studoval se svými učiteli . A co bylo nejdůležitější ,

ročníky . Druhý „ záskok “ do učitelského řemesla s tím není možno vůbec srovnávat . Tu jsem měl před sebou děti od šesti let , které ještě neuměly číst , do patnácti , „ pubertáky “ , kteří považovali **učení mateřštině** za zbytečnou , obtížnou otravu . Podporovali je v tom pilně jejich průvodci z Valky , pošťovali je proti nám , jak jen mohli . Kdežto v uprchlickém táboře jsem mohl jako „ učitel “ zaznamenat přece jen úspěchy ,

Po zadání dotazu na dativ substantiva v subkorpusu SYN2006pub jsme obdrželi 16 výskytů, přičemž s významem *učít se něčemu/něco* bylo 8 výskytů:

Informace o možnostech studia - MBA kursy aj . je tématem besedy klubu Spolku Ekonom s čelnými představiteli této soukromé prestižní univerzity . V rámci besedy proběhne i prezentace firmy RIORA , která představí novou metodu rychlého **učení jazykům** metodou vide-audio-podvědomého vnímání „ Intellect “ . Beseda se koná v pondělí 16 . 10 . od 18.00 hodin v salónku Moravské vinárny v Moravské ulici 40 na Vinohradech v Praze 2 . Ministerstvo zdravotnictví vůbec nestanovilo ředitelům svých organizací

„ vysvětluje metodu , která je součástí i jejích lekcí . Podle ní je důležité odbourat při učení bloky , které vznikají , když se člověk příliš snaží . Ani Vondrová si nemyslí , že by existovala nějaká zázračná metoda **učení jazykům** . Je ale přesvědčená , že využívat nejnovějších poznatků o fungování mozku je dobré . Připomeňme , že tyto poznatky vypovídají nejen o prospěšnosti odbourávání bloků , ale také o tom , že mozku by se měly poskytovat pokud možno

Následuje analýza spojení deverbativního substantiva *učení* s genitivem substantiva, které se nachází bezprostředně za substantivem *učení*. Ze subkorpusu SYN2005 jsme obdrželi 403 výskytů. Po manuálním protřídění dat jsme nakonec mohli uvažovat 26 relevantních výskytů spojení substantiva *učení* s inkongruentním atributem v genitivu s tím, že význam těchto spojení odpovídal výrazu *učít se něčemu/něco* a elidování klitika *se* v těchto případech modifikuje význam směrem k *učít někoho něčemu/něco*. Níže uvedené příklady daného jevu jsou zajímavé tím, že po elidování klitika *se* je vždy v následující výpovědi užit tvar slovesa i s klitikem *se*, tedy ve významu *(na)učit se něco/něčemu*.

Případ první s vazbou *děti se naučí jazyku* vede k úvaze, že transformáty s inkongruentním atributem v dativu by mohly mít svůj základ v objektu stejného pádu a na genitivní inkongruentní atributy by se přednostně transformovaly objekty v akuzativu – toto zjištění jsme však

zatím neověřovali. V případech, jako je druhý uvedený, je elidování klitika *se* podle našeho mínění způsobeno tím, že v těsné blízkosti sledovaného jevu se nachází tvar slovesa *stávat se* a výskyt dvou klitik *se* oddělených pouze jedním slovním tvarem byl pisatelem hodnocen jako stylisticky neadekvátní.

Navíc jsou ve vývoji dětí kritická období, kdy deprivace nebo zanedbání některých potřeb může omezit jejich pokroky, nedojde - li včas k potřebnému zásahu. Zdá se, že většina učení v dětství je, stejně jako **učení jazyku**, vcelku pasivní záležitostí. Například ještě dříve, než **se děti naučí jazyku**, naučí se tomu, čemu psychologové říkají hranice vlastního já. Je důvod k víře, že novorozenec nedokáže rozlišit sebe od světa. Během

jim to pocitu důležitosti. Začínáme - li vyučovat třídu, kde se žáci navzájem neznají nebo kterou učitel nezná, můžeme se naučit jména žáků mnoha různými způsoby. Některé jsou relativně účelové a přímočaré, při některých *se učení jmen stává* zábavnou hrou. 1. Úkol **naučit se jména**. Požádejte žáky, aby zjistili a zapamatovali si co nejvíce jmen buď tak, že půjdou za ostatními a navzájem se představí, nebo že si přetčou jejich jmenovky

Následně jsme dotaz na spojení deverbativního substantiva *učení* s genitivem substantiva zadali do subkorpusu SYN2006pub a obdrželi jsme 335 výskytů, přičemž po manuálním překontrolování jich zbylo 18:

s cizinou, i menší děvčata s minibasketbalem byla, podobně jako starší, ve Francii, Dánsku, Finsku, Švédsku, Belgii i v Anglii. Sport tak děvčata nepřímo vede k objevování světa a pochopitelně i k **učení jazyků**, neboť většinou bydlí v rodinách kamarádek, které zase recipročně přijíždějí k nám. Co děvčata čeká po absolvování basketbalové školy? Jaké mají perspektivy? Je fakt, že chybí přímá návaznost třeba na gymnázia, a tak

vlak v jízdním řádu? Ostatně, fotosyntéza je zde jen symbol pro tisíc dalších, daleko méně potřebných slov. Co nám tedy dává základní škola, zvláště její druhý stupeň? Ve většině předmětů je těžiště výuky v **učení definic**, názvů a encyklopedických faktů, navíc často z oblastí, které jsou praxi vzdáleny. Pro další život žáků je takový způsob vzdělání skoro tak málo prospěšný jako učit se nazpaměť logaritmické tabulky. Lze odhadnout, že přibližně

Obecné pocíťování knižnosti klitika *se* v deverbativních transformátech, tendence k inerci mluvidel a také postavení dalšího *se* patřícího k jinému slovesu zapřičiňují to, že namísto tvaru *učení se* nacházíme v jistých kontextech tvar *učení*. Výskyt spojení deverbativního substantiva *učení* s bezprostředně následujícím inkongruentním atributem v genitivu nebo dativu ve významu *učit se něčemu/něco* mírně převažoval v subkorpusu SYN2005, zřejmě kvůli tomu, že texty obsažené v subkorpusu SYN2005 více tíhnou ke knižnosti, než by bylo možné předpokládat u textů obsažených v subkorpusu SYN2006pub.

Zarážející je na první pohled počet výskytů, které jsme nakonec mohli uvažovat jako relevantní pro náš výzkum. Většinu dat totiž tvořily případy, u kterých kvůli pádové homonymii nebylo možné přesně stanovit, zda jde o objekt v dativu nebo v genitivu, a proto byly z analýz vyloučeny. S tímto problémem si tagování ČNK není schopné poradit, a proto jsme museli množinu dat, se kterými budeme dále pracovat, stanovit po manuálním protřídění všech výskytů.

4

Další analyzovanou dichotomii tvoří sloveso *opakovat* a jeho reflexivní forma *opakovat si*, resp. dvojice deverbativních dějových substantiv *opakování/opakování si*. Výraz *opakování* s reflexivním klitikem *si* a s bezprostředně následujícím substantivem v genitivu byl v obou subkorpusech nalezen shodně po třech výskytech, ani jeden výskyt však neměl význam *opakovat*

si něco (např. slovíčka). Po zadání infinitivního tvaru slovesa *opakovat si* bylo však v subkorpusu SYN2005 nalezeno 11 a v subkorpusu SYN2006pub 8 výskytů bezprostředního spojení výrazu *opakovat si* s genitivem substantiva. Infinitivní tvar *opakovat si* se vyskytl, ale deverbativní substantivum v tomto významu nikoli, což by mohlo naznačovat to, že uvedená transformace neprobíhá. Excerpcí dat jsme však odhalili skutečnost, že existují kontexty, v nichž výraz *opakování* zastupuje významově výraz *opakování si*, tedy jeho příslušnou reflexivní formu.

Příklady ze subkorpusu SYN2005 na kontexty s významem *opakování si něčeho*:

Se zařekla, že se musí vzchopit, a proto udělala to, co každá podobně ztrápená duše v podobné situaci, totiž vypracovala si učební plán. Byl to podrobný harmonogram, jak nejlépe využít zbývajících čtyř dní k **opakování učiva**. Pro každé ráno, odpoledne i večer si pečlivě narýsovala chlívček, do něhož si neméně pečlivě zaznamenala příslušnou látku jako třeba „francouzský dvorský šat 17. stol.“ či „pracovní oděv jako móda“,

a pak jsem si na druhou stranu stránky napsal krátkou definici tohoto slova. Jednou týdně jsem si blok vzal a prošel od začátku do konce. Začal jsem s několika slovy a skončil s několika stovkami slov. Pravidelně **opakování slovíček** se hlouběji zarylo do mé paměti a nakonec jsem je začal používat při běžném rozhovoru a při psaní. Jak tak rostla má slovní zásoba zjišťoval jsem, že rozumím stále složitějším textům, a také jsem byl schopen lépe

Příklady ze subkorpusu SYN2006pub na kontexty s významem *opakování si něčeho*:

panu Fenclovi, který umí senzačně stříhat. Mají tam taky různé balzámy a přístroje na nahřívání vlasů, což vlasům dělá dobře. Samozřejmě, že před představením se nečešu a nelíčím sama, a mám tak čas na **opakování textů**. Recept na dobrý nápoj po lyžování? Samozřejmě, nejlepší je grog. Ale v zimě v létě mi moc chutná mátový drink Mojito. To se dá do vyšší sklenice lžička krystalového cukru, na to pět lístků

Jestli ale přece jen někde přistál na dětském účesu pohlavek, mělo by tím být už všechno vyřízené. Páni rodiče, nerozčilujte se a už o vysvědčení nemluvte. Psychologové radí: v nejhorším případě posadte svého potomka k **opakování učiva**, ale až v srpnu! Za děti dodejme prosím, až koncem srpna, vždyť jsou prázdniny. Vávro, poslední zhasíná! PRAHA - Vzrušená, až stresová atmosféra včera ovládla Novu. Byl totiž poslední den,

V subkorpusu SYN2006pub, ač vykazuje oproti korpusu SYN2005 vyšší frekvenci spojení výrazu *opakování si* s bezprostředně následujícím genitivem substantiva (1075:344), jsme výskytů s významem *opakování si něčeho* našli méně než v korpusu SYN2005 (3:4). Výskyty sledovaného jevu jsou sice v řádu jednotek, i tak ale podpořily tak naši tezi o elidování klitik při nominalizaci a o změně významu, ke které při tom dochází.

5

Třetím sledovaným jevem je sloveso *zkoušet* a jeho varianta se zvrtným osobním zájmem *si*, resp. deverbativní substantiva *zkoušení/ zkoušení si*. Význam výrazu *zkoušení si* (SSČ – význam 1.)⁶ je odlišný od téhož deverbativního substantiva bez klitika *si* (význam 2.)⁷. Jak v subkorpusu SYN2005, tak v subkorpusu SYN2006pub nebyl nalezen žádný výraz *zkoušení si* s významem typu *zkoušet si něco* (na sebe/na sobě) apod. Vždy totiž patřilo ono klitikon

6 Resp. význam 2. u slovesa zkoušet: „zkouškou se o něčem přesvědčit, vyzkoušet.“ *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Academia, Praha 2004, s. 568–569.

7 „zjišťovat a hodnotit vědomosti, znalosti, schopnosti (zprav. žáků).“ *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Academia, Praha 2004, s. 568.

si k jinému slovesu. Infinitivní tvar slovesa *zkoušet* s bezprostředně následujícím klitikem *si* a genitivem substantiva ve významu *zkoušet si něco* (na sebe) nalezen byl, ač v řádu jednotek. Po vzoru analýz předchozích dvou deverbativních transformací jsme prověřili, zda se účastní slovesný tvar *zkoušet si* procesu deverbativní transformace, přičemž při nominalizaci dochází stejně jako v předchozích dvou případech k elidování klitika *si*. Excerpce dat ukázala, že tentokrát se jedná o daleko frekventovanější jev než u předchozího sledovaného jevu *opakování (si)*. V subkorpusu SYN2005 bylo 10 ze 151 výskytů *zkoušení* + genitiv substantiva s významem *zkoušet si něco* (na sebe), v subkorpusu SYN2006pub bylo z 205 výskytů *zkoušení* + genitiv substantiva dokonce 37 ve významu *zkoušet si něco* (na sebe).

V subkorpusu SYN2005 byly nalezeny tyto případy výrazu *zkoušení* s bezprostředně následujícím genitivem substantiva, vzhledem ke kontextu ve významu *zkoušení si něčeho*:

mu přišel opravdu draho , neboť přišel o majetek za šest a půl tisíce korun . Další oběť , 36letá žena ze Sokolova , byla zase okradena při nakupování na Borských polích . V jednom butiku se pravděpodobně plně oddala **zkoušení oděvů** a šikovný zloděj jí přímo ze zkušební kabinky vzal kabelku . Do ztrát tak mohla zapsat dva mobilní telefony , peníze , doklady , platební karty a další drobnosti , vše za téměř 11 tisíc korun . „ Neopatrnost tak (SYN2005)

, že dělá aikido , a až je někde potká , budou mrtví . Když vystrízlivěl , rád zaplatil pokutu . PLZENĚ – Ve zkušební kabince své prodejny našla žena (37) dámskou kabelku , kterou si tam při **zkoušení oděvů** zapomněla nepozorná zákaznice (54) . V kabelce bylo 3000 Kč a zlaté šperky v hodnotě 18000 korun . Majitelka prodejny podlehlá pokušení , kabelku uschovala a její nález neohlásila . Na základě trestního oznámení však byla kabelka

V subkorpusu SYN2006 pak byla ve významu *zkoušení si něčeho* nalezeny například tyto kontexty:

do Kosova . Žena přišla o šedesát tisíc korun Z l í n – O kabelku s šedesáti tisíci korunami , doklady , elektronickým diářem a dvěma zlatými řetízků přišla v jednom z obchodů ve Zlíně sedmadvacetiletá žena . Při **zkoušení oblečení** v butiku v centru města si totiž kabelku položila v kabině na podlahu . Tam ji v nestrážném okamžiku sebral neznámý zloděj . Z auta zmizel letecký navigační přístroj Z l í n – Přístroj pro leteckou navigaci ukradl neznámý (SYN2006)

si zboží strčili do kapsy . Ale Tesco to se záznamy přehnal a tak kolovaly nejen záběry zlodějů , ale i normálních zákazníků , kteří se ničeho nedopustili . Velký detail věnoval kdosi z ochranky paní , která si při **zkoušení podprsenky** nezatáhla důkladně závěs , známá herečka zase byla nafilmována při nákupu alkoholu atd . Nedívím se proto , že Tesco musí zaplatit za to , že se zbytečně zabývalo lidmi , kteří do obchodu chodí normálně nakupovat . petr .

Ve výše uvedených případech je elidováno klitikon *si* a význam *zkoušení něčeho/někoho* by měl korespondovat s významem 2. uvedeným v SSČ. Po přihlédnutí ke kontextu však zjistíme, že se jedná o význam 1., tudíž je možné považovat elidování klitik *si* za význam modifikující.

Lze mít za pravděpodobné, že k elidování dochází mj. proto, že (sebe)referenční funkci plní v kontextu jiné kohezivně-koherentní prostředky, jako např. reflexivní tvar slovesný ve větě předcházející nebo následující za větou obsahující deverbativní substantivum bez klitika *se/si*. Svou roli může hrát také přítomnost reflexivní formy slovesa ve větě s deverbativním substantivem, jehož potenciální klitikon je již v takovém případě považováno za nadbytečné, stylisticky jako neadekvátní projev hyperkorektnosti.

6

Naši tezi podporují Karlíkovy postřehy z ESČ⁸. U reflexivních sloves rozlišuje a) inherentně reflexivní slovesa, tj. reflexiva tantum, b) tzv. vlastní reflexiva typu *vidět se* (v zrcadle), kde reflexivum (alternující se silnou podobou sebe/sobě) má funkci objektu a vyjadřuje, že subjektivní referent vykonává děj sám na sobě. Jako c) se uvádí případy podobné těm našim, které nazývá Králíková (1980) „reflexivy odvozenými“ nebo Panevová (1999) „sekundárními reflexivy tantum“. Karlík je označuje jako inherentně reflexivní varianty slovesa (IRVS). Od IRS se IRVS liší podle Karlíka tím, že *se/si* je součástí slovesa, které existuje také v podobě bez *se/si*, přičemž podoba se *se/si* je v určitém významovém vztahu k podobě bez *se/si*, tj. *se/si* je slovotvorně motivovaným morfémem (mluví se proto o slovotvorné reflexivizaci).

Morfém *se* absorbuje podle Karlíka syntaktickou pozici rezervovanou pro objekt, IRVS tedy vyjadřuje slovotvornými prostředky, že činnost označovaná slovesem se týká pouze subjektivního referenta. Podle autorů existuje mezi b) a c) plynulý přechod. Otázkou elidování klitik při nominalizaci reflexivní formy slovesné se ale Karlík nezabývá. V případě typu *učit se* by tedy morfém *se* mohl být považován za objekt v akuzativu. Nominalizovaný tvar *učení se* (např.) *gramatiky* by tak byl považován za „degradovaný“ vzhledem k tomu, že by vedle sebe stály dva neshodné genitivní přívlasky. Naopak *učení se* (např.) *gramatice* je vzhledem k různému pádu přívlasků (tedy 1. genitiv, 2. dativ) považováno za adekvátnější. Ve výrazech s elidovaným klitikem *se*, tedy *učení gramatiky*, resp. *učení gramatice* tyto úvahy odpadají a i to může být jedním z důvodů, proč formy s elidovaným klitikem *se* v některých případech vyjadřují i reflexivitu.

7

Jednou z možností, jak k problematice elidování reflexivních klitik při nominalizaci lze přistoupit, může být rámcová teorie generativní gramatiky⁹, která propaguje postupné tvoření struktury v dílčích krocích, které lze definovat. Lexikální hlava se přitom kombinuje s argumenty v jiné fázi, než s neargumenty (konkrétně nejdříve s argumenty, poté s neargumenty). Nastíněné pojetí fází předpokládá, že argumentové položky jsou součástí nominalizovaného tvaru, zatímco neargumentové nejsou, protože ve fázi, kdy by se měly připojit, již nominalizace proběhla a substantiva doplnění nevyžadují (mít je mohou, ale zpravidla tomu tak není). Dále naše pozorování do jisté míry dokázalo to, že české dativy, které se vyskytují vedle akuzativů, nebývají argumenty, mj. protože teorie generativní gramatiky uvažuje pravostranný argument jen jeden.

ZÁVĚR

I přesto, že jsme téměř u všech sledovaných jevů získali příliš malé množství dat na to, abychom mohli naše závěry generalizovat, můžeme říci, že korpusové výsledky nasvědčují pravdivosti hypotézy, že v jistých případech dochází při procesu deverbativní transformace (nominalizace) k elidování reflexivních klitik, čímž se následně změní vyjadřovaná skutečnost. U všech třech sledovaných deverbativních substantiv dochází k elidování zřejmě ze stejných důvodů, a to 1) uživatel hodnotí deverbativní substantivum s bezprostředně následujícími klitiky *se/si* jako jev knižní; 2) k elidování klitik dochází také z důvodu jazykové ekonomie, kdy uživatel

⁸ *Encyklopedický slovník češtiny*. NLN, Praha 2002, s. 415.

⁹ Viz např. Chomsky, N.: *The Minimalist Program*. The MIT Press. Cambridge, Mass. 1995.

nabude dojmu, že deverbativní substantivum bez klitika se významově neliší od totožného výrazu s klitikem *se/si*; 3) bod 2) podporuje pocit uživatele, že více než jedno klitikon ve větě je stylisticky neadekvátní, aniž by však uživatel bral v potaz skutečnost, že by se každé klitikon vztahovalo k jinému výrazu.

Generativní gramatika nám pomůže odhalit strukturování výrazů – v případech typu *učení se gramatiky* dochází při nominalizaci k elidování klitika *se* zřejmě proto, že dva neshodné genitivní přívlasky jsou považovány za formu „degradovanou“ a přednost tak dostávají formy bez klitika, kde otázka adekvátnosti pádu druhého neshodného přívlasku (genitiv, nebo dativ) odpadá. V případech typu *zkoušení si něčeho* dochází k elidování klitika *si* zřejmě z toho důvodu, že *si* je považováno za nevazebný argument, který je z hlediska teorie generativní gramatiky v těchto konstrukcích již nadbytečný, resp. proto, že nominalizované substantivum již doplnění – na rozdíl od tvaru slovesa – nevyžaduje.

Otázkou však zůstává, zda nám generativní gramatika může pomoci vysvětlit to, proč se tento proces realizuje jen v několika málo v korpusu nalezených případech bez možnosti tento jev v určitých kontextech generalizovat. Vysledované případy nám tedy umožňují spolu s Karcevským říci, že „označující usiluje o to, mít jiné funkce, než je jeho vlastní, označované usiluje o to, být vyjadřováno jinými prostředky, než je jeho znak.“¹⁰ Jde však také o to, že i když ustavičně transponujeme sémantickou hodnotu našeho znaku, všímáme si toho až tehdy, když rozdíl mezi „adekvátní“ (běžnou) hodnotou znaku a jeho hodnotou v daném kontextu je dostatečně velký, aby na nás zapůsobil.¹¹ Tedy znak zůstává (deverbativní substantiva bez klitika *se/si*), vyjadřovaná skutečnost se ale mění (směrem ke „skutečnosti“ vyjadřované slovesem s reflexivním klitikem).

LITERATURA

- Bauer, J. – Grepl, M.: *Skladba spisovné češtiny*. SPN, Praha 1980.
 Čechová, M. a kol.: *Čeština – řeč a jazyk*. ISV, Praha 1996.
Encyklopedický slovník češtiny. NLN, Praha 2002.
 Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998.
 Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba spisovné češtiny*. SPN, Praha 1986.
 Chomsky, N.: *The Minimalist Program*. The MIT Press. Cambridge, Mass. 1995.
 Karlík, P.: Ke klasifikaci genitivu adnominálního. *SPFBU*, 47, A 46, MU, Brno 1998, s. 121–130.
 Karcevskij, S.: Du dualisme asymétrique du signe linguistique. In: Machová, S. – Leška, O. (eds.): *Principy strukturní syntaxe I*. Univerzita Karlova, Praha 1974, s. 26–30.
 Komárek, M.: Několik poznámek k Reflexi reflexivity reflexiv. *Slovo a slovesnost*, 62, 2001, s. 207–209.
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Academia, Praha 2004.
 Štícha, F.: Nominativ a instrumentál predikátového substantiva v současné češtině: sonda do korpusu. *Slovo a slovesnost*, 65, 2004, s. 113–132.

10 Karcevskij, S.: Du dualisme asymétrique du signe linguistique. Přel. Machová, S. a kol.: *Principy strukturní syntaxe I*. Univerzita Karlova, Praha 1974, s. 30.

11 Karcevskij, S.: Du dualisme asymétrique du signe linguistique. In: Machová, S. – Leška, O. (eds.): *Principy strukturní syntaxe I*. Univerzita Karlova, Praha 1974, s. 28.

ZDROJE A PRAMENY

Český národní korpus – SYN2006PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Český národní korpus – SYN2005. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/>>.

Manuál korpusového manažeru Bonito. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/bonito/>>.

Katedra obecné lingvistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

<martin.jane@centrum.cz>

MEDIOPASIVUM A KOMPOZIČNÍ POJETÍ AGENTU

ANDREA HUDOUSKOVÁ

Cílem mého příspěvku je na základě generativních předpokladů navrhnout formální analýzu tzv. mediopasiva uvedeného v příkladu (1), která umožňuje vystihnout syntaktické a sémantické vlastnosti této struktury, a to zejména ve vztahu k tzv. reflexivní formě slovesné (RFS) v příkladu (2).

(1) Úřední dopisy se mi píšou snadno.

(2) Nerušit, teď se píšou úřední dopisy.

Ukážu, že dosažení tohoto cíle je možné za předpokladu, že sémantická role agentu není považována za syntakticky primitivní, ale za kompoziční sémantický prvek složený z elementárních sémantických rysů. Z tohoto předpokladu plynou důsledky pro syntaktickou strukturu mediopasiva a reflexivní formy slovesné, která umožňuje vysvětlit jejich rozdílné syntaktické a sémantické vlastnosti.

1 MEDIOPASIVUM A REFLEXIVNÍ FORMA SLOVESNÁ

Jak ukazují příklady (3) a (4), mediopasivum i RFS jsou tvořeny finitním tvarem tranzitivního nebo intransitivního slovesa a klitikou *se*.¹

- (3) a. Úřední dopisy se (mi) píšou *(snadno).
b. Na té klávesnici se (mi) píše *(dobře).

- (4) a. Nerušit, teď se (mi) píšou úřední dopisy (*snadno).
b. Na této klávesnici se (mi) píše často (*dobře).

Tyto struktury mají všeobecnou lidskou interpretaci, tj. nesou rys [+hum]. Jak RFS, tak mediopasivum mohou obsahovat potencionální dativní argument, jeho interpretace se však v jednotlivých strukturách liší (více v oddílu 3.3). Na rozdíl od RFS mediopasivum obligatorně obsahuje hodnotící adverbium, které RFS nepřipouští.

1 Mediopasivum a RFS v češtině podléhají dalším syntaktickým omezením, nelze je např. tvořit se stavovými a modálními slovesy, slovesy *být* a *mít* a pasivními tvary sloves.

2 MEDIOPASIVUM V LINGVISTICKÉ TRADICI

Pro syntaktickou analýzu mediopasiva je zásadní odpovědět na otázku, zda se jedná o agentní či neagentní strukturu. Lingvistická literatura se přiklání k názoru, že mediopasivum je struktura neagentní, a tedy i potenciální dativní argument má jinou než agentní sémantickou roli.

Česká lingvistická tradice se problematice mediopasiva věnuje jen okrajově. Starší práce označují mediopasivní struktury za jednočlenné, „neosobní“ konstrukce, novější gramatiky ho řadí mezi deagentní konstrukce. Ve všech případech se zdůrazňuje sémantická odlišnost této struktury od RFS.

Havránek řadí mediopasivum k neosobním reflexivním slovesům a zdůrazňuje, že tato slovesa vyjadřují stav bez agentu a že tedy ani potenciální dativní argument nelze považovat za jeho syntaktické vyjádření.² Šmilauer pokládá mediopasivní konstrukce za jednočlenné věty, v nichž dativ vyjadřuje nositele stavu.³

Bauer – Grepl charakterizují mediopasivum jako deagentní typ dispoziční, zatímco RFS jako typ (prostě) dějový a hovoří o tom, že první z nich vyjadřuje kladnou nebo zápornou dispoziční činitele k ději.⁴ Grepl – Karlík⁵ dále uvádějí, že funkcí mediopasiva jako deagentní konstrukce je upozadit agentní povahu agentu a zdůraznit jeho sémantickou roli proživatelskou. ESČ⁶ se v této souvislosti zmiňuje o „deaktivaci prototypicky agentní role aktantu a aktivaci role proživatelé“.

V generativní lingvistické tradici se mediopasivu věnují např. monografie Marelj(ové) a Lekakou(ové),⁷ které shodně zdůrazňují generický stavový význam mediopasiva a arbitrární [+hum] interpretaci jeho externího argumentu.⁸

Jak je patrné z výše uvedeného, většina autorů se tedy shoduje na tom, že mediopasivum je neagentní struktura se stavovým významem, v níž původní agentní povaha participantu ustupuje jiné sémantické roli (nositeli stavu, proživateli).

2 „Od neosobního passiva (šlo se, píše se) jest třeba přesně odlišovati neosobní reflexivní slovesa typu spí se mně dobře: srov. šlo se tam dvě hodiny, ale šlo se pěkně; píše se mně, abych zítra odjel – píše se mně pěkně (...); v nich vyjadřuje se děj nejen bez podmětu, ale také bez agentu, jako právě existující nebo vznikající stav beze vší vůle osoby, k níž se často vztahuje dativním výrazem (v něm nelze viděti subjekt) (...).“ Havránek, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích I*. Kr. česká spol. nauk, Praha 1928, s. 17–18.

3 Šmilauer, V.: *Novočeská skladba*. SPN, Praha 1969, s. 125.

4 „Z hlediska sémantického (z hlediska vztahu činitele k ději) vyjadřují deagentní konstrukce buď kladnou, nebo negativní dispoziční (vztah) činitele k ději (činnosti), a můžeme je nazývat typy dispoziční (např. Nehraje se mi dobře), nebo takovou dispoziční nevyjadřují (v popředí stojí děj sám), a lze je pracovně nazývat typy (prostě) dějové (např. Dnes se nehraje).“ Bauer, J. – Grepl, M.: *Skladba spisovné češtiny*. SPN, Praha 1980, s. 71.

5 Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998.

6 Karlík, P. a kol.: *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002.

7 Marelj, M.: *Middles and Argument Structure Across Languages*. PhD. Thesis, Utrecht University, Utrecht 2004.; Lekakou, M.: *In the Middle, Somewhat Elevated. The Semantics of Middles and its Crosslinguistic Realization*. PhD. Thesis, University College London, London 2005.

8 „Core properties of Middles: a. Middles are characterizing-generic statements (i.e. ascribing properties to entities, involving quasi-universal reading, typically with a modal flavor of capability or potentiality). b. The external role of middles is not linked in the syntax, but it is always present in the semantics and interpreted as ARB with +human flavor.“ Marelj, M.: *Middles and Argument Structure Across Languages*. PhD. Thesis, Utrecht University, Utrecht 2004, s. 222.

3 SÉMANTICKÉ A SYNTAKTICKÉ VLASTNOSTI RFS A MEDIOPASIVA

3.1 SPECIFIČNOST A GENERIČNOST

RFS i mediopasivum jsou v novější české literatuře shodně považovány za deagentní konstrukce. U RFS však dochází pouze k dekonkretizaci agentu, který může být na základě kontextu identifikován, a struktura si tak podržuje specifický význam. Naproti tomu v mediopasivu je agens deaktivován (srov. citaci z EŠC v oddíle 2), což vede ke generické interpretaci struktury. S tím souvisí možnost užití specifických časových určení v RFS v příkladech (5a) a (6a) a obligatornost hodnotících adverbii u mediopasiva v příkladech (5b) a (6b).

- (5) a. **Právě** se píše test z matematiky.
b. Test z matematiky se píše ***(těžko)**.
- (6) a. V té kanceláři se pracuje **od rána do večera**.
b. V té kanceláři se pracuje ***(příjemně)**.

Z generické povahy mediopasiva vyplývá také omezené užití perfektivních sloves, jak na rozdíl od RFS v příkladu (7a) dokládá příklad (7b).⁹

- (7) a. U lesa se **stavěla / postavila** nová vila.
b. U lesa se nová vila **stavěla / *postavila** obtížně.

Rozdíl v interpretaci RFS a mediopasiva tedy spočívá v tom, že zatímco všeobecný [+hum] agens v RFS může být konkretizován a interpretován jako specifický, interpretace mediopasiva je vždy univerzální, generická.

3.2 AGENTIVITA

Z testů agentivity běžně využívaných v generativní gramatice (tj. možnost užití agentových adverbii *záměrně / schválně*, přípustnost účelových vět s *aby*) vyplývá, že zatímco RFS je agentní struktura, tzn. participant se sémantickou rolí agentu je v ní syntakticky přítomen, mediopasivum je konstrukce neagentní. Dokládá to možnost užití agentových adverbii *záměrně / schválně* a účelových vět s *aby* u RFS a jejich nepřípustnost u mediopasiva, jak ukazují příklady (8) a (9).

- (8) a. Zabedněné okno se právě záměrně rozbíjí.
b. ***Zabedněné okno se záměrně rozbíjí** obtížně.
- (9) a. Zabedněné okno se rozbíjí, aby policie mohla dovnitř.
b. ***Zabedněné okno se rozbíjí** obtížně, aby se policie nedostala dovnitř rychle.

⁹ Problematice generičnosti a vidu se podrobně věnuje Lekakou, M.: *In the Middle, Somewhat Elevated. The Semantics of Middles and its Crosslinguistic Realization*. PhD. Thesis, University College London, London 2005.

S tímto závěrem zdánlivě kontrastuje další z navrhovaných testů agentivity,¹⁰ který předpokládá, že užití instrumentového doplnění je možné pouze v agentních konstrukcích. Jak však ukazuje příklad (10), instrument připouští jak RFS, tak mediopasivum.

- (10) a. Zabedněné okno se právě rozbíjí kladivem.
b. Zabedněné okno se kladivem rozbíjí obtížně.

K tomuto problému se vrátím v oddíle 6, kde ukážu, že instrument netestuje přítomnost agentu ve vlastním slova smyslu, ale pouze jednu jeho část, přijmeme-li předpoklad o jeho kompoziční povaze.

3.3 DATIVNÍ ARGUMENT

Jak RFS, tak mediopasivum mohou obsahovat potencionální dativní argument, jeho interpretace se však v jednotlivých konstrukcích liší. Obě struktury připouštějí recipientní interpretaci dativního argumentu, jak je znázorněno v příkladu (11).

- (11) a. Petrovi (= pro Petra) se staví nová vila.
b. Petrovi (=pro Petra) se nová vila staví obtížně.

Na rozdíl od toho pouze mediopasivum dovoluje tzv. prospěchový dativ, tj. interpretaci dativního argumentu jako expirienta (proživatele), jak ukazuje příklad (12).

- (12) a. *Petrovi se pracuje od rána do večera.
b. Petrovi se tady pracuje příjemně.

Tento sémantický rozdíl bude klíčový pro analýzu syntaktické struktury RFS a mediopasiva navrženou v oddíle 5, stejně jako pro určení charakteru dativního argumentu v těchto typech konstrukcí.

3.4 SHRNUTÍ

Sémantické a syntaktické vlastnosti RFS a mediopasiva, které byly předmětem předcházejících pododdílů, jsou shrnuty v tabulce (13).¹¹

(13)

	Agens	Dat-rec	Dat-exp	Adv-čas	Adv-hodn	Vid-impf	Vid-pf
RFS	✓	✓	*	✓	*	✓	✓
Medpas	*	✓	✓	*	✓	✓	*

10 Srov. Reinhart, T. – Siloni, T.: The Lexicon-Syntax Parameter: Reflexivization and Other Arity Operations. *Linguistic Inquiry*, 36, 2005, s. 389–436.

11 Agens – přítomnost agentu ve struktuře, Dat-rec – dativní argument se sémantickou rolí recipienta, Dat-exp – dativní argument se sémantickou rolí expirienta, Adv-čas – adverbium se specifickou časovou referencí, Adv-hodn – hodnotící adverbium, Vid-impf – možnost užití imperfektivního slovesa, Vid-pf – možnost užití perfektivního slovesa.

Jak vyplývá z tabulky (13), RFS je agentní struktura se specifickou interpretací, která vyklučuje prospěchový dativ a hodnotící adverbium. Naproti tomu mediopasivum je neagentní struktura s generickým významem, která připouští prospěchový dativ a vyžaduje hodnotící adverbium.

4 TEORETICKÉ PŘEDPOKLADY

4.1 INTERPRETACE [+HUM]

Jak již bylo uvedeno v oddílech 1 a 2, RFS i mediopasivum se shodují v tom, že jsou interpretovány jako [+hum]. Cardinaletti(ová) – Starke (1994)¹² ve své studii tuto interpretaci přisuzují tomu, že obě struktury obligatorně obsahují klitiku *se*, která je jako reflexivní anafora považována za deficientní syntaktický prvek bez vlastní reference a s neúplným souborem formálních Φ -rysů.¹³ Podobným deficientním prvkem je také nulové zájmeno PRO v infinitivních strukturách, jak je naznačeno v příkladu (14).

- (14) a. [PRO stavět novou vilu] je obtížné.
b. U lesa se staví nová vila.
c. U lesa se nová vila staví obtížně.

Vzhledem k tomu, že PRO a *se* nemají vlastní referenci ani soubor interpretovatelných Φ -rysů a zároveň ani žádného vhodného antecedenta ve struktuře, získávají v syntaxi defaultní soubor rysů, jímž je v případě *se* 3.sg.n., a na LF¹⁴ defaultní interpretaci [+hum]: „interpretace [+hum] je vázána na defaultní soubor rysů u deficientních prvků, které v syntaxi nemají rozsah¹⁵“ (Cardinaletti(ová) – Starke 1994).¹⁶

4.2 KOMPOZIČNÍ POJETÍ SÉMANTICKÝCH ROLÍ

Reinhart(ová) (2002)¹⁷ argumentuje, že sémantické role nejsou nedělitelnými syntaktickými primitivy, ale lze je rozložit na atomické rysy [$\pm m$] a [$\pm c$]. Rys [$\pm m$] vyjadřuje relevantnost mentálního stavu sémantického participantu, zatímco rys [$\pm c$] jeho schopnost způsobit změnu. Na základě kombinace těchto rysů vzniká pět základních sémantických rolí zachycených v tabulce (15).

(15)

	[+c]	[-c]
[+m]	Agens	Expirient
[-m]	Instrument	Patiens
---	Kauzátor	---

12 Cardinaletti, A. – Starke, M.: *The Typology of Structural Deficiency (On the Three Grammatical Classes)*. Ms. University of Venice, Univ. of Geneva, 1994.

13 Φ -rysy se v generativní gramatice u nominálních prvků rozumí formální rysy osoby, čísla a rodu.

14 V generativním modelu gramatiky je LF úroveň sémantické interpretace syntaktických struktur.

15 Tj. ani vlastní referenci, ani vhodný antecedens.

16 „(...) deficient pronouns may have a θ -role but no range in syntax, in which case a default range is inserted at the (post-syntactic) semantic interface: +human.“ Cardinaletti, A. – Starke, M.: *The Typology of Structural Deficiency (On the Three Grammatical Classes)*. Ms. University of Venice, Univ. of Geneva, 1994.

17 Reinhart, T.: The Theta System – an overview. *Theoretical Linguistics*, 28, 2002, s. 229–290.

Jak je patrné z tabulky (15), agens je kombinací kladných hodnot rysů [+m, +c], tj. jedná se o participant, jenž vědomě působí změnu. Naproti tomu expirient je charakterizován souborem rysů [+m, -c], je tedy u něho relevantní mentální stav, ale nezpůsobuje změnu. Instrument jako kombinace rysů [-m, +c] působí změnu, aniž by jeho mentální stav byl relevantní. Patiens je definován jako soubor záporných hodnot obou rysů [-m, -c]. Konečně kauzátor je vymezen pouze kladnou hodnotou rysu [+c], tj. schopností působit změnu, bez ohledu na to, zda jeho mentální stav je pro způsobení této změny relevantní či nikoli.

Následující příklady (16) až (18) dokládají, že přítomnost rysu [+m] implikuje nutnost interpretovat participant jako [+hum].

- (16) a. Petr_[+m, +c] / [+c] rozbil okno.
 b. Petrovi_[+m, -c] / *počítači_[+m, -c] jde matematika.
 c. Vítr_[+c] rozbil okno.
- (17) a. Petrovi_[+m, -c] se rozbilo okno.
 b. *Větru se rozbilo okno.
- (18) a. Petrovi_[+m, -c] se složité rovnice řeší obtížně.
 b. *Počítači se složité rovnice řeší obtížně.

V příkladu (16a) je možné interpretovat subjekt *Petr* jako úmyslného či neúmyslného původce děje, tj. jako agenta či kauzátora. V důsledku nerelevantnosti rysu [m] v druhém případě lze proto do této struktury dosadit i neživotný participant *vítr* jako v příkladu (16c). Naproti tomu v příkladu (16b) je subjekt interpretován jako [+m, -c] a je tudíž nutně životný ([+hum]). Obdobný případ reprezentují příklady (17) a (18), v nichž expirient charakterizovaný souborem rysů [+m, -c] může být vyjádřen pouze životným substantivem.

4.3 DVĚ STRUKTURNÍ POZICE PRO DATIV

Jak bylo uvedeno v oddíle 3.3, dativní argument v mediopasivu může být interpretován jednak jako recipient a jednak jako expirient. Naproti tomu dativ v RFS může získat jen recipientní interpretaci. Relevantní příklad z oddílu 3.3 je zde zopakován jako příklad (19).

- (19) a. Petrovi_{Rec/*Exp} se staví nová vila.
 b. Petrovi_{Rec/Exp} se nová vila staví obtížně.

V novější generativní literatuře¹⁸ se objevují názory, že tyto dva druhy dativu jsou generovány v různých strukturních pozicích, jak je schematicky naznačeno v příkladu (20).

- (20) a. [_{VP} (PRO/se) v [_{VP} V DAT_{Rec}]]
 b. [_{VP} (PRO/se) v DAT_{Exp} [_{VP} V]]

18 Srov. např. Pyllkänen, L.: What Applicative Heads Apply To. In: Minnick, M. – Williams, A. – Kaiser, E. (eds.), *Proceedings of the 24th Annual Penn Linguistics Colloquium. UPenn Working Papers in Linguistics*, vol. 7.1., 2000.; Pyllkänen, L.: *Introducing Arguments*. PhD. Thesis, MIT, Cambridge, Mass., 2002.; Medová, L.: *Reflexive Clitics in Slavic and Romance. A Comparative View from an Antipassive Perspective*. Ph.D. Thesis, Princeton University, Princeton 2008.

Jak ukazuje příklad (20a), dativní argument se sémantickou rolí recipienta je generován v rámci VP jako interní argument (objekt) slovesa. Externí argument (subjekt) slovesa, v tomto případě PRO/se, pak obsazuje standardní pozici ve specifikátoru vP. Naproti tomu u dativu s interpretací expirienta se předpokládá, že je generován výše, a to nad VP, nebo dokonce nad vP.¹⁹ V tomto případě je možné předpokládat, že externí argument je v rámci vP rozložen do dvou strukturních pozic, které Medová²⁰ nazývá nízkou a vysokou pozicí EA, jak bude podrobněji vyloženo v oddíle 5.

5 SYNTAKTICKÁ STRUKTURA MEDIOPASIVA A RFS

Ze sémantických a syntaktických vlastností mediopasiva a RFS uvedených v oddíle 3 a z teoretických předpokladů v oddíle 4 lze vyvodit rozdílnou syntaktickou strukturu těchto dvou konstrukcí.

Jak již bylo zmíněno výše, RFS je agentní struktura obligatorně interpretovaná jako [+hum]. V příkladu (4), který je zde ve zjednodušené podobě opakován jako (21a), se jedná o specifický děj se všeobecným lidským agentem, který však může být konkretizován. Předpokládám, že tento agens je vyjádřen klitikou *se*, která v důsledku své strukturní deficientnosti získává v syntaxi rysy 3.sg.n. a na LF interpretaci [+hum] (viz oddíl 4.1). Příklad (21b) schematicky naznačuje, že klitika *se* jako agens je standardně generována v pozici externího argumentu slovesa ve specifikátoru vP.

- (21) a. $Ted' se_{[+hum]}$ píšou úřední dopisy.
 b. $ted' [_{vP} se_{[+hum]} v [_{VP} píšou úřední dopisy]]$

Na rozdíl od RFS je mediopasivum v příkladu (22a) struktura neagentní, která obligatorně obsahuje hodnotící adverbium a potenciálně dativní argument, který na rozdíl od RFS může být interpretován jako expirient. Mediopasivum tedy nutně obsahuje pozici pro tento dativ generovaný nad VP. Pozice externího argumentu je tak rozdělena mezi klitiku *se* a dativní argument, jak je schematicky znázorněno v příkladu (22b).

- (22) a. Úřední dopisy se mi píšou snadno.
 b. $[_{vP} se_{[+hum]} v mi_{Exp} [_{VP} píšou úřední dopisy]]$

Podsekcce 5.1 a 5.2 uvádějí stromové diagramy, které názorně zachycují syntaktickou strukturu mediopasiva a RFS, a dále rozvíjejí myšlenku kompozičnosti agentu a její důsledky pro syntaktickou strukturu těchto dvou konstrukcí.

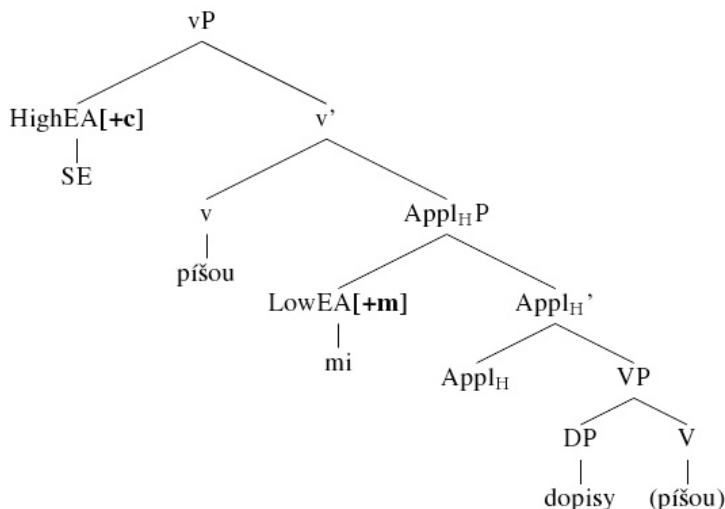
5.1 STRUKTURA MEDIOPASIVA

Syntaktickou strukturu mediopasivní konstrukce z příkladu (22a) znázorňuje stromový diagram (23).

19 Viz Kučerová, I.: Syntactic restrictions on infinitival imperatives in Czech. *Slovo a slovesnost*, 70, 2009, s. 305–313.

20 Medová, L.: *Reflexive Clitics in Slavic and Romance. A Comparative View from an Antipassive Perspective*. Ph.D. Thesis, Princeton University, Princeton 2008.

(23) Úřední dopisy se mi píšou snadno.

Jak již bylo uvedeno, externí argument slovesa je u mediopasiva rozdělen do pozice tzv. vysokého a nízkého externího argumentu, neboli do strukturních pozic HighEA a LowEA,²¹ přičemž pozice LowEA je vyhrazena pro argument se sémantickým rysem [+m], zatímco argument v pozici HighEA je interpretován jako [+c]. Dativní argument s interpretací expirienta je tedy obsazen do pozice LowEA.^{22,23}

Mediopasivum je tedy kauzativní struktura se všeobecnou lidskou interpretací. Kauzativita vyplývá z přítomnosti klitiky *se*, která je generována přímo v pozici HighEA, zatímco interpretace [+hum] je nesena lexikálně vyjádřeným či nevyjádřeným dativním argumentem se sémantickým rysem [+m] v pozici LowEA.

5.2 STRUKTURA RFS

RFS nepřipouští dativní argument s interpretací expirienta, externí argument slovesa je tedy vyjádřen pouze klitikou *se* se sémantickou rolí agenta. Pokládáme-li agens za soubor rysů [+m, +c], pak je důvod se domnívat, že v RFS klitika *se* slučuje pozice LowEA a HighEA spojené právě s těmito dvěma rysy. Jinými slovy, klitika *se* v RFS není generována přímo v pozici HighEA jako u mediopasiva, ale vstupuje do pozice LowEA a teprve poté stoupá do pozice HighEA, čímž slučuje atomické rysy [+m] a [+c] do sémantické role agenta.

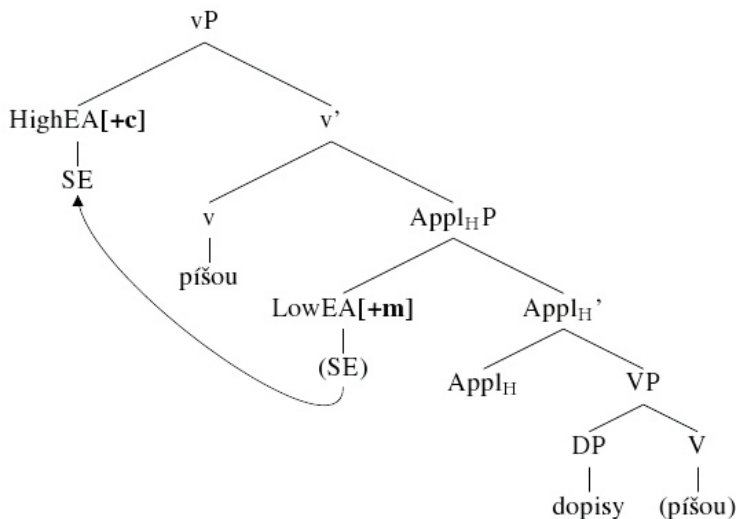
21 Viz Medová, L.: *Reflexive Clitics in Slavic and Romance. A Comparative View from an Antipassive Perspective*. Ph.D. Thesis, Princeton University, Princeton 2008.

22 Pykkänen předpokládá, že dativní argument se sémantickou rolí expirienta je generován ve specifikátoru tzv. vysoké aplikativní hlavy Appl_H, zatímco dativ se sémantickou rolí recipienta je generován ve specifikátoru tzv. nízké aplikativní hlavy Appl_L v rámci VP. Srov. Pykkänen, L.: What Applicative Heads Apply To. In: Minnick, M. – Williams, A. – Kaiser, E. (eds.): *Proceedings of the 24th Annual Penn Linguistics Colloquium. UPenn Working Papers in Linguistics*, vol. 7.1., 2000.

23 V rámci projekce obsahující dativní argument s interpretací expirienta je pravděpodobně generováno také obligatorní hodnotící adverbium. Otázku jeho přesné strukturní pozice zde však ponechávám stranou.

Za těchto předpokladů lze syntaktickou strukturu RFS z příkladu (21a) zachytit stromovým diagramem (24).

(24) Teď se píšou úřední dopisy.

6 TESTY AGENTIVITY

Je zřejmé, že syntaktické struktury ve stromových diagramech (23) a (24) odrážejí kompoziční pojetí sémantických rolí uvedené v pododdílu 4.2. Syntaktická pozice LowEA je pozicí pro participant se sémantickou rolí expirienta ([+m, -c]) a pozice High EA je pozicí kauzátora [+c]. Syntaktický prvek, který projde oběma pozicemi, pak má sémantickou roli agenta s rysy [+m, +c].

Dekompoziční pojetí sémantických rolí také umožňuje vysvětlit nejednotné výsledky testů agentivity pro RFS a mediopasivum v oddílu 3.2. Zde bylo uvedeno, že zatímco instrumentové doplnění je možné v obou konstrukcích, agentová adverbia *záměrně/schválně* a účelové věty s *aby* jsou přípustné pouze u RFS. Tento kontrast vyplývá ze strukturního rozdílu mezi RFS a mediopasivem.

Jak dokládají věty v příkladu (25), instrumentové doplnění testuje přítomnost kauzátor, tj. sémantického rysu [+c].

- (25) a. Okno se_[+m,+c] právě rozbíjí kladivem.
 b. Okno se_[+c] (Petrovi_[+m]) kladivem rozbíjí těžko.
 c. *Okno se (Petrovi_[+m,-c]) rozbilo kladivem.

RFS v příkladu (25a) i mediopasivum v (25b) obsahují participant se sémantickým rysem [+c], instrumentálové doplnění *kladivem* je proto v těchto strukturách možné. Naproti tomu

antikauzativní struktura (25c) žádný rys [+c] neobsahuje a instrumentálové doplnění tedy není přípustné.

Na druhé straně agentová adverbia *záměrně/schválně* a účelové věty s *aby* skutečně testují přítomnost agenta, tj. souboru sémantických rysů [+m, +c], jak ukazují struktury v příkladu (26).

- (26) a. Okno se_[+m,+c] právě záměrně rozbíjí.
 b. *Okno se_[+c] (Petrovi_[+m]) záměrně rozbíjí obtížně.

Zatímco RFS v příkladu (26a) obsahuje agens, tj. soubor rysů [+m, +c], a tedy umožňuje užití agentového adverbia *záměrně*, u mediopasiva v příkladu (26b) to kvůli absenci tohoto souboru rysů není možné. Tento kontrast je dále ilustrován v příkladu (27).

- (27) a. Petr_[+m,+c] záměrně rozbil okno.
 b. *Vít_[+c] záměrně rozbil okno.

Zatímco struktura (27a) s agentním subjektem dovoluje přítomnost agentového adverbia, ve struktuře (27b) s kauzátorem vítr to není přípustné.

7 SHRNUÍ

Ve svém příspěvku jsem na základě generativních předpokladů navrhla strukturní analýzu mediopasiva, neagentní struktury s [+hum] interpretací, která se od RFS liší v obligatornosti užití hodnotícího adverbia a možnou přítomností dativního argumentu s interpretací expirienta.

Ukázala jsem, že syntaktické a sémantické rozdíly mezi RFS a mediopasivem lze popsat na základě předpokladu, že sémantické role jsou tvořeny kombinacemi elementárních sémantických rysů, jež jsou vázány na určité pozice v syntaktické struktuře.

Došla jsem k závěru, že obě konstrukce obsahují strukturní pozice pro kauzátora s rysem [+c] a expirienta s rysem [+m]. Rozdíl mezi mediopasivem a RFS pak spočívá ve způsobu saturace těchto sémantických rysů.

U mediopasiva je v pozici kauzátora generována klitika *se*, zatímco pozice [+m] může být obsazena potenciálním dativním argumentem se sémantickou rolí expirienta. Naproti tomu v RFS dochází díky pohybu klitiky *se* ke sloučení obou těchto pozic. Klitika *se* je tedy v tomto případě skutečným agentem se souborem rysů [+m, +c]. Všeobecná lidská interpretace obou konstrukcí pak vyplývá z přítomnosti klitiky *se*, která jako strukturně deficientní syntaktický prvek získává v syntaxi formální rysy 3.sg.n a na LF interpretaci [+hum].

Z dekompozičního pojetí sémantických rolí dále vyplývá, že skutečnými testy agentivity jsou pouze agentivní adverbia a účelové věty, zatímco instrumentálové doplnění je jen testem kauzativity, tj. testuje pouze přítomnost sémantického rysu [+c]. Dalším důsledkem je také neexistence prospěchového dativu vyjádřeného neživotným argumentem, neboť jsem ukázala, že z rysu [+m] u sémantické role expirienta nutně vyplývá interpretace [+hum].

LITERATURA

- Bauer, J. – Grepl, M.: *Skladba spisovné češtiny*. SPN, Praha 1980.
- Cardinaletti, A. – Starke, M.: *The Typology of Structural Deficiency (On the Three Grammatical Classes)*. Ms. University of Venice, Univ. of Geneva, 1994.
- Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998.
- Havránek, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích I*. Kr. česká spol. nauk, Praha 1928.
- Karlík, P. a kol.: *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002.
- Kučerová, I.: Syntactic restrictions on infinitival imperatives in Czech. *Slovo a slovesnost*, 70, 2009, s. 305–313.
- Lekakou, M.: *In the Middle, Somewhat Elevated. The Semantics of Middles and its Crosslinguistic Realization*. PhD. Thesis, University College London, London 2005.
- Marelj, M.: *Middles and Argument Structure Across Languages*. PhD. Thesis, Utrecht University, Utrecht 2004.
- Medová, L.: *Reflexive Clitics in Slavic and Romance. A Comparative View from an Antipassive Perspective*. Ph.D. Thesis, Princeton University, Princeton 2008.
- Pylkkänen, L.: What Applicative Heads Apply To. In: Minnick, M. – Williams, A. – Kaiser, E. (eds.): *Proceedings of the 24th Annual Penn Linguistics Colloquium. UPenn Working Papers in Linguistics*, vol. 7.1., 2000.
- Pylkkänen, L.: *Introducing Arguments*. PhD. Thesis, MIT, Cambridge, Mass., 2002.
- Reinhart, T.: The Theta System – an overview. *Theoretical Linguistics*, 28, 2002, s. 229–290.
- Reinhart, T. – Siloni, T.: The Lexicon-Syntax Parameter: Reflexivization and Other Arity Operations. *Linguistic Inquiry*, 36, 2005, s. 389–436.
- Šmilauer, V.: *Novočeská skladba*. SPN, Praha 1969.

Ústav jazykové a odborné přípravy
Univerzita Karlova v Praze
<a.hudouskova@seznam.cz>

PROBLEMATIKA VYJÁDRĚNÍ IMPLIKOVANÉHO VÝZNAMU SLOVESNÉHO PREDIKÁTU

RENATA ŽILÁKOVÁ

Skupina sloves mající implikovaný instrument zahrnutý ve svém významu vytváří svébytnou kategorii predikátových výrazů vykazujících podobné rysy na úrovni lexikální, slovotvorné, syntaktické a sémantické. Analýza této skupiny nám poskytne nový pohled na sémantickou strukturu tohoto typu slovesného predikátu a možné pozice, které při výstavbě výpovědi otevírá. Neméně důležitou roli v charakteristice této predikátové skupiny hraje i mimojazyková skutečnost, osoba produktora textu, jenž využívá daných možností a přetváří je vzhledem ke svému záměru, neboť se jedná o jev značně flexibilní s ohledem na kontext sdělení. Naším záměrem bylo vysledovat chování tohoto typu slovesného predikátu s přihlédnutím k systému jazyka, do něhož je tento typ jednoznačně vřazen svými specifickými vlastnostmi, a s přihlédnutím ke kontextu sdělení.

Do sledované skupiny byla zařazena taková slovesa, která mají ve své sémantické struktuře obsažen implikovaný výraz, jenž po vyjádření nabývá větněčlenských hodnot objektu či adverbialně modí. Nazýváme tento implikovaný obsah instrumentem (bez jakéhokoli příznaku primárně adverbialního). Jedná se totiž (v námi sledovaných případech) o instrumentál prostředku či nástroje. V našem třídění se zaměříme na slovotvorně propojené implikované instrumenty a predikáty (jako exemplární jevy).

1 PROBLEMATIKA IMPLIKOVANÉHO VÝZNAMU A JEHO URČENÍ

Definice skupiny slovesných predikátů majících implikovaný instrument obsažený ve svém významu není jednoduchá. Její vnitřní členění je obsáhlé. Při vymezení jednotlivých podskupin se pohybujeme v abstraktní rovině větší či menší míry implikovanosti a větší či menší vázanosti konkrétního instrumentu na sloveso. Nutnost vyjádření (či nevyjádření) instrumentu se může měnit nejen vzhledem k požadovanému významu sdělení, ale i kontextuálně. Kombinací těchto faktorů vzniká široké pole možností, v němž je nutné se zorientovat.

Pro zjištění předpokládaných užití výrazů jsme v naší práci využili Český národní korpus (dále jen ČNK). V něm jsme vyhledali slovesa, která podle našeho názoru mají ve svém významu instrument implikován¹. Následně jsme zjišťovali výskyt explicitního vyjádření tohoto instrumentu v instrumentálu, který, jak jsme zjistili, je závislý na několika faktorech (jazyková ekonomie, kontext, stylistická charakteristika promluvy či textu aj.). Větší část užitých příkladů je přejata z ČNK (některé příklady nutné pro objasnění problému jsou vytvořené s ohledem na jazykové zkušenosti autora).

1 Slovesa s implikovaným instrumentem byla vybírána z publikace Svozilová, N. – Prouzová, H. – Jirsová, A.: *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves*. Academia, Praha 1997.

Při práci jsme se nesoustředili pouze na význam sledovaných sloves, ale také na význam explicitně vyjádřeného instrumentu v instrumentálu. Z tohoto hlediska jsme došli k závěru, že sledování sémantické podstaty substantiva v instrumentálu je pro určení jeho funkce nezbytné.

2 SLOVOTVORNÉ ČLENĚNÍ

Při vytváření množiny sledovaných sloves je zjevné, že z pohledu slovotvorného se vydělují dvě základní skupiny. Do první patří slovesa odvozená (či slovotvorně s ním úzce svázaná) od prostředku činnosti, prostřednictvím něhož se děj uskutečňuje (hrabat, lakovat, cukrovat aj.). Druhou skupinou jsou slovesa od první skupiny odvozená pomocí předpon (vysoustruhovat, nalakovat aj.). V rámci druhé skupiny se vyděluje ještě velmi úzká třída sloves, jejichž bezpředponová forma se neužívá či v jazyce neexistuje (přemostit)².

Z hlediska slovotvorby lze také vysledovat skupinu sloves slovotvorně spjatých s relativně novými přejímkami (faxovat faxem). Takováto slovesa postrádají pro svou úzkou specializaci nepravý instrument (viz bod 3.). Jejich užití spolu s explicitně vyjádřeným instrumentem je tedy velmi úzce zaměřené a jednoznačné. Vyhraňují se tak proti slovesům slovotvorně spjatým se slovy, u nichž je nám dnes jejich motivace zastřená. Spolu s rozšiřováním významu přibývá také nepravých instrumentů.

3 PROBLEMATIKA KVAZIINSTRUMENTU³ (ČILI NEPRAVÉHO INSTRUMENTU)

A PŘEDPOKLADY JEHO VYJÁDRĚNÍ

Nepravým instrumentem rozumíme takové vyjádření, které sice vyplývá z významu slovesa (je v jeho významu implikováno), ale je reprezentováno jiným lexémem, než jaký se v dané situaci předpokládá. Lexém reprezentující explicitně vyjádřený instrument není v takovém případě se slovesem slovotvorně propojen. Obvykle se jedná o rozšíření kolokability slovesa o výrazy funkcí či vzhledem podobné původnímu implikovanému objektu (hrabat rukama, špendlíčkem aj.). Takováto „nová“ spojení výrazně obohacují vyjadřovací možnosti jazyka. Můžeme je považovat jako výrazy expresivní, pokud jsou součástí sousloví či frazeologických obrátů (špendlíčkem hrabat), ale jejich užití je v převážné míře stylově neutrální. Vyvinulo se z většího počtu různých typů nástrojů, jimiž lze danou činnost vykonávat podobným či totožným způsobem. Ekonomické principy fungování jazyka nedovolují vytvářet s každým novým nástrojem také nové sloveso, jež by postihlo činnost, která se prostřednictvím instrumentu uskutečňuje. Existují ale i taková slovesa, která pro děj (činnost), kterou označují, vyžadují pouze jeden jediný prostředek (telefonovat – telefon, faxovat – fax aj.). Jedná se zejména o slovesa odvozená od přejatých substantiv, pro něž nemáme odpovídající ekvivalent, který by mohl přejatému výrazu konkurovat. I mezi slovesy odvozenými od přejatých substantiv ale nalezneme konkurenta implikovanému objektu (luxovat luxem i vysavačem). To samozřejmě souvisí s křížením synonymních interlingválních dvojic (vysávat luxem i vysavačem).

2 Běličová, H.: Sémantická struktura situace versus valenční pole predikátu (K problému participantů implikovaných s sémantikou predikátu). *Slavia*, 59, 1990, s. 116.

3 Problematiku kvaziinstrumentu zohledňuje ve své práci *Instrumentál v struktuře české věty* i Oldřich Uličný (viz Uličný, O.: *Instrumentál v struktuře české věty*. Karolinum, Praha 2000.), ovšem v poněkud odlišném významu, než jak je vnímána v této předložené práci.

Ze zkoumaného materiálu je zjevné, že kvaziinstrument je vyjádřen vždy explicitně, a tím se také výrazně liší od instrumentu pravého, který vyjádřen být může, ale nemusí.

4 MOŽNOSTI EXPLICITNÍHO VYJÁDRĚNÍ PRAVÉHO INSTRUMENTU

Ne všechna námi sledovaná slovesa mají stejný potenciál pro vyjádření implikovaného instrumentu. Snahou uživatelů jazyka je implikované instrumenty explicitně nevyjadřovat. Ve významu slovesa jsou již jednou obsaženy a jejich doplňující užití je tedy vždy situačně podmíněno. Při potlačení explicitního vyjádření nejde výhradně o přehlednost a ekonomičnost vyjádření, ale také o zvýšení stylistické hodnoty. Není stylisticky vhodné užít v jedné větě dva výrazy slovotvorně provázané (vzájemně lexikálně motivované). Vyjádření implikovaného instrumentu je tedy vždy provázeno snahou zdůraznit právě jeden konkrétní prostředek činnosti. V rámci věty je na něj přenesen důraz.

Nutnost vyjádřit implikovaný instrument explicitně stoupá s rostoucím počtem významů daného slovesa. Nejen sloveso má ale vliv na to, zda implikovaný instrument vyjádříme, či nikoli. Významnou roli hraje samozřejmě charakter celé věty, ale zejména také charakter samotného prostředku.

Nejčastěji se s explicitním vyjádřením instrumentu setkáme v popisu nějaké činnosti (návod, plán, postup výroby aj.). Je zjevné, že hlavním důvodem vyjádření instrumentu je zde snaha co nejpresněji popsat postup činnosti, který vede k úspěšnému závěru. Přesný popis instrumentu je pak pro průběh činnosti nezbytný.

Dalším případem běžného explicitního vyjádření je popis činnosti, u které bychom očekávali konkrétní instrument (slovotvorně propojený se slovesem), avšak na výběr máme i jiné prostředky, které k dané činnosti užíváme (kosit srpem).

Explicitní vyjádření instrumentu je nutné i v množině sloves, jejichž význam se konstituoval na základě přeneseného pojmenování. V takovém případě užijeme v souladu se sémantikou odpovídající instrument, který ovšem nelze nazvat nepravým, protože plně odpovídá nové sémantice daného slovesa. Jelikož se nejedná o původní význam, a tedy implikovaný objekt není odpovídajícím doplněním slovesa, dotváří jeho sémantickou strukturu výraz nový, který je plně v souladu se záměrem produktora. Sloveso s novým objektem tak vytváří sémantický celek, který by byl vypuštěním odpovídajícího substantiva v instrumentálu neúplný, proto máme za to, že se jedná také o objekt (gumovat silnici pneumatikami). V uvedeném případě se jedná o vyjádření, které postihuje rychlý rozjezd automobilu, tedy s gumováním (vymazáváním) nemá nic společného. Oproti tomu spojení prstem si gumovala oční stíny odkazuje k činnosti mazání, a proto je možné výraz prstem označit za nepravý instrument, ačkoli se jedná také o přenesené pojmenování, u něhož není možné užití explicitního vyjádření implikovaného objektu.

V neposlední řadě je nutnost explicitního vyjádření podmíněna záměrem mluvčího a v závislosti na tom pak je ovlivněno aktuální členění věty. Při nutnosti zdůraznění užití konkrétního instrumentu, jenž je ve slovese implikován, se réma nachází právě na tomto instrumentu (řetízky háčkujeme háčkem). V převážné většině případů (ověřeno v ČNK) se ovšem explicitně vyjádřený instrument vyskytuje v pozici rozvíjeného tématu, kdy vyjádření instrumentu je podmíněno právě jeho rozvitím.

Důležitou roli v možném vyjádření implikovaného instrumentu hraje také celková konstrukce věty. To, zda instrument vyjádříme, či nikoli, má pak vliv na formální stavbu a

význam věty. Máme zde na mysli zejména syntaktické skupiny. Jednotlivé složky skupiny jsou pak obvykle spojeny spojovacími výrazy (Mokrou travu nemůžeme kosit srpem ani kosou.). Vyjádření implikovaného instrumentu je závislé na vyjádření jiného prostředku činnosti, vstupuje s ním do významového vztahu. Uvedený příklad odkazuje také k dalšímu možnému případu explicitního vyjádření implikovaného instrumentu. Toto vyjádření souvisí částečně s již výše zmíněným aktuálním členěním výpovědi. Explicitně vyjádříme implikovaný instrument vždy, pokud chceme popřít jeho užití v rámci souboru možných sémanticky implikovaných instrumentů. Vybereme-li si pro naše potřeby jiný prostředek z množiny možných instrumentů, jenž ovšem implikován ve významu není, je nutné to zdůraznit (plast zásadně nelepíme lepidlem, ale použijeme kliš).

5 NEMOŽNOST EXPLICITNÍHO VYJÁDRĚNÍ IMPLIKOVANÉHO INSTRUMENTU

V celé námi sledované množině sloves, která mají ve svém významu instrument implikován, existují slovesa, u nichž k explicitnímu vyjádření nedochází. Zde bychom se měli soustředit zejména na implikovaný instrument více než na sémantické pole slovesa. Typickým zástupcem je výraz louskat (ve významu otevírat ořechy). V ČNK jsme nenalezli žádné explicitní vyjádření implikovaného instrumentu, což samo o sobě ovšem nestačí jako argument proto, že se nevyskytuje, nicméně specifikace předmětu louskáčku na ořechy není z podstaty nástroje relevantní. Domníváme se tedy, že možnost vyjádření je zde silně omezena (vycházíme-li ze srovnání s nálezy u jiných sledovaných sloves). Vyvrátit se ovšem nedá.

6 PROBLEMATIKA DVOJÍHO IMPLIKOVANÉHO INSTRUMENTU

Po vyhledávání v ČNK jsme zjistili, že kromě sloves s jednou implikací existují také slovesa s implikací dvojí (při zachování totožného významu). Množinu takto charakterizovaných sloves považujeme za nadstavbu jednoduchého typu, proto považujeme za nezbytné se o ní zmínit. Rozlišujeme tak slovesa s dvojí implikací pravou a nepravou. Mezi slovesa s dvojí implikací pravou zařazujeme typ cukrovat. Implikovaným významem je za prvé látka (cukr), za druhé prostředek, jímž se cukr rozprašuje, a tím je cukřenka. Sloveso cukrovat ve své sémantické struktuře obsahuje jak látku, tak prostředek činnosti. Explicitně vyjádřit všechny členy ovšem nelze. Výpověď: cukrovala bábovku cukrem cukřenkou, je stylisticky nevhodná.

Mezi slovesa s dvojí implikací nepravou řadíme typ pilovat. Zde bychom očekávali dvojí implikaci označující v obou případech instrument, a to pila a pilník. Nicméně slovní spojení pilovat pilou je ze sémantického hlediska nevhodné, neboť pilou se nepiluje, ale řeže (v obecné češtině a v jazyce neodborném se s takovým vyjádřením setkat můžeme, ale jedná se o užití v nesprávném významu). V tomto případě tedy slovtvorná motivace neodkazuje k pravé implikaci. Do množiny sloves s dvojí implikací pravou dále patří vrtat (vrtákem, vrtačkou), šroubovat (šroubovákem, šroubem) aj.

PŘEHLED SLOVES

Nutnost vyjádřit explicitně implikovaný instrument v instrumentálu je dána několika předpoklady, které musí sloveso splňovat. Čím více je sloveso významově etablované, tím menší je nutnost explicitního vyjádření. Naopak čím menší je míra využití daného slovesa (jedná se zejména o činnosti úzce profesně zaměřené), tím nutnost explicitního vyjádření stoupá. V námi sledovaných případech se tento jev projevil zejména ve významových okruzích týkajících se

specifické lidské činnosti (konkrétní pracovní postupy). Jedná se zejména o specializovanou pracovní činnost, ke které je třeba specifických nástrojů. V následujícím dělení jsme jako první zařadili slovesa, u nichž jsme zjistili dvojí implikaci.

Hoblovat: Výraz hoblovat má implikované dva instrumenty. První je známější, jedná se o hoblík, předmět užívaný k opracování dřeva. Hoblovat starým hoblíkem, hoblíkem po dědečkovi. Druhý implikovaný instrument je již záležitostí úzce specifickou pro truhlářské povolání. Jedná se o hoblovku⁴, která se používá pro opracování dřevěných prken (hoblovat prkna starou hoblovkou).

Lakovat: Významový rozsah struktury slovesa lakovat je velmi omezený, v podstatě se jedná výhradně o nanášení laku na nějakou plochu. Takto úzce vymezený význam ovšem nemůže vyhovovat ekonomizačním principům jazyka. Proto zde došlo s přihlédnutím k charakteru laku k rozšíření významu. Lak má obvykle nějakou barvu, proto výraz barva častokrát nahrazuje slovo lak. Tímto se docílí rozšíření množiny výrazových prostředků jazyka a potlačí se možnost vyjádření výrazu lak na minimum, což výrazně zvyšuje stylistickou hodnotu výpovědi. V ČNK jsme se nejčastěji setkali právě se spojením lakovat barvou. Dalo by se také předpokládat, že se jedná o úsporné vyjádření, jakési stažení, původního lakovat lakem modré barvy. Vozy se obvykle lakují až šesti vrstvami. Pokud přisuzujeme laku nějakou barvu, jedná se okolnostní určení (lakovat modrým lakem – na modro).

Šroubovat: Šroubovat lze šroubovákem (jakožto nástrojem), ale také šroubem samotným (ve významu otáčet jím). V ČNK jsme se setkali s vyjádřením šroubovat velkými šrouby.

Následující slovesa mají pouze jeden implikovaný slovtvorně příbuzný instrument

Lepit: Významové rozpětí slovesa lepit je značně široké. Ve smyslu pevně přilnout nemusí být zprostředkující složkou pouze lepidlo, ale může jí být jakákoli jiná lepivá látka (košile se mu lepí na záda potem). Nelze říci, že by se v takovém případě jednalo o nepravý instrument, neboť význam slovesa je již značně odlišný. Podstatou sdělení se stává vyjádření nepříjemného stavu zpocení. Slovtvorně implikovaný objekt nemusí být jediným implikovaným instrumentem, jenž se váže na dané sloveso. Vezmeme-li výraz lepidlo jako hyperonymum, nalezneme k němu skupinu hyponym, jejichž pojmenování jsou založena na terminologické bázi. Mohli bychom tuto množinu označit také za množinu prvků s rysem absolutní synonymie vzhledem k implikovanému slovtvorně příbuznému objektu, avšak specifčnost obsažených jednotek a jejich společný rys vycházející z odborného názvosloví ji činí samostatnou a podřízenou základnímu výrazu (lepidlo – polyvinylchlorid, dextrin aj.). Soudíme tak podle toho, že synonymní nahrazení je možné pouze jen jedním směrem (lepidlo → PVC, kliš atd.). Styroblok se lepí speciálními stavebními lepidly.

Mydlit: Jednoznačným implikovaným instrumentem slovesa mydlit je mýdlo. Jeho charakteristika může být velmi rozmanitá, proto můžeme říci, že explicitní vyjádření je vždy podmíněno konkrétním jedním typem. Mýdlo může být charakterizováno svou konzistencí (Mydlím se tekutým mýdlem.) případně vůní, barvou atd. (růžové mýdlo, ovocné mýdlo aj.).

4 Hoblovka: točivý elektrický stroj poháněný elektromotorem.

Žehlit: Výraz žehlit patří mezi slovesa, u nichž je implikovaný instrument do té míry specifickým předmětem, že explicitní vyjádření instrumentu je omezené na definovatelné případy. Nejčastěji se setkáme s vyjádřením, které je podmíněno nutností užít atributivní určení instrumentu. Realizace je tedy nutná k tomu, abychom přesně popsali nástroj (v našem případě žehličku). Atributivní určení se může vztahovat k vlastnostem konkrétního jednoho přístroje (Rozbitou žehličkou žehlit nelze.), ale může se také vztahovat k větší množině charakterizované typickým znakem (Žehlí prádlo profi parní žehličkou.). Nejasnost může způsobit ustálené slovní spojení napařovací žehlička. Jedná se o specifikaci tak úzkou, že přímo označuje okolnost, za jaké se děj odehrává (Žehlí prádlo napařovací žehličkou. tj. žehlí prádlo tak, že ho napařuje).

Do skupiny sloves, u nichž k explicitnímu vyjádření implikovaného instrumentu spíše nedochází, jsme zařadili ta slovesa, která jsou specifická tím, že ve své sémantické struktuře mají implikovaný instrument, avšak ten se obvykle nevyjadřuje, případně je frekvence jeho vyjádření velmi řídká. Obecně lze říci, že se jedná o slovesa, jejichž implikovaný instrument je do té míry specifický, že ho nelze dále rozvíjet atributivním určením. Dále se jedná o slovesa utvořená od přejatých substantiv. V tomto případě zůstává instrument velmi konkrétním a specifikace je možná jen ve velmi omezených případech.

Skupina sloves odvozených od přejatých substantiv

Luxovat: Sloveso luxovat vzniklo z firemního názvu určitého typu vysavače, jenž nesl název LUX, apelativizací. Nemělo by se tedy stávat, abychom se setkali se slovním spojením luxovat luxem ETA. Mohli bychom se ale setkat s atributivními doplněními, která upřesňují vlastnosti luxu (luxovat červeným luxem; luxovat starým luxem aj.). Dalo by se ovšem říci, že uvedené příklady jsou pouze hypotetické, neboť užití slovesa luxovat s jeho vyjádřeným implikovaným instrumentem je nepravděpodobné. Soudíme tak podle toho, že by v takovém případě vedle sebe stála dvě slova slovtvorně příbuzná a obě pocházející z přejatého základu. Uživatelé jazyka se takovýmto spojením přirozeně brání. Můžeme tak usuzovat z toho, že sloveso luxovat má v češtině ekvivalent, a tím je vysávat. Sloveso vysávat (ve významu odstraňovat špínu z podlah) má také vlastní implikovaný instrument (vysavač). Snaha jazyka nestavět vedle sebe sloveso luxovat a jeho implikovaný instrument lux se projevuje křížením vazeb. Užijeme-li sloveso luxovat a potřebujeme-li zdůraznit nějakou specifickou vlastnost luxu (vyjádřit jej explicitně) užijeme výrazu vysavač (Luxoval vysavačem značky ETA.).

Skupina sloves se specifickým instrumentem

Zmizíkovat: Mazat text pomocí zmizíku je sémantickou podstatou slovesa zmizíkovat. Sloveso je odvozeno od názvu konkrétního předmětu činnosti, jehož charakteristika je velice konkrétní a další rozvíjení (formou určení vlastností apod.) je tedy velmi omezené.

Odvozování sloves pomocí předpon je nejproduktivnějším způsobem tvoření sloves⁵, spadá do onomaziologické kategorie mutační. Odvozování pomocí předpon nemění mluvnické významy slovesa s výjimkou kategorie vidu, jejíž postavení je v rámci mluvnických kategorií specifické. Spolu se změnou vidu dochází také často ke změně vazby slovesa, což se pro-

5 Petr, J. a kol.: *Mluvnice češtiny I*. Academia, Praha 1986, s. 387.

mítne do nutnosti (možnosti) vyjádření implikovaného instrumentu explicitně. V závislosti na užitém slovtvorném morfému (prefixu) se pak potřeba vyjádřit implikovaný instrument spíše snižuje. Původní význam slovesa je posunut od pozornosti směřované na implikovaný instrument připojením prefixu, jenž má sám o osobě určitou sdělnou hodnotu, která ve spojení s původním slovesem vytvoří nový významový celek, jehož sémantická podstata udává slovesu příznak místní, časový, způsobu či hodnocení děje, který výrazně upravuje sémantickou strukturu nového slovesa (vrtat – přivrtat). Dalo by se tedy říci, že implicitní instrument je v sémantické struktuře upozaděn a do popředí se dostávají významy okolnostní. Explicitní vyjádření instrumentu se řídí stejnými pravidly jako v případě sloves neodvozených.

V množině odvozených sloves existují ale zvláštní případy, jejichž základní tvar (slovtvorný základ) se neužívá (není lexikalizovaný). Implikovaný instrument se u nich obvykle nevyjadřuje (viz výše přemostit).

ZÁVĚR

Analýzou získaných dat z pohledu sémantického, syntaktického a lexikálního jsme došli k závěru, že možnost explicitního vyjádření implikovaného instrumentu je závislá na široké síti jazykových i mimojazykových vztahů. Na základě identifikace specifických vlastností vybraných slovesných predikátů jsme utvořili několik skupin, jež vykazují podobné funkční vlastnosti, a naše tvrzení jsme ověřili formou vyhledání příkladů v ČNK, která mimo jiné potvrdila velkou míru závislosti na individuálním projevu produktora a spojitost s kontextem sdělení. Využití explicitně vyjádřených implikovaných instrumentů je ve velké míře závislé na subjektivním pojetí produktora, jenž ovšem nemusí vždy tvořit správné výpovědi (viz pilovat pilou). Odraz každého individuálního zásahu ovšem obohacuje vzhledem ke specifčnosti zkoumané problematiky českou slovní zásobu, a tak přispívá tato skupina slovesných predikátů k aktualizaci jazyka.

LITERATURA

- Běličová, H.: Sémantická struktura situace versus valenční pole predikátu (K problému participantů implikovaných sémantikou predikátu). *Slavia*, 59, 1990, s. 113–121.
 Petr, J. a kol.: *Mluvnice češtiny I*. Academia, Praha 1986.
 Svozilová, N. – Prouzová, H. – Jirsová, A.: *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves*. Academia, Praha 1997.
 Uličný, O.: *Instrumentál v struktuře české věty*. Karolinum, Praha 2000.

ZDROJE

- Český národní korpus – SYN2005. Ústav českého národního korpusu FFUK, Praha, 2005;
 Dostupné z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.

*Katedra českého jazyka
 Pedagogická fakulta
 Univerzita Karlova v Praze
 <renata.x@centrum.cz>*

K VALENCI U ANALYTICKÝCH VERBONOMINÁLNÍCH SPOJENÍ (S PŘÍKLADY ZE STARŠÍ I DNEŠNÍ ČEŠTINY)

FRANTIŠEK MARTÍNEK

1 ÚVODEM: K AVNS A VALENCI

Text se zabývá valencí analytických verbonominálních spojení (AVNS). Jako AVNS označujeme spojení slovesa majícího velmi obecný (vyprázdněný) lexikální význam (kategoriální sloveso, *Vk*) s abstraktním substantivem – převážně deverbativem, méně často deadjektivem – (*Sa*), např. *mít strach*, *vydat rozkaz*, *diskuse probíhá*,¹ popř. spojení takového slovesa s předložkovou frází obsahující abstraktum, např. *uvést v pokušení*, *dostat se do rozpaků*.² Nejprve uvádíme základní předpoklady zkoumání valence u AVNS s důrazem na diachronní přístup (2). Poté se pouštíme do kritického rozboru údajných valenčních typů AVNS navržených L. Kralčákem³ a formulujeme tezi o kombinovatelnosti valence AVNS na základě valence *Vk* a *Sa* (3). Danou tezi pak ověřujeme na dalších příkladech (4).

Při vymezení valence vycházíme ze staršího článku F. Daneše⁴ a valenční doplnění dělíme na obligatorní, fakultativní a potenciální. Soustředíme se na obligatorní a potenciální doplnění AVNS v konfrontaci s těmito doplněními u plnovýznamových sloves synonymních s (celým) AVNS (*rozkázat* kontra *vydat rozkaz*)⁵ a u plnovýznamových sloves „homonymních“ s příslušným funkčním slovesem (*provést turisty skalami* kontra *provést svůj úmysl*).⁶ Okrajově se zmiňujeme o doplněních fakultativních.

2 PŘEDPOKLADY VÝZKUMU

V této části článku přibližujeme tři základní problémové okruhy vztahující se k AVNS a jejich valenci: otázky oslabení původního lexikálního významu slovesa na tzv. obecný (kate-

1 U substantiv s přejatými slovními základy nemusí platit podmínka, že vznikla uvedeným slovotvorným postupem.

2 V tomto textu se zabýváme pouze tzv. vnější valencí AVNS, ne jejich tzv. valencí vnitřní, tedy syntaktickým vztahem mezi slovesem a abstraktem. K vnitřní a vnější valenci AVNS srov. Kralčák, L.: *Analytické verbo-nominální spojení v slovenčine: Synchronno-diachronny pohľad*. Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2005, s. 175.

3 Kralčák, L.: *Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine: Synchronno-diachronny pohľad*. Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2005, s. 84n.

4 Daneš, F.: Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní. In: *Miscellanea Linguistica*. Profil, Ostrava 1971, s. 131–138.

5 Plnovýznamové sloveso synonymní s AVNS je často bráno za východisko multiverbizace, ale to je zjednodušující představa, protože ne všechna AVNS mají odpovídající plnovýznamové sloveso (a pochopitelně to platí také naopak).

6 Pojmové rozlišení *synonymní* – *homonymní* zde navíc odráží pevnou pozici synonymie v jazykovém systému a nesyستمovost, náhodnost homonymie. Tak bývá u (kvazi)synonymních dvojic jako *rozkázat* – *vydat rozkaz* popisován uvedený systémový proces multiverbizace. U zde prezentované homonymie může naproti tomu jít o náhodný vztah mezi odlišnými lexikálními významy příslušného slovesa.

goriální) význam (2.1), odlišnosti valenčních rámců AVNS a plnovýznamových sloves (2.2) a statusu některých slovesných doplnění (2.3). Kromě toho se zmiňujeme o problematičnosti zkoumání valence AVNS ve starší češtině (2.4).

2.1 VÝZNAMOVÉ OSLABENÍ SLOVESA

V AVNS dochází k oslabení (vyprázdnění, setření) lexikálního významu slovesa až na obecný význam, jako je např. stav, změna stavu, způsobení změny stavu. Kdyby bylo možné slovesa s oslabeným lexikálním významem jednoznačně vymezit, tedy kdybychom mohli vydělit zvláštní třídu *Vk*, sloves kategoriálních (funkčních, formálních ap.), podobně jako máme slovesa pomocná, modální ap., bylo by vymezení AVNS snadné. Předpokládalo by to specifické syntaktické vlastnosti *Vk* a imaginární škála procesu gramatikalizace slovesa by pak vypadala takto: plnovýznamové sloveso → funkční sloveso → modální sloveso → pomocné sloveso → částice → přípona.⁷

Vymezení kategoriálních sloves je však diskutabilní nejen z pohledu syntaxe, ale i lexikologie. Těžko přesně vést hranici mezi „homonymním“ slovesem plnovýznamovým a kategoriálním; zvlášť obtížné je to např. u sloves pohybu jako *přijít*⁸ a podobných, např. stč. *poslati na někoho smrt*, nebo u *verb dicendi*, jako ve spojení *vyhlásiti válku*. Proto nemůže být oslabení slovesného významu podstatným kritériem, zda u příslušného spojení jde, nebo nejde o AVNS. Můžeme se bavit o tendencích: jednak ke gramatikalizaci slovesa, jednak, komplementárně k ní, k lexikalizaci celého spojení.⁹

Jen málo sloves má tak vyprázdněný význam, že se vyskytují výlučně ve spojení s abstraktními substantivy v AVNS. F. Čermák uvádí *nabýt*, *splnit* a *kout*,¹⁰ přičemž ani jedno z nich nepatří mezi typická *Vk*. Např. spojení se slovesem *kout* (Čermák uvádí *kout plány*, *pikle*, *zradu*, *pomstu*) bychom spíše zařadili mezi (pevné) frazémy než mezi AVNS. Jak píše Čermák dále (t.), v jednom ze svých významů je pouze kategoriální např. sloveso *provést* (srov. příklad v odd. 1). Dodáváme, že synonyma tohoto slovesa *uskutečnit*, *realizovat* a *vykonat* se také vyskytují pouze ve spojení s abstrakty.

7 K uvedené škále srov. Butt, M.: The Light Verb Jungle. *Paper at Workshop on Multi-Verb Constructions*, Trondheim 2003. Dostupné z WWW: <<http://pan.hf.ntnu.no/tross/Butt.pdf>>, s. 13, a Winhart, H.: *Funktionsverbgefüge im Deutschen. Zur Verbindung von Verben und Nominalisierungen*, Tübingen 2005. Dostupné z WWW: <<http://deposit.d-nb.de/cgi-bin/dokserv?idn=974495387>>, s. 60. Butt(ová) cituje klasickou práci Paula J. Hoppera a Elisabeth C. Traugott(ové) *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, s. 108, a zkoumá, zda jde u kategoriálních sloves (*light verbs*, *vector verbs*) o potenciální stádium v procesu gramatikalizace. Srov. také Cinková, S.: A Contrastive Lexical Description of Basic Verbs. Examples from Swedish and Czech. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, Nr. 92, 2009, s. 27.

8 Srov. oddíl nazvaný „Abgrenzungsschwierigkeiten und fließende Übergänge“ v práci J. Taa, kde se zabývá střhn. slovesem *komen*: Tao, J.: *Mittelhochdeutsche Funktionsverbgefüge. Materialsammlung, Abgrenzung und Darstellung ausgewählter Aspekte*. Niemeyer, Tübingen 1997, cit. s. 26–33.

9 K tomu srov. Macháčková, E.: Analytické predikáty. Substantivní názvy dějů a statických situací ve spojení s funkčními slovesy. *Jazykovědné aktuality*, 20, 1983, s. 134.

10 Čermák, F.: Viceslovná pojmenování typu verbum – substantivum v češtině (Příspěvek k syntagmatice tzv. abstrakt). *Slovo a slovesnost*, 35, 1974, s. 300.

2.2 SPECIFICKÁ VALENCE AVNS?

U AVNS údajně dochází ke kombinaci valenčních vlastností *Vk* a *Sa*,¹¹ případně také plnovýznamového slovesa synonymního s příslušným AVNS.¹² Přitom se valenční rámec substantiva buď shoduje s rámcem slovesa (či adjektiva), z něhož bylo substantivum odvozeno, nebo se naopak mění. Vazba se zpravidla shoduje u předložkového předmětu; je-li u slovesa bezpředložkový předmět v akuzativu, vyžaduje substantivum genitiv (*rokovat o něčem – rokování o něčem; přehlédnout něco – přehlédnutí něčeho* proti posunutému, zcela lexikalizovanému *přehled o něčem*).¹³

Od úvah o kombinaci valenčních vlastností není daleko k tvrzení, že centrem valence u AVNS není sloveso, ale *Sa*, podobně jako je *Sa* významovým centrem spojení. Častý je však také názor, že centrem valence je celé spojení a AVNS mají vlastní, specifickou valenci.¹⁴ Pokud bychom akceptovali samostatný valenční rámec AVNS,¹⁵ museli bychom vysvětlit posun abstrakta do centra valence. Podobně jako možnost oddělit funkční slovesa od plnovýznamových (2.1) by to však bylo průkazné kritérium pro vymezení AVNS. – V dalším textu tuto lákavou představu zpochybňíme.

2.3 ZMĚNA STATUSU NĚKTERÝCH SLOVESNÝCH DOPLNĚNÍ

Pozorujme věty *Soud potrestal pachatele za krádež pokutou* a *Soud udělil pachateli za krádež peněžitý trest*. V první větě je předmět *pachatele* obligatorním doplněním plnovýznamového slovesa, zatímco ve druhé větě je slovo *pachatel*¹⁶ doplněním potenciálním: u slovesa *potrestat*

11 K valenci abstraktních substantiv odkazuje referát Martina Beneše rovněž přednesený na 11. setkání mladých lingvistů. Beneš upozornil mj. na dvojí možné – subjektové a objektové – čtení jejich valenčních doplnění, srov. spojení *kritika polského delegáta*.

12 Srov. tvrzení L. Kralčáka analyzovaná v odd. 3.1.

13 Další změny ve valenci substantiv viz bod 2.1.2 (iii) na s. 7 ve studii V. Kolářové: Valency of deverbal nouns in Czech. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, Nr. 86, 2006, s. 5–19; na s. 17 vypisuje též autorka změny v povrchovém vyjádření participantů. K valenci substantiv, zejm. deverbativ, viz také Panevová, J.: Poznámky k valenci podstatných jmen. In: Hladká, Z. – P. Karlík, P. (eds.): *Čeština – univerzálie a specifika* 2. Masarykova univerzita, Brno 2000, s. 173–180, zvl. odd. 3.2 na s. 178–179. Změně adverbálního akuzativu nebo genitivu na adnominální dativ se věnuje Kolářová, V.: Valence deverbálních substantiv: některé specifické posuny v povrchových realizacích participantů. In: Karlík, P. (ed.): *Korpus jako zdroj dat o češtině*. Masarykova univerzita, Brno 2004, s. 113–125. – Srov. také zde odd. 3.1.

14 Srov. Helbigovo tvrzení, že *Sa* je „ein wesentlicher Valenzträger im Satz. Weitere Objekte und Adverbialien im Satz hängen nicht direkt vom FV [= *Vk*], sondern vom SF [= *Sa*] und erst über dieses SF von der Gesamtheit der FVG [= Funktionsverbgefüge, přibližný ekvivalent AVNS] ab“ Helbig, G.: Probleme der Beschreibung von Funktionsverbgefügen im Deutschen. In: *Studien zur deutschen Syntax*, Bd. 2. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig 1984, s. 172. K tomu srov. polemickou repliku van Pottelbergeho na s. 49–50 jeho práce, včleňující se do autorova odmítnutí názoru, že AVNS mají vlastní, specifickou valenci: van Pottelberge, J.: *Verbonominale Konstruktionen, Funktionsverbgefüge: vom Sinn und Unsinn eines Untersuchungsgegenstandes*. Winter, Heidelberg 2001. Literaturu k valenci verbonominálních spojení resumuje E. Ahmed. Píše, že „die FVG verfügt [sic!] als syntaktisch-semantische Einheit über eine eigene Valenz“, a ztotožňuje se s názorem, že funkční (tj. kategoriální) sloveso má menší počet doplnění než homonymní sloveso plnovýznamové (Ahmed, E.: *Die Nominalisierungsverbgefüge und die prädikativen Verbgefüge. Eine Untersuchung zur Abgrenzungsproblematik der Funktionsverbgefüge gegenüber verwandten Konstruktionen im Deutschen*. Ars Una, Neuried 2000, s. 130). Zdá se nám logičtější prostě konstatovat, že jedno místo ve valenčním rámci kategoriálního slovesa obsazuje *Sa*.

15 V souladu s Kralčákem, L.: *Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine: Synchrónno-diachrónny pohľad*. Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2005, srov. jeho závěry na s. 88.

16 K větňečlenské platnosti větňeho členu závislého na AVNS srov. Helbig, G.: Probleme der Beschreibung von Funktionsverbgefügen im Deutschen. In: *Studien zur deutschen Syntax*, Bd. 2. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig 1984, s. 181n.; autor dospívá k názoru, že jeho větňečlenská platnost je mezi předmětem AVNS a přívlastkem *Sa*

s valenčním rámcem *někoho (za něco) (něčím)* zní „minimální věta“ *Soud potrestal pachatele*; u VNS *udělit (někomu) (jaký) trest (za něco)* je „minimální věta“ pouze *Soud udělil trest* a není nutné vyjádřit, komu, jedná se o tzv. kontextovou elipsu. Obligatorní slovesná doplnění se tedy u AVNS stávají potenciálními a není je nutné v povrchové struktuře věty vyjadřovat. Právě ve schopnosti nevyjadřovat „na povrchu“ některé členy větné struktury, jež se ve větě s plnovýznamovým slovesem obligatorně vyjadřují, spočívá důležitý komunikační přínos AVNS – rozšíření škály vyjadřovacích prostředků.¹⁷

2.4 PRÁCE SE STARŠÍ ČEŠTINOU

Zkoumat valenci ve starších fázích češtiny je obtížnější než v češtině dnešní, protože zpravidla chybějí nejen vyčerpávající lexikografické a gramatické popisy dobového stavu jazyka a v některých případech také dostatečný počet primárních jazykových dokladů, ale především povědomí a intuice uživatele mateřského jazyka.

Ani při zkoumání AVNS v dnešní češtině se nebráníme diachronnímu srovnávání a hledání odpovědi na příslušné otázky v dřívějších fázích češtiny. Současné jevy vysvětlujeme také jako důsledky kontinuálního vývoje, mj. také proto, že předpokládáme určité diachronní povědomí u uživatelů jazyka (např. povědomí o archaismech, dialektech ap.). Řadu současných jevů, např. změn ve slovní zásobě, je jistě možné synchronně vysvětlit jako významový přenos či posun apod. – a taky tak obvykle vysvětlovány bývají –, ale přesto se domníváme, že diachronní srovnání může být v některých případech užitečné (srov. zde 4. odd.).

AVNS chápeme v diachronním zkoumání jako otevřenou kategorii bez ostrých hranic,¹⁸ a proto k nim nezahrnujeme pouze nepochybná spojení *Vk – Sa* v akuzativu nebo *Vk + předložka + Sa*, ale také řadu přechodných případů, např. spojení *Sa* v nominativu – *Vk* nebo spojení, v nichž může být kategoriálnost slovesa předmětem diskusí. Právě na takových případech jsou totiž nejlépe vidět vývojové procesy, které v oblasti AVNS probíhají.¹⁹

(„Zwischenstellung“, s. 182), přičemž argumentem proti možnosti, že jde o přívlastek *Sa*, je permutační kritérium: větný člen závislý na AVNS může stát na různých místech ve větě.

17 Srov. např. Helbig, G.: Probleme der Beschreibung von Funktionsverbgefügen im Deutschen. In: *Studien zur deutschen Syntax*, Bd. 2. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig 1984, s. 176n., a Panevová, J.: Poznámky k valenci podstatných jmen. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (eds.): *Čeština – univerzália a specifika 2*. Masarykova univerzita, Brno 2000, s. 174.

18 Srov. lapidární formulaci, že kategoriálnost musíme vnímat jako škálu, ne jako homogenní třídu a že některá užití sloves jsou „lehčí“ než jiná. Tuto formulaci cituje S. Cinková v A Contrastive Lexical Description of Basic Verbs. Examples from Swedish and Czech. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, Nr. 92, 2009, s. 27 podle P. Hankse, A. Urbschat(ové) a E. Gehweiler(ové): German Light Verb Constructions in Corpora and Dictionaries. *International Journal of Lexicography – Special Issue: Corpus-Based Studies of German Idioms and Light Verbs*, 19, 4, 2006, s. 441.

19 Důležitým argumentem pro široké pojetí AVNS v češtině je skutečnost, že je pro ni ve srovnání např. s němčinou k dispozici méně formálních kritérií k vymezení AVNS (srov. jen důsledky užití členu v němčině pro vymezení těchto spojení; viz např. formální kritéria u Helbiga, G.: Probleme der Beschreibung von Funktionsverbgefügen im Deutschen. In: *Studien zur deutschen Syntax*, Bd. 2. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig 1984, s. 168–173). – Srov.: „all syntactic tests for defining light verbs and light verb constructions are language-specific“, Cinková, S.: A Contrastive Lexical Description of Basic Verbs. Examples from Swedish and Czech. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, Nr. 92, 2009, s. 27 – jde o parafrázi tvrzení M. Butt(ové) z textu *The Light Verb Jungle. Paper at Workshop on Multi-Verb Constructions*, Trondheim 2003. Dostupné z WWW: <<http://pan.hf.ntnu.no/tross/Butt.pdf>>, s. 24.

3 VZNIK VALENČNÍCH RÁMCŮ AVNS

Na základě kritického rozboru textu o vzniku valenčních rámců AVNS se pokusíme rozhodnout, zda lze u AVNS hovořit o vlastní, specifické valenci, nebo zda je jejich valence dána pouze kombinací valence *Vk* a *Sa*.

3.1 ROZBOR PŘÍKLADŮ Z KRALČÁKOVA TŘÍDĚNÍ

Jako východisko pro zkoumání původu valenčních rámců nám poslouží odpovídající pasáž z Kralčákovy práce,²⁰ v níž jsou odlišeny čtyři typy valence AVNS. Popisuje se pouze pravá valence, tedy ne subjektivní, a toho se zde budeme držet.²¹

Původ valenčních struktur je v práci vysvětlen následujícími způsoby:

a) Valence AVNS odpovídá valenci **funkčního slovesa**: *zahrnout někoho výčitkami* (*Vk*, předmět v akuzativu, *Sa* v instrumentálu). – Můžeme doplnit, že model odpovídá volným spojení s nekategoriálním slovesem, srov. např. *zahrnout jámu pískem*. Kralčák se tedy soustředí na valenci *Vk* a přehlíží potenciální valenční doplnění (*výčitky*) *za něco/pro něco/kvůli něčemu*.

b) Valence AVNS odpovídá valenci **slovesa synonymního s AVNS**: *vést rokování o něčem* (*Vk*, *Sa* v akuzativu, předložkový předmět). – Zde je nutné upozornit na následující nesrovnalost: na rozdíl od a) zde Kralčák popisuje valenci celého AVNS, ne pouze valenci *Vk*, popř. s ním homonymního plnovýznamového slovesa. A ještě ve srovnání s příkladem následujícím, c): Kralčák zde naráží na valenční rámec slovesa *rokovat* (slov. *rokovat*), který se však shoduje s valenčním rámcem slovesného abstrakta *rokování* (zde i v následujícím bodě srov. 2.2).

c) Valence AVNS odpovídá valenci **deverbativa**, srov. *vykonat úpravu něčeho*: *Vf*, předmět v akuzativu, předmět v genitivu – vztaženo k AVNS, podle tradiční větné analýzy by se jednalo o neshodný přívlastek k abstraktu *úprava*. Větný člen závislý na AVNS zde stojí v genitivu a ne v akuzativu, jak by tomu bylo u synonymního plnovýznamového slovesa *upravit*. – Kralčák zde opět popisuje, stejně jako u b), valenci celého AVNS a radikálně přitom odděluje dva velmi podobné typy závislého větného členu: adverbální a adnominální pád – v příkladu c) se oba liší – ve srovnání s totožnou předložkovou frází v příkladu b).

d) Valence AVNS je **kombinovaná**: *poskytnout někomu ochranu před něčím* (*Vf*, předmět v dativu, *Sa* v akuzativu, předložkový předmět – vztaženo k AVNS, podle tradiční větné analýzy by se jednalo o neshodný přívlastek k abstraktu *ochrana*; srov. 2.3)

Shrňme tedy, že Kralčák zanedbává potenciální valenční doplnění: u bodu a) *za něco / pro něco / kvůli něčemu* apod.; u bodu b) *s někým*. U a) mluví o valenci funkčního slovesa, v dalších případech naopak o valenci celého AVNS. Příklady b) a c) jsou typově téměř identické.

Výše popsané nesrovnalosti v Kralčákově analýze prokazují, že je nutné hledat jiný model popisu valence AVNS. Kromě toho k přesvědčivosti a přehlednosti celé analýzy nepřispívá, že směšuje zcela rozdílné morfologické typy AVNS a vybírá ne zrovna reprezentativní příklady. Výsledky analýzy by se také daly relativizovat poukázáním na skutečnost, že pro mnoho *Vk* je u homonymních plnovýznamových sloves k dispozici několik různých valenčních rámců, odpovídajících jednotlivým významům příslušných sloves (srov. také odd. 4).

20 Kralčák, L.: *Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine: Synchronno-diachrónny pohľad*. Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2005, cit. s. 84n. Kralčákovy slovenské příklady byly převedeny do češtiny a v jednom případě doplněny o chybějící valenční člen.

21 Dále se v tomto oddíle nebudeme zabývat spojeními *Sa* v nominativu – *Vk*, stejně jako Kralčák ve své práci.

3.2 PROZATIMNÍ VÝSLEDKY

Z analýzy vyplývá, že valenci AVNS lze vždy popsat jako kombinaci valence *V_k* (resp. homonymního plnovýznamového slovesa) a valence *S_a*: Valenční rámec *poskytnout komu [co]* rozepíšeme jako *poskytnout komu [ochranu před čím]*. Pravděpodobně je vhodnější psát valenční doplnění k tomu členu AVNS, ke kterému se bezprostředně váže, tedy raději *poskytnout komu ochranu před čím* než *poskytnout ochranu komu před čím*, a brát tím také ohled na různou pevnost valenčních vztahů.

Viděli jsme, že dochází k různým kombinacím možností, které poskytuje valence slovesa a substantiva, aniž by tyto kombinace bylo možné přesněji charakterizovat, a proto není podle nás opodstatněné hovořit o specifické valenci AVNS.

Toto pozorování je ještě nutné doplnit o následující zjištění: Do analýzy valence AVNS je jistě nutno zahrnout valenci kategoriálního slovesa, jež je jeho součástí a prošlo procesem „sémantického vyprázdnění“, takže jej zde označujeme jako homonymní se stejně znějícím slovesem plnovýznamovým, avšak ne již valenci slovesa synonymního s celým AVNS, protože toto sloveso nemá na valenci celého spojení významný vliv.

Otázkou pro další výzkum zůstává, zda je při popisu vztahu AVNS a ostatních větných členů vhodné zůstat u valenční teorie, nebo se poohlédnout po jiném teoretickém rámci, např. Fourquetově teorii konexí, jak ji představil van Pottelberge:²² jednalo by se ve druhém případě o přijatelné řešení, nebo pouze o odsunutí problému?²³

4 JEŠTĚ JEDNOU K SAMOSTATNÉ VALENCI AVNS

V češtině si zpravidla odpovídá valenční rámec kategoriálního slovesa a „homonymního“ plnovýznamového slovesa,²⁴ což je mj. důvod, proč není možné formálně vymezit třídu kategoriálních sloves (viz výše).

4.1 PŘÍKLADY ZDÁNLIVÉ ZMĚNY VALENČNÍHO RÁMCE *V_k*²⁵

F. Čermák píše, že „se projevuje někdy snaha o morfologické rozlišení obou funkcí“ – rozumí se rozlišení plnovýznamového a kategoriálního slovesa pomocí jejich valenčních rámců.²⁶ Z jeho příkladů vybíráme *založit co* (akuz.) *někam* a *založit co* (akuz.) *na čem* (lok.), např. *založit plán na nápadu*. Najde se však řada protipříkladů, abychom mohli o morfologických rozlišeních hovořit pouze jako o převažujících tendencích, popř. hledat jiná kritéria dělení, např. lexikální význam slovesa: máme nejen *založit plán na nápadu* a *založit oheň na ohništi* (spojení

22 van Pottelberge, Jeroen: *Verbonominale Konstruktionen, Funktionsverbgefüge: vom Sinn und Unsinn eines Untersuchungsgegenstandes*. Winter, Heidelberg 2001, s. 27–36.

23 Stejně jako při dalších dílčích sporech týkajících se AVNS (např. gramatikalizace kategoriálního slovesa či celého spojení) je zde však nutné pečlivě rozlišovat, kdy se jedná o střet dvou koncepcí, a kdy naopak jde o hádku o různé pojmy, které mají přibližně stejný obsah.

24 O tom, že nejde o tak samozřejmou skutečnost, jak by se snad mohlo zdát, svědčí práce J. Grimshaw – Mester, A.: *Light Verbs and θ -Marking*. *Linguistic Inquiry*, 19, 1988, s. 229, pojednávající o značení argumentů v japonštině („case-marking system“), díky němuž jsou odlišnosti valenčních rámců homonymního plnovýznamového a kategoriálního slovesa viditelné i v povrchové struktuře.

25 V tomto oddíle rozšiřujeme poznatky uvedené v diplomové práci: Martínek, F.: *Analytická verbonominální spojení v Hájkově Kronice české (1541)*. Nепublikovaná magisterská diplomová práce, FF UK, Praha 2008, s. 20, zvl. pozn. 27.

26 Čermák, F.: *Víceslovná pojmenování typu verbum – substantivum v češtině* (Příspěvek k syntagmatice tzv. abs-trakt). *Slovo a slovesnost*, 35, 1974, s. 300.

založit oheň/požár klasifikujeme jako periferní AVNS), v nichž se liší typ předložkového doplnění (první je obligatorní, druhé potenciální), ale také dostatek spojení s konkréty, v nichž jsou využita totožná morfologická a syntaktická schémata, a přitom jednoznačně nejde o AVNS: jednak *založit vesnici na zelené louce / na místě vysušeného rybníka* apod., jednak *založit boty na skříni* ‚zapomenout‘ (s lokálem) vedle *založit boty na skříň* ‚položit‘ (s akuzativem), případně ještě *založil jsem kamarádovi na ulici stovku* (vedle *založil jsem kamaráda stovkou*) s periferním významem ‚půjčil peníze‘.

Vhodnější než analyzovaný sporný Čermákův příklad jsou na první pohled příklady Bečkovy:²⁷

- *těšit se něčí přízní* (dativ) – *těšit se nač / z čeho* (předložková fráze);
- *dojít odplaty* (genitiv) – *dojít do města* (předložková fráze);²⁸
- *propadnout zoufalství* (dativ) – *propadnout roštem* (instrumentál);
- *stihla ho rána* (akuzativ + nominativ) – *stihl vlak* (akuzativ);

Také u těchto příkladů však najdeme jednoznačné argumenty proti změnám valenčního rámce u AVNS oproti valenčnímu rámci homonymního plnovýznamového slovesa a valenčnímu rámci abstrakta: vedle novočeského spojení *dojít do města* najdeme také archaickou vazbu s genitivem *dojiti města*; vedle *propadnout zoufalství* existuje spojení *propadnout státu* (*Peníze propadly státu*), jež vychází z obdobné metafor.

4.2 PROZATIMNÍ VÝSLEDKY

Vznik AVNS není třeba vysvětlovat změnou valenčního rámce plnovýznamového slovesa, ale preferencemi v tzv. lexikálním obsazení jednotlivých pozic.²⁹ Jednotlivá užití se upevňují a vyhraňují (viz příklady výše), ale jde pouze o tendence, a proto je přiměřené je popisovat pomocí pojmů jako kolokabilita nebo lexikální obsazení, a ne jako nově se vytvářející syntaktické vzorce. Kromě toho se potvrdilo, že je účelné zkoumat varianty spojení jak ze současného, tak ze staršího jazyka.

5 ZÁVĚR

V textu jsme respektovali prvotní předpoklady, že AVNS nelze označit za formálně homogenní a ostře vymez(itel)nou třídu jevů a že je velmi obtížné oddělit AVNS od volných spojení na základě formálních kritérií. Dospěli jsme k názoru, že není vhodné mluvit o vlastní, specifické valenci AVNS. Jejich valence je tvořena kombinací valence slovesa a substantiva – nejde o změny v syntaktických vztazích, ale v lexikálním obsazení. Některá doplnění sice vstupují do valenčního pole druhého členu AVNS, ale přitom jde spíše o problém ve školském chápání větných členů: při odlišném slovosledu je stejný výraz jednou neshodným přívlastkem substantiva, podruhé příslovečným určením slovesa (srov. pozn. 16).

Závěry zkoumání shrňme do čtyř bodů:

27 Bečka, J. V.: *Slovník synonym a frazeologismů*. Novinář, Praha 1977, s. 367.

28 K tomuto slovesu srov. Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Academia, Praha 1968, s. 62. Dr. P. Nejedlému děkuji za upozornění, že abstraktnější výrazy odolávají archaizaci více než výrazy konkrétní, proto se *dojít odplaty* používá dodnes, byť je archaické, zatímco *dojiti města* v češtině zaniklo.

29 Za upozornění, že se na první pohled různá spojení mohou lišit jen lexikálním obsazením, děkuji doc. R. Adamovi (ústní sdělení).

a) *Sa* zaplňuje jednu valenční pozici slovesa – ale kvůli tomu není nutné říkat, že v konstrukci *dal Petrovi jablko* má sloveso dvě pravá valenční doplnění, zatímco v *dal Petrovi pokoj* má AVNS *dát pokoj* pravé valenční doplnění jedno (srov. pozn. 14).

b) *Sa* může „do AVNS“ přinést své (svá) valenční doplnění. Skutečnost, že tato doplnění nezávisí na slovesu, však není argumentem pro závěr, že závisí na celém AVNS.

c) Označuje-li valenční doplnění *Vk* i *Sa* tutéž entitu (tj. jedno označované), dojde k jejich „sloučení“. Je možné formulovat pravidla, jak se mění formální stránka doplnění (srov. odd. 2.2, především pozn. 13).

d) Stejně jako na začátku článku zůstává otázka, jak pojímat a znázorňovat ve valenčním schématu vztah mezi oběma komponenty AVNS, který je intuitivně bližší než jejich vztah k dalším větným členům, abychom popsali jazykový systém co nejpřesněji.

Text vznikl v rámci doktorandského grantu č. 16 809 *Lingvistická analýza českých humanistických textů* uděleného Grantovou agenturou Univerzity Karlovy.

LITERATURA

- Ahmed, E.: *Die Nominalisierungsverbgefüge und die prädikativen Verbgefüge. Eine Untersuchung zur Abgrenzungsproblematik der Funktionsverbgefüge gegenüber verwandten Konstruktionen im Deutschen*. Ars Una, Neuried 2000.
- Bečka, J. V.: *Slovník synonym a frazeologismů*. Novinář, Praha 1977.
- Butt, M.: *The Light Verb Jungle*. Paper at Workshop on Multi-Verb Constructions. Trondheim 2003. Dostupné z WWW: <<http://pan.hf.ntnu.no/tross/Butt.pdf>>.
- Cinková, S.: A Contrastive Lexical Description of Basic Verbs. Examples from Swedish and Czech. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, Nr. 92, 2009, s. 21–61.
- Čermák, F.: Víceslovná pojmenování typu verbum – substantivum v češtině (Příspěvek k syntagmatice tzv. abstrakt). *Slovo a slovesnost*, 35, 1974, s. 287–306.
- Daneš, F.: Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní. In: *Miscellanea Linguistica*. Profil, Ostrava 1971, s. 131–138.
- Grimshaw, J. – Mester, A.: Light Verbs and θ -Marking. *Linguistic Inquiry*, 19, 1988, s. 205–232.
- Helbig, G.: Probleme der Beschreibung von Funktionsverbgefügen im Deutschen. In: *Studien zur deutschen Syntax*, Bd. 2. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig 1984, s. 163–188.
- Kolářová, V.: Valency of deverbial nouns in Czech. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 86, 2006, s. 5–19.
- Kolářová, V.: Valence deverbálních substantiv: některé specifické posuny v povrchových realizacích participantů. In: Karlík, P. (ed.): *Korpus jako zdroj dat o češtině*. Masarykova univerzita, Brno 2004, s. 113–125.
- Kralčák, L.: *Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine: Synchronno-diachronny pohľad*. Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2005.
- Macháček, E.: Analytické predikáty. Substantivní názvy dějů a statických situací ve spojení s funkčními slovesy. *Jazykovědné aktuality*, 20, 1983, s. 122–176.
- Martínek, F.: *Analytická verbonominální spojení v Hájkově Kronice české (1541)*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF UK, Praha 2008.
- Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Academia, Praha 1968.

- Panevová, J.: Poznámky k valenci podstatných jmen. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (eds.): *Čeština – univerzálie a specifika 2*. Masarykova univerzita, Brno 2000, s. 173–180.
- van Pottelberge, Jeroen: *Verbonominale Konstruktionen, Funktionsverbgefüge: vom Sinn und Unsinn eines Untersuchungsgegenstandes*. Winter, Heidelberg 2001.
- Tao, J.: *Mittelhochdeutsche Funktionsverbgefüge. Materialsammlung, Abgrenzung und Darstellung ausgewählter Aspekte*. Niemeyer, Tübingen 1997.
- Winhart, H.: *Funktionsverbgefüge im Deutschen. Zur Verbindung von Verben und Nominalisierungen*. Tübingen 2005. Dostupné z WWW: <<http://deposit.d-nb.de/cgi-bin/dokserv?idn=974495387>>.

Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova
<frantisek.martinek@ff.cuni.cz>

СУБЪЕКТИВНЫЙ ПОРЯДОК СЛОВ В РУССКОМ И ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ

NATALIA PROSOLENKO

Славянские языки, прежде всего русский и чешский, обладая широким набором морфологических средств, характеризуются сравнительно свободным порядком слов, что означает, что за членами предложения не закреплено определенное место. Так, например, сказуемое может стоять как перед подлежащим, так и за ним, определение, которое можно назвать одним из наиболее тесно связанных с определяемым словом членом предложения, способно от него оторваться, некоторые виды обстоятельств и дополнений также могут находиться как перед, так и после слов, с которыми они связаны в смысловом и грамматическом плане. Однако предлоги, союзы и частицы всегда имеют свое определенное место в предложении, при этом и варианты расположения главных частей речи также не бесконечны, хотя и допускают определенную свободу, ограниченную законами конструирования русского или чешского предложения. Вариационные возможности порядка слов используются для выражения контекстуального значения и стилистических оттенков. Размещение членов предложения в зависимости от того, что уже было сказано или вытекает из ситуации, предполагается, обозначается актуальным членением предложения. Данное понятие было разработано в трудах Пражского лингвистического кружка в 30-е годы 20-го века,¹ однако его проблематика активно разрабатывается и в настоящее время в рамках различных теории лингвистической прагматики. Актуальное членение описывает функциональные компоненты повествовательного предложения – тему, т. е. отправную точку сообщения, и рему, т. е. сообщаемую часть. В некоторых теориях функционального членения предложения тема и рема называются, соответственно, топиком (topic) и фокусом (focus), или топиком и комментарием (comment). Матезиус использовал термины исходная точка и ядро высказывания. Так, в предложении *Молодой человек был высок, строен, широкоплеч, на мир смотрел ясными голубыми глазами...* (Б. Акунин) выделяем тему *молодой человек* и рему *был высок, строен, широкоплеч...*, т. е. о молодом человеке сообщается, что он был высок, строен и т. д. Однако в одной из теорий актуального членения – теории коммуникативного динамизма – предполагается не бинарное деление на тему и рему, а шкалярное: степень коммуникативного динамизма у начальной темы минимальна, и коммуникативный динамизм нарастает с продвижением к концу предложения.² Глаголу приписывается средняя степень коммуникативного динамизма, т.е. он понимается

1 Mathesius, V.: O tak zvaném aktuálním členění větěm. In: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Melantrich, Praha 1947, s. 183.

2 Ковтунова, И.И.: *Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения*. Просвещение, Москва 1976, с. 14–17.

как переход между темой и ремой. Такое описание применимо только к тем предложениям, в которых за темой следует рема, а глагол располагается в центре.

Основные правила актуального членения во всех славянских языках одинаковы, при этом допускаются некоторые различия в деталях.

Согласно данным правилам, обычной последовательностью компонентов считается переход от темы, данной предшествующим контекстом или речевой ситуацией, к реме, сообщающей о неизвестном, новом. Такой порядок расположения слов является прямым (по Вилему Матезиусу, объективным), а переход от ремы к теме – обратным (по Матезиусу, субъективным). Например, на вопрос *Кто из твоих друзей жил в Париже?* можно ответить спокойным, объективным констатирующим *В Париже жила Алла*, или подчеркнутым *Алла жила в Париже*. Использование субъективного порядка слов может быть мотивировано индивидуальным намерением говорящего, иными словами, субъекта, подчеркнуть смысловую или эмоциональную рему, а в некоторых случаях даже целое предложение. Однако было бы ошибкой отождествлять понятия субъективного порядка слов и эмоциональной окрашенности сообщения.³ Например, в диалогах и в неподготовленных устных проявлениях рема сообщения часто находится в начале, при этом их далеко не всегда можно отнести к эмоционально окрашенной категории. Например: *В Париже я тоже была. «Аватар» назывался этот фильм*. В таких случаях рема подчеркивается нисходящей интонацией, падением тона. Другой причиной применения субъективного порядка слов являются правила текстового построения некоторых жанров, прежде всего короткого газетного сообщения и телевизионных обзоров и новостей.

Поскольку субъективному порядку слов всегда присуща контекстуальная или ситуационная мотивированность, для него типична различного рода инверсия, благодаря чему он широко используется и в художественном стиле:

Действительность не могла дать этого Грину тотчас же. Только воображение могло перенести его в желанную обстановку, в круг самых необыкновенных событий и людей (К. Паустовский)

В иных стилях субъективный порядок слов бывает знаком акцентирования, однако в большинстве случаев не носящего характер эмоциональности. Иногда с ним можно столкнуться и в научных публикациях, особенно научно-популярного направления:

Kdybyste vzali do rukou některou učebnici vývojové psychologie, zjistili byste, že její obsah je rozložen značně nerovnoměrně. Více než dvě třetiny bývají věnovány dětství a dospívání. Zejména dítě je protěžováno.

Субъективный порядок слов является сравнительно частым явлением в публицистическом стиле, где он характерен прежде всего для начальных предложений, лишенных эмоциональной окраски, появляющихся в газетах, радио- и телевидении.

Čtyři mrtvé si vyžádala tragická srážka aut na Chomutovsku.

Čtrnáctiletý trest udělil soud za údajné upálení manželky.

Традиция полуденного пушечного залпа введена в Новороссийске.

Праздничный салют из 30 залпов в честь Дня Победы начался в Москве.

«Челси» стал четырехкратным чемпионом Англии по футболу. (Например, в новостях при объявлении результатов чемпионата).

3 Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*. Academia, Praha 1987, s. 136–140.

Член предложения, стоящий в начале сообщения, выполняет двойную функцию. С одной стороны, он выполняет роль ремы данного предложения, с другой – представляет заголовок, а таким образом, тему всей новости. Его размещение именно в начале сообщения мотивировано стилистически, стремлением поместить акцент на самой важной информации при максимальной краткости и экономии времени. В газетах он бывает напечатан более жирным шрифтом, чем следующая часть предложения. В конце первого предложения новости представлен компонент, выполняющий роль темы и несущий специфическую черту: обозначение времени и пространства, т. е. включающий в себя конкретные обстоятельства времени и места.

Интересен тот факт, что субъективный порядок слов в газетных новостях характерен только для первого предложения. Всем остальным предложениям будет присущ объективный порядок слов, их темы будут продолжать рему первого предложения, конкретизировать ее, дополнять и развивать. Можно утверждать, что в новости степень важности информации градируется от наиболее к наименее важной.

Тот факт, что в жанре коротких газетных новостей при помощи субъективного порядка слов реализуется объективная, деловая, неэмоциональная информация, оказывает влияние на интонацию предложения. При их чтении вслух сохраняется интонация порядка тема – рема, т. е. акцентоносителем становится последнее слово или последний ударный такт. Таким образом, здесь мы видим нарушение признака эмоциональной окраски, который является сравнительно частым признаком субъективного порядка слов в русском и чешском языках.

В своих работах В. Матезиус различал два порядка слов: объективный и субъективный. В современной литературе мы часто можем столкнуться с иными терминами: «нейтральный» и «эмфатический», которые, по мнению лингвистов, лучше отражают сущность этих явлений и их целевую направленность. Каждый говорящий в соответствии с объективной ситуацией и со своим субъективным намерением выбирает либо высказывание с нейтральным порядком слов, если он хочет точнее, логичнее передать содержание произносимого, либо высказывание с эмфатическим порядком слов, если для него важнее выразить свои эмоции по поводу сообщаемой информации или вызвать эмоции у слушающего. Вместе с тем новые термины позволяют несколько иначе трактовать сами явления. Поскольку под эмфазой понимается “выделение важной в смысловом отношении части высказывания (группы слов, слова или части слова), обеспечивающее экспрессивность речи”, эмфатический порядок слов рассматривается, главным образом, как инверсия, служащая целям создания экспрессивности, в то время как Матезиус понимал субъективный порядок слов, прежде всего, как препозицию ремы по отношению к теме высказывания.

Позиция глагольного сказуемого

К наиболее частым отклонениям от объективного порядка слов относятся те случаи, при которых глагол, составляющий рему сообщения, ставится в начало предложения.⁴ При этом он выполняет функцию стилистического средства, оживляющего эпическое повествование. Данный прием типичен для прозы Н.В. Гоголя и Л. Н. Толстого: *Отыскался след Тараса. Остановились ляхи над пропастью.* М. Булгаков: *Простучали*

4 Horálek, K.: *Úvod do studia slovanských jazyků*. ČSAV, Praha 1962, s. 346–348.

тяжелые сапоги Марка по мозаике... Для современного чешского языка подобные конструкции не характерны, они несут застарелый, архаический оттенок. При этом необходимо отличать случаи, в которых перемещение глагола в начало предложения является стилистической особенностью, от случаев, где такое положение естественно. Данное свойство проявляется прежде всего в коротких предложениях, часто описывающих природные явления, где разделение на тему и рему не очевидно, например: *Настала осень. Прошло несколько недель. Наступил последний день каникул.* В таких случаях и в чешском языке уместны предложения: *Nastal podzim. Uplynulo několik týdnů. Nastal poslední den prázdnin.*

Отличием сравниваемых нами языков является наличие конструкций типа *Byla to chyba X To byla chyba* в чешском языке, при этом в русском возможен только один вариант: *Это была ошибка.* Данная особенность объясняется тем, что русский глагол *быть* несет характер энклитики.

ПОЗИЦИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

У согласованного определения в русском и чешском языках преобладает позиция перед именем существительным, так называемая антепозиция, у несогласованного определения наблюдается постпозиция.

Постпозиция притяжательных местоимений типа *otče náš, matka má* и т. д., вероятно, берет начало в сближении с типом генитива типа *otec jeho, bratr její*, где постпозиция была естественной и перешла и на типы *můj, tvůj, náš* и т. д. У определений типа *náš veliký sen* возможен стилистически признаковый вариант *veliký náš sen*, который для русского языка более типичен, чем для чешского. Постпозиция генитивного атрибута типа *dílo našeho otce* проявляется как в чешском, так и в русском языке, его антепозиция в чешском языке несет книжный характер: *věcí lidských strůjce*, в то время как в русском языке такое размещение сравнительно часто: *часовых дел мастер*.

В русском языке в отличие от чешского возможно употребление указательного местоимения *этот* в постпозиции: *человек этот*, в то время как *člověk ten* несет в себе весьма застарелый оттенок.

В русском языке сохранились особенности позиции приложения типа *Москва река, Русь матушка*, в то время как в чешском языке типичны конструкции *řeka Dunaj, matička Praha*. Специфически русской является также конструкция типа *в мае месяце*.

Что касается определения количества, в чешском языке числительные находятся перед именами существительными. Русский язык с этой точки зрения отличается в том, что в нем возможен и порядок слов типа *километров тридцать*, обозначающий количественную приблизительность (чешское *asi třicet kilometrů*).

В случае, когда мы хотим изменить объективный порядок слов предложения, превратив его в субъективный, или наоборот, необходимо существенным образом изменить порядок слов целого предложения. Изменение порядка слов также является необходимым условием изменения порядка актуального членения предложения, причем, как правило, условием достаточным. Однако в некоторых случаях одного лишь изменения порядка слов недостаточно для преобразования субъективного порядка в объективный, тогда необходима и смысловая реорганизация предложения:

Брошюру КИВИНа выпустили организаторы данного фестиваля на этой неделе.

В данном случае, изменение порядка слов бы не вело к преобразованию настоящего предложения в предложение с объективным порядком слов, поскольку мы не можем сказать: *Организаторы данного фестиваля на этой неделе выпустили брошюру КИВИНа*. Эквивалентом с объективным порядком слов будет предложение:

Организаторы КИВИНа на этой неделе выпустили брошюру данного фестиваля.

Если мы хотим сослаться на КИВИН при помощи местоименного прилагательного, сначала мы должны данное наименование употребить в предложении, только после этого мы можем в связи с ним идентифицировать слово *данного*. Подобным образом это правило действует и в чешском языке:

Programový leták Jednoho světa vydali v těchto dnech organizátoři tohoto festivalu.

Organizátoři Jednoho světa vydali v těchto dnech programový leták tohoto festivalu.

Данный пример доказывает, что порядок слов, хотя и представляет собой главное средство актуального членения предложения в русском и чешском языках, не является единственным, в приведенном примере свою роль играли также синтаксические и лексические средства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Использование субъективного порядка слов может быть мотивировано индивидуальным намерением говорящего подчеркнуть смысловую или эмоциональную ремю, однако в некоторых случаях, в частности, в публицистическом стиле, субъективный порядок слов помогает подчеркнуть наиболее значимую информацию.

ЛИТЕРАТУРА

Horálek, K.: *Úvod do studia slovanských jazyků*. ČSAV, Praha 1962.

Ковтунова, И.И.: *Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения*. Просвещение, Москва 1976.

Mathesius, V.: O tak zvaném aktuálním členění větném. In: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Melantrich, Praha 1947.

Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*. Academia, Praha 1987.

Katedra slavistiky, oddělení rusistiky

Filozofická fakulta

Univerzity Palackého v Olomouci.

<nprosolenko@seznam.cz>

VYBRANÉ PROBLEMATICKÉ ASPEKTY KONEKTIVNÍCH PROSTŘEDKŮ V RÁMCI ANOTACE MEZIVÝPOVĚDNÍCH VÝZNAMOVÝCH VZTAHŮ V PDT

PAVLÍNA JÍNOVÁ

1 ÚVEDENÍ

V tomto příspěvku je nejprve stručně představen projekt anotace mezivýpovědních významových vztahů a jeho místo v práci na Pražském závislostním korpusu (Prague Dependency Treebank, PDT). Hlavní část příspěvku se zabývá konektivními prostředky, které mezivýpovědní významové vztahy signalizují. Vzhledem k tomu, že práce na anotování mezivýpovědních významových vztahů právě probíhá, má tato část příspěvku spíše formu načrtnutí některých problémů a představení pracovních řešení, než že by chtěla představit řešení již přijatá, nebo dokonce poskytnout sumativní přehled.

2 PROJEKT ANOTACE MEZIVÝPOVĚDNÍCH VÝZNAMOVÝCH VZTAHŮ A JEHO MÍSTO V PDT

Pražský závislostní korpus představuje lingvisticky bohatě anotovanou databázi textů v rozsahu zhruba 50 000 vět. Texty byly přejaty z ČNK, žánrově jde o texty publicistické. Od roku 1995, kdy byla práce na PDT zahájena, proběhla anotace morfologické, analytické a tektogramatické roviny.

Již v rámci anotace tektogramatické roviny – tedy v rámci označování hloubkových syntaktickosémantických vztahů – se pracovalo s některými prostředky, které se kromě výstavby výpovědi podílejí i na výstavbě vyšších celků. Jednalo se především o některé případy koreference,¹ anotaci aktuálního členění a zavedení značky PREC (=reference to preceding text) pro výrazy, které „signalizují návaznost klauze na předcházející kontext.“² Tyto výrazy propojují části textu podobným způsobem jako spojky v koordinačních a některých subordinačních souvětích, ale na rozdíl od nich není jejich dosah omezen na jeden větný celek (celek mezi dvěma koncovými interpunkčními znaménky) – v PDT mají tedy větší dosah než jeden strom. Vzhledem k tomu, že se anotace v PDT až dosud v případech spojovacích prostředků vědomě omezovala na vztahy uvnitř jednoho větného celku (tj. jednoho stromu), vyvstala v další fázi práce na korpusu potřeba teoreticky uchopit a poté anotovat i vztahy mezi více stromy – vztahy textové. Pro lepší představu o problematice je v příkladech (1)–(4) ukázána paralelnost

1 Koreferencí se míní vztah výrazů, které poukazují ke stejnému předmětu nebo situaci reálného světa. V dokončené verzi PDT 2.0 se anotace koreference kvůli komplexnosti tohoto jevu vědomě omezuje pouze na některé případy (podrobně viz Mikulová a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu. Anotátorská příručka*. UFAL MFF, Praha 2005, s. 935–1050).

2 Mikulová, M. a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu. Anotátorská příručka*. UFAL MFF, Praha 2005, s. 537.

výrazů typu PREC a tradičně uváděných spojovacích výrazů. První z každé dvojice příkladů je součástí PDT, druhý je k němu dotvořen pro ilustraci.

(1) *Původně jsme chtěli za každou cenu využít svého stadionu. **Ale** (PREC) v úterý nás navštívila osmičlenná delegace Chelsea, a když nám promítli na videu chování svých fanoušků, naskočila mi husí kůže.* (PDT, ln 94205_125)

(2) *Původně jsme chtěli za každou cenu využít svého stadionu, ale v úterý nás navštívila osmičlenná delegace Chelsea, a když nám promítli na videu chování svých fanoušků, naskočila mi husí kůže.*

(3) *Slovenská elita byla zklamána politickou volbou Slovenska. **Proto** (PREC) většina kvalitních odborníků zůstala v Praze.* (PDT, cmpr9413_012)

(4) *Protože slovenská elita byla zklamána politickou volbou Slovenska, většina kvalitních odborníků zůstala v Praze.*

Teoretické uchopení a anotace vztahů mezi více stromy jsou cílem dvou v současné době probíhajících projektů. Ve starším z nich – projektu anotace rozšířené koreference – jsou označovány vztahy mezi jmennými frázemi,³ v druhém projektu, kterým se budeme zabývat podrobněji – projektu anotace mezivýpovědních významových vztahů – jsou centrem zájmu významové vztahy mezi výpověďmi. Jako výpověď, která může být součástí významového vztahu je přitom v rámci tohoto projektu prozatím chápána pouze výpověď obsahující finitní sloveso. Centrem zájmu jsou syntakticky nezávislé výpovědi (ať už ve smyslu větného celku mezi dvěma koncovými interpunkčními znaménky nebo ve smyslu ucelené části koordinčního souvětí), ale také závislé klauze, které netvoří valenční doplnění predikátu své řídící klauze. Mezivýpovědní významové vztahy zahrnují jednak tradiční syntaktické vztahy,⁴ jednak tzv. vztahy rétorické. Protože syntaktické vztahy výpovědi spojených do jednoho větného celku zachycuje dostačujícím způsobem dosavadní anotace v PDT, všimá si anotace mezivýpovědních významových vztahů především syntaktických vztahů mezi výpověďmi, které do jednoho celku spojeny nejsou (příklady těchto vztahů jsou uvedeny v (1) a (3) výše). Kromě těchto vztahů jsou v textech vyhledávány a poté anotovány i vztahy, kterým Mladová⁵ ponechává v návaznosti na Ashera⁶ pojmenování rétorické. Tyto vztahy patří „svým charakterem spíše do oblasti kompozice textu/diskurzu. (...) [T]ýkají se buď temporality v diskurzu, nebo přímo jeho rétorické výstavby.“⁷ Mezi rétorické vztahy patří např. shrnutí, jiná formulace téhož nebo různé druhy rozpracování již řečeného (uvedení příkladu, uvedení detailu). Příklad (5) ukazuje rétorický vztah exemplifikace mezi dvěma syntaktickými celky – druhý celek uvádí příklad toho, jak bude lékařská komora střežit odbornost svých členů.

3 Podrobněji viz Nédoluzko, A. 2008. *Anotování rozšířené textové koreference a asociální anafory v Pražském závislostním korpusu* [online]. UFAL MFF, Praha [citováno 24. 05. 2010]. Dostupné z WWW: <http://ufal.mff.cuni.cz/~nedoluzko/koref_annot/manual_RK_kratky.pdf>.

4 Jedná se např. o slučovací, odporovací, důsledkový, vylučovací nebo gradační vztah. Anotace mezivýpovědních významových vztahů tyto sémantické charakteristiky do značné míry přejímá a dále rozpracovává.

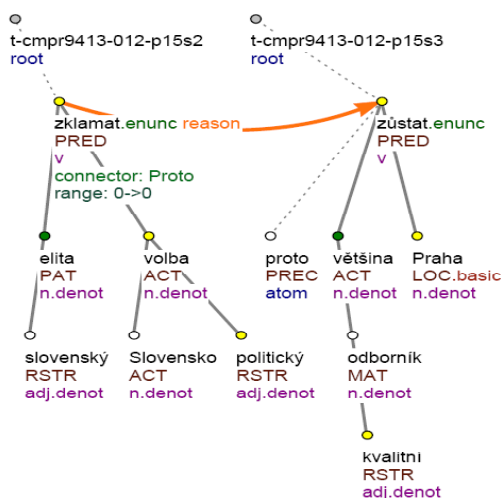
5 Mladová, L.: *Diskurzní vztahy v češtině a jejich zachycení v Pražském závislostním korpusu 2.0*. UFAL MFF, Praha 2008.

6 Asher, N.: *Reference to Abstract Objects in Discourse*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1993.

7 Mladová, L.: *Diskurzní vztahy v češtině a jejich zachycení v Pražském závislostním korpusu 2.0*. UFAL MFF, Praha 2008, s. 43.

(5) *Komora chce být do budoucna především „strážcem odbornosti“ svých členů, mimo jiné zavedením kreditního systému. Lékař by musel **např.** každých pět let prokazovat, že se zúčastnil nějakého kongresu apod., aby mu byla licence automaticky prodloužena.* (PDT, lnd94103_016)

V první fázi anotování mezivýpovědních významových vztahů v textu, která právě probíhá, se vztahy mezi výpověďmi označují pouze na základě přítomnosti konektivního prostředku. Anotace vztahů probíhá podle schématu vypracovaného týmem řešitelů projektu (Mladová, Zikánová, Bedřichová) v návaznosti na anotaci textových vztahů ve filadelfské databázi Penn Discourse TreeBank 2.0⁸ a postupuje od analýzy prostého textu (nalézání a označování možných mezivýpovědních konektivních prostředků v prostém textu) ke značení mezivýpovědních významových vztahů přímo na tektogramatických stromech. Syntaktické stromové struktury, které daný konektivní prostředek spojuje, jsou propojeny šipkou, jejich vztah je sémanticky interpretován a daný konektor je připojen k šipce. Obrázek 1 ukazuje anotaci vztahu mezi syntaktickými strukturami uvedenými výše v příkladu (3). Šipka nese sémantickou značku REASON – jedná se o vztah příčiny a následku, je k ní připojen konektivní prostředek *proto*. Zároveň je také označen rozsah jednotlivých částí, které daný vztah zahrnuje (*range: 0 > 0*) – v tomto případě jsou součástí vztahu pouze oba uvedené stromy.

Obrázek 1: Ukázka anotace mezivýpovědního významového vztahu mezi tektogramatickými stromy v PDT

V další fázi se počítá s označením implicitních vztahů (vztahů nesignalizovaných žádným konektorem), podrobnějším zpracováním víceslovných konektivních prostředků a dalšími úkoly.

3 KONEKTIVNÍ PROSTŘEDKY MEZIVÝPOVĚDNÍCH VÝZNAMOVÝCH VZTAHŮ

Jak už bylo řečeno, je v rámci právě probíhající fáze anotace mezivýpovědních významových vztahů pro označení vztahu zásadní přítomnost konektivního prostředku. V následujících od-

8 Projekt Penn Discourse TreeBank je dostupný z WWW: <<http://www.seas.upenn.edu/~pdtb/>>.

stavcích nejprve stručně představíme jednotlivé skupiny výrazů, které mohou být konektivním prostředkem mezivýpovědních významových vztahů tak, jak jsou pojímány v rámci projektu jejich anotace v PDT, a poté zmíníme několik problémů, které se v otázce konektorů během anotace vyskytly.

3.1 STRUČNÝ PŘEHLED MEZIVÝPOVĚDNÍCH KONEKTIVNÍCH PROSTŘEDKŮ

Je nutné připomenout, že anotace mezivýpovědních významových vztahů je projekt uzavřený, a proto ani seznam konektivních prostředků nemůže být v tuto chvíli vyčerpávající. I když je předčasné pokoušet se o úplnou klasifikaci konektivních prostředků, uvedeme zde alespoň zhruba skupiny výrazů, se kterými je nutno počítat, aby se lépe ukázala šíře problematiky. V celém projektu anotace mezivýpovědních významových vztahů se v této otázce vychází zejména ze skupiny výrazů anotovaných jako PREC v PDT, ale inspirací při přípravách anotace byly také prostředky nazývané v MČ II částice strukturující text,⁹ Hrbáčkův přehled konektorů¹⁰ a některé další zdroje.¹¹ Snad nejpřehlednějším, i když ne zcela bezproblémovým třídícím kritériem je v případě zkoumaných výrazů jejich slovnědruhová platnost.¹² Pro tuto chvíli nechme stranou úvahu, zda se zkoumané výrazy svým užitím ve funkci mezivýpovědních konektorů nestávají všechny např. součástí částicových výrazů. Tento aspekt celé problematiky není nyní předmětem našeho zájmu. Na slovnědruhovou příslušnost zde pohlížíme spíše z hlediska původu daných výrazů.

Při zkoumání možných mezivýpovědních konektivních prostředků je třeba stále mít na zřeteli, že u většiny z nich je příslušnost k této skupině záležitostí konkrétního kontextu. Během anotací je pro posouzení příslušnosti prostředku k mezivýpovědním konektorům užíváno toto kritérium: Výraz je mezivýpovědním konektorem, jestliže otevírá nejméně dvě pozice, které jsou v daném případě obsazeny nejméně dvěma syntakticky vzájemně valenčně nezávislými výpověďmi obsahujícími verbum finitum. Pro části textu, které konektor spojuje, se užívá označení argumenty. S funkcí konektivního prostředku nutně souvisí i to, že vyjadřuje sémantický vztah argumentů.

Mezi mezivýpovědní konektivní prostředky byly v průběhu práce na projektu anotace mezivýpovědních významových vztahů zařazeny (vždy s ohledem na kontext) tyto výrazy/prostředky:

- a) spojky souřadící: *a, ale, však, nebo, proto...*
- b) spojky podřadící: *ačkoliv; místo, aby; s tím, že...*
- c) částicové výrazy (včetně rematizačních výrazů): *totiž, ovšem, zkrátka, dokonce, také, například...*
- d) příslovce: *potom, následně, stejně, současně, tak...*
- e) některá užití zájmen: *kromě toho, k tomu, naproti tomu, tím...*
- f) ustálené víceslovné konektivní prostředky vzniklé spojením různých výrazů: *na jedné straně, stručně řečeno, jinými slovy...*

9 Petr, J. (ed.): *Mluvnice češtiny. [Díl] 2, Tvarosloví*. Academia, Praha 1986, s. 237–238.

10 Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*. Trizonia, Praha 1994, s. 56–58.

11 Podrobně viz Mladová, L.: *Diskurzvní vztahy v češtině a jejich zachycení v Pražském závislostním korpusu 2.0*. UFAL MFF, Praha 2008.

12 Při náčrtu klasifikace vycházíme pro jednoduchost zejména z pojetí slovních druhů v *Mluvnici češtiny 2* (Petr, J. (ed.): *Mluvnice češtiny. [Díl] 2, Tvarosloví*. Academia, Praha 1986).

g) písmenné nebo číselné prvky pro vyjádření vztahu výčtu: *a), b), 1., 2....*

h) dvě interpunkční znaménka: dvojtečka a pomlčka.

Zatímco některé z těchto výrazů lze do anotací zahrnout bez výhrad a jejich sémantická interpretace je v naprosté většině případů zřejmá, jsou některé tyto výrazy předmětem diskusí, zda vůbec nebo v jakém případě mezi mezivýpovědní konektory patří, případně jak uchopit jejich sémantiku. Na tři takové problémové jevy nyní ukážeme.

3.2 VYBRANÉ PROBLEMATICKÉ ASPEKTY MEZIVÝPOVĚDNÍCH KONEKTIVNÍCH PROSTŘEDKŮ

3.2.1 Významová diverzita (a nejednoznačnost) spojovacího prostředku *tedy*

Výraz *tedy* v mnoha kontextech nepochybně mezi mezivýpovědní konektivní prostředky patří.¹³ V některých těchto kontextech je ale zajímavou otázkou, jaký sémantický vztah mezi částmi, které spojuje, je jím vyjadřován. Tento výraz je zároveň velmi dobrou ukázkou toho, že některé mezivýpovědní konektivní prostředky mohou nabývat více významů – v případě výrazu *tedy* dosahuje škála možných významů spíše větší šíře, než je obvyklé. Ilustrujme jednotlivé významy, které výraz *tedy* prostředkuje, na konkrétních příkladech z korpusu PDT.¹⁴

Velmi často prostředkuje výraz *tedy* vztah příčiny a následku/důsledku. V těchto kontextech je bez problémů nahraditelný jiným konektivním prostředkem – *proto*. Toto užití ukazuje příklad (6).

(6) To se ovšem nepodařilo, neboť *k jednání se dostavili pouze tři z devíti členů rady (ostatní byli v té době na dovolené)*. Nemohlo se **tedy** nic vyřešit. (PDT, ln94200_153)

V jiných kontextech (viz příklad (7)) nacházíme *tedy* jako prostředek signalizující přeformulování již řečeného (v terminologii anotace mezivýpovědních významových vztahů se jedná o vztah rektifikace).

(7) Přijeli podepsat smlouvu o spolupráci a *uviděli plakáty s krvelačnou orlicí a ostrými drápy*.

Tedy, zahlédli je jen koutkem oka, protože radnice téměř všechny mezitím strhla. (PDT, ln94205_68)

Dalším významem, který je v případě výrazu *tedy* nutno brát v úvahu, je ekvivalence – tedy vyjádření téhož jinými slovy. Tento význam *tedy* typicky prostředkuje mezi neslovesnými částmi větných celků,¹⁵ ale o tomto významu je nutné přemýšlet i v případě, kdy *tedy* propojuje dvě samostatné výpovědi. O tento vztah se podle našeho názoru jedná v případě (8).

13 Kromě těchto případů byly během anotace zaznamenány i kontexty, v nichž výraz *tedy* otevírá pouze jednu pozici, a proto ho v těchto případech není možné za mezivýpovědní konektivní prostředek považovat.

14 V těchto i následujících příkladech jsou argumenty vztahu, který konektivní prostředek signalizuje, značeny takto: První argument je vždy značen tučnou kurzivou, druhý kurzivou. Konektor je vyznačen tučným obyčejným písmem.

15 Pro zřejmost znovu uvádíme, že tyto případy nejsou do anotace mezivýpovědních významových vztahů zahrnovány.

(8) *Tvrzení, že právě zde najdou staré i nové demokracie klidný přístav na rozbouraném evropském moři, ale dostávají rány z mnoha stran.* Od dánského odmítnutí Evropské unie až po rozpad Československa. *Evropa jako celek tedy zdánlivě nabízí určité jistoty pro klidný a úspěšný vývoj. Události poslední doby jsou ale úplně jiné než v posledních desetiletích.* (PDT, mf920922_116)

Kromě uvedených kontextů existují však také takové, v nichž význam, který *tedy* prostředkuje, je méně jasný, a nelze ho proto jednoznačně interpretovat – například vztahy v (9) a (10) je možné vidět někde na pomezí ekvivalence (vyjádření téhož) a vyplývání (velmi slabého důsledku nebo i vysvětlení). Příklad (9) je podle našeho názoru blíží ekvivalenci, příklad (10) blíže vysvětlení.

(9) *Jak již bylo řečeno, na rozdíl od dosavadního stavu se v návrhu nového zákona připouští, aby zřizovatelem vysokoškolské instituce byl nejen stát, ale i jiná právnická osoba. Pak se v procesu zřizování rozlišují dva kroky – jednak vlastní založení instituce, jednak její uznání státem.*

Je možno tedy hovořit o vysokoškolských institucích státem zřízených a institucích státem uznávaných. (PDT, ln94210_92)

(10) *Toto testování se týká prakticky všech přípravků, u nichž je předpoklad, že s nimi bude člověk přicházet do přímého kontaktu. Je to tedy i celá tzv. chemie pro domácnost – prací a čistící prostředky, jsou to ale také i velmi toxické a agresivní látky ze skupiny agrochemikálií, nátěrových hmot apod.* (PDT, ln94200_124)

Interpretovat význam prostředkovaný výrazem *tedy* je velmi obtížné i v případech, v nichž je tohoto výrazu užito jako konektivního prostředku mezi velkými částmi textu. Zde se vyhraněný význam smývá ještě více než v případě propojení menších argumentů. Zvláště v těchto případech je tedy třeba připustit možnost, že se v anotacích bude vyskytovat více stejně relevantních interpretací.

3.2.2 Některé problémy s řazením rematizátorů mezi mezivýpovědní konektory ilustrované na rematizátoru *také*

Jako rematizátory jsou v PDT označovány výrazy, „jejichž funkcí je signalizovat ve větě kategorie aktuálního členění, a to kategorie sdělně nejzávažnější – ohnisko a kontrastivní základ.“¹⁶ Rematizátory stojí téměř vždy bezprostředně před výrazy, které jsou v ohnisku výpovědi – v ohnisku přitom mohou stát jak nominální skupiny, tak i skupiny verbální. A právě rematizátory, které lze vztáhnout ke skupině obsahující určitý slovesný tvar, je podle našeho názoru (stejně jako podle názoru Mladové¹⁷) vhodné pojímat zároveň jako mezivýpovědní konektivní prostředky, protože jejich funkční paralelnost s některými tradičními spojovacími výrazy (v případě výrazu *také* zejména s konektorem *a*) je z jejich užití zřejmá.

16 Mikulová, M. et al.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu. Anotátorská příručka*. UFAL MFF, Praha 2005, s. 1096.

17 Mladová, L.: K problematice vztahu rematizátorů a textových konektorů. *Čeština doma a ve světě*, 3 a 4, 2008, s. 126–133.

Z anotací již vyplynulo, že každý rematizátor, který je potenciálně i mezivýpovědním konektorem, je nutné zkoumat zvlášť a v konkrétních kontextech. Na tomto místě budeme část naznačené problematiky ilustrovat na užitích rematizátoru *také* v PDT.

Připomeňme, že hlavním kritériem při rozhodování, zdali nějaký výraz je, či není mezivýpovědním konektorem, je skutečnost, zda daný výraz v daném kontextu otevírá dvě pozice, které jsou naplněné vzájemně valenčně nezávislými výpověďmi obsahujícími verbum finitum. Podle tohoto kritéria není těžké rozhodnout, že v případě (11) výraz *také* mezivýpovědním konektorem v pravém slova smyslu není (k předchozí větě připojuje pouze nominální frázi „prostory stanice Praha-Smíchov“, sloveso je v obou větách stejné), zatímco v případě (12) je vhodné *také* jako mezivýpovědní konektor pojímat – připojuje k předchozímu kontextu novou informaci vyjádřenou větně (dětí se někdy nechtějí svěřovat rodičům a rodiče na ně také mají méně času).

(11) *Podle Mandíkových slov lze komerčně využít zhruba deset hektarů pozemků v železniční stanici Praha-Žižkov. Využít lze také prostory stanice Praha-Smíchov.* (PDT, ln94210_9)

(12) *Děti se s některými záležitostmi nechtějí svěřit rodičům, i když žijí v normálně fungující rodině. Jistě věci se v určitém věku lépe říkají někomu anonymnímu. Dnes mají také mnozí rodiče méně času na své ratolesti než dřív.* (PDT, ln94204_107)

Problematickým se toto kritérium stává v kontextech, ve kterých věty propojené výrazem *také* obsahují slovesa, jež nejsou identická, ale jsou zároveň významově velmi blízká. V těchto případech je nutné rozhodnout, zda je jejich význam dostatečně vzdálen na to, abychom jako připojenou k předchozímu kontextu vnímali celou větu, nebo jsou si tak blízká, že připojena je pouze nějaká její nominální část. V případě (13) není podle našeho názoru výraz *také* mezivýpovědním konektorem (firma vyrábí tresti do lihovin atd. a také cukrářské pasty – vynecháním slovesa nezmizí z textu žádná podstatná informace).

(13) *Vyrábějí se zde především tresti do lihovin, limonád, sirupů a pečiva. Firma také produkuje cukrářské pasty.* (PDT, ln94205_22)

Naproti tomu v příkladu (14) už jsou významy sloves v obou celcích natolik vzdáleny, že v případě výrazu *také* vystupuje jeho mezivýpovědní konektivní funkce vcelku zřetelně.

(14) *Povinností budoucího nájemce tohoto areálu o rozloze 103 tisíc metrů čtverečních bude mj. péče o všechny nemovitosti včetně jejich údržby a oprav. Nájemce bude také muset vyřešit podmínky parkování pro návštěvníky tržnice a splnit podmínky Pražského ústavu památkové péče při úpravách objektů vzhledem k tomu, že jde o kulturní památku.* (PDT, ln94204_1)

Kromě uvedených kontextů je třeba s výrazem *také* jako mezivýpovědním konektivním prostředkem počítat i v případech jako (15), kde sice stojí před jménem *argument*, ale je zřejmé, že toto jméno vstupuje do vztahu s předchozím větným celkem včetně následující klauze – tedy v podstatě jako celek s verbem finitem.

(15) *Mě osobně mrzí, že bráči sáblí ke stávce, aniž by nám dali příležitost s nimi jednat. Nelíbí se mi také argument, že všude vyplácují prémie za zápasy, tak proč by to u nás mělo být jinak.* (PDT, ln94200_153)

Vedle všech naznačených problémů bude třeba vyřešit i některé další jevy – např. jev ilustrovaný příkladem (16). Výraz *také* zde připojuje z jednoho úhlu pohledu pouze jmennou skupinu („v Hostivaři a v dalších pražských lesoparcích“), z druhého úhlu pohledu ale funguje v iniciální pozici jako spojka *a*. Bude nutné rozhodnout, který úhel pohledu má pro anotaci větší váhu.

(16) *V okolí Brna a Kyjova se hojně vyskytují muchomůrky zelené. **Také** v Hostivaři a v dalších pražských lesoparcích byl nyní výskyt této houby zaznamenán.* (PDT, ln94211_44)

Ze všech uvedených jevů je zřejmé, že rematizátory představují pro další práci s textovými vztahy široké pole zatím do značné míry neuchopených problémů. Vzhledem ke komplexnosti celé problematiky je nutné, aby stanovisko, které bude k této otázce nakonec zaujato, vyplynulo ze zkušenosti s fungováním jednotlivých rematizátorů ve velkém množství přirozených textů.

3.2.3 Koreferenční a „mezivýpovědně-významová“ interpretace výrazu *tak*

Výraz *tak* může ve větě fungovat v mnoha různých rolích (*Tak se na to podíváme!*, *Byla tak bezká.*, *Tak se to neříká.* atd.). Většina z nich zůstává zcela mimo oblast našeho zájmu, ale existují nejméně dva typy užití, které se výrazně podílí na vyšší stavbě textu. V prvním z nich se výrazu *tak* užívá jako zájmenného příslovce pro vyjádření způsobu nebo prostředku a může odkazovat mimo jiné i k celé větě. Propojení obou větných celků zůstává zřetelně mimo oblast mezivýpovědních významových vztahů, patří do oblasti koreference. Toto užití ukazuje příklad (17).

(17) *Především by se mělo sloučit sociální a zdravotní pojištění do jedné položky. Zjednodušila by se **tak** administrativa s tím spojená.* (PDT, cmpr9413_002)

Výraz *tak* se ale na stavbě textu často podílí i jinak – toto užití ukazuje příklad (18). Sledovaný výraz zde funguje jako synonymum výrazů *proto*, *tedy*, uvádí části textu do vztahu příčina – důsledek.

(18) *Obecně lze říci, že se kabinet vesměs přiklání k zákonům útlým, tedy ke stručnému deklarování některých obecnějších principů. Vše ostatní by mělo být shrnuto do podzákonných norem, tedy různých prováděcích vyhlášek a nařízení. Extenzivních zákonů se spoustou technických detailů by se **tak** náš právní řád měl co nejrychleji zbavit.* (PDT, ln94209_44)

Z uvedených příkladů se zdá, že oba typy užití jsou snadno rozlišitelné – a opravdu tomu tak v mnoha případech je. Kromě nich se ale vyskytují kontexty, v nichž se nabízí obě interpretace – *tak* zde může fungovat jednak jako příslovečné určení způsobu, jednak jako konektivní prostředek pro příčinný vztah mezi větnými celky. Je proto vždy na zvážení, která interpretace je v daném kontextu více na místě. V příkladu (19) je podle našeho názoru příhodnější interpretace způsobová (Jak se stalo, že byl Radovan Novák svědkem tragédie? Byl komisařem

při závodu Formule 1.), v příkladu (20) se jako lepší interpretace jeví značení vztahu příčina – důsledek (Zemědělství se nedotkla kolektivizace, a proto zde zůstal tradiční venkovský styl života.). V příkladu (21) jsou pro nás obě interpretace stejně validní (protože je však třeba se v anotaci vždy na některou stranu přiklonit, byl v tomto případě značen vztah příčina – důsledek). I v obou předchozích příkladech je ostatně třeba připustit možnost interpretovat je opačně.

(19) *Poprvé v historii byl Čech sportovním komisařem při závodu Formule 1. Radovan Novák se **tak** stal v Imole svědkem tragédie Rakušana Ratzenbergera a Brazilce Senny.* (PDT, ln94103_028)

(20) *Ani zemědělství se nedotkla kolektivizace. Zůstal tu **tak** tradiční venkovský styl života včetně namáhavé manuální práce, který už z původní vlasti vymizel.* (PDT, ln94203_35)

(21) *Naše mužstvo nedokázalo přesně rozebrát. Dostalo se **tak** do role kuželek, na které se valily koule českých útoků.* (PDT, ln94202_95)

Viděli jsme, že u výrazu *tak* je stejně jako v případě konektivního prostředku *tedy* v některých kontextech zřejmě třeba připustit několikero možnou interpretaci. Zatímco však u výrazu *tedy* je mezivýpovědní významový vztah mezi argumenty založen téměř vždy a jde jen o jeho sémantickou interpretaci, je v případě výrazu *tak* navíc otázkou, zda je jím mezivýpovědní významový vztah vůbec založen.

4 ZÁVĚR

V tomto příspěvku byl stručně představen právě probíhající projekt anotování mezivýpovědních významových vztahů v PDT. Vzhledem k tomu, že označení nějakého významového vztahu mezi částmi textu bylo v první fázi omezeno pouze na případy, kdy je v textu přítomen konektivní prostředek, věnovala se převážná část příspěvku právě jim. I když je ještě předčasné pokoušet se o jakékoliv definitivní seznamy mezivýpovědních konektivních prostředků, byly uvedeny skupiny výrazů, se kterými je při práci s mezivýpovědními významovými vztahy třeba počítat, aby se lépe ukázala šíře celé problematiky. Jako ilustrace problémů, s nimiž se během anotací setkáváme, byly v poslední části příspěvku představeny tři jevy – významová diverzita (a nejednoznačnost) výrazu *tedy*, některé problematické stránky pojmání rematizátorů jako mezivýpovědních konektivních prostředků ilustrované na rematizátoru *také* a různé interpretace výrazu *tak* jako prostředku textové koherence. Jednotná stanoviska k těmto problémům teprve budou zaujata, cílem tohoto příspěvku bylo upozornit na některé problémové oblasti a ukázat možný směr jejich řešení.

Výzkum představený v tomto článku vzniká za podpory grantu MŠMT ČR LC536 „Centrum počítačnické lingvistiky“ a ME 10018 „Kontakt – K počítačové analýze struktury textu.“

Na výzkumu představeném v tomto článku se podílejí: prof. PhDr. Eva Hajičová, DrSc.; PhDr. Šárka Zikánová, Ph.D.; Mgr. Lucie Mladová, Mgr. Zuzanna Bedřichová, RNDr. Jiří Mírovský, Ph.D. a Mgr. Pavlína Jínová.

LITERATURA

- Asher, N.: *Reference to Abstract Objects in Discourse*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1993.
- Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*. Trizonia, Praha 1994.
- Mikulová, M. et al.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu. Anotátorská příručka*. UFAL MFF, Praha 2005.
- Mladová, L.: *Diskurzivní vztahy v češtině a jejich zachycení v Pražském závislostním korpusu 2.0*. UFAL MFF, Praha 2008.
- Mladová, L.: K problematice vztahu rematizátorů a textových konektorů. *Čeština doma a ve světě*, 3 a 4, 2008, s. 126–133.
- Nědolužko, A. 2008. Anotování rozšířené textové koreference a asociační anafory v Pražském závislostním korpusu [online]. UFAL MFF, Praha [citováno 24. 05. 2010]. Dostupné z WWW: <http://ufal.mff.cuni.cz/~nedoluzko/koref_anot/manual_RK_kratky.pdf>.
- Petr, J. (ed.): *Mluvnice češtiny. [Díl] 2, Tvarosloví*. Academia, Praha 1986.
- Zikánová, Š.: *Possibilities of Discourse Annotation in Prague Dependency Treebank (Based on the Penn Discourse Treebank Annotation)*. UFAL MFF, Praha 2007.

Ústav formální a aplikované lingvistiky
Matematicko-fyzikální fakulta
Univerzita Karlova v Praze
<jinoval@ufal.mff.cuni.cz>

LEXIKOLOGIE A FRAZELOGIE

PROCES ŠTANDARDIZÁCIE A FUNGOVANIE HYDRONÝM V JAZYKOVEJ KOMUNIKÁCI

ANDREA GOÓTŠOVÁ

Tvorenie a používanie názvov je proces živý, neustále dynamický. Už v minulosti ľudia pomenúvali nielen všetky živé bytosti, aby sa vzájomne identifikovali, ale zároveň pridelovali názvy aj neživým veciam a objektom, ktoré tvorili integrálnu súčasť ich bezprostredného, okolitého sveta, s ktorým vstupovali do kontaktu. Daná skutočnosť sa preukázateľne manifestovala i na vodných tokoch, ktoré boli vždy spoľahlivými orientačnými bodmi v teréne. Okrem spomínanej identifikačnej funkcie do komunikácie vstupovala lokalizačná, orientačná a zároveň diferenciačná funkcia, ktorou sa pomenovaný objekt od ostatných (v množine podobných) odlišoval a taktiež bližšie špecifikoval svoje miesto v systéme označovaných (pomenovaných) oným.

Proces onymickej nominácie, ako i samotné fungovanie vlastných mien v spoločenskej komunikácii, a priori uvažujúc o hydronymách, je nevyhnutné chápať na pozadí komunikačnej situácie, resp. komunikačného priestoru. Pri tvorbe aktuálneho textu (prejavu) do popredia vystupujú binárne dvojice, ktoré zreteľným spôsobom modifikujú výber ne/standardizovanej podoby názvu jednotlivého onymického objektu. Ide predovšetkým o verejnosť – súkromnosť a oficiálnosť – neoficiálnosť, nakoľko predpokladáme, že adresát je vzhľadom na ústny, dialogický komunikačný proces prítomný a uplatňuje komunikatívnu funkciu. Práve v okamihu pomenovania onymického objektu, v našom prípade hydroným, sa vzhľadom na uvedené objektívne činitele aktivizuje u komunikanta a adresáta vedenie o ne/úradnom názve hydronyma, pretože obaja poznajú zložky onymického znaku v takej miere, ktorá je postačujúca pre úspešnú komunikáciu.¹ Znalosť jazykového pomenovania, ktoré sa viaže na daný onymický obsah, na vedenie o príslušnom onymickom objekte, je v spoločenskej komunikácii bežným prípadom.

Keďže hydronymá sú výsledkom uvedomelej ľudskej činnosti podmienenej spoločenskými (komunikačnými a pomenovacími) potrebami a tvoria jednu zo základných vrstiev každého jazyka, vyprofiloval sa v tomto smere aj cieľ príspevku. Pozornosť sústredíme na fungovanie vybraných hydronymických jednotiek viacerých slovenských povodí (Hornád, Hron, Nitra, Turiec) v jazykovej komunikácii určitého spoločenstva. Prostredníctvom nich poukážeme na stav používania ne/standardizovaného názvu v jazykovej komunikácii súkromného neoficiál-

1 Vedenie o onymickom objekte má v komunikácii dve zložky. Prvým stupňom jeho poznania je uvedenie si triedy jeho onymických objektov, do ktorej pomenovacia lexéma patrí, druhou zložkou je realizácia referenčného vzťahu k danému onymickému objektu, ktorá implikuje viac menej širokú znalosť o jeho povahe, vlastnostiach a charakteristických znakoch. Referenčná identifikácia sa uskutočňuje prostredníctvom jazykového pomenovania, ktoré je ako formálna stránka komunikačného onymického znaku nositeľom encyklopedickej informácie o onymickom objekte.

neho a verejného oficiálneho styku pri spoločensky podmienenej identifikácii nimi pomenovaných geografických objektov.

Vzhľadom na to, že sa jazyková komunikácia realizuje vo sfére celospoločenského styku a dorozumievania, ako aj vo sfére bežného dorozumievacieho styku, je nevyhnutné mať na zreteli, že na pozadí tejto opozitnej dvojice sa budú konštituovať aj ďalšie, z komunikačnej situácie vyvstávajúce, protikladné opozície. Na pomyslenej osi je následne možné pozorovať fungovanie ne/štandardizovaného, ne/oficiálneho či spisovného/nárečového názvu hydronyma. Tieto protiklady vznikajú v konkrétnych komunikačných sférach a vzhľadom na ich aktuálnu úlohu a funkciu, sú determinované (oficiálnou, verejnou) štátno-politickou organizáciou a administratívou, ktorá uplatňuje štandardizované názvy, alebo nekodifikovaný spoločenský úzus, ktorý implikuje neštandardizovanú podobu názvov.

Vo sfére celospoločenského styku a dorozumievania sa vyžaduje, aby sa hydronymá používali v ustálenej, štandardizovanej podobe. S takými to úradnými názvami sa stretávame v kartografických, geografických, hydrologických a hydrografických dielach. Vzhľadom na to, že úradným, kodifikovaným jazykom Slovenskej republiky je slovenský spisovný jazyk, ktorý sa používa vo všetkých sférach celospoločenského styku a dorozumievania, je taktiež relevantnou a nenahraditeľnou súčasťou aj v rámci tvorenia geografických názvosloví. Jednotné a ustálené používanie geografických názvov z domáceho a zahraničného prostredia vo sfére celospoločenského styku a dorozumievania nevyhnutne predpokladá ich kodifikáciu, štandardizáciu, aby sa zabezpečila všeobecne platná a jednoznačná identifikácia pomenovaných objektov, v prípade geografických názvosloví aj spoľahlivá orientácia v teréne a na mape. L. Sičáková uvádza, že „Štandardizačný proces spočíva v úprave názvov tak, aby ich jazyková podoba bola v súlade s kodifikáciou spisovného jazyka z gramatického, pravopisného a grafického hľadiska“². Ďalej ešte dodáva, „proces štandardizácie prebehol vo väčšine prípadov tak, že sa porovnávali zachované podoby názvu z najstaršieho obdobia, z katastrálnych máp a doplnili sa názvami z terénneho výskumu“³. Štandardizované názvy sa ako úradné názvy stávajú súčasťou normy spisovného jazyka a sú záväzné pre všetkých používateľov geografického názvosloví.⁴

V Slovenskej republike sa štandardizáciou geografických názvov zaoberá niekoľko inštitúcií, ktorých kompetencie sú vymedzené zákonmi. Podľa zákona Národnej rady Slovenskej republiky č. 215/1995 Z. z. o geodézii a kartografii je oficiálnym národným orgánom povereným štandardizáciou názvov nesídelných geografických objektov z územia Slovenskej republiky v rozsahu základného mapového diela v mierke 1:10 000 Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky. Tento zákon zároveň stanovuje záväznosť používania štandardizovaných geografických názvov pre vydavateľov kartografických diel, na používanie v tlači a iných prostriedkoch masovej komunikácie a v úradnej činnosti štátnych orgánov a obcí.⁵ Základnou normou v oblasti toponým v Slovenskej republike v rezorte geodézie a kartografie je *Inštrukcia na štandardizáciu geografického názvosloví*, ktorú vydal Úrad v roku 1996. Štandardizované názvy vyhovujúce kodifikovanému spisovnému jazyku zverejnil Úrad v neperiodických publi-

2 Sičáková, L.: Hydronymá povodia Slanej v jazykovej komunikácii. In: Patráš, V. (eds.): *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2004, s. 241

3 Sičáková, L.: Štandardizované podoby hydronym z povodia Slanej. *Slovenská reč*, 63, 1998, s. 333.

4 Majtán, M.: Metódy a ciele štandardizovania geografického názvosloví. *Kultúra slova*, 20, 1986, s. s. 149

5 Kováčová, M.: Používanie štandardizovaných a neštandardizovaných toponým. In: Krško, J. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti*. Jazykovedný ústav L. Štúra SAV – Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta UMB, Bratislava – Banská Bystrica 2000, s. 259

káciach v edícii Kartografické informácie a Geografické názvoslovné zoznamy OSN Slovenskej republiky.⁶

I. Horňanský uvádza, že v roku 1974 sa začali práce na štandardizácii nesídelných a sídelných geografických názvov zo základnej mapy 1:50 000 a v roku 1976 už vyšiel tlačou aj prvý zväzok edície *Geografické názvoslovie Základnej mapy ČSSR 1:50 000 z územia Slovenskej socialistickej republiky*, a to 1. *Názvy neosídlených geografických objektov Východoslovenských kraj.*⁷ Štandardizácia geografických názvov, vykonaných v rokoch 1976–1981, pokračovala aj v období 1983–1994 z podrobnejšej úrovne zodpovedajúcej obsahu ZM 1 : 10 000, taktiež z celého územia Slovenska, pričom bolo štandardizovaných 68 314 geografických názvov.⁸ Výsledky uskutočneného výskumu boli širokej verejnosti k dispozícii vo forme klasickej knižnej publikácie. Postupným zhusťovaním Základnej mapy 1:10 000 ďalšími štandardizovanými názvami geografických objektov stúpol počet geografických názvov uvedených v súbore máp k marcu 2000 na 72 564 názvov. Momentálne je súbor štandardizovaných geografických názvov vo forme databáz prístupný aj v podobe ovládateľnej počítačom.

Realizáciu projektu štandardizácie geografických názvov sa Slovenská republika prihlásila k cieľom, ako boli definované konferenciami OSN o štandardizácii geografického názvoslovia: fixovať jediný spôsob písania názvu každého dotknutého geografického objektu na základe národnej štandardizácie. Jednotné písanie štandardizovaných podôb geografických názvov prináša úsporu, predchádza prípadným omylom a nedorozumeniam medzi používateľmi týchto názvov, zvyšuje výchovnú, kultúrnu a spoločenskú úroveň obyvateľstva, skvalitňuje informačnú komunikáciu, prispieva k zvýšeniu národnej reprezentácie a zvyšuje medzinárodnú prestíž štátu.⁹ Štandardizácia geografických názvov je nevyhnutná i pre zdravý socioekonomický rozvoj spoločnosti, no jej opodstatnenosť vyplýva aj z kultúrneho hľadiska, pretože predstavuje neoceniteľný zdroj informácií pre viaceré vedné odbory.

Štandardizované podoby hydroným avšak nie sú príznačné (v takej miere) vo sfére bežného dorozumievacieho styku, ktorá sa vyznačuje neoficiálnosťou, súkromnosťou a nepripravenosťou. Zároveň implikuje spontánnosť, emocionálnosť, expresívnosť a voľnosť výberu jazykových prostriedkov nielen z variety spisovného jazyka, ale siahnúť možno aj po výrazových prostriedkoch zo všetkých útvarov národného jazyka (varieta sociálnych či zemepisných nárečí). Komunikanti vzhľadom na bezprostrednú a uvoľnenú atmosféru, nakoľko nie sú vystavení „tlaku“ záväznej normy, disponujú širokou paletou názvoslovia, ktorá napokon nachádza svoju reflexiu aj v polyonymii hydroným. V tzv. bežnej komunikácii sa a priori nevyžaduje pri pomenovaní jednotlivých onymických objektov, v prípade hydroným, aplikovať štandardizovaný názov, práve naopak, v tejto komunikačnej sfére sa skôr uprednostní jeho nárečová, neštandardizovaná podoba. Prítomné sú aj expresívne a metaforické názvy jednotlivých potokov, často krát obsiahnuté i v nárečiach, pričom vyjadrujú vzdialenosť od objektu a charakterizujú vlast-

6 Kováčová, M.: Používanie štandardizovaných a neštandardizovaných toponým. In: Krško, J. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti*. Jazykovedný ústav L. Štúra SAV – Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta UMB, Bratislava – Banská Bystrica 2000, s. 260

7 Horňanský, I.: Štandardizácia geografických názvov v zrkadle uplynulých tridsiatich rokov. In: Považaj, M. – Žigo, P. (eds.): *Súradnice súčasnej onomastiky*. Veda, Bratislava 2007, s. 35.

8 Horňanský, I.: K hraniciam štandardizácie geografických názvov. In: Považaj, M. (eds.): *Jazyková kultúra na začiatku tretieho tisícročia*. Veda, Bratislava 2009, s. 162.

9 Horňanský, I. – Smyčková, R.: Príspevok k štandardizácii geografických názvov so slovotvorným základom Drieň. In: Krško, J. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti*. Jazykovedný ústav L. Štúra SAV – Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta UMB, Bratislava – Banská Bystrica 2000, s. 291.

nosť toku.¹⁰ Existencia živých hydroným vyplýva z tradícií používania týchto názvov určitými skupinami obyvateľstva v mikroregiónoch, no tiež z neznalosti oficiálne schválených názvov (ide predovšetkým o staršiu generáciu). Daná skutočnosť následne odkazuje na nami rozvíjanú ústrednú myšlienku o existencii a vzájomnej podmienenosti binárnych dvojíc v rámci komunikácie a zároveň reflektuje ďalšie relevantné faktory vyvstávajúce z tejto situácie. Ide predovšetkým o poukázanie zásadných rozdielov medzi štandardizovaným a nárečovým názvom vodného toku v hovorovej reči.

Koexistencia viacerých názvov pre daný vodný tok demonštruje, že štandardizovaný a neštandardizovaný názov sú v neustálom vzájomnom vzťahu. Spôsoby vyjadrenia sú rôzne, avšak, za relevantný termín pri pomenovaní vodných tokov pokladáme pojem *polyonymia*, ktorá je v hydronymii badateľná z diachrónneho a synchronného hľadiska. J. Krško v štúdií Mikroštruktúrne vzťahy v onymii¹¹ vyčlenil viacero rovín polyonymie a práve vzťah štandardizovaného a živého (neoficiálneho, nárečového) názvu zasahuje do takmer všetkých týchto rovín. Vzťah sa realizuje na osi starší – novší názov (diachrónna rovina), všeobecne – individuálne používaný názov (sociálna rovina), spisovný – nárečový tvar (dialektová rovina), štandardizovaný – neštandardizovaný názov (kodifikačná rovina) a sčasti aj na osi pôvodný názov – substituovaný do iného jazyka (situačná rovina).

Polyonymia nie je príznačná pre pomenovania významných tokov – *Žitava*, *Bebrava*, *Machnáč* (povodie Nitry), *Slatina*, *Robozná* (povodie Hrona), *Valčiansky potok* (povodie Turca), *Olšava*, *Svínka* (povodie Hornádu). Ich názov pretrval už niekoľko rokov či storočí a je známy širšej verejnosti. „Názov veľkého toku sa obyčajne po celej dĺžke svojho toku používa v komunikácii ako jediný aj v súčasnosti.“¹² S danou konštatáciou sa však nedá úplne súhlasiť, pretože aj strategicky významné (dôležité) hydronymá môžu mať vo svojej pramennej časti úplne iný názov, než mu prináleží v celej jeho dĺžke povodia. Zreteľným príkladom je **Blatnický potok** (16, 9 km dlhý prítok Turca), ktorého pramenný tok sa nazýval Rakytov, pretože názov bol motivovaný vrchmi Malý a Veľký Rakytov (miestami, kde tok pramení).¹³

J. Krško uvádza, že „príčinou vzniku polyonymie v diachrónnej rovine je uplatňovanie a fungovanie rozličných názvov (hydroným) v rôznych časových úsekoch“¹⁴. Jeho konštatáciu ďalej rozvíja J. Hladký, ktorý tvrdí, že v diachronickom pohľade pritom ide skôr o chápanie mien jedného objektu v protiklade *starý – nový názov*, hoci ani tu nemožno predpokladať, že starší názov vodného objektu sa automaticky vytratí z povedomia komunikantov a v komunikácii ho nahradí nový názov.¹⁵ Ilustrujúcim príkladom je pomenovanie *Belanka* ako označenie horného toku *Nitrice*, ktorý v ústnej komunikácii preferujú obyvatelia horného Ponitria oproti štandardizovanému názvu *Nitrica*. Tiež súčasný názov hydronyma *Valčiansky potok* (ľavý

10 J. Krško v štúdií Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov v toponymii pomocou expresivity a metafory bližšie explikuje expresívnu lexiku, ktorá s ohľadom na hydronymiu, môže vyjadrovať slabú výdatnosť prameňa, závadnú vodu, charakterizuje zápach alebo účinok vody. Viz Krško, J.: Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov v toponymii pomocou expresivity a metafory. *Slavica Slovaca*, 46, 2006, s. 65.

11 Krško, J.: Mikroštruktúrne vzťahy v onymii. *Slovenská reč*, 67, 2002, s. 144.

12 Sičáková, L.: Hydronymá povodia Slanej v jazykovej komunikácii. In: Patráš, V. (eds.): *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2004, s. 244.

13 Krško, J.: *Hydronymia povodia Turca*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2003, s. 60.

14 Tamtiež, s. 16.

15 Hladký, J.: Názvy vodných objektov v spoločenskej komunikácii. In: Žigo, P. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné meno v komunikácii*. Veda, Bratislava 2003, s. 230.

prítok Turca) je nahrádzaný názvom *Boroča*, vychádzajúc z apelatíva borovica (potok pretekajúci borovicovým lesom). V povodí Hornádu sa pred štandardizovaným názvom *Hajdovský potok*, uprednostní v komunikácii miestneho obyvateľstva neúradné pomenovanie *Lastovič* (hydronymum pomenované podľa TN. Lastovičí vrch). Obdobná situácia je aj na Horehroní, kde obyvateľstvo namiesto úradnej podoby hydronyma *Bystrica* si zvolí neúradné pomenovanie *Bystrička* (vzniklo z pôvodného hydronyma *Bystrica*, pričom formantom -ka sa zabránilo vzniku onymickej polysémii pri hydronyme a ojkonyme).¹⁶

„Spoločenský dosah či spoločenský význam toponyma totiž závisí od jeho akčného rádiá, od okruhu pôsobnosti, používania názvu“¹⁷. Akási nevôľa prijímať nové názvy, resp. názvy, ktoré sa v komunikácii nepoužívali, sa prejavuje najčastejšie práve v komunikácii a je odrazom kontinuálneho používania, tradície staršieho názvu. Jeho používanie v komunikácii podporuje aj orientačná, identifikačná, hospodárska dôležitosť takéhoto objektu, a tým aj pomerne vysoká frekvencia mena objektu v komunikačných aktoch. A. Závodný poznamenáva, že z hľadiska diachrónej roviny sa pojmy synchrónnosť a diachrónnosť nedajú pri živých menách pevne vymedziť.¹⁸

Zo synchrónneho hľadiska sa pomerne najčastejšie stretávame s polyonymiou vyvstávajúcou z protikladov:

štandardizovaný – neštandardizovaný názov

Povodie Nitry: **Výšehradný potok** (6,2 km dlhý prítok Nitry)

1913 *Majzel patak* (KMp. Solka), 1965 *Výšehradný potok* (HP), 1985 *Majzlanka* (ThMp. Valaská Belá), 1994 *Výšehradný potok* (GNPr.)

Majzel je starší názov Výšehradného, miestnej časti Nitrianskeho Pravna¹⁹.

Povodie Hornádu: **Rudniansky potok** (7,5 km dlhý prítok Hornádu)

Rudniansky potok – Kotterbach (Rudniansky potok – názov odvodený od ON. Rudňany) Kotterbach - bol motivovaný starším pomenovaním obce – Kotterbachy, *der Kot* – blato, bahno a *der Bach* – potok).

Zreteľný nesúlad medzi neúradným názvom hydronyma spočíva v tom, že pri štandardizácii sa nerešpektuje pôvodný živý názov, ktorý je nositeľom istého onymického príznaku, typického v bežnej jazykovej komunikácii pre daný mikroregión. Následne je aj veľmi zložitý určiť spoločný motivačný činiteľ popri existujúcom štandardizovanom a neštandardizovanom pomenovaní. A. Závodný tvrdí, „Práve v živom mene treba hľadať skutočný onymický príznak, ktorý charakterizoval povahu, respektíve vlastnosť celého vodného toku. Tieto názvy sú niekedy oveľa priezračnejšie a ľudovo prirodzenejšie oproti názvom štandardizovaným“²⁰.

spisovný názov – nárečový tvar

Povodie Nitry: **Kršteniansky potok** (6,5 km dlhý prítok Nitrice)

16 Krško, J.: *Hydronymia povodia Hrona*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2008, s. 34.

17 Majtán, M.: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Veda, Bratislava 1996, s. 12.

18 Závodný, A.: Živé hydronymá verzus štandardizované hydronymá. In: Odaloš, P. (eds.): *Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie*. Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela Banská Bystrica, Banská Bystrica 2007, s. 499.

19 Hladký, J.: Názvy vodných objektov v spoločenskej komunikácii. In: Žigo, P. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné meno v komunikácii*. Veda, Bratislava 2003, s. 235.

20 Závodný, A.: Živé hydronymá verzus štandardizované hydronymá. In: Odaloš, P. (eds.): *Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie*. Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela Banská Bystrica, Banská Bystrica 2007, s. 501.

Kršteniansky potok – Čierny potok (nárečová podoba názvu vznikla podľa sfarbenia dna potoka z adj. čierny a apel. potok).²¹

Povodie Turca: **Gaderský potok** (16,5 km dlhý prítok Blatnického potoka)

Gaderský potok – Gäd'erský potok (Gaderský potok pomenovaný podľa Gaderskej doliny sa v turčianskom nárečí zmenilo na *Gäd'er*).²²

Povodie Hornádu: **Mraznica** (1,8 km prítok Lesnice)

Mraznica – Mražňica (*Mraznica* bola pomenovaná podľa nízkej teploty vody a spišskom nárečí má tvar *Mražňica*)

Povodie Hronu: **Čremošné** (5,8 dlhý prítok Ľupčice)

Čremošné – Čremošná (*Čremošné* je odvodené od ON. Krčahy a turčianskom nárečí má podobu *Čremošná*).²³

A. Závodný poznamenáva, že v tomto prípade je nutné mať tiež na zreteli fakt, že aj tieto nárečové názvy ovplyvňuje do istej miery diachronnosť, pretože nárečové vlastné mená majú svoj vlastný vývin, boli tu už pred štandardizovanými názvami, zaznačenými v kartografických prameňoch.²⁴

Nezhoda medzi štandardizovaním a nárečovým názvom sa navonok prejavuje aj v tom, že pri tvorení oficiálneho názvu sa uprednostní osada, lokalita, ktorou daný vodný tok preteká. Z toho dôvodu nachádzame v povodiach Hornádu, Hronu, Turca a Nitry zvýšený počet hydroným motivovaných ojkonymami.

Povodie Turca: **Ivančinský potok** (5,8 km dlhý prítok Turca)

Ivančinský potok – Konotopa (*Ivančinský potok* bol pomenovaný podľa ON. *Ivančivá, Konotopa* – názov motivovaný charakteristikou brehov toku – močaristé brehy, pri prechode potoka sa topili kone).²⁵

Povodie Hrona: **Tekovský potok** (10 km dlhý prítok Hrona)

Tekovský potok – Inovecký potok (*Tekovský potok* – je odvodený od ON. Tekovské Nemce, *Inovecký potok* – bol motivovaný vrchom Veľký Inovec).²⁶

Povodie Hornádu: **Matejovský potok** (1,8 km prítok Hornádu)

Matejovský potok – Kapustnica (*Matejovský potok* bol pomenovaný podľa ON. Matejovce, *Kapustnica* – názov motivovaný tým, že potok preteká cez kapustné pole)

Povodie Nitry: **Porubský potok** (10,9 km dlhý prítok Nitry)

Porubský potok – Selnica (*Porubský potok* bol motivovaný ON. Poruba, názov *Selnica* vznikol z apel. *selo* – „sedliacky majetok“, „osada s humnami a poľami“).²⁷

Výrazným negatívom tohto procesu je stieranie pôvodnej motivácie, ktorá v minulosti viedla k pomenovaniu samotného vodného toku. Mohlo ísť o motiváciu dominantným vrchom alebo

21 Hladký, J.: *Hydronymia povodia Nitry*. Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava 2004., s. 114.

22 Krško, J.: *Hydronymia povodia Turca*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2003, s. 73.

23 Krško, J.: *Hydronymia povodia Hrona*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2008, s. 46.

24 Pozri Závodný, A.: Živé hydronymá verzus štandardizované hydronymá. In: Odaloš, P. (eds.): *Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie*. Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela Banská Bystrica, Banská Bystrica 2007.

25 Krško, J.: *Hydronymia povodia Turca*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2003, s. 78.

26 Krško, J.: *Hydronymia povodia Hrona*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2008, s. 238.

27 Hladký, J.: *Hydronymia povodia Nitry*. Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava 2004., s. 114.

miestom jeho prameňa, prípadne do hry vstúpili iné mimojazykové faktory, pokým v súčasnosti sa stáva určujúcim bodom obec, ktorou hydronymum preteká. Do popredia tak vstupuje iba jeho lokalizačná funkcia, v ktorej absentuje pôvodný onymický príznak. Okrem toho A. Závodný dodáva, že v živom názve okrem motivácie, možno zistiť aj ostatné informácie, najmä kontinuitu názvoslovného vývinu, jazykové zmeny či nárečové javy charakterizujúce konkrétnu nárečovú oblasť.²⁸

všeobecne – individuálne používaný názov

Daná opozícia súvisí predovšetkým s dĺžkou toku, pretože rozľahlý onymický objekt nemusí mať jednotný názov pre prameň, horný, stredný a dolný tok. Takýmto prípadom je **Teplica** (27,4 km dlhý prítok Turca), ktorá pomenúva stredný tok – *Žarnovica* (prameň a horný tok) – *Jazernica* (dolný tok).²⁹ V povodí Hronu je to **Jabloňovka** (21,6 km dlhý prítok Sienice), ktorej horný tok je roku 1859 nazvaný podľa obce ako miesta prameňa *Gykes Bach* (podľa obce Dekýš) a dolný tok r. 1876 ako potok *Almáška*, dnes *Jabloňovka* motivované obcou Jablňovce.³⁰

Polyonymia sa v danom prípade prejavuje aj v tom, že v minulosti potok pretekajúci viacerými katastrálnymi územiami mal v každom z nich iný názov. Dôkazom je hydronymum **Bocegaj** (11,5 km dlhý prítok Drevenice), ktorý mal v povodí Nitry nasledovné pomenovania:

1. <i>Šalga</i>
(Žirany) | 2. <i>Bocegaj</i>
(Kolíňany) | 3. <i>Kolíňanský potok</i>
(Neverice) | 4. <i>Góca</i> ³¹
(M. Chrašňany) |
|-----------------------------|---------------------------------|--|--|

V tomto prípade išlo o synchronne používanie viacerých názvov, ktoré označovali jeden objekt, a to vo viacerých lokalitách. Používanie jednotlivých mien bolo územne obmedzené, čoho dôsledkom je aj existencia súvisiacich terénnych názvov v jednotlivých katastrálnych územiach. Procesom šandardizácie sa stanovila záväzná používanie názvu *Bocegaj*.³²

Povodie Hornádu: **Smolník** (19,8 km dlhý prítok Hnilca)

1. <i>Šmöltnitzbach</i>
(Švedlár) | 2. <i>Mutterbach</i>
(Smolnícka Huta) | 3. <i>Schmölnitz</i>
(Smolník) |
|--------------------------------------|--|-----------------------------------|

Názov *Smolník* pochádza z apel. *smola* a prípony – (n)ík (podľa miesta, kde sa vyrábala smola pre potreby baníkov, ktorí používali smolné fakle na osvetlenie podzemných chodieb). Slovenský názov *Smolník* bol prevzatý v 12. stor. prichádzajúcimi Nemcami, ktorí z neho vytvorili nemecký variant *Schmölnitz*. Pomenovanie *Mutterbach* vzniklo z nemeckého apel. *die Mutter* – matka + *der Bach* – potok a bolo motivované tým, že *Smolník* predstavoval hlavný tok a ostatné boli jeho prítoky.

Z toho dôvodu existujú názvy, ktoré sú známe celej obci, ale susedná mikrosocieta ich nemusí akceptovať. Týka sa to hlavne malých tokov, ktoré v kartografických dielach nie sú pomenované. Prijaté názvy sú záväzné pre celý kolektív používateľov a väčšinou majú platnosť len

28 Závodný, A.: Živé hydronymá verus štandardizované hydronymá. In: Odaloš, P. (eds.): *Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie*. Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela Banská Bystrica, Banská Bystrica 2007.

29 Krško, J.: *Hydronymia povodia Turca*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2003, s. 118.

30 Krško, J.: *Hydronymia povodia Hrona*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2008, s. 11.

31 Hladký, J.: Názvy vodných objektov v spoločenskej komunikácii. In: Žigo, P. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné meno v komunikácii*. Veda, Bratislava 2003, s. 231.

32 Tamtiež, s. 238.

v tomto úzkom kolektíve.³³ Tie názvy, ktoré sa používajú iba v jednej mikrosociete, možno nazvať mikrosociálne hydronymá, čiže zhodne s termínom „mikrosociálne toponymá“³⁴. Keďže sa vyskytujú iba v relatívne malej skupine, majú „nízku komunikačnú potenciú“. Tento stav je najvýraznejší v lokalitách s výskytom neštandardizovaných názvov, ktoré sa používajú iba na orientáciu v teréne.

Osobitným typom polyonymie, je substitučná rovina vymedzujúca protiklad *pôvodný názov* – *substituovaný do iného jazyka*, ktorý sa uplatňuje pri etnickom zmiešaní obyvateľov. Dochádza tu k vytvoreniu bilingválneho (multiligválneho) jazykového prostredia, v ktorom popri onymickej sústave jedného etnika, funguje paralelne aj onymická sústava etnika druhého.³⁵ Oblasť vybraných povodí sa v minulosti vyznačovala pestrú paletou súžití viacerých etníc, pretože okrem pôvodného slovanského (slovenského) obyvateľstva na území Slovenska koexistovalo aj maďarské (10. stor.), nemecké (12. stor.), neskôr valašské obyvateľstvo (14. stor.). Ich vzájomná symbióza sa zreteľným spôsobom navonok premietla aj vo vzájomnej komunikácii, v ktorej nachádzame ich vlastnú „pečať“ v rôznych pomenovaniach hydroným. Jasným a preukázateľným prejavom danej skutočnosti je aj v existujúcom a používanom jazykovom (hydronymickom) materiáli povodia Hornádu, Hrona, Turca a Nitry. V našom prípade možno rozlišovať a uvažovať o substitúcii hydroným pôvodne slovanských do maďarčiny (I.), nemčiny (II.) a neskôr do slovenčiny. Svoju menej významnú rolu zohralo aj valašské obyvateľstvo (III.) pri utváraní hydroným spomenutých povodí.

I. Povodie Nitry: **Palárikovský potok** (7,7 km dlhý prítok Komočského kanála)

Palárikovský potok – *Ótöltés* (*Palárikovský potok* je odvodený od ON. Palárikovo; *Ótöltés* – znamená stará hrádza < maď. *ó* „starý“, *töltés* „hrádza“).³⁶

Povodie Hrona: **Teler** (13,67 km dlhý prítok Sikenice)

1876 *Télér* (pomenovanie bolo motivované maďarským apel. *telér* – žila).³⁷

Povodie Turca: **Egerpotok** (dnes neidentifikovaný tok pri Trebostove)

1309 *Egerpotok* (názov vznikol z maďarského slova *égerfa* = jelša a apelatíva potok).³⁸

Povodia Hornádu: **Drienovský potok** (8,69 km dlhý prítok Torysy)

Drienovský potok – *Lovagházi patak* (*Drienovský potok* bol motivovaný ON. Drienov; *Lovagházi patak* – maďarská podoba názvu je odvodená z os. mena *Petra* zvaného *Lowag* – sluhu pána Drienova)

33 Sičáková, L.: Hydronymy povodia Slanej v jazykovej komunikácii. In: Patrás, V. (eds.): *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2004, s. 242.

34 Krško, J.: Mikrosociálne toponymá. In: Majtán, M. – Žigo, P. (eds.): *13. slovenská onomastická konferencia*. Bratislava, Esprima 1998, s. 115.

35 Krško, J.: *Hydronymia povodia Turca*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2003, s. 17.

36 Hladký, J.: Názvy vodných objektov v spoločenskej komunikácii. In: Žigo, P. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné meno v komunikácii*. Veda, Bratislava 2003, s. 234.

37 Krško, J.: *Hydronymia povodia Hrona*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2008, s. 238.

38 Krško, J.: *Hydronymia povodia Turca*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2003, s. 72.

II. Povodie Turca: **Briešťanka** (6,3 km dlhý prítok Jasenice)

Briešťanka – *Brieserwasser* (z ON. Briešte; nemecké apelatívum Brieser – Briešte, s Wasser – voda).³⁹

Povodie Nitry: **Štôľňový potok** (3,1 km dlhý prítok Chvojnice)

Štôľňový potok – *Stollen patak/potok* (názov vznikol podľa lokality, v ktorej pramení alebo cez ktorú tečie); nemecké apelatívum Stollen „štôľňa“ – v minulosti boli v lokalite bane na dolovanie zlata.⁴⁰

Povodie Hrona: **Kamenistý potok** (25,8 km dlhý prítok Čierneho Hrona)

Kamenistý potok – *Steinwasser/Steinwasser Bach* (*Kamenistý potok* – názov je motivovaný TN. Kamenistá dolina + apel. potok; *Steinwasser* – vznikol zo slova *stein* – kamenistý + apel. *das Wasser* – voda/ *der Bach* – potok).⁴¹

Povodie Hornádu: **Tichá voda** (12,9 km dlhý prítok Hnilca)

Tichá voda – *Stillbach* (*Tichá voda* – názov bol motivovaný pomalým/tichým prúdom potoka; *Stillbach* – vznikol z nem. *still* – tichý, *r Bach* – potok).

III. Povodie Hrona: **Puterky** (0,8 km prítok Haliara – Starohorský potok – Bystrica – Hron)

Puterky – názov vznikol podľa TN. *Puterky* (< deminutívne apel. puterka < apel. putera – nádobu na mlieko a syr používaná na salaši).⁴²

Povodie Turca: **Budiš** (3,1 km dlhý prítok Jasenice)

Budiš – *Valašský jarok* (názov vznikol z adj. *valašský* – etnonymum Valach a apel. jarok; Osada Budiš vznikla na prelome 15. a 16. storočia, ktorú založili valašskí kolonisti).⁴³

Je zrejmé, že v každom vývinovom období prebiehal pomenovací proces doposiaľ nepomenovaných vodných tokov, ktoré mali buď nárečovú, alebo inojazyčnú podobu (maďarskú, nemeckú). V komunikácii sa teda kladú zvýšené požiadavky nielen na jazyk, ale predovšetkým aj na expedienta, najmä na jeho jazykovú a komunikačnú kompetenciu a na jeho schopnosť prepínať kód s ohľadom na pomyselnú os oficiálnosť – polooficiálnosť – neoficiálnosť, aby dokázal vhodne vybrať z množiny sebe vlastných hydroným, či už úradný alebo neúradný názov, aby tým zároveň neporušil jazykovú a komunikačnú normu, ako i normu spoločenského správania. Z toho dôvodu sa domnievame, že okrem kodifikovaných, štandardizovaných hydroným bude i naďalej, v tzv. bežnej komunikácii, prítomná skupina neštandardizovaných hydroným, ktorá je zároveň súčasťou miestnych nárečí a tiež obohatením spisovného jazyka.

Príspevok predstavuje časť grantového projektu Grantovej vedeckej agentúry MŠ SR a SAV VEGA č. 1/0447/09 Analýza synchronnej a diachrónnej hydronymie povodia Váhu a grantu UGA 2010/2011 Motivy synchronnej a diachrónnej hydronymie povodia Hornádu (po sútok Torysy).

39 Krško, J.: *Hydronymia povodia Turca*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2003, s. 62.

40 Hladký, J.: *Hydronymia povodia Nitry*. Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava 2004, s. 193.

41 Krško, J.: *Hydronymia povodia Hrona*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2008, s. 100.

42 Tamtiež, s. 189.

43 Krško, J.: *Hydronymia povodia Turca*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2003, s. 63.

LITERATÚRA

- Blanár, V.: Vlastné meno v komunikácii. (Teoretické východiská). In: Žigo, P. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné meno v komunikácii*. Veda, Bratislava 2003, s. 9–19.
- Hornánský, I. – Smyčková, R.: Príspevok k štandardizácii geografických názvov so slovotvorným základom Drieň. In: Krško, J. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti*. Jazykovedný ústav L. Štúra SAV – Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta UMB, Bratislava – Banská Bystrica 2000, s. 291–294.
- Hornánský, I.: Štandardizácia geografických názvov v zrkadle uplynulých tridsiatich rokov. In: Považaj, M. – Žigo, P. (eds.): *Súradnice súčasnej onomastiky*. Veda, Bratislava 2007, s. 35–42.
- Hornánský, I.: K hraniciam štandardizácie geografických názvov. In: Považaj, M. (eds.): *Jazyková kultúra na začiatku tretieho tisícročia*. Veda, Bratislava 2009, s. 162–169.
- Hladký, J.: Názvy vodných objektov v spoločenskej komunikácii. In: Žigo, P. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné meno v komunikácii*. Veda, Bratislava 2003, s. 229–239.
- Hladký, J.: *Hydronymia povodia Nitry*. Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava 2004.
- Kováčová, M.: Používanie štandardizovaných a neštandardizovaných toponým. In: Krško, J. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti*. Jazykovedný ústav L. Štúra SAV – Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta UMB, Bratislava – Banská Bystrica 2000, s. 259–263.
- Krško, J.: Mikrosociálne toponymá. In: Majtán, M. – Žigo, P. (eds.): *13. slovenská onomastická konferencia*. Bratislava, Esprima 1998, s. 115–119.
- Krško, J.: Mikroštruktúrne vzťahy v onymii. *Slovenská reč*, 67, 2002, s. 142–152.
- Krško, J.: *Hydronymia povodia Turca*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2003.
- Krško, J.: Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov v toponymii pomocou expresivity a metafory. *Slavica Slovaca*, 46, 2006, s. 61–68.
- Krško, J.: *Hydronymia povodia Hrona*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2008.
- Majtán, M.: Metódy a ciele štandardizovania geografického názvoslovia. *Kultúra slova*, 20, 1986, s. 144–150.
- Majtán, M.: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Veda, Bratislava 1996.
- Sičáková, L.: Hydronymy povodia Slanej v jazykovej komunikácii. In: Patráš, V. (eds.): *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2004, s. 241–245.
- Sičáková, L.: Štandardizované podoby hydroným z povodia Slanej. *Slovenská reč*, 63, 1998, s. 330–335.
- Závodný, A.: Živé hydronymy verus štandardizované hydronymy. In: Odaloš, P. (eds.): *Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie*. Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela Banská Bystrica, Banská Bystrica 2007, s. 499–503.

Katedra slovenského jazyka a literatúry
Fakulta humanitných vied
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica
<gootsova.andrea@fhv.umb.sk>

AKTUÁLNOSŤ VERZUS NADČASOVOSŤ SLANGOVÝCH VÝRAZOV V REČI SLOVENSKEJ MLÁDEŽE

ZUZANA SEDLÁČKOVÁ

Cieľom príspevku je ponúknuť jeden z možných pohľadov na vznik, distribúciu a fungovanie slangových výrazov v reči slovenských tínedžerov. Na túto problematiku sa snažíme nahliadať cez prizmu časovej ukotvenosti a aktuálnosti jednotlivých výrazov, ktorú determinujú širšie mimojazykové (najmä kultúrne a sociálne) faktory. Podkladom práce sa stal na jednej strane vlastný výskum zameraný na skúmanie mládežníckeho slangu, ktorý systematicky prebieha od roku 2008¹, a na strane druhej korpus slov získaných zo *Slovníka slovenského slangu*². Sonda zameraná na slang tínedžerov sa tak s prihliadnutím na spomínané východiská profiluje na báze približne 20-ročného časového rozpätia, v rámci ktorého môžeme v slovenskom prostredí identifikovať odklon od ideí socializmu a výrazný príklon k pluralitnej, konzumnej a postmodernistickej kultúre³. Okrem výrazných spoločensko-politických zmien, ktoré sa v slovenskom prostredí uplatnili najmä v posledných desaťročiach, môžeme odrazy meniacich sa kultúrnych a mentálnych obsahov reflektovať aj so zreteľom na reč a jazyk (nielen) mládeže.

Osobitne môžeme túto dynamiku rečového správania postrehnúť v tých varietách (resp. sociálne viazaných semivarietách) národného jazyka⁴, ktorých používanie je obmedzené na sféru viac alebo menej uzavretej komunity. K takýmto semivarietám patrí profesionálna reč, argot a slang(y). Slang (ako parciálna časť sociolektov⁵) slúži členom konkrétneho spoločenstva pri špecifikách ich neoficiálnej komunikácie a zároveň je prostriedkom vyjadrenia príslušnosti ľudí k tejto záujmovej skupine⁶. Nadväzujúc na citované práce tak možno používanie slangu vnímať ako spôsob, ktorým tínedžeri prezentujú svoju verbálnu i mentálnu „inakosť“, hravosť

1 Porov. napr. Sedláčková, Z.: *Slang tínedžerov*. Nepublikovaná magisterská diplomová práca. Univerzita Komenského, Bratislava 2008; Orgoňová, O. – Sedláčková, Z.: Coolový pokec o slangu teenagerov. In: Šimková, M. (ed.): *Slovo – Tvorba – Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej*. Veda, Bratislava 2009, s. 151–162; Orgoňová, O. – Sedláčková, Z.: Etnokultúrny základ reči slovenskej mládeže. In: Pekarovičová, J. – Vojtech, M. (eds.): *Studia Academica Slovaca* 39. Univerzita Komenského, Bratislava 2010, s. 155–164.

2 Hochel, B.: *Slovník slovenského slangu*. Hevi, Bratislava 1993. Lingvistický materiál získaných slangových slov parciálne súvisí aj so staršími prácami B. Hochela (porov. napr. Hochel, B.: Slang v národnom jazyku. In: *Studia Academica Slovaca* 10. Alfa, Bratislava 1981, s. 135–154.).

3 Porov. Orgoňová, O. – Sedláčková, Z.: Etnokultúrny základ reči slovenskej mládeže. In: Pekarovičová, J. – Vojtech, M. (eds.): *Studia Academica Slovaca* 39. Univerzita Komenského, Bratislava 2010, s. 155.

4 Slančová, D. – Sokolová, M.: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: Mistrík, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca* 23. Stimul, Bratislava 1994, s. 227.

5 Sociolekty sa podľa Bosáka (Bosák, J.: Dialekty a sociolekty. In: *Studia Academica Slovaca* 25. Stimul, Bratislava 1996, s. 27–28.) formujú v ohraničených sociálnych skupinách a ako semivariety (polovariety) v rôznej miere prestupujú ďalšími varietami národného jazyka. Ich použitie v komunikačnom akte závisí od konkrétneho vyjadrenia postojov alebo pragmatického parametra. Sociolekty (profesionalizmy, slangy, argot) sa vyznačujú istou mierou kódovania informácie, následkom čoho je táto informácia prístupná iba vybraným recipientom (op. cit.).

6 Hubáček, J.: Funkce slangu v komunikaci. In: *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*. Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava 1990, s. 114.

a pohotovosť, čím sa zároveň snažia vzdialiť od „staromódnych“ sociálnych a rečových praktík staršej generácie. Charakteristickým znakom slangu sa tak stáva predovšetkým preexponovaná expresívnosť a emocionálnosť výrazov, ekonomizácia a úspornosť výrazovej štruktúry, ktorá slúži jeho používateľom na docielenie požadovaného komunikačného efektu i demonštrovanie individuálneho tvorivého potenciálu.

Jadrom aktívnej „slangovej“ lexikálnej zásoby tínedžerov sú predovšetkým tie slangizmy,⁷ ktoré sa vzťahujú na dominantné hodnoty a normy ich aktuálne preferovaného životného štýlu. Ovládanie základných zručností elektronickej komunikácie a práce s počítačom je pre každého súčasného tínedžera nevyhnutnosťou. Mnohí mladí majú vlastný *komp* (počítač, z angl. computer), *noťas* (notebook) alebo *písičko/pécečko* (počítač, z angl. PC – personal computer), vedia sa *lognúť* na *net* (pripojiť sa k internetu), *vygoogliť* si na *webe* potrebné informácie (hľadať na internete prostredníctvom internetového vyhľadávača google), *fejsbúkovať*, *skypovať* (využívať sociálnu sieť Facebook a aplikáciu Skype), *čtovať* (komunikovať na základe výmeny textových replík v reálnom čase, pričom tento rozhovor sa realizuje prostredníctvom počítača a počítačovej siete internet), či *gejmiť onlinovky* (hrať internetové hry). Virtuálny svet je plný *tagerov* (ľudí, ktorí v rámci internetovej aplikácie Facebook s obľubou označujú buď seba alebo svojich priateľov na zverejnených fotkách), *adminov* (administrátorov chatovacích fór), *skillerov* (úspešných hráčov počítačových hier), ktorí s obľubou *drčia erpégéčka* (dlhodobu a zanietene hrajú tzv. rolové počítačové hry označované ako RPG – role playing game) a neraz *lamerov* a *lamy* (z angl. lame – hanlivé označenie pre nováčika, začiatočníka) úspešne *zakilujú* (najčastejšie ide o prípad bojových hier, kedy je možné spoluhráča vyradiť z hry tým, že jeho postavu „zabijú“).

Globalizácia a internacionalizácia spôsobu života a životného štýlu zasahuje aj mladých Slovákov, ktorí s obľubou v *mekáčoch* a *káfeččkách* (sieť reštaurácií McDonald's a KFC) jedia *hambáče* (hamburgery, t. j. teplý obložený sendvič s mletým hovädzím mäsom) a *ričáky* (richmany, t. j. bagety plnené syrom, šunkou, zeleninou a dressingom). Obľúbeným miestom stretnutia sú *picérky/pizzerky* (pizzerie) a *puby* (krčmy i bary vo všeobecnosti), kde pijú rôznorodé internacionálne miešané *drinky* (nápoje), *milksějky* (mliečne kokteily), *evianky* a *matonky* (zahraničné minerálky zn. Mattoni a Evian).

Spôsob trávenia voľného času súčasných tínedžerov je podmienený ich záujmami i finančnými možnosťami. Športovejšie založení sa vo voľnom čase *bajkujú* (bicyklujú) alebo sa trápia vo *fitkách* a *posilkách* (fitnesscentrách a posilňovniach), zatiaľ čo tí lenivejší *zevlujú* (nečinne sa potulujú po meste). Iní *šopujú* v *shoppingcentrách* a *obchodáčkoch* (nakupujú v obchodných centrách a obchodných domoch) alebo s kamarátmi navštevujú letné *festáky* (letné hudobné festivaly pod holým nebom). Pestrosť záľub mládeže reprezentujú užšie sociálne ohraničené skupiny *skejtákov* (jazdcov na skejtbordoch), *writerov* a *grafitákov* (pouličných „maliarov“ graffiti), *hoperov* (tanečníkov hip-hopu), *bajkerov* (jazdcov na bicykloch), *punkerov*, *rockerov* a *metlákov* (prívržencov hudobného štýlu punk, rock a metal) a i.

Prirodzená túžba každého človeka „niekam patriť“ je pre tínedžerov obzvlášť naliehavá a jej jazykovú reflexiu možno definovať aj na pozadí interpersonálnych vzťahov (vzájomné vzťahy dospievajúci neraz hyperbolizujú, čím sa vytvára široká škála slangových pomenovaní pohybujúcich sa na škále od maximálne pozitívneho až po maximálne negatívne vnímanie vlastnej

7 Vzhľadom na to, že výskum bol realizovaný súčasne metódou priameho nahrávania spontánnych dialógov aj pomocou sociolinguistických ankiet, prípadnú (grafickú a/alebo fonetickú) variabilnosť slangizmov zaznačujeme v texte pomocou lomky.

alebo druhej osoby). Pre každého dospievajúceho je dôležité obklopiť sa dostatkom *kamošov* (kamarátov) a *bestfriendov* (najlepších kamarátov). Nikto nechce byť ponímaný ako *lúzer* (bezvýznamný človek), *týpek* (niekto nezvyčajný napr. svojím správaním) alebo ako *tupelo*, *vymletá bota*, *trotlo* (ide o slangizmy označujúce hlupáka, avšak s gradujúcou intenzitou pejoratívnosti). Najmä mnohí chlapci si starostlivo budujú imidž *winnerov* (v tomto zmysle úspešných ľudí), *vymakaných dávačov* (aktívnych tvorcov a používateľov slangových slov), *joukerov/džoukerov*, *haluzákov* (veselých, uvoľnených ľudí, ktorí dokážu pobaviť svoje okolie) a *sympošov* (sympatických ľudí). Mnohé dievčatá túžia po tom, aby ich okolie vnímalo ako *cool* a *sexi* *kočky*, *cice*, *čaje/čajky*, prípadne *kobry* (pekné dievčatá).

Súčastou neoficiálnej komunikácie tínedžerov sú okrem neustále vznikajúcich slangových pomenovaní (ako mentálnych a verbálnych reakcií na meniace sa kultúrne a spoločenské zmeny) aj slangizmy „zdedené“ po staršej generácii. Ide predovšetkým o tie výrazy, ktoré sa vzťahujú na oblasť školského prostredia. Vyučovací proces s prihliadnutím na širšie mimojazykové faktory podlieha slabším formujúcim tlakom a zrejme aj z toho dôvodu mnohé slangové pomenovania pracovníkov školy, vyučovacích predmetov či školských priestorov ostali za posledné desaťročia prakticky nezmenené. Podľa toho, či študent navštevuje *základku* alebo *gympel* (základná škola, gymnázium) sa stretáva na *vyučku* (vyučovaní) s *profkami*, *profákmi* alebo *učkami* (profesorky, profesori, učiteľky). V školských osnovách stále figuruje *matika*, *slovina/slonina/slanina*, *litika/litiša*, *deják*, *zemák/geoška*, *prďák/biola*, *telák/telesná*, *výtvarka*, *anglína*, *nemína*, *franína* a i. (vyučovacie predmety: matematika, slovenský jazyk, literatúra, dejepis, zemepis/geografia na gymnáziách, prírodopis/biológia na gymnáziách, telesná výchova, výtvarná výchova, anglický jazyk, nemecký jazyk a francúzsky jazyk).

Miera frekventovanosti a časovej aktuálnosti slangových výrazov je rôzna. Niektoré výrazy sú frekventované pomerne dlhú dobu, zatiaľ čo iné tvoria jadro prototypickej časti slangu tínedžerov relatívne krátkodobo. Nadužívanie konkrétnych slangizmov v komunikácii alebo kontext subjektívnych dôvodov (napr. túžba tínedžera byť originálnym, prejaviť tvorivého ducha svojej osobnosti a zabaviť rovesníkov, alebo naopak zakódovať svoj prehovor pred „neželanými“ poslucháčmi – t. j. najmä učiteľmi alebo rodičmi) môže tínedžerov motivovať k tomu, aby konkrétny slangizmus inovovali. Novovzniknutý slangizmus môže následne preniknúť z užšie ohraničenej komunity medzi širšiu societu tínedžerov a častým ukotvením v komunikácii sa stane súčasťou aktívnej lexikálnej zásoby mladej generácie. V súčasnosti môžeme konštatovať najmä silnú tendenciu tínedžerov siahť po lexikálnych jednotkách cudzích jazykových systémov (najmä jednotky anglo-amerického pôvodu, v menšej miere českého a nemeckého pôvodu), ktoré svojou zvukovou a/alebo grafickou realizáciou majú pre tínedžerov príznak novosti, originalnosti, modernosti, „exotickosti“. Ako vyplynulo z nášho výskumu, skupina respondentov približne vo veku 35–45 rokov na označenie peňazí používala slangizmy *korunky*, *pengy*, *prašule*, oproti ktorým dnes stoja frekventovanejšie výrazy *mony/many*, *keše*, *love*, prípadne *ěčka* a *eurí/evri* ako paralela spoločnej európskej (a pre slovenské prostredie relatívne novej) meny. Generácia rodičov dnešných tínedžerov sa vozila na *cajgli* a *bicáku* (bicykli), dnes sa mladí bicyklujú jednoznačne na *bajku*. Niečo vtipné, zaujímavé a úžasné (v konkrétnom kontexte tiež hlúpe) bola *haluška*, dnes máme najmä *haluze* a *haluzákov*. Približne pred 20–30 rokmi mladí na *díze* (diskotéke) *trsali* (tancovali) napríklad *lepák* (pomalý párový tanec), dnes mládež na *diske* (diskotéke) či akejkolvek inej *žúrke* (veselá, bujará a neraz neviazaná zábava) predovšetkým *parí* (neviazane sa zabáva a zároveň sa častokrát aj opíja). Okrem toho mladí s radosťou *pogujú* (v rytme hudby vyskakujú, krúčia hlavami a navzájom do seba narážajú),

brejkujú, prípadne *dávajú hip-hop a funky* (tancujú momentálne populárne tanečné štýly breakdance, hip-hop a funky dance). Ľudia s poruchami zraku nosili *okulky* a *škulky*, dnes poväčšine *bríle/breje*. Ak súčasní tínedžeri neodôvodnene vymeškajú vyučovanie, dostanú *absenčku* (absenciu, t. j. neospravedlnenú hodinu), zatiaľ čo ich rodičia mali v žiackej knižke *enóčko* (neospravedlnenú hodinu, zo skratky n.o.).

Aktuálnu sondu zameranú na časovo podmienený vznik, fungovanie a distribúciu slangizmov v reči slovenských tínedžerov dopĺňa pohľad na vrstvu slangových slov, ktoré nadobúdajú povahu historizmov. Odsunutie výrazu na perifériu je spôsobené najmä tým, že sa dobovo indikované reálie pod vplyvom spoločenských zmien a technického i kultúrneho progresu ocitajú v pozícii historických entít a lexikálne označenie týchto javov sa pasivizuje. Málokto by dnešný tínedžer by spoľahlivo vedel, že módnymi trendmi pred zhruba 20 až 30 rokov boli *klišy* (náušnice pestrých farieb, ktoré sa pripínali priamo na ušný lalôčik), že žiadaným i keď nedostatkovým (a pre tínedžerov zakázaným) tovarom boli *kentky* (úzke dlhé cigarety). Pred niekoľkými rokmi ešte mnohí mladí túžili po vlastnom *trandáku* (tranzistorovom rádiu), *magiči/magnetáku*, *kazetáku* (prehrávači magnetofónových pásov a kaziet), prípadne *walkmane* a *diskmane* (prenosom prehrávači audiokaziet a cédečiek).

Pasivizácia však nie je nezvratný proces, ojedinele sa daný slangizmus (rovnako ako entita, na ktorú sa vzťahuje) opätovne aktualizuje („revitalizuje“). V rámci nášho výskumu sme postrehli predovšetkým slangové výrazy vzťahujúce sa na sféru módy. Porov. napr. *štucky/štucne* (dámske úpletové návleky na členky a lýtky), *plesniáče* (nohavice, v súčasnosti najmä z džínsovinu, s jednou dominantnou podkladovou farbou, ktorá je nesystematicky rozrušovaná bielymi flakmi, čím sa docieľuje „plesnivý“ efekt), *mrkváče* (nohavice, ktoré sú strihovo riešené tak, aby siahali vysoko do pásu a smerom od bokov k členkom sa zužujú).

Hlavným cieľom príspevku bolo poukázať na mieru využívania slangizmov v reči mládeže so zreteľom na ich temporálnosť a časovú ohraničenosť. V prototypickej časti slangu slovenských tínedžerov môžeme identifikovať kvantitatívne i kvalitatívne zmeny zasahujúce triedy slangových výrazov, ktoré korelujú s dynamicky sa meniacim spektrom domácich aj interkultúrnych mimojazykových impulzov. Ponúkané formy správania a modely životného štýlu zároveň aktualizujú ich jazykovú reflexiu sveta, ktorá sa stáva jedným z charakteristických prejavov osobitej kultúry súčasnej mládeže.

LITERATÚRA

- Bosák, J.: Dialekty a sociolekty. In: *Studia Academica Slovaca* 25. Stimul, Bratislava 1996, s. 25–30.
- Hochel, B.: *Slovník slovenského slangu*. Hevi, Bratislava 1993.
- Hochel, B.: Slang v národnom jazyku. In: *Studia Academica Slovaca* 10. Alfa, Bratislava 1981, s. 135–154.
- Hubáček, J.: Funkce slangu v komunikaci. In: *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*. Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava 1990, s. 114–120.
- Orgoňová, O. – Sedláčková, Z.: Coolový pokec o slangu teenagerov. In: Šimková, M. (ed.): *Slovo – Tvorba – Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej*. Veda, Bratislava 2009, s. 151–162.

-
- Orgoňová, O. – Sedláčková, Z.: Etnokultúrny základ reči slovenskej mládeže. In: Pekařovičová, J. – Vojtech, M. (eds.): *Studia Academica Slovaca* 39. Univerzita Komenského, Bratislava 2010, s. 155–164.
- Sedláčková, Z.: *Slang tínedžerov*. Nepublikovaná magisterská diplomová práca. Univerzita Komenského, Bratislava 2008.
- Slančová, D. – Sokolová, M.: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: Mistrík, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca* 23. Stimul, Bratislava 1994, s. 225–240.

Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta
Univerzita Komenského, Bratislava
<zuzi.sedlackova@gmail.com>

SLOVOTVORNÉ ADAPTACE ANGLICISMŮ V INFORMAČNĚ-TECHNOLOGICKÉ SLOVNÍ ZÁSOBĚ

ANNA KADLECOVÁ

1 NA ÚVOD

Slovotvorné adaptace přejatých slov v češtině jsou tou nejméně studovanou oblastí mezi dalšími typy adaptací (grafická a formálně morfologická). Tento článek přináší poznatky přispívající právě k popisu slovotvorných adaptací anglicismů v češtině, konkrétně na materiálu slovní zásoby informačních technologií. Na pomoc a pro vytvoření komplexnějšího obrazu jsem si při výzkumu brala i morfologickou a grafickou adaptaci těchto přejatých slov.

Mým záměrem bylo zaznamenat slovotvorná paradigmatata jednotlivých stanovených přejímek, a tak nasbírat materiál pro charakterizování použitých slovotvorných procesů a prostředků a zároveň také popsat míru grafických i morfologických adaptací daného slova.

Jako zdrojovou oblast jsem využila informačně-technologickou slovní zásobu, neboť dosud není jazykově samostatně příliš zpracována a zároveň je to oblast zajímavá vzhledem k tomu, že se v ní velmi silně a zcela aktuálně stýkají hojně přejímané anglické lexémy s českou gramatickou strukturou. Pracovala jsem se třemi internetovými časopisy s IT tematikou¹.

2 PŘÍKLADY KONKRÉTNÍHO EXCERPOVANÉHO MATERIÁLU

Při práci jsem narážela na problémy s tím, jak uspořádat výsledky výzkumu v přehledný a jednotný systém. Jednalo se především o problematiku kompozit (viz níže v kap. 3.4) a o určování fundačních vztahů. Výsledkem jsou nakonec tabulky, z nichž několik uvedu dále jako příklady excerpovaných výsledků. Slova jsou v nich uvedena v lemmatickém tvaru a číslo uvedené ve sloupci ‚výskyt‘ odpovídá jejich výskytu ve všech možných tvarech celého jejich paradigmatu. Pokud je slovo vytištěno menším písmem a kurzivou, znamená to, že se v konkrétním časopise reálně nevyskytlo, ale je potřeba ho do tabulky doplnit jako slovo fundující pro některé jiné, reálně se vyskytující.

Kromě sloupce s absolutním výskytem daného slova v daném časopise se tabulka skládá z několika dalších sloupců, všechna slova tedy nejsou na stejné úrovni, nejsou uvedena lineárně pod sebou v jednom sloupci. Každý z těchto sloupců nese označení 1. až maximálně ,6. úroveň.

Sloupec ,1. úroveň‘ obsahuje slova zcela neadaptovaná, plně anglická. Tento sloupec může obsahovat i více slov, např. *spam* jako substantivum (subst.), jako adjektivum (adj.), jako verbum (verb.) a také *antisspam* jako subst. nebo adj. nebo slovo *spammer*. Všechna tato slova existují v angličtině a do češtiny jsou přejímána různě s různou mírou adaptace. *Antisspam* nebo *spammer* už jsou sice slova odvozená od slova *spam*, ne však v češtině, do češtiny byla z angličtiny

1 *Super Svět*. Dostupné z WWW: <www.supersvet.cz>; *Ovsem.net*. Dostupné z WWW: <www.ovsem.net>; *Chip*. Dostupné z WWW: <www.chip.cz>.

přejata už takto, bez slovotvorné adaptace. Do ,1. úrovně‘ tedy patří všechna slova v podobě, v jaké byla přejata z angličtiny, bez jakékoli (morfologické nebo slovotvorné) adaptace a bez ohledu na to, zda v angličtině jsou produktem nějakých slovotvorných procesů.

Ve sloupci ,2. úrovně‘ jsou pak zapsána slova adaptovaná formálně morfologicky. Slovo *spam* může být do češtiny přejato jako nesklonné, neadaptované subst. (,1. úroveň‘) nebo jako subst. přiřazené k deklinačnímu typu HRAD, plně adaptované na český systém jmenné flexe, a tento sklonný *spam* bude zapsán ve sloupci ,2. úrovně‘ jeden řádek pod původním nesklonným *spam* (subst.). Stejně tak *spam* jako verb. bude v ,1. úrovni‘, zatímco *spamovat* bude ve ,2. úrovni‘ jeden řádek pod původním *spam* (verb.).

Takto jsou postupně do dalších sloupců (= dalších úrovní) a nižších řádků zapisována slova tak, aby jejich pozice odpovídala pozici ve slovotvorném procesu – ve slovotvorné řadě, čteme-li tabulku zleva doprava a ve slovotvorném svazku, čteme-li ji odshora dolů po sloupcích.

1. úroveň	2. úroveň	3. úroveň	4. úroveň	výskyt
<i>boot (subst.)</i>				
	boot (subst.)			2
boot (adj.)				2
„pre-boot“ (adj.)				3
<i>boot (verb.)</i>				
	bootovat (bootován)			4
		nabootovat		12
			nenabootovat	1
		bootovací		23
		bootovatelný		1
		bootování		18

1. tabulka: boot, www.chip.cz

1. úroveň	2. úroveň	3. úroveň	4. úroveň	výskyt
<i>click</i> (<i>subst.</i>)				
	klik (subst.)			3
		dvojklik (subst.)		4
<i>click</i> (<i>verb.</i>)				
	klikat (klikán)			12
		odklikat		2
		poklikat		1
		proklikat		8
			proklikávat	1
		neklikat		2
		klikací		1
		klikání		10
	kliknout (kliknut)			891
		rozkliknout		1
		odkliknout		2
		nekliknout		1
		„ukliknout“		1
		<i>prokliknout</i> (<i>prokliknut</i>)		
			prokliknutí	1
		kliknutí		561

2. tabulka: click, www.chip.cz

1. úroveň	2. úroveň	3. úroveň	4. úroveň	výskyt
1. význam				
<i>flash (subst.)</i>				
	flash (subst.; ?)			1
	flash (subst.; STROJ)			26
		flashový		7
			flashovka (= flashová hra)	1
flash (adj.)				12
ad-flash (adj.)				1
2. význam				
flash (adj.)				18
		flashka (= flash paměť)		1
3. význam				
<i>flash (subst.)</i>				
	flash (subst.; STROJ)			3
<i>flash (verb.)</i>				
	flashnout			1

3. tabulka: flash, www.ovsem.net

1. úroveň	2. úroveň	3. úroveň	výskyt
<i>hack (subst.)</i>			
	„hack“ (subst.)		1
<i>hacker</i>			
	hacker		247
		superhacker	4
		hackerský	29
		hackerův	6
<i>h a c k i n g (subst.)</i>			
	hacking (subst.)		5
<i>hack (verb.)</i>			
	hacknout		7

4. tabulka: hack, www.chip.cz

1. úroveň	2. úroveň	3. úroveň	4. úroveň	výskyt
hardware (subst.)				1
	hardware (subst.)			217
		hardwarový		74
			hardwarově	12

5. tabulka: hardware, www.chip.cz

1. úroveň	2. úroveň	3. úroveň	4. úroveň	výskyt
<i>installation</i>				
	instalace			149
		reinstalace		4
		přeinstalace		1
		odinstalace		3
		<i>deinstalace</i>		
			deinstalační	1
		<i>samoinstalace</i>		
			samoinstalační	1
		instalační		27
<i>installer</i>				
	instalátor			3
<i>i n s t a l l</i> (<i>verb.</i>)				
	instalovat (instalován)			44
		nainstalovat (nainstalován)		91
			nenainstalovat	1
			nainstalovaný	33
			nainstalování	25
		odinstalovat (odinstalován)		6
			odinstalování	4
		přeinstalovat (přeinstalován)		2
			přeinstalovávat	1
			přeinstalování	2
		neinstalovat		6
		předinstalovat (předinstalován)		5
			předinstalovaný	17
		doinstalovat		5
			doinstalování	1
		instalovaný		7
		instalování		2

1. úroveň	2. úroveň	3. úroveň	výskyt
open source (subst.)			4
open-source (subst.)			8
		opensourcový	8
open source (adj.)			14
open-source (adj.)			12

7. tabulka: open-source, www.chip.cz

1. úroveň	2. úroveň	3. úroveň	4. úroveň	výskyt
<i>s c a n</i> (subst.)				
	scan (subst.) sken (subst.)			1 25
<i>scanner</i>				
	scanner skener			5 129
<i>scan (verb.)</i>				
	skenovat (skenujíc; skenován) <i>scanovat</i> (<i>scanován</i>)			28
		naskenovat (naskenován)		3
			naskenovaný	6
		proskenovat (proskenován)		2
			proskenování	1
		oskenovat		3
		skenovací		17
		skenovaný		3
		skenování scanování		108 1
		skenující		1

8. tabulka: scan, www.chip.cz

1. úroveň	2. úroveň	3. úroveň	výskyt
<i>server (subst.)</i>			
	server (subst.)		619
		videoserver	3
		serverový	29
<i>mailserver (subst.)</i>			
	mailserver (subst.)		4
		mailserverový	1

9. tabulka: server, www.chip.cz

1. úroveň	2. úroveň	3. úroveň	výskyt
<i>spam (subst.)</i>			
	spam (subst.)		102
		videospam	1
		spamový	27
<i>antispam (subst.)</i>			
	antispam (subst.)		18
		antispamový	19
<i>webspam (subst.)</i>			
	<i>webspam (subst.)</i>		
		webspamový	1
<i>spammer</i>			
	spammer		46
		spammerský	1
		spammerův	1
<i>spamming (subst.)</i>			
	spamming (subst.)		3
<i>spam (verb.)</i>			
	<i>spamovat (spamován)</i>		
		spamování	1

10. tabulka: spam, www.chip.cz

1. úroveň	2. úroveň	3. úroveň	4. úroveň	5. úroveň	6. úroveň	výskyt
<i>virus</i>						
	virus/vir					62
		virový				38
		<i>virovat</i>				
			zavirovat (zavirován)			2
				<i>zavirovávat</i>		
					„zavirovávací“	1
				zavirovaný		1
				zavirování		1
		<i>odvirovat</i> (odvirován)				
			odvirování			1
<i>antivirus</i>						
		antivirus/ antivir				37
			antivirový			50

11. tabulka: virus, www.chip.cz

3 SYNTÉZA

3.1 ZÁKLADNÍ SYNTÉZA: NEJČASTĚJŠÍ SLOVOTVORNÉ PROCESY A PROSTŘEDKY

Při komplexním shrnutí všech slovotvorných adaptací zachycených excerpcí se potvrzuje široká produktivita sufixu **-ov(y)** pro desubstantivní odvozování adjektiv (*e-mailový, firewallový, flashový, chatový, serverový, upgradový, virový, ...*). Při deverbativních slovotvorných procesech se jako nejfrekventovanější ukazuje konverze z přičestí, kdy vznikají dějová substantiva a tvrdá adjektiva. Adjektiva jsou vůbec nejčastějším produktem slovotvorných adaptací. Dále jsou adjektiva tvořena také desubstantivní sufixací formanty **-n(i)** (*instalační*), **-sk(y)** (*hackerský*), **-ův** (*hackerův*), deverbativní konverzí z přechodníku pro současnost (př. *chatující*) a deverbativní sufixací formanty **-c(i)** (*chatovací*) a **-teln(y)** (*odinstalovatelný*).

Je třeba zdůraznit, že z výzkumu vysvítá konverze, přesněji **deverbativní konverze**, jako v současnosti nejproduktivnější způsob tvoření slov v češtině.

Nejčastějším produktem slovotvorných adaptací jsou tedy **adjektiva a dějová substantiva**. Prostřednictvím prefixace pak vzniká i velké množství sloves. Prefixy jsou různorodé. Některé slouží především k vyjádření perfektivizace: **na-** (*naskenovat, nainstalovat, nabootovat, ...*), **o-** (*oskenovat*), **z-** (*zformátovat*) a **za-** (*zavirovat*). Jiné vlastním způsobem modifikují význam: **ne-, od-, pře-, pro-, do-, před-, po-, roz-, u-** a počítám sem i původem cizí, ale silně zdomácnělý prefix **re-** (u dějového subst. *znovuinstalování* se objevila i jeho česká varianta, sloveso *znovuinstalovat* se nevyskytlo, ale bylo by případně řazeno již do procesu kompozice).

3.2 MORFOLOGICKÁ ADAPTACE, PŘEDEVŠÍM SLOVESNÁ

U sloves je žádoucí sledovat více i jejich primární – morfologickou adaptaci. Uplatňují se zde slovesné kmenotvorné přípony **-ova(t)**, **-a(t)** a **-nou(t)**. Přípona **-ova(t)** potvrzuje svou největší produktivnost, kterou zmiňují zpracovávané dílčí studie i Mluvnice češtiny 1. Svobodová píše, že „ze zkoumaného materiálu vyplývá, že všechny spisovné tvary odvozených (*pozn. autora*: ve své práci vycházím z předpokladu, že vznik sloves probíhá procesem konverze) sloves jsou bez výjimky tvořeny kmenotvorným verbálním formantem **-ova-**,... (...) Výjimku při tvoření verbálních derivací představují některé, většinou hovorové, varianty sloves odvozené kmenotvornou příponou **-nou-**, (...), nebo **-i-**,...“² A Rusínová píše, že „jako konverzní (i sufixační) prostředky slouží kmenotvorné přípony, a to pouze domáci: **-ova-t**, daleko méně často **-i-t** nebo **-a-t**...“³ V případě přípony **-ova(t)** tedy patrně nenastává při popisu žádný problém. Příponu **-a(t)** jmenuje Rusínová jako méně častou, což se také s mojí prací shoduje. Přípona **-i(t)**, kterou jako méně častou uvádí obě autorky, se v mých zdrojích neobjevila. Je to tedy dáno povahou a šířkou jazykového materiálu. Materiál obou autorek byl přinejmenším tematicky širší než můj. Zároveň se však ukazuje, že ani ten jejich nebyl spolehlivý. Zvláště úsudek Svobodové, že všechny spisovné tvary jsou bez výjimky tvořeny formantem **-ova-**, je nedůkladný. V souvislosti s materiálem takto čerstvých výpůjček nelze vlastně vůbec hovořit o spisovnosti, neboť se není možné opřít o žádnou kodifikační příručku. V mých zdrojích se slovesa s příponou **-nou(t)** vyskytovala i v nejformálnější staveném časopise *chip.cz* (*kliknout*, *cracknout*, *hacknout*). V některých případech může tato přípona suplovat perfektivizační funkci, kterou mívají u přejatých sloves častěji prefixy (*formátovat* – *zformátovat*, *klikat* – *kliknout*), vždýcky však vyjadřuje jednorázovost děje. Rusínová příponu **-nou(t)** dokonce vůbec neuvádí.

Specifickou formou pak je sloveso odvozené slovotvorně-gramatickým sufixem **-v-a(t)**, jehož připojením se sloveso zařazuje do 5. konjugační třídy. Tento sufix vyjadřuje časté opakování daného děje, kategorii Aktionsartu: *-klikávat* a *-instalovávat* (vždy ještě s příslušným prefixem).

K tématu morfologické adaptace substantiv mohou vyzdvihnout především výrazně vyšší výskyty nesklonných variant u jmen končících na tzv. němé *-e*: *software*, *hardware*, *upgrade*, *update*. Do určité míry lze sledovat, že nesklonná varianta bývá kompenzována náležitým tvarem shodného přívlastku, nelze ovšem potvrdit, že by to bylo pravidlem. Zajímavostí je pět výskytů nesklonné varianty substantiva *server* na *www.supersvet.cz*. Není jasné, čím je volba takové možnosti v případě tohoto jména motivována.

3.3 PŘÍTOMNOST SLOVESA V SLOVOTVORNÉM PARADIGMATU

Již z předcházejícího shrnujícího rozboru je patrné, že sloveso je gramaticky složitou záležitostí, což zřejmě vyplývá ze složitosti a komplexnosti dějů obecně v mimojazykové realitě. Verbum zde poskytuje již při primární morfologické adaptaci několik možností, je velmi produktivní v procesu prefixace (fundující i fundované) a konverze (jako slovo fundující). Deverbativní adjektiva a substantiva tvoří nejobsáhlejší soubor slovotvorných adaptací v tomto výzkumu. Navíc sloveso ze své podstaty vždy okamžitě vyžaduje provést morfologickou adap-

2 Svobodová, D.: Derivované anglicismy v české slovní zásobě. In: Damborský, J. – Srpová, H. (eds.): *Sborník prací FF OU Jazykověda – Linguistica 179/1999*. Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava 1999, s. 203–209.

3 Rusínová, Z.: Slovo tvorná adaptace přejatých slov a její povaha. *Čeština doma a ve světě* 4, 2002, s. 311–322.

taci a vzhledem k povaze této adaptace – prostřednictvím přidání kmenotvorné přípony, tedy „většího“ neoddělitelného komponentu – se již v této úrovni silně začleňuje do gramatického systému češtiny.

Pokud je tedy ve slovotvorném paradigmatu určité přejímky přítomno i sloveso, je vysoce pravděpodobné, že toto paradigma bude dosti široké. Pokud se jeho šířka neuplatnila konkrétně ve zde excerpovaných zdrojích, pak uživatel alespoň cítí další potenciál jeho rozvinutí, možnost využití dalších prefixů ať už u slovesa samotného, nebo u produktů jeho konverze, případně potenciál dalšího uplatnění konverze či sufixace... Především adaptovaná slovesa *bootovat*, *klikat*, *kliknout*, *formátovat*, *instalovat*, *skenovat* kolem sebe vytváří široký slovotvorný svazek, jehož členové sami dále slouží jako fundující slova. Ani v ostatních případech není vůbec na překážku, jde-li o slova derivovaná nebo konvertovaná z přejímek velmi čerstvých, bez grafické adaptace a s nepříliš rozvinutým užíváním mimo úzký odborný okruh IT (*cracknout*, *bootovat*, *hacknout*).

3.4 PROCESY KOMPOZICE A UNIVERBIZACE

Přítomnost přímých produktů kompozice je v mých zdrojích jen sporadická a představuje poměrně nejednoznačnou oblast. Problém se týká zařazení konkrétního kompozita buď jako přímé přejímky, nebo již jako produktu české kompozice. Většina kompozit se skládala z obou cizích komponentů, jako produkt české kompozice jsem zařazovala ta, jejichž druhý člen (druhý k prvnímu členu excerpované přejímky) má v češtině již výrazněji zdomácnělý charakter a účastní se procesu kompozice i v kombinaci s domácími slovy (*videoformát*, *kinoformát*, *multichat*, *videoserver*, ...). Nejsou sem zařazeny výrazy *znovuinstalování*, *samoinstallační*, *celoformátový*, *plnoformátový*, *víceformátový* a *multiformátový*, protože jsou pojímány jako produkty konverze či sufixace kompozitních sloves a substantiv, které se samy ve zdrojových textech nevyskytly.

Slovotvorný proces univerbizace zde v zásadě potvrzuje svou spíše slangovou povahu, neboť jeho produkty (*instalačka*, *flashka*, *flashovka*) se vyskytly pouze ve zdroji www.ovsem.net. Tento časopis byl od začátku práce považován za nejméně formální, s nejosobnějším vkladem přispěvatelů.

3.5 GRAFICKÉ ADAPTACE A SLOVO ZÁVĚREM

Odborná slovní zásoba oboru informačních technologií tedy představuje jakousi hybridní jazykovou oblast, v níž výrazný podíl lexémů tvoří přejímky z angličtiny, ale poměrně pevně ukotvené v gramatickém systému češtiny morfologickými a slovotvornými adaptacemi. Ke grafickým adaptacím bývá přistupováno jen sporadicky, především se jedná o slova *click* → *klik* a *scan* → *sken*. Je třeba poznamenat, že obě slova patří k těm silněji ukotveným v systému češtiny. Obě jsou hodně frekventovaná i mimo odbornou oblast IT, zvláště *klik* (*klikat*, *kliknout*, ...). *Sken* (*skenování*) byl navíc znám již dříve ve svém medicínském významu. Sporadické grafické adaptace tedy mohou být způsobovány jak odbornou povahou výrazů, tak čerstvostí jejich přejetí. Toto „grafické neadaptování“ však spíše nemá vliv na míru slovotvorných adaptací slov (především srov. *boot*).

Práce přináší jen omezený zpracovaný materiál. Domnívám se, že by mohlo být zajímavé pokračovat v linii takové jazykové excerpce směrem k vytvoření slovníku zpracovávajícího pře-

jatou IT slovní zásobu. Snad s jistou tendencí ke kodifikaci, ale spíše k vytvoření pomůcky pro laiky a pro demonstraci velmi zajímavé hybridní jazykové oblasti češtiny.

LITERATURA

- Rusínová, Z.: Slovo tvorná adaptace přejatých slov a její povaha. *Čeština doma a ve světě* 4, 2002, s. 311–322.
- Svobodová, D.: Derivované anglicismy v české slovní zásobě. In: Damborský, J. – Srpová, H. (eds.): *Sborník prací FF OU Jazykověda – Linguistica 179/1999*. Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava 1999, s. 203–209.

ZDROJE

- (přístupy v období listopad 2008 až duben 2010):
- Super svět*. Dostupné z WWW: <www.supersvet.cz>.
- Ovsem.net*. Dostupné z WWW: <www.ovsem.net>.
- Chip*. Dostupné z WWW: <www.chip.cz>.

Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<anicka.kadlecova@gmail.com>

SÉMANTIKA

VIDÍM, ŽE ŤA NIEČO TRÁPI... (EPISTEMICKÉ KVANTIFIKÁTORY A EVIDENČNÉ KVALIFIKÁTORY V SLOVENČINE)

MARTINA IVANOVÁ

1 ÚVODNÉ POZNÁMKY

Jedným z prípadov kognitívnych a pragmatických operácií, ktoré v komunikačnom procese realizuje hovoriaci, je vyjadrovanie postoja ku komunikovanému obsahu v zmysle špecifikácie platnosti (validity) obsahu výpovede (propozície). Ide o jednu zo základných kognitívnych operácií ľudskej konceptualizácie sveta, v ktorej sa prejavuje tzv. abstrakčná flexibilita hovoriaceho.¹ Tá zahŕňa schopnosť postulovať existenciu dejov a stavov, o platnosti ktorých si hovoriaci nie je istý. V tejto súvislosti hovorí I. Nebeská² o hypotetických procesoch a zahŕňa medzi ne tie prípady kognitívnej aktivity, pri ktorej jednotlivec vo svojej myslí operuje s faktami, informáciami, prežívaním a skúsenosťami takým spôsobom, že zvažuje ich platnosť, pravdivosť, obvyklosť, typickosť a pod. Podľa autorky je pozadím hypotetických procesov význam slovesa *vedieť*, ktorým sa identifikuje plná istota subjektu o platnosti javov. Keďže znalosť v tomto prípade nie je výsledkom evaluácie, môžeme sa vo výpovediach s týmto predikátom pýtať na modus vedenia: *Ako/odkiaľ to vieš?* Oproti nemu predikáty, ktorými sa vo výpovedi explikujú hypotetické procesy, vyjadrujú menej než stopercentnú istotu o validite prepozície ako výsledok evaluácie, a preto možno postoj hovoriaceho k validite prepozície vždy zdôvodniť: *Prečo si si istý? Prečo o tom pochybuješ?*

Stanovenie validity prepozície sa realizuje dvoma spôsobmi: hovoriaci stanovuje validitu prepozície tak, že jej priraduje hodnoty na epistemickej škále (na osi plná istota – vysoká pravdepodobnosť – stredná pravdepodobnosť – nízka pravdepodobnosť – neistota) alebo na základe špecifikácie evidenčného zdroja. Na tomto základe možno diferencovať epistemické kvantifikátory a evidenčné kvalifikátory validity prepozície.

2 EPISTEMICKÉ KVANTIFIKÁTORY

Ako vyplýva z definície epistemickej modálnosti, nevyhnutnou vlastnosťou epistemických operátorov musí už z podstaty byť schopnosť signalizovať stupeň pravdepodobnosti, preto je pre epistemické operátory charakteristická gradientnosť.³ Základom gradientnosti epistemických operátorov je interpretácia stupňa možnosti realizácie prepozície. V tomto zmysle možno validitu prepozície špecifikovať na osi plná istota – vysoká probabilita (istota pôvodcu epistemickej modality sa blíži k hodnote 100 %) – stredná probabilita (istota hovoriaceho

1 K termínu abstrakčná flexibilita hovoriaceho pozri Dolník, J.: Princíp ekvivalencie. In: Dolník, J. a kol.: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava 1999, s. 45–78.

2 Nebeská, I.: Některé prostředky vyjadřování nejistoty (a „jistoty“). In: Nebeská, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Karolinum, Praha 2005, s. 294–300.

3 Coates, J.: *The Semantics of the Modal Auxiliaries*. Croom Helm, London 1983.

o platnosti prepozície pohybuje v hodnotách nad 50 %) – nízka probabilita (istota hovoriaceho sa pohybuje okolo 50 % a rovnako relevantne sa vníma možnosť realizácie i nerealizácie deja) – neistota (nemožnosť realizácie deja sa vníma ako pravdepodobnejšia ako možnosť realizácie deja).⁴

Medzi epistemické kvantifikátory v slovenčine možno zaradiť modálne relátory, ktoré špecifikujú validitu propozície na osi vysoká probabilita (*musieť*) – stredná probabilita (*mať*) – nízka probabilita (*môcť*).

U nich doma to <musí> vyzeráť diametrálne odlišne ako u nás.

Kongres <by mal> už čoskoro zrušiť obmedzenie cestovania občanov USA na Kubu.

Melvinovo bydlisko bolo určené miestom, kde <mohol> bývať Simon.

Pre indikovanie validity propozície na krajných póloch epistemickej škály sú charakteristické lexikálne operátory vyjadrujúce plnú istotu (*vedieť, nepochybovať, nemať pochybnosť, byť si istý, mať istotu*), resp. neistotu hovoriaceho (*pochybovať, mať pochybnosť, nemať istotu, nebyť si istý, neveriť, nedúfať*).

<Som si istý>, že iného partnera nemá.

<Pochybujem>, že práve tí ovládajú prácu s internetom.

Ako epistemické kvantifikátory možno hodnotiť aj lexikálne operátory, ktoré sa realizujú vo funkcii riadiacich predikátov v hypotaktických súvetiach s vedľajšou vetou subjektovou, v ktorých má vedľajšia veta asertívnu funkciu a hlavná veta predstavuje epistemickú bázu tejto asertívnej výpovede. V týchto prípadoch ide o epistemické kvantifikátory na osi plná istota (*byť jasné, nepochybné*) – vysoká probabilita (*je pravdepodobné*) – neistota (*je otázne*):

<Je jasné>, že elita neonacistickej scény sa na verejných akciách nezúčastňuje.

<Je pravdepodobné>, že o rok sa v Cannes objavia filmy s týmito témami.

<Je otázne>, či sa na nás vôbec obráti.

Funkciu epistemickeho kvantifikátora validity propozície indikujúceho epistemickú hodnotu plnej istoty plnia aj hypotaktické súvetia s vedľajšou vetou prípustkovou, v ktorých hovoriaci pripúšťa aj veľmi nepravdepodobnú alebo nereálnu okolnosť v prospech fixácie svojho tvrdenia, ktorého epistemická hodnota sa tak blíži k plnej istote⁵:

<Aj keby> som bol na druhom konci sveta, prídem k tebe.

Ak lexikálny evidenčný operátor vystupuje vo funkcii hlavnej vety, častý je prípad jeho elidovania, ktoré vedie k vzniku osamostatnených viet s introduktívnou partikulou *že*. Z hľadiska modálnej charakteristiky ide o tzv. nepravé zisťovacie otázky. Prézentná forma verba koreluje s epistemickou hodnotou vysokej probability, kondicionálna forma indikuje vyššiu mieru neistoty hovoriaceho, ktorá sa v závislosti od kontextu môže spájať s epistemickými hodnotami nízkej probability až pochybnosti (neistoty) hovoriaceho.

<Že> on vie, čo si zač!

<Že by> bola chyba na mojej strane?

Neistotu hovoriaceho možno vyjadriť aj konštrukciami *Bobvie, či, Čertvie, či, Ktovie, či*. V týchto prípadoch ide o primárne dvojčlenné konštrukcie s verbom. Sekundárne sa z týchto štruktúr stávajú jednočlenné vety s vetným adverbium v pozícii riadiacej vety. Na ortografickej rovine korpusový výskum potvrdzuje v tejto funkcii výskyt analytických i syntetických foriem.

4 Porov. Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998, s. 481–482.

5 Bližšie pozri Kesselová, J.: Operátory prípustkového vzťahu v súčasnej písanej slovenčine. In: Ološtiak, M. – Ivanová, M. – Slančová, D. (eds.): *Vidy jazyka a jazykovedy. Zborník z medzinárodnej konferencie usporiadanej pri príležitosti životného jubilea Miloslavy Sokolovej*. FF PU, Prešov 2010, s. 208–219.

Sémantická degradácia významu vetného adverbia vedie k partikulizácii hlavnej vety, ktorá tak vyjadruje stupeň presvedčenia hovoriaceho o validite propozície.

<Bohvie>, či niečo tuší.

<Kto vie>, či budeme ešte spolu súťažiť.

V diapazóne epistemických kvantifikátorov zaujímajú významné miesto epistemické partikuly. Ako epistemicky vyhranené možno hodnotiť partikuly indukujúce plnú istotu (*určite, zaručene, isto, dozaista, bezpečne, svätosväte, bez pochyby, nepochybne* a frazeologizované epistemické partikuly typu *na sto percent, na betón, bez debaty*), resp. neistotu hovoriaceho (*soľva, ťažko*).

Novohrad s jej osobnosťami si to <určite> zaslúži.

Je to <na betón> Arnoldova záhrada.

<Ťažko> by to mohlo byť inak.

Epistemicky nevyhranené sú partikuly *možno, zrejme, asi, azda, vari, hľadám*, ktoré môžu vyjadrovať vzťahy vysokej, strednej i nízkej probability. Dôkazom je ich kolokačný potenciál, na základe ktorého môžu spolu s modálnymi relátormi participovať na signalizovaní odlišných epistemických hodnôt.

Asi <muselo> byť viac ako neprijemné mu stále iba vládnuť.

Smečiara by asi <mal> hrať skúsený Balala.

Ja som bol po desiatich minútach mokrý ako myš, ako sa asi <mohli> cítiť hráči?

Ako epistemické kvantifikátory fungujú aj verbálne a propozičné frázémy, ktoré možno z pragmatického hľadiska klasifikovať ako tzv. faktuálne frázémy vyjadrujúce stupeň (ne)istoty hovoriaceho.⁶ Ide o frazeologizované konštrukcie typu *dať na niečo krk, dať ruku do ohňa* s epistemickou hodnotou plnej istoty hovoriaceho, resp. vysokej probability validity propozície.

<Dám krk> na to, že som tam videl škorpióny.

<Dám ruku> do ohňa, že medzi študentmi boli aj agenti tajnej polície.

Neistotu hovoriaceho o platnosti výpovede na druhej strane vyjadrujú frazeologizované dezideratívne výpovede *Nech sa prepadnem, Nech ma trafi šľak* a frazeologizované súvetné formy s podmienkovou vetou *Zjem kefu, Som pápež*, v ktorých hlavná veta funguje ako epistemická báza asertívnej propozície vedľajšej vety.

<Nech sa prepadnem>, ak som ti čo i len slovom klamal!

<Zjem kefu>, ak ste tejto otázke porozumeli.

3 EVIDENČNÉ KVALIFIKÁTORY

Evidenčný zdroj predstavuje okolnosti komunikačného procesu, o ktoré sa evaluátor opiera pri stanovení validity propozície. Okolnosti komunikačného procesu, ktorými hovoriaci podporuje svoje tvrdenie, možno vymedziť takto:

1. hovoriaci sa pri konštatovaní platnosti nejakého faktu opiera o svoje priame, bezprostredné zmyslové vnímanie situácie (percepčná evidencialita): *Ako vidím, Peter je nahnevany*.

2. hovoriaci sa pri konštatovaní platnosti nejakého faktu opiera o typické súvislosti medzi javmi, ktoré vyvodzuje v procese tzv. inferencie (inferenčná evidencialita): *Myslím, že Petrovi je zle*.

6 Porov. Čermák, F.: *Frazeologie a idiomatika. Česká a obecná. Czech and general phraseology*. Karolinum, Praha 2007, s. 443.

3. hovoriaci sa pri konštatovaní platnosti faktu opiera o kauzálne súvislosti medzi javmi, ktoré vyvodzuje v procese dedukcie (deduktívna evidencialita): *Kde tiekla voda, bol logicky spád.*

4. hovoriaci sa pri konštatovaní platnosti faktu opiera o cudziu mienku alebo tvrdenie (referenčná/citačná evidencialita): *Hovorí sa, že to urobil Peter.*

Medzi lexikálno-gramatické operátory evidenciality možno zaradiť modálny relátor *mať* a evidenčné partikuly *údajne* a *vraj*.

J. Piussi mal podľa príručky účinkovať v postavách týchto filmov.

Takéto skrátené podoby sú <vraj> známe aj inde.

K lexikálno-syntaktickým prostriedkom patrí tzv. autorizačné adverbiálne zreteľa, v slovenčine vyjadrované predložkovým spojením „podľa + G“.

<Podľa> Proudhona je miesto ženy v domácnosti.

Ako evidenčné kvalifikátory fungujú aj deagentné jednočlenné vety s verbami dicendi (*Hovorí sa, Vraví sa*), resp. jednočlenné vety s vetným adverbiom *vidno* alebo s infinitívom *vidieť*, *počuť*.

<Hovorí sa>, že Mária Callasová nenávidela novinárov a často sa k nim aj veľmi nevyberane správala.

<Vidieť>, že sú to tréningy futbalisti.

Funkciu evidenčnej kvalifikácie plnia aj komentujúce parententické, resp. nepravé vedľajšie vety⁷ s verbami *Ako vidím*, *Ako počívam*, *Ako sa zdá*.

Moje meno, <ako vidím>, poznáš.

Slovenské telekomunikácie, <ako sa zdá>, opäť trochu zaspali.

Ako lexikálne operátory evidenciality možno hodnotiť perцепčné, komunikačné a kognitívne predikáty a adverbiá *logicky*, *zákonite*.

<Myslím>, že je to eroplán.

<Vidím>, že ste rozumnejší, ako sme si mysleli.

4 VZŤAH EVIDENCIALITY A EPISTEMICKEJ MODÁLNOTI

Podľa názoru V. Plungiana⁸ je evidenčný základ pri epistemickej evaluácii prítomný vždy aspoň implicitne. Nevyhnutná implicitná prítomnosť evidenčného základu pri akte epistemickej evaluácie sa opiera o skutočnosť, že špecifikovanie epistemickej hodnoty propozície na epistemickej škále je vo výpovedi podmienené typom evidenčného zdroja. Inak povedané, hovoriaci postuluje svoj postoj k stupňu validity propozície v závislosti od (spoľahlivosti) evidenčného zdroja, na základe ktorého sa jeho evaluácia propozície realizuje. Tento evidenčný základ je vo výpovediach s epistemickými operátormi prítomný buď implicitne, alebo sa vyjadruje explicitne v kontextovom okolí výpovedi s epistemickými relátormi.

Na tele mala zreteľné znaky po urputnom zápase. Útočník <musel> byť vysoký a mocný. (implicitný inferenčný evidenčný základ)

Domnievam sa, že za volantom <musí> sedieť muž. (explicitný inferenčný evidenčný základ)

7 Bližšie pozri Štěpán, J.: Ke komentujícím vedlejším větám se spojovacím výrazem jak. *Slovo a slovesnost*, 68, 2007, s. 101–116.

8 Plungian, V.: The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics*, 33, 2001, s. 349–357.

Podľa T. Givóna⁹ existuje vzťah medzi evidenčným zdrojom a stupňom istoty hovoriaceho. Táto korelácia sa odvíja od troch faktorov:

(a) hierarchia založená na personálnosti evidencie: evidenčným zdrojom je hovoriaci – evidenčným zdrojom je tretia osoba. Tu platí, že evidencia založená na personálnej skúsenosti hovoriaceho je spoľahlivejšia ako evidencia založená na skúsenosti inej osoby;

(b) hierarchia založená na priamosti evidencie: zmyslová – inferenčná evidencia. Tu platí, že priama perцепčná evidencia je spoľahlivejšia ako evidencia založená na usudzovaní (inferencii) hovoriaceho;

(c) hierarchia založená na povahe perцепčného zdroja evidencie: vizuálna – auditívna evidencia. V rámci perцепčnej evidencie platí, že vizuálna evidencia je spoľahlivejšia ako iné typy senzorickej evidencie.

Je preto dôležité zodpovedať otázku epistemickej hodnoty evidenčných operátorov. Podľa B. Wiemera¹⁰ mnohé operátory evidenciality majú v sebe zahrnutý epistemický komponent („náznak“). V tomto zmysle budeme diferencovať (a) evidenčné operátory s epistemicou hodnotou a (b) evidenčné operátory s epistemicou extenziou významu. Rozdiel medzi nimi možno špecifikovať tak, že inkorporovaním evidenčných operátorov s epistemicou hodnotou do výpovede sa mení validita propozície: *Peter príde*. (plná istota) – *Myslím, že Peter príde*. (stredná pravdepodobnosť). Naopak, evidenčné operátory s epistemicou extenziou epistemicú hodnotu propozície nemenia: *Petrovi je zle*. (plná istota) – *Ako vidím, Petrovi je zle*. (plná istota).

Pokúsili sme sa preto overiť hypotézu, že stanovenie stupňa validity propozície je späté s povahou evidenčného zdroja. Ako východisko na potvrdenie alebo vyvrátenie tejto hypotézy nám poslužil korpusový výskum kolokačných preferencií epistemických a evidenčných operátorov.

V nasledujúcej tabuľke ponúkame výsledky korpusovej analýzy založenej na výskume kolokácií prototypických operátorov jednotlivých typov evidenciality (perцепčná: *vidím*, deduktívna: *logicky*, inferenčná: *myslím*) s epistemicými operátormi vysokej, strednej a nízkej pravdepodobnosti (modálny relátor *musieť*, partikula *pravdepodobne* – partikula *asi* – modálny relátor *môcť*). Korpusovú analýzu sme realizovali v korpusovej verzii prim-4.0-public.all¹¹. Na základe funkcie [word] sme si vyhľadali príslušné tvary evidenčných operátorov. Kolokačné spojenia sme vyhľadávali pomocou pozitívneho filtra, a to v rozsahu –5 <KWIC až 5 >KWIC. Na základe funkcie [word] sme si vyhľadali príslušné tvary evidenčných operátorov. Kolokačné spojenia sme vyhľadávali pomocou pozitívneho filtra, a to v rozsahu –5 <KWIC až 5 >KWIC.

	musieť	pravdepodobne	asi	môcť
Vidím	1	0	0	4
Logicky	189	11	25	126
Myslím	397	10	128	1108

9 Givón, T.: Evidentiality and Epistemic Space. *Studies in Language*, 6, 1982, s. 23–49.

10 Wiemer, B.: *Hearsay in European languages: toward an integrative account of grammatical and lexical meaning* [online, citované 4. 10. 2010]. Dostupné z WWW: <http://www.discorps.ugal.ro/DATABASE-EVIDENTIALITY/Wiemer-2009-Hearsay.pdf>

11 *Slovenský národný korpus* [online]. Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra, Bratislava 2009 [citované 4. 10. 2010]. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.

(a) Evidenčnými operátormi s epistemicou hodnotou sú inferenčné a deduktívne evidenčné operátory. Inferenčné operátory vo výpovedi indikujú epistemicú hodnotu strednej pravdepodobnosti¹². Vo výpovedi teda fungujú ako prostriedky tzv. hedgingu – ich funkciou je obmedzovanie kategorickosti tvrdenia a suspendovanie ilokučnej sily výpovede. Toto konštatovanie platí v prípadoch, keď sa operátor inferenčnej evidenciality pripája k asertívnym výpovediam indikujúcim plnú istotu bez explicitných epistemicých signálov. V týchto výpovediach možno inferenčným evidenčným operátorom prisúdiť funkciu epistemickej relativizácie výpovede.

Myslím, že Croddy mal asi pravdu.

V prípade asertívnych výpovedí s explicitnými epistemicými signálmi sa epistemicá funkcia inferenčného evidenčného operátora dostáva do úzadia, jeho funkciou je v tomto prípade výhradne indikovanie evidenčného zdroja tvrdenia hovoriaceho. Ako príklad uvádzame predikát *domnievať sa*, ktorý sa môže v závislosti od kontextu spájať s epistemicým kvantifikátorom vysokej, strednej i nízkej probability validity propozície.

<Domnievame> sa, že podobne musela byť vykonaná platba za hospitalizácie v Bratislave.

<Domnievame sa>, že výcvikovní lektori by mali privítať prirodzený pokles asymetrie.

Svedkovia incidentu sa <domnievajú>, že vozidlo mohla zasiahnuť raketa.

Epistemicú hodnotu deduktívnej evidenciality možno na epistemickej škále vymedziť blízko k hodnote vysokej probability. Korpusový výskum potvrdzuje preferenčný výskyt kolokácií operátorov deduktívnej evidenciality a epistemicých kvantifikátorov s epistemicou hodnotou vysokej pravdepodobnosti.

Ak uvážime, že na svete je 300 – 400 miliónov hmyzu, počet toho jedlého <musí> byť logicky ešte väčší.

(b) Medzi evidenčné operátory s epistemicou extenziou významu patria referenčné a perцепčné operátory. Výpovediam s týmito evidenčnými operátormi nemožno síce prisúdiť epistemicú hodnotu na osi vysoký – stredný – nízky stupeň pravdepodobnosti (samozrejme len v prípade, ak vo výpovedi nie je prítomný iný epistemicý operátor), avšak v istom kontexte majú schopnosť modifikovať stupeň platnosti tvrdenia hovoriaceho v zmysle suspendovania alebo fixácie asertívnosti.

Pokiaľ ide o vzťah referenčnej evidenciality a epistemickej modálnosti, platí, že v súvislosti s operátormi referenčnej evidenciality možno hovoriť o tzv. epistemicom agnosticizme hovoriaceho¹³. Zodpovednosť za pravdivosť propozície sa pri referenčnej evidencialite deleguje na tretiu osobu – v súvislosti s postojom hovoriaceho možno hovoriť o epistemickej dištancii:

SME <píše>, že členovia konkurznej komisie sa nevedeli medzi sebou dohodnúť.

Pravdivostná hodnota propozície v takomto prípade nie je záležitosťou hovoriaceho, ale je závislá od spoľahlivosti informačného zdroja (pôvodného produktora) a v tomto zmysle môže referenčný operátor silu asertívnosti fixovať alebo suspendovať.

Participácia perцепčných evidenčných operátorov na signalizovaní epistemickej hodnoty výpovede by sa dala charakterizovať ako epistemicá fixácia tvrdenia hovoriaceho. Tá ja založená na tom, že hovoriaci svojím „perцепčným svedectvom“ potvrdzuje pravdivostnú hodnotu

12 Čmejrková, S.: Výraz *myslím* v psaném a mluveném textu. In: F. Štícha – M. Fried (eds.): *Grammar & Corpora – Gramatika a korpus 2007*. Academia, Praha 2008, s. 325–344.

13 Bližšie pozri Ivanová, M.: Epistemicé funkcie evidenčných operátorov v slovenčine. In: Ološtiak, M. – Ivanová, M. – Slančová, D. (eds.): *Vidy jazyka a jazykovedy. Zborník z medzinárodnej konferencie usporiadanej pri príležitosti životného jubilea Miloslavy Sokolovej*. FF PU, Prešov 2010, s. 145–154.

propozície. Podľa K. Boy¹⁴ sa priama evidencia spája s istotou hovoriaceho o platnosti propozície. Tento názor potvrdzujú aj naše korpusové výsledky, ktoré ukazujú, že pre operátory perцепčnej evidenciality je charakteristické, že sa pripájajú k asertívnym výpovediam vyjadrujúcim plnú istotu hovoriaceho.

<Vidím>, že je hlboko otrasený.

5 ZÁVER

Evidencialitu a epistemickú modálnosť nemožno chápať ako separátne, nesúvisiace kategórie, čo potvrdzuje predovšetkým výskum kolokačného okolia epistemických operátorov a úlohy evidenčných signálov participujúcich na vyjadrovaní vzťahov epistemickej modálnosti. Z tohto hľadiska možno jednotlivé typy evidenčných operátorov funkčne diferencovať. Ako epistemicky neutrálne operátory, charakteristické epistemickým agnosticizmom hovoriaceho, vymedzujeme operátory referenčnej evidenciality. Ako epistemicky príznakové operátory vymedzujeme výrazové prostriedky perцепčnej, deduktívnej a inferenčnej evidenciality. Perцепčné evidenčné operátory sú prototypicky späté s plnou istotou týkajúcou sa validity propozície, deduktívne evidenčné operátory s vysokou pravdepodobnosťou validity propozície a inferenčné evidenčné operátory prototypicky indikujú strednú pravdepodobnosť platnosti propozície.

LITERATÚRA

- Boye, K.: *Semantic maps and the identification of cross-linguistic generic categories: Evidentiality and its relation to Epistemic Modality*. [online, citované 4. 10. 2010] Dostupné z WWW: <<http://www.eva.mpg.de/lingua/conference/07-SemanticMaps/pdf/boye.pdf>>.
- Dolník, J.: Princíp ekvivalencie. In: Dolník, J. a kol.: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava 1999, s. 45–78.
- Coates, J.: *The Semantics of the Modal Auxiliaries*. Croom Helm, London 1983.
- Čermák, F.: *Frazeologie a idiomatika. Česká a obecná. Czech and general phraseology*. Karolinum, Praha 2007.
- Čmejrková, S.: Výraz myslím v psaném a mluveném textu. In: Štícha, F. – Fried, M. (eds.): *Grammar & Corpora – Gramatika a korpus 2007*. Academia, Praha 2008, s. 325–344.
- Givón, T.: Evidentiality and Epistemic Space. *Studies in Language*, 6, 1982, s. 23–49.
- Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998.
- Ivanová, M.: Epistemické funkcie evidenčných operátorov v slovenčine. In: Ološtiak, M. – Ivanová, M. – Slančová, D. (eds.): *Vidy jazyka a jazykovedy. Zborník z medzinárodnej konferencie usporiadanej pri príležitosti životného jubilea Miloslavy Sokolovej*. FF PU, Prešov 2010, s. 145–154.
- Kesselová, J.: Operátory prípustkového vzťahu v súčasnej písanej slovenčine. In: Ološtiak, M. – Ivanová, M. – Slančová, D. (eds.): *Vidy jazyka a jazykovedy. Zborník z medzinárodnej konferencie usporiadanej pri príležitosti životného jubilea Miloslavy Sokolovej*. FF PU, Prešov 2010, s. 208–219.

14 Boye, K.: *Semantic maps and the identification of cross-linguistic generic categories: Evidentiality and its relation to Epistemic Modality*. [online, citované 4. 10. 2010] Dostupné z WWW: <http://www.eva.mpg.de/lingua/conference/07-SemanticMaps/pdf/boye.pdf>

-
- Nebeská, I.: Některé prostředky vyjadřování nejistoty (a „jistoty“). In: Nebeská, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Karolinum, Praha 2005, s. 294–300.
- Plungian, V.: The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics*, 33, 2001, s. 349–357.
- Slovenský národný korpus* [online]. Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra, Bratislava 2009 [citované 4. 10. 2010]. Dostupný z WWW: <<http://korpus.juls.savba.sk>>.
- Štěpán, J.: Ke komentujícím vedlejším větám se spojovacím výrazem jak. *Slovo a slovesnost*, 68, 2007, s. 101–116.
- Wiemer, B.: *Hearsay in European languages: toward an integrative account of grammatical and lexical meaning* [online, citované 4. 10. 2010]. Dostupné z WWW: <<http://www.discorps.ugal.ro/DATABASE-EVIDENTIALITY/Wiemer-2009-Hearsay.pdf>>.

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
<ivanoymartina@gmail.com>

SUBJEKTÍVNE KONTRA OBJEKTÍVNE VO FAREBNÝCH POMENOVANIACH Z LINGVISTICKO-KONFRONTAČNÉHO HĽADISKA

JANKA ŠUCHOVÁ

Problematika farieb, ich fyziologického vnímania a vymedzenia v jazyku úzko súvisí nielen so všeobecnou lingvistikou, ale predovšetkým v posledných rokoch stúpajúcim trendom aj s kognitívnou lingvistikou (sémantikou). V súvislosti s nimi sa rieši aj otázka univerzálnosti alebo relatívnosti (objektívneho či subjektívneho?). Ako univerzálne jednotky by mali byť pomenovania farieb spoločné viacerým jazykom, ako relatívne jednotky sa zas stávajú jedinečnými pre ten-ktorý jazyk, čím predstavujú dva pohľady na jazyk vo vzťahu s ľudským poznaním a myslením. V súčasnosti skôr operujeme s pojmami univerzálnosti a relatívnosti. Z univerzalistického hľadiska predpokladáme existenciu spoločných znakov v jazykoch, čo však zostáva len na hypotetickej úrovni vzhľadom na ich množstvo a tiež stupeň (práve tu zohrávajú významnú úlohu štatistické údaje získané empirickým výskumom). Ide predovšetkým o zhodné mentálne vnímanie a bez ohľadu na rôznorodosť jazykov a kultúr, pretože myslenie ako proces je v podstate rovnaké (nakoľko sme všetci príslušníkmi toho istého ľudského (živočíšneho) druhu, čím sa zdôrazňuje práve biologický princíp) a systematická lingvistická štruktúra a typologizácia jazykov vymedzujúca odlišnosti medzi jednotlivými jazykmi nemá na jazykové stváranie mentálnych štruktúr žiadny vplyv. V protiklade k univerzalistickej teórii relativistický pohľad zdôrazňuje, že vo svojom myslení a konaní sme ovplyvnení (dokonca aj determinovaní) materinským jazykom, ktorý špecifikuje naše vnímanie a tak nás aj v istej miere odlišuje od ľudí, ktorí žijú v inom jazykovom alebo kultúrnom spoločenstve. Jednoznačne však nemožno oddeliť univerzálne od relatívneho, nakoľko práve univerzálne predstavuje v tomto vzťahu podklad pre skúmanie a analýzu špecifického či kultúrne odlišného.¹

Vzhľadom na spomínané princípy objavujú sa nám nasledujúce otázky: Čo je podstatou vnímania farieb, čo ho ovplyvňuje (Kultúra? Príroda?)? Sú farby pre všetky kultúry rovnaké? Existujú farby spoločné viacerým jazykom? Možno hovoriť o univerzálnom videní farieb a následne aj o ich univerzálnom pomenovaní? Farba ako fyzikálny fenomén zastupuje vlastnosť alebo vedľajší produkt svetla, teda elektromagnetické žiarenie s vlnovou dĺžkou od 380nm do 740nm, ktoré vstupuje do ľudského alebo iného percepčného systému.² Podľa vlnovej dĺžky a spektrálneho zloženia sa svetlo javí človeku v rozličných farbách: svetlo s krátkou vlnovou

1 Porovnaj Wierzbicka, A. – Goddard, C.: *Semantics primes and cultural scripts in language learning and intercultural communication*. In: *Implications for secondlanguage learning and intercultural communication*. John Benjamins, Amsterdam 2007, s. 105–124.

2 Obzvlášť z hľadiska fyziky, počítačovej a tlačiarenskej techniky. Farba nie je reálne existujúcim fenoménom, t.j. farba nie je k dispozícii v kontinuu vlnových dĺžok viditeľného svetla, vzniká už v ľudskom vnímaní. Keď je farba tak fiktívnou, nastoľuje sa aj otázka zmyslu a cieľa tejto fikcie. Sú vymenované nasledujúce výhody (King-Smith): 1. spoznanie, uvedomenie si objektov, ktoré nie sú viditeľné v čierno-bielom videní, 2. diferenciácia farebných objektov na základe konkretizácie farby (napríklad konkrétna farba potvrdzuje zrelosť ovocia). Pozri napr. T. Young, E. Herwig (1878), W. Gladstone (1878), L. Geiger (1972), H. Magnus (1877), ktorí sa koncentrovali

dĺžkou vníma ako fialová alebo s dlhou vlnovou dĺžkou ako červená, s prítomnosťou farieb spektra dúhy medzi nimi. Okrem fyziologického (vizuálneho) aspektu vnímania významnú úlohu zohráva aj kognitívny aspekt vnímania farieb, ktorý farby charakterizuje ako súčasť myslenia a predstav prostredníctvom kvalitatívnych komponentov – jas, saturácie a odtieňa.³ Tieto tri vlastnosti definujú dimenzie farebného priestoru, v ktorom sú jednotlivé farby zaradené a určujú naďalej ich pozíciu vo farebnom priestore.⁴ Pomenovania farieb však mnohokrát zastupujú osobné skúsenosti človeka získané poznaním svojho životného prostredia a označujú farebné fenomény tvoria základné prvky slovnej zásoby každého jazyka. Pritom farby nefigurujú len ako výsledok procesu ľudského vnímania (s ktorým sa vysporiadávajú predovšetkým mnohopočetné kognitívne orientované opisné modely), ale predovšetkým aj ako slovné vyjadrenia týchto javov a tiež interná štruktúra jednotlivých pomenovaní farieb.

Definovanie a klasifikácia terminológie farieb podľa fyziologického, fyzikálneho, lingvistického alebo antropologického hľadiska si vyžaduje v každom jazyku zvláštnu pozornosť a aj priestor. Vzhľadom na rozsiahly inventár pomenovaní farieb jednou z možností detailnejšej analýzy tejto oblasti je rozčlenenie slovnej zásoby farieb na základnú (*basic color terms*) a sekundárnu (*secondary color terms*) podľa univerzalistickej teórie Kaya a Berlina⁵, ktorá na základe kognitívno-sémantického konceptu vymedzuje koncízny a prehľadný výber pomenovaní farieb a následne redukuje veľké množstvo výrazov na prehľadný počet základných farebných pojmov – *basic color terms*⁶. V slovnej zásobe prirodzeného jazyka tak môžeme hovoriť o centrálnych (fokálnych) pojmových reprezentatoch farieb (ekvivalentných s anglickým jazykom) – **čierna, biela, červená, žltá, modrá, zelená, hnedá, fialová, ružová, oranžová, sivá**.⁷ Detailnejšou analýzou dostupného jazykového materiálu a na základe morfológie farebného pomenovania, jeho syntagmatického potenciálu a sémantickej štruktúry (vychádzajúc z kategorizačných kritérií) možno rozhodnúť, či je dané pomenovanie jedným zo základných termínov farieb alebo nie.

predovšetkým na biologickú stránku farebnej problematiky (typy receptorov, model opozitných farieb, Homérove učenie o farbách).

- 3 Podľa najnovších výskumov v oblasti farieb sa potvrdilo, že normálne vidiaci človek dokáže rozlíšiť viac ako milión farebných odtieňov, v porovnaní s týmto tvrdením môže jazyk disponovať len minimálnym množstvom pomenovaní týchto farieb na základe ich vnímania. Pri výbere určitej farby, ktorá disponuje vybranými komponentami, nemusí ísť o rovnakú farbu, ale o viaceré farebné odtiene s rovnakými vlnovými dĺžkami a rozličnými hodnotami farebného odtieňa, saturácie a jas.
- 4 Tieto tri komponenty sa stávajú platnými len v laboratórnych podmienkach, v kontexte okolia (sveta) vykazujú ešte ďalšie vlastnosti (transparentnosť, forma, rozsah...)
- 5 Berlin, B. – Kay, P.: *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. University of California Press, Berkeley 1969.
- 6 Vymedzenie pomenovaní farieb na základné farebné pomenovania môžeme zdôvodniť následne:
 1. Základné pomenovania farieb oboch jazykov predstavujú relatívne uzavretú skupinu. Jednotlivé výrazy sa navzájom alebo jednoznačne nevylučujú, ale sú definované prostredníctvom ich 'foci' (najlepšího príkladu, vzoru), a nie na základe vymedzenia hraníc s inou kategóriou.
 2. Základné pomenovania farieb disponujú vyššou frekvenciou prvkov medzi pomenovaniami všetkých farieb. Aj keď je táto skupina pojmov zastúpená rozličnými slovnými druhmi (substantíva, adjektíva v nemeckom jazyku – rot/das Rot), základné adjektíva farieb tvoria homogénnu skupinu, majú rovnaké gramatické príp. syntaktické vlastnosti, sémanticky sú charakterizované prostredníctvom sémantického príznaku [+statický].
- 7 V tomto prípade nejde o určenie farebného spektra, ale o určenie univerzálnych alebo štandardizovaných pojmov v oblasti farieb. Daný počet pomenovaní je presne vymedzený kategoricky na základe zákonitosti, ktoré neprípúšťajú existenciu ďalších možných členov. Okrem toho potvrdzujú Berlin a Kay, že vo vzťahu k poradiu, v ktorom sú základné farby v nejakom jazyku zakódované, majú farby v tomto systéme pevné hranice.

Východiskom procesu pochopenia istého pojmu sa stáva u dospelých pozorovateľná tendencia tvorenia kategórií, ktorá bazíruje na telesnej skúsenosti a prestave vnímania kultúrneho kontextu, v ktorom jednotlivec žije. Brent a Kay, ako aj Roschová⁸ zdôrazňovali zvláštne postavenie základných farieb v rámci ich kategórií ako najlepších reprezentantov, zastúpených maximálne nasýtenými farbami a v jazyku pomenovaných kratšími slovnými vyjadreniami v porovnaní s ostatnými farbami. Vzhľadom na základné farby je dôležité spomenúť niektoré zóny farebného spektra, ktoré reprezentujú najlepšie *basic color terms* podľa myslenia hovoriaceho, a z toho aj vyplýva, že farbu možno jednoznačne zaradiť do určitej kategórie, t.j. ju kategorizovať. Pomocou konceptualizácie sa medzitým transformovali vo výskume získané vedomosti (potvrdenie pomenovaní farieb, frekvenčné hodnoty v jednotlivých korpusoch a slovníkoch) do štruktúry pojmov, abstrakcií a tiež vzťahov (sémantických polí), ktoré potvrdzujú základné pojmy a vzťahy a následne tvoria konceptuálne modely jednotlivých pojmov. Tieto modely definujú jednotlivé pomenovania farieb, ktoré reprezentujú konkrétne štruktúry alebo určité myšlienkové modely, spoločné alebo rozdielne vlastnosti jednotlivých konceptov s inherentnými vzťahmi.⁹

Teória Berlina a Kaya predstavuje zlom na hranici univerzalizmu a relativizmu (objektívneho a subjektívneho?). Aj keď zažívala veľký súhlas s následným rozšírením a konkretizáciou tejto teórie, podliehala zároveň tvrdej kritike.¹⁰ Brent a Kay, ako aj Roschová¹¹ potvrdili výnimočné postavenie základných farieb ako najlepších reprezentantov v rámci ich kategórií. Ako 'prototyp' označujú centrálnu entitu nejakej kategórie, ktorá má funkciu najlepšieho príkladu a referencie pre danú kategóriu popri mnohých iných členoch, s ktorými je viazaný prostredníctvom vzťahov alebo príznakov podobnosti. Prototypová teória tak nevykazuje žiadne absolútne, ale stupňujúce členstvo alebo zaraditeľnosť do nejakej kategórie, v ktorej niektoré v centre sa nachádzajúce členy sú označené ako optimálne v porovnaní s na periférii sa nachádzajúcimi členmi kategórie. Existujú teda kategoriálne členy, ktoré majú platnosť typických zástupcov a sú vnímané aj univerzálne, kým zaradenie netypických zástupcov môže byť nejednoznačné. Kategoriálne hranice by v tomto prípade mali byť presne určené. Prototypy alebo „foci (centrálne prvky)“¹² kategórií farieb zastávajú dôležitú úlohu pri vzniku prototypových modelov, nakoľko sú: 1. nápadnejšie (salientnejšie) ako ostatné členy, 2. častejšie označované ako referenty pre istú farbu, 3. ľahšie a častejšie osvojiteľné a stabilnejšie ako hraničné oblasti kategórie, 4. v pamäťovom teste skôr definovateľné a 5. rýchlejšie a kratším slovom pomeno-

8 Heider, E. R.: "Focal" Color Areas and the Development of Color Names. *Developmental Psychology*, 4, 1971, s. 447–455. Práve Roschová (Heiderová) poukázala na prítomnosť kategorizácie v lingvistike a vymedzila jej základné črty.

9 Koncepty majú v súčasnej problematike relatívne stabilný charaktér

10 Oprávnená kritika na jednostranný výber jazykov a jazykových rovín (Hickerson) alebo nejasností testov (Durbin). K najznámejším kritikom výskumu farebných pojmov založenej na tradícii Berlina a Kaya patria – popri mnohých iných – John Lucy, John Lyons, etnologička Barbara Saunders, filozof van Brakel, lingvistka Anna Wierzbicka (ktorá priniesla do vedy aj alternatívny pohľad na štúdiu Berlina/Kaya). Jej kritika priniesla nové pohľady v nasledujúcich bodoch: Všeobecná platnosť vedecky podstatných mierok, evolúcia slovnej zásoby farieb, konštruované kategórie farieb.

11 Heider, E. R.: "Focal" Color Areas and the Development of Color Names. *Developmental Psychology*, 4, 1971, s. 447–455.

12 Pozri Berlin, B. – Kay, P. *Basic Color Terms : Their Universality and Evolution*. University of California Press, Berkeley 1969.

vateľné.¹³ Prototypická sémantika sa však nevzťahuje len na jednojazyčné fenomény, ale skúma aj mentálne koncepty presahujúce viaceré jazyky, pričom rozličné kategorizácie v jednotlivých jazykoch sa môžu meniť bez ohľadu na kultúrne pozadie.

Ako možnosť nového pohľadu na farby vyvinula Anna Wierzbicka novú teóriu osvojovania si slovnej zásoby farieb, ktorá odmieta každý biologizmus vo výskume pomenovaní farieb.¹⁴ Vo svojej hypotéze považuje priame spojenie jazyka s neuronálnymi reakciami za vylúčené.¹⁵ Jazyk odráža jej mienku oveľa viac podľa konceptualizácií a ako prostriedok medzi vnímaním a jazykom zastáva Wierzbicka medzistanicu konceptualizácií:

NEURÁLNA REAKCIA ----- KONCEPTY ----- JAZYK/REČ
(Zmyslové vnímanie) (slovné vyjadrenie)

Centrum konceptualizácií sídli podľa Wierzbickej totiž výlučne v rozume („mind“) a nie v mozgu („brain“).¹⁶ V mozgu realizovaná recepcia farieb má veľmi málo do činenia s konceptualizáciou farieb, pretože všetko, čo sa stane v mozgu, sa neodráža priamo v jazyku, ale sa vytvára mozgom tak, ako to ovplyvňuje kultúra.¹⁷ Z tohto pohľadu nemožno pochopiť význam farebných pomenovaní¹⁸, pretože neurofyziológické poznatky nie sú v stave, určiť ich význam a tak denotát pojmu farby a jeho význam nemôžu byť rovnocennými. Z toho vyplýva, že Berlin/Kay vo svojom výskume skúmali stabilitu farebných fokálnych farieb v rozličných jazykoch, ale nie význam pomenovaní farieb v spomínaných jazykoch.¹⁹

Wierzbicka vo svojich úvahách vychádza z toho, že slovná zásoba farieb rovnako ako celkový slovník jazyka sa získava konkrétnym vzťahom na jeho ostenzívne používanie (1990,

13 Heider, E. R.: “Focal” Color Areas and the Development of Color Names. *Developmental Psychology*, 4, 1971, s. 447–455; Mervis, C. B. – Catlin, J. – Rosch, E.: Development of the structure of color categories. *Developmental Psychology*, 1975, 11, s. 54–60; Rosch, E. On the Internal Structure of Perceptual and Semantic Categories. In: Moor, T. E. (ed.): *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. Academic Press, New York 1973, s. 111–114.

14 Okrem kritiky proti jazykovému biologizmu varuje pred nevedomým etnocentrizmom. Ako základ všetkých konfrontačných výskumov sa používa väčšinou angličtina, ktorá sa často vyskytuje ako materinský jazyk skúmateľa. To, čo väčšina vedcov chápe ako všeobecné a univerzálne, sa necharakterizuje prostredníctvom žiadneho nezávisleho metajazyka, ale prostredníctvom vlastného jazyka.

15 Kritik hypotézy Kaya/McDaniela (Kay, P. – McDaniel, CH. K.: The linguistic significance of the meaning of basic color terms. *Language*, 1975, 54, s. 610–646.) uvádza, že sémantiku *basic color terms* možno rozpoznať vo všetkých jazykoch nezávisle od panhumánnych *neural response categories*.

16 Ľudský mozog nie je všeobecne zodpovedný len za spracovanie perceptívnych vnemov, ale aj za jazykové funkcie a výkony. Vnímanie a jazyk sú lokalizované v rozličných oblastiach mozgu. Kvôli tomu sa neodrážajú v jazyku fenomény vystupujúce v mozgových zónach zodpovedných za videnie priamo v jazyku: kognitívne centrá a procesy slúžia ako prepájacia stanica medzi vizuálnymi stimulmi a v jazyku vyjadrenými kategóriami farieb (Wierzbicka, A.: The meaning of color terms: semantic, culture and cognition. *Cognitive Linguistics*, 1990, 1, s. 99–150; Kay, P.: The Emergence of Basic Color Lexicons hypothesis: A comment on ‘The vocabulary of color with particular reference to Ancient Greek and Classical Latin’. In: *The language of color in the Mediterranean*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1999, s. 76–90.).

17 „... mechanika VNÍMANIA farieb má veľmi málo do činenia s otázkou KONCEPTUALIZÁCIE farby. ... Nech sa stane čokoľvek v sietnici, a v mozgu, neodráža sa to priamo v jazyku. Jazyk odráža to, čo sa deje v mysli, nie čo sa deje v mozgu, a naše mysle sú formované našou jedinečnou kultúrou.“ (Wierzbicka, A.: The meaning of color terms: semantic, culture and cognition. *Cognitive Linguistics*, 1990, 1, s. 103.)

18 Wierzbicka, A.: *Semantics. Primes and Universals*. Oxford University Press, Oxford 1996, s. 290–294.

19 Pomenovania farieb existujú v kontexte iného obrazu spektra farieb na pozadí sémantickej štruktúry iného jazyka a kvôli tomu aj iného videnia sveta. Skutočný slovný význam môžeme konštituovať len s ovládaním príslušného jazyka (Wierzbicka, A.: *Semantics. Primes and Universals*. Oxford University Press, Oxford 1996, s. 294–297.)

S. 108): „Farebné pomenovania sa získavajú **ostenzívne** a ich význam je tiež založený na ostenzívnosti. Všetci sme počuli slovo modrý vo väzbe s rôznymi objektami – a na základe toho sme sa naučili, čo si ľudia pod pojmom modrý predstavujú. Modrá znamená to, čo ľudia nazývajú modrou.“²⁰ V súvislosti s predchádzajúcimi formuláciami sa pokúsila následne vymedziť sémanticky farebné pomenovania na základe univerzálnych konceptov, ktoré predstavujú univerzálne pojmy spoločné viacerým jazykom. Univerzálny koncept *vidieť* spolu s ďalším konceptom *ako* úzko súvisí s teóriou prototypov, ktoré tvoria základ pojmového obrazu sveta.²¹ K sémantickým primitívam (alebo univerzálnym pojmom) však nezaraduje žiadne farby. Farbu ako takú vždy vizuálne vnímame v spätosti s istým objektom, ktorý v našej myslí vytvára predstavu objektu a tá sa pravidelným používaním stabilizuje. Najtypickejšími nositeľmi farieb sú základné súčasti prírody, na ktorých stojí a z nich aj vyrastá náš prirodzený svet, keďže tvoria rámec ľudského života a zároveň aj prvotnú ľudskú skúsenosť.²² Ľudská skúsenosť však nezostáva ovplyvnená len prírodnými aspektmi, ale aj kultúrnymi, čo je dôležitým impulzom predovšetkým pre kognitívne vedy. Koncepty „prostredia“ sú na jednej strane nedefinovateľné, na druhej strane platia ako ľuďmi vytvorené pojmy na základe ich (nie univerzálnych) životných skúseností. Na základe výsledkov vizuálneho vnímania ako univerzálného fenoménu (ak nedochádza k nejakej vizuálnej deformácii u človeka) prezentovaných jazykom, ktorý rovnako možno vnímať zmyslami a dokonca ho i fixovať, môžeme získať informácie, čo sa deje v našej myslí, ako vnímame svet a čo je pre naše kognitívne procesy charakteristické.²³

Podľa Wierzbickej každá farba asociuje s predstavou istého objektu (*čierna* – noc, *červená* – krv/oheň, *žltá* – slnko), takže nasledujúcim krokom pri pomenovaní farieb je určenie ich významu (v tomto prípade pojem *modrý*) podľa nasledujúcej definície²⁴:

„X je modrá [...]

Niekedy môžu ľudia vidieť nad sebou slnko na oblohe

Keď človek vníma (vidí) veci ako X, niekto môže v danom moment vidieť oblohu.“

Táto definícia je označená ako prototypická, pričom *modrá* znamená farbu podobnú tej farbe oblohy (sky), atribút modrej farby je kvantitatívne definovaný denotátom oblohy alebo

20 To by malo obzvlášť platiť pre hranice kategórií. Tak to zobrazuje aj Wierzbicka na príklade dvojazyčnosti svojej dcéry (Wierzbicka, A.: *Semantics. Primes and Universals*. Oxford University Press, Oxford 1996, s. 299–300.). Či majú hranice kategórií podstatnú funkciu, je otázne, aj keď na to už poukázali Berlin/Kay, že kategoriálne hranice variujú nielen medzijazykovo, ale aj vnútrojazykovo (Berlin, B. – Kay, P. *Basic Color Terms : Their Universality and Evolution*. University of California Press, Berkeley 1969.). Dôležité postavenie majú aj zásady použitia pre pomenovania farieb, ktoré sú sociálne ukotvené: Hovoriaci sami stanovujú hranice použitia pomenovaní farieb na základe percepčnej reality.

21 Wierzbicka, A.: *Semantics. Primes and Universals*. Oxford University Press, Oxford 1996, s. 288. K tomu aj poznámka Saunders/van Brakel (Saunders, B. – van Brakel, J.: Colour word trouble. Colour grammars, semantic primitives and word counting – continuing commentary. *Behavioral and Brain Sciences*, 1999, 22, s. 725.), ktorí vnímajú otázku sémantických primitív empiricky. Na jednej strane možno povedať, že „všetky národy sveta vidia veci (za predpokladu, že nie sú slepé)“ – to je empirická výpoveď – ale je niečo iné, keď sa povie, že TO SEE (vidieť) je všade a vždy ako sémantické primitívum.

22 Podľa Wierzbickej asociuje *čierna* s nocou, *biela* s dňom (alebo snehom), *červená* s ohňom a krvou, *žltá* so slnkom, *zelená* s rastlinami, *modrá* s nebom a *hnedá* so zemou, z čoho potom vzniká ako nasledujúci krok význam pomenovania farby.

23 Bližšie k prototypovej teórii a kategorizácii, Šuchová, J.: Základné farby v nemčine a slovenčine z sémanticko-komunikatívneho aspektu. In: Ďuricová, A. (ed.): *Od textu k prekladu IV*. JTP, Praha 2009.

24 Wierzbicka, A.: *Semantics. Primes and Universals*. Oxford University Press, Oxford 1996, s. 311.

neba. Obloha ako predstava objektu porovnania (a tiež ako farba objektu) sa nachádzajú v centre kategórie, tvoria jej 'focus'.²⁵ Problémy s charakterizovaním porovnávaných predstáv objektov vo viacerých jazykoch poukazujú na to, že tieto predstavy objektov nemusia byť skutočne univerzálne, ale môžu sa odlišovať z jazyka na jazyk.²⁶ Výsledok je však jasný: farebný pojem sa definuje na základe podobnosti s porovnávanou predstavou objektu.

V empirickom výskume sme sa pokúsili nájsť kultúrno-špecifické a kultúrno-univerzálne koncepty z hľadiska farieb a kognitívnej sémantiky. Úlohou respondentov bolo v asociačnej úlohe priradiť prototypové slová v nemeckom a slovenskom jazyku k jednotlivým farbám. Štatisticky možno hovoriť o spoločných alebo univerzálnych pojmoch v oboch jazykoch s rozdielnymi salienčnými alebo frekvenčnými odchýlkami, ktoré zobrazuje nasledujúca tabuľka²⁷:

Farba	1	2	3	4	5	6	7	8
Blau	Himmel	Meer	Wasser	See	Ruhe	Augen	Ozean	Treue
Modrý	Obloha	Nebo	More	Voda	Chlad	Oči	Mier	Nádej
Rot	Liebe	Blut	Feuer	Herz	Leidenschaft	Rose	Gefahr	Ampel
Červený	Krv	Ruža	Láska	Srdce	Jablko	Vášeň	Oheň	Víno
Gelb	Sonne	Blume	Freude	Neid	Wärme	Sonnenblume	Licht	Eifersucht
Žltý	Slnko	Citrón	Radosť	Svetlo	Slnečnica	Púpava	Závisť	Hviezda

Z hľadiska kvalitatívneho (analytického) možno hovoriť pri komparácii farbiel *blau/modrá* a *gelb/žltá* o istom stupni kongruencie, pričom k najčastejším slovám patria pojmy patria *Sonne/slnko*, *Himmel/obloha/nebo*²⁸, a pri *rot/červenej* sú menované tie isté pojmy v porovnávaných jazykoch – v slovenčine boli frekventovanejšími slovami *krv* (*Blut*), *ruža* (*Rose*), *láska* (*Liebe*).

Psychologické štúdie poukazujú samozrejme na to, že slová *belasý* a *modrý* reprezentujú len kognitívnu kategóriu MODRÁ, rovnako ako *nebo* a *obloha* reprezentujú len kognitívnu kategóriu OBLOHA (zdanlivá klenba nad zemským priestorom, KSSJ). V jazyku preberá *modrý* dôležité funkcie. Popri modeloch pôsobí aj princíp 'konvencie', ktorý je zodpovedný za to, ktoré z početných významov sa aj skutočne realizujú. Tu sa rozlišuje medzi skúmanými jazykmi. V nemčine ide etymologicky o konkrétny opis farby (zmiešanej farby medzi sivou a modrou alebo sivý farebný odtieň). V slovenčine (podobne ako v ruštine) je toto pomenovanie farby zastúpené dvomi termínmi *modrý* a *belasý*, pričom *belasý* ako označenie svetlého farebného odtieňa farby *modrý* sa sémanticky ohraničuje. *Modry* pochádza z psl. **modrъ*, vyskytuje sa len v južnoslovanských a západoslovanských jazykoch a znamená 'blau', aj keď nie je jednoznačne definované. V slovenčine ako aj v ostatných jazykoch znamená označenie farby modrého farebného odtieňa, často spätý s odkazom na latinský pôvod *madēre* 'byť mokrý, ti-

25 Týmto spôsobom definovala Wierzbicka nielen primárne, ale aj sekundárne farby (ako farby zmiešané, napr. oranžová ako žltá + červená).

26 Inak B. Saunders (Saunders, B.: Revisiting basic color terms. *Journal of the Royal Anthropological Institute*. 2000, 6, s. 81–99.) nesúhlasí s pojmom základná farba, pretože je silným zástancom relativistickej koncepcie a vníma univerzálie farieb ako ohrozenie kultúrnej rôznorodosti.

27 Znenie otázky v dotazníku: Čo by ste si predstavili pod uvedenými farbami? Ktoré slovo si hneď predstavíte? Napíšte ku každej farbe jeden príklad. Tabuľka zobrazuje hodnotné výpovede respondentov len vybraných farieb, aj keď výskum zahŕňal všetkých 11 základných farebných pomenovaní.

28 Aj pri týchto významových objektoch by sa malo poukázať na to, že nemeckému slovu *Himmel* v slovenčine zodpovedajú dva výrazy – *nebo* a *obloha*, u ktorých sa potvrdzuje aj sémantické spojenie so samostatnými pojmami.

ect'. Tak by mohli aj z nich vzniknuté odvodené slová rovnako zastupovať význam 'byť modrý ako voda'. Obsahovo je *modrý* označením pre farbu neba alebo iného nositeľa farby z prírody (nezábudka, nevädza), a *belasý* poukazuje rovnako na sémantické spojenie s nebom (svetlé nebo), svetlom, a síce v zmysle *svetlomodrý*. Toto slovenské adjektívum *belasý* slúžilo aj k označeniu farby koňa. Ako adjektívum označujúce farbu označovalo aj biele sfarbenie koní, takže *biely* môže zastupovať aj modrasto-sivé odtiene. Ešte jasnejšie sa zviditeľňuje 'konvencia', keď významy pojmov *modrý/belasý*, významy jednej farebnej kategórie, zastupujú dve lexémy. Jedno zo slov stratí svoje postavenie v prospech iného slova zastupujúceho *modrý*.

Z hľadiska kvantitatívneho alebo (štatisticko)frekvenčného môžeme naznačiť kongruenciu vo výsledkoch empirického výskumu farby *modrý/blau* a poukázať na kongruentné prototypické alebo fokálne postavenie pojmov *obloha/nebo*, *more*, *voda* v slovenčine a *Himmel*, *Meer*, *Wasser* v nemčine. V ďalších príkladoch už dochádza čiastočne k odchýlkam, nakoľko v slovenčine majú prevahu formulácie abstraktných predstáv (chlad, mier, nádej – oči) a v nemčine sa pomer abstraktného a konkrétneho vyrovnáva (pokoj, vernosť – oči, oceán).

Vzhľadom na základné farby vychádzame z niektorých zón farebného spektra, ktoré reprezentujú najlepšie *basic color terms* podľa myslenia hovoriaceho, a z toho aj vyplýva, že farby možno jednoznačne zaradiť do určitých kategórií. Pomocou konceptualizácie sa medzitým transformovali vo výskume získané vedomosti (potvrdenie pojmov farieb, frekvenčné hodnoty v jednotlivých korpusoch a slovníkoch) do štruktúry pojmov, abstrakcií a tiež vzťahov, ktoré potvrdzujú základné pojmy a vzťahy a následne tvoria konceptuálne modely jednotlivých pojmov. V mnohých jazykoch existuje veľké množstvo pojmov pre jednotlivé farby. Významy týchto pojmov podliehajú nielen spoločenským, sociálnym, kultúrnym zmenám, ale farby ako istý fenomén sú predovšetkým ovplyvnené subjektívnym vnímaním, uvedomením si a ich následným pomenovaním.

LITERATURA

- Berlin, B. – Kay, P.: *Basic Color Terms : Their Universality and Evolution*. University of California Press, Berkeley 1969.
- Heider, E. R.: "Focal" Color Areas and the Development of Color Names. *Developmental Psychology*, 4, 1971, s. 447–455.
- Kay, P.: The Emergence of Basic Color Lexicons hypothesis: A comment on 'The vocabulary of color with particular reference to Ancient Greek and Classical Latin'. In: *The language of color in the Mediterranean*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1999, s. 76–90.
- Kay, P. – McDaniel, CH. K.: The linguistic significance of the meaning of basic color terms. *Language*, 1975, 54, s. 610–646.
- Lakoff, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli*. Triáda, Praha 2006.
- Mervis, C. B. – Catlin, J. – Rosch, E.: Development of the structure of color categories. *Developmental Psychology*, 1975, 11, s. 54–60.
- Rosch, E.: On the Internal Structure of Perceptual and Semantic Categories. In: Moor, T. E. (ed.): *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. Academic Press, New York 1973, s. 111–114.

-
- Saunders, B.: Revisiting basic color terms. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2000, 6, s. 81–99.
- Saunders, B. – van Brakel, J.: Colour word trouble. Colour grammars, semantic primitives and word counting - continuing commentary. *Behavioral and Brain Sciences*, 1999, 22, s. 725–729.
- Šuchová, J.: Základné farby v nemčine a slovenčine z sémanticko-komunikatívneho aspektu. In: Ďuricová, A. (ed.): *Od textu k prekladu IV*. JTP, Praha 2009.
- Vaňková, I. – Nebeská, I. – Římalová, L. – Šlédrová, J.: *Co na srdci, to na jazyku*. Karolinum, Praha 2005.
- Wierzbicka, A.: The meaning of color terms: semantic, culture and cognition. *Cognitive Linguistics*, 1990, 1, s. 99–150.
- Wierzbicka, A.: *Semantics. Primes and Universals*. Oxford University Press, Oxford 1996.
- Wierzbicka, A. – Goddard, C.: Semantics primes and cultural scripts in language learning and intercultural communication. In: *Implications for secondlanguage learning and intercultural communication*. John Benjamins, Amsterdam 2007, s. 105–124.

Katedra germanistiky
Fakulta humanitných vied
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica
<suchova.janka@fhv.umb.sk>

SUBJEKTIVIZÁCIA VO VYJADRENÍ POSESÍVNÝCH VZŤAHOV

ALEXANDRA CHOMOVÁ

Charakteristika posesívnych vyjadrení na pozadí subjektivizácie výpovede sa opiera o interlingválnu komparáciu posesívnosti v slovenčine. Tá nám umožnila vydeliť niekoľko lexikálno-sémantických a pragmaticko-komunikačných protikladov vo vyjadrení posesívnych relácií na pozadí parametrov, ako je napr. prítomnosť predikátu, umiestnenie obsahových zložiek výpovede, doplnenie posesívom, formalizácia posesívnej relácie, kvalita posesívnej relácie, vzťah participantov posesívnej relácie, temporálnosť, dôsledok deja a ďalšie. V nasledujúcom opise sa zameriame na tri, v rámci ktorých sa najvýraznejšie prejavuje subjektivizácia a individualizácia výpovede. Prvé dva protiklady sa opierajú o identitu participantov posesívnej relácie, tretí o parameter príznakovosť. Vydelené vzťahy sa opierajú o chápanie posesívnosti ako prejavu subjektivizácie výpovede v nadväznosti na vydelenie sféry úzkeho záujmu posesora, do ktorej môžu spadať tak predmetné, ako aj nepredmetné entity. Posesívnosť sa tak viaže na interorizáciu privlastňovanej entity. Jej pozadím je projekcia vzťahu podľa prvotne vytvoreného modelu viažuceho sa len na predmetné vlastníctvo.

1 PROTIKLAD: GENERALIZOVANIE – INDIVIDUALIZÁCIA VÝPOVEDE PROSTREDNÍCTVOM POSESÍVNEJ RELÁCIE

Jazyk diferencuje poňatie jedinečnosti a „mnohosti“ (všeobecnosti), pričom množstvo je protikladom a doplnením jedinečnosti. Vo vzťahu k posesívnosti na jednej strane stoja veci prisvojené posesorovi, jednej osobe a na strane druhej veci prisvojené človeku všeobecne. Tento protiklad nesie v sebe aj vzťah medzi posesorom a posesom, ktorý je prostriedkom individualizácie (*ľudská hlava* oproti *hlava človeka*, *Petrova hlava*). Tak sa rozlišuje, či sa označenie týka triedy prvkov alebo jedného prvku. Pri protiklade generalizácie a individualizácie výrazu dochádza k varírovaniu v rámci (obsahovej) extenzie. Tá je nevyhnutne spätá s determináciou denotátu (pri individualizácii ide o jedinečnú denotáciu).¹

Generalizácia je výberom typických vlastností, ktoré majú kategorizačnú povahu. Obyčaj, stereotyp je základom univerzálnych tvrdení. V rámci menného vyjadrenia majú najširší rozsah zámenná, naproti tomu vlastné meno má najužší rozsah. Individualizácia je teda najvýraznejšia pri posesívnych adjektívach odvodených od proprií. Individualizácia ako vyčlenenie, osamostatnenie prvku zo súboru prvkov sa deje na základe výberu podstatných prvkov – tým je vo vyjadrení posesívnosti práve existencia posesívneho vzťahu či vzťahu príslušnosti. Jeho vyjadrenie je v danej situácii relevantné z hľadiska cieľa komunikácie (tým aj vzhľadom na aktivitu subjektu a vyjadrenia obsahu výpovede). Príslušnosť, vlastnícky vzťah projektujúci sa v slovnej konštrukcii je v danej chvíli podstatným prvkom na rozlíšenie, stáva sa dištingtívnym prízna-

1 Dolník, J.: *Lexikológia*. Univerzita Komenského, Bratislava 2003, s. 149

kom. Individualizácia je vyčlenenie jedinečnej, neopakovateľnej a neopakujúcej sa vlastnosti (charakteristická črta, minimálne jeden príznak z komplexu príznakov, ktorý odlišuje od seba dve entity). Jej opakom je typizácia, hľadanie charakteristických, opakujúcich sa vlastností. Ako spôsob identifikácie je dôležitá najmä v prípadoch, keď pri posese prichádza do úvahy viac vlastníkov.

Jedným z prostriedkov individualizácie je teda aj použitie posesívneho člena, ktoré zo sémantického hľadiska dokresľuje a dopĺňa predstavu o vlastnenej veci. Postupuje sa od všeobecného k jednotlivému, a tak k presnej predstave objektu vo vlastníctve. V konštrukciách typu *noha stola*, *obyvateľ Bratislavy* však holá forma genitívu nemôže vyjadriť individualizovanie v zmysle zúženia významovej extenzie na jediný objekt. Individualizácia sa tu musí oprieť o ďalší prostriedok, ktorý rozsah významu ešte viac zúži. Takým prostriedkom môže byť napr. zámeno – *noha tohto* (konkrétneho) *stola*, príp. zúženie musí vyplývať zo širšieho kontextu. Z uvedeného vyplýva, že pri individualizácii sa na spoločné vlastnosti prvkov patriacich istej množine musí navrstviť tá, ktorá pomôže daný prvok identifikovať ako jednotlivinu. Vo dvojici *vlastnená vec + jej vlastník* je označenie vlastníka určujúci členom, podriadeným prvkom. Tento člen špecifikuje, modifikuje, vymedzuje, obmedzuje (individualizuje). Typická vlastnosť (obsiahnutá napr. v aspekte „agens“ – napr. *chlieb – pekáč*) sa automaticky spája s objektom, pokiaľ sa neobjaví neštandardná vlastnosť, korigujúca informácia, napr. *chlieb domácej panej*. Z nediferencovaného prvku sa tak stáva prvok diferencovaný, vyčlenený zo súboru na základe rozlišujúceho prvku – posesivity. Individuálne alebo jednotlivé je prínáležiace jednému oddelenému od ostatných, počtom jedno.

1.1

V generalizovaných výpovediach obsahujúcich posesívny člen posesívna forma signalizuje všeobecnú platnosť, napr. *Na tej bani je človečiemu kolenu podobné hrabové koleno; stále spával spánkom dieťaťa; Nemohlo srdce človeka celkom zľahostajniť*. Napriek forme singuláru sa tu signalizuje všeobecná platnosť výpovede. Podobne je to vo výpovediach *cítiť vôňu ruží; o to viac si sľubuje od paleontologických nálezísk Kostnej doliny, ktorá ukrýva kosti mastodontov, noso-rožcov a opíc*.

Posesívne adjektíva utvorené od proprií sú často súčasťou frazeologických výrazov, v ktorých spravidla nadobúdajú akostný alebo vzťahový význam. Sú prostriedkom kvalifikácie, ktorá je najčastejšie postavená na metafore alebo prirovnaní. Vo frazémach sa prevažne objavujú mená, ktoré je možné vnímať ako spoločný majetok európskej kultúry. Sú to mená biblické (*Jóbova zvesť*, v *Adamovom rúchu*, *Adamovo pokolenie*), náboženské či mytologické (*Achillova päta*). Frazémy typu *Nad hlavou mu visí Damoklov meč*, *Pyrrhovo víťazstvo* nevyjadrujú posesívnosť, ale slúžia na vyjadrenie rôznych skutočností. Vlastné mená v nich prispievajú k plastickejšej intenzifikácii predstavy o vypovedanej skutočnosti, čo umožňuje ich široké komunikačné uplatnenie.² Nevyjadrenie posesívnych vzťahov v prípade spojení posesívneho adjektíva a nadradeného substantíva má za následok, že posesívne formy sa tu už nechápu ako vyjadrenie individualizovaného privlastňovania, ale vyjadruje sa už význam vzťahový (*Milkin prípad* – prípad súvisiaci s Milkou), akostný (*Jóbova zvesť* – zlá, *Pyrrhovo víťazstvo* – ťažké), prípadne sa

2 Pleskalová, J.: *Vlastní jména osobní v češtině*. [online, cit. 25. 1. 2009]. Dostupné z WWW: <http://www.phil.muni.cz/cest/lide/pleskalova/CJBA20_Frazeo.rtf>.

vlastný lexikálny význam adjektív môže úplne oslabiť (*Achillova päta, Evino rúcho*).³ Formálne posesívne výrazy nevyjadrujúce posesívne vzťahy obsahujúce tvary posesívny adjektív tvorených od základu vlastných (aj všeobecných) mien sa objavujú aj vo vedeckej nomenklatúre. Sú to pomenovania na počesť nálezcovi alebo odborníka na danú problematiku či skupinu objektov, napr. *pečiarka Langeova, vstavačovec Fuchsov Soórovov, stokráska Micheliho; Ohmov zákon, Havlíkovo pravidlo*. K zvláštnym využitiam individuálnych posesívnych adjektív patrí aj tvorenie zemepisných názvov, uličného názvoslovie či pomenovaní cien, pamätných dní a pod. (*Thurstonov polostrov, Rázusovo nábrežie, Masarykova univerzita*). Význam týchto adjektív je dedikačný.

Nevyjadenie posesívnosti napriek použitej posesívnej konštrukcii môže vyplývať aj zo širšieho kontextu, napr. *Tóna nemá tváre, nemá bedier, nemá rúk, ani nôh...* (v zmysle je taká nenápadná, pre iných bezcenná, bezvýznamná).

1.2

Individualizácia sa vo výpovediach s posesívnym členom najvýraznejšie prejavuje pri posesívnych adjektívach, príp. zámenách. Tie zužujú významový rozsah rozvíjaného substantíva. Prislúchajúcu entitu vzťahujú ku konkrétnemu posesorovi. V dvojčlennom pomenovaní sa tak označovanej entite pripisuje príznak určitosti, čím sa obmedzuje obor premenných (denotátov), na ktoré sa vyjadrenie vzťahuje. Niekoľko prípadov individualizácie predstavujú príklady *Je to pamätná kvetina v dome Dobrovičovskom; Pozri, toto sú moje ruky;* *nakrímil ho množstvom Puškinových básní*. Výpovede by bez prívlastku nadobudli posunutý, širší význam, resp. iný než im dával hovoriaci. Neprítomnosť posesívneho prívlastku by viedla k neúplnosti výpovede, príp. k jej nepochopeniu. Predmetom individualizácie môže byť špecifická črta prislúchajúcej entity. Váha takej výpovede nie je na konštatovaní samotného vzťahu posesívnosti, ale práve na individuálnej vlastnosti – *mal už málo čiernych vlasov na hlave*, alebo identite s prislúchajúcou entitou – *Celý svoj život nerobila nič iné, len učila malých prváčikov;* *Celý môj život je jeden veľký div*.

Individualizácia je výrazne viditeľná pri vyjadrení príbuzenských vzťahov (či pomenovaní časti tela). V slovenčine sa pri vyjadrení posesívnych vzťahov vo väčšine prípadov explicitne nevyjadruje. Pomenovania členov rodiny už nesú vo svojej sémantike vzťahový význam. Ten je potrebné osobitne zdôrazniť, ak sa rodinný vzťah zdôrazňuje vzhľadom na konkrétny subjekt (všeobecnejšie sa konkretizuje, širší sémantický rozsah sa zužuje) a ak si to vyžaduje kontext – *Matildina matka mala úzke pery;* *Pusťte mu matku!*; *Tvoj otec nemá srdca*. Špecifikácia prostredníctvom determináčného prvku (posesívny člen) je dôležitá vtedy, keď sa v výpovedi vyskytuje rovnorodý člen označujúci tú istú entitu – *Váš syn má 18 rokov, náš (syn) je o čosi mladší; Holub preletel z jeho ruky na moju ruku*.

2 PROTIKLAD: SUBJEKTÍVNOSŤ – OBJEKTÍVNOSŤ (VNÚTORNÉ – VONKAJŠIE HODNOTENIE)

Tento protiklad sa viaže na optiku subjektu výpovede. O opozícii objektívny – subjektívny možno hovoriť z pohľadu vypovedajúceho subjektu – jeho vzťahu k vypovedanej skutočnosti alebo z hľadiska obsahu výpovede. Subjektivizmus sa prejaví vo výbere použitých prostriedkov

3 Bajžíková, E. – Furdík, J. – Oravec, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1984, s. 81–82

alebo formy vyjadrenia posesívneho vzťahu a často vedie k expresivizácii výrazu. Základným rozlišujúcim faktom v tomto prípade pre nás je skutočnosť, či vlastnená vec, o ktorej sa vypovedá, patrí subjektu výpovede. Toto hodnotenie sa križi so subjektivizáciou a emocionálnizáciou výpovede.

2.1

Ak je subjekt výpovede zároveň posesorom, vyjadruje sa osobná zainteresovanosť na vypovedanej skutočnosti. Posesívny vzťah sa tu vyjadruje nielen ako objektívna realita, ale do vyjadrenia sa vnáša aj subjektivizácia, citovosť. Do okruhu vlastnených objektov tu preto patria predovšetkým tie entity, ktoré posesor považuje za vlastné. Tento subjektívny aspekt vlastníctva sa môže vyjadriť nielen vo vzťahu k predmetnému vlastníctvu, ale množina entít, ktoré vlastník považuje za svoje, tak môže obsahovať aj entity, ktoré nemožno vlastniť v pravom slova zmysle (entity považované za predmet tzv. abstraktného vlastníctva).

Subjektívny aspekt sa prejavuje predovšetkým v konštrukciách obsahujúcich osobné posesívne zámená prvej osoby singuláru a plurálu. Zámená prvej osoby singuláru vyjadrujú zosobnenie výpovede najvýraznejšie, navyše vypovedajú o kladnom zainteresovaní subjektu na vypovedanej skutočnosti – *Pozri, toto sú **moje** ruky*. Použitím posesívneho zámena v prvej osobe sa subjekt seba prezentuje, vyjadruje svoju identifikáciu, príp. integráciu do istej sociálnej skupiny – *Je to **naš** človek*.

Subjektivizácia sa vyjadruje aj prostredníctvom posesívneho zámena *svoj*. Avšak tým sa privlastňuje v závislosti od gramatického podmetu vety – *Hoc som mal **svoje** najlepšie **šaty**, vyzeral by som vedľa nej iste ako strašiak*. Podobne adjektívum *vlastný* (s implicitným významom zámena *svoj*) v spojení s osobným posesívnym zámenom zvyšuje subjektivizáciu (a zároveň expresivizáciu výrazu) – *Jeho hlas zaznel vo mne **mojím vlastným** hlasom*.

Subjektivizáciu možno spojiť s pojmom interiorizácia, ktorej podstatou je prevedenie vonkajšej (predmetnej) činnosti do vnútra osobnosti. Je to proces, ktorým sa objekty a operácie vonkajšieho sveta zvnútorňujú do psychických predstáv tak, aby s nimi bolo možné pracovať. Vyjadruje sa akýsi dôvernejší, súkromný vzťah k entitám, ktoré v podstatne nie je možné vlastniť. Intimizácia takej entity nemá materiálne privlastňovací význam. Vzťah sa vytvára na základe vnútorného citového stotožnenia posesora s posesom. Vyjadrenie je tak spojené s emocionálnym ladením. Na pozadí tejto myšlienky možno hodnotiť aj spojenia statického *byť/mať* s abstraktným substantívom. Ak si všimneme spojenie *má veľkú/malú/dobrú/zlú/svoju skúsenosť*, treba konštatovať, že toto spojenie má relevantný vzťah k poznatkom týkajúcich sa konkrétnej veci alebo osoby. Z čoho možno vyrozumieť „vzťah „obsahovania“ abstraktnej hodnoty vo vedomí subjektu, ktorý sa zvýrazní, ak sa spojenie *mať* + abstraktné substantívum doplní výrazom *v sebe*. Spojenie *mať v sebe* + abstraktné substantívum tak vyjadruje lokalizáciu abstraktného vlastníctva vo vnútri subjektu.⁴ Také spojenia vyjadrujú, že akákoľvek abstraktná hodnota – vlastnosť, emócia, myšlienka, pocit, dispozícia – sa stáva súčasťou, obsahom vedomia subjektu, subjekt sa s ňou zvnútorňuje, stáva sa jeho vlastnosťou. Reflexívne zámeno vyjadruje vzťah k osobe a predložka *v* prostredníctvom lokalizácie implikuje otázku kde? – *Má v sebe značnú silu, životnosť, túžbu byť prvý a presadiť sa za každú cenu; Má v sebe nápady a predstavivosť, metodické a organizačné schopnosti, i originalitu*.

4 Štícha, F.: Máme v sobě víc nenávisti, nebo lásky? (K jednomu typu přisuzování). *Naše řeč*, 91, 2008, s. 171.

V rámci vnútorného hodnotenia, keď posesor vypovedá o osobnom vzťahu k objektu, voči ktorému je vo vlastníckom vzťahu, možno vydeliť nasledovné sémantické okruhy: vzťah k predmetnému vlastníctvu, majetku (*Preč z môjho pozemku!*); vzťah k zvieratám (*Robko, môj pes.*); vzťah k vlastnému telu (*Pozri na môj necht!*; *Udrel som sa o peň a dosskriabal som si twár.*; 1889); vzťah príbuzenský alebo iný spoločenský vzťah (*môj brat (...)* *povie dáma*; *Je tu ešte môj tajomník?*; *Naším kolegom bol aj vtedajší minister kultúry...*); vzťah k teritoriálnym jednotkám (*To je problém každého väčšieho mesta, ale naše Staré Mesto je malilinké a má dosť vzácny imidž.*); vzťah k abstraktným entitám (*Nešťastná história môjho života.*); vyjadrenie vonkajšej vlastnosti (*Či vieš, že mám žltú pyžamu a že som ju pol dňa vyberala?*; *Má hnedé vlasy*).

Ku konštrukciám kvalifikujúcim substancie patrí genitív. V rámci sémantických odtienkov vzťahov, ktoré vyjadruje genitív sa vydeľuje *genitív vlastnosti* (genitív qualitatis). Konštrukcia s genitívom vlastnosti vyjadruje celok, ktorý prislúcha časti. Zmysel väzby, ktorú vyjadruje genitívna väzba, je tu paradoxný – vec patrí vlastnosti, hoci z hľadiska lexikálnych významov vlastnosť patrí k veci, kvalifikuje ju.⁵ Zvyčajne má tento genitív pri sebe zhodný prívlastok, napr. *Otec mal koňa striebristej farby...*, pričom kvalifikovať sa môže aj neživý predmet (*šaty jemne krémovej bielej farby*).

„Pri pregnanтном význame podstatného mena alebo keď podradené substantívum pomenúva zvláštnosť, ktorou sa osoba alebo vec vyznačuje“⁶ býva kvalita vyjadrená bez prívlastku. Kvalitatívny genitív (*osoba, úzkej, počernej tváre*) odkrýva kvalitu nejakej integrálnej časti danej entity, niečoho, čo s ňou tvorí jeden celok, je jeho inherentnou časťou. V týchto kvalifikujúcich konštrukciách má determinujúcu funkciu posessum (*osoba úzkej, počernej tváre – osoba má úzku, počernú tvár*) alebo posesor (*tvár tej osoby – tá osoba má nejakú tvár*). Je to kvalifikácia parciálna. Kontinuitu tejto konštrukcie z praslovančiny až po súčasný jazyk konštatuje J. Stanislav⁷ aj S. Pavlovič⁸, ktorý uvádza doklady na tento genitív v slovenskom a českom jazyku od 15. storočia (uvádza príklady z češtiny *Judáš, člověk všie přelesti*; *bieše ten král smysla múdrého a hlubola jasného* a slovenčiny *Domáca pani, vysokej postavy a sivých pekných očí, bola čierno odetá*).

Kvalitatívny genitív nachádza synonymné vyjadrenie vo väzbe s inštrumentálom. J. Stanislav⁹ hovorí o inštrumentáli charakteristickej jednotlivosti (inde kvalitatívny inštrumentál), pri ktorom „pojmem označený väzbou pseudosociatívneho typu predstavuje doplnok alebo charakteristiku hlavného pojmu“. Tento inštrumentál vyjadruje určenie (telesné alebo duševné vlastnosti), ktoré je stále (typ *dievča s čiernymi vlasmi, chlapec s krivými nohami*). Ďalším funkčným synonymom uvedenej konštrukcie je spojenie so zloženým adjektívom (*čiernovlasé dievča, krivonohý chlapec*). S. Pavlovič¹⁰ ho nazýva reštriktívnym inštrumentálom, ktorý sa kontinuitne zachováva v praslovančine ako odraz praindoeurópskej kategórie.

Vlastnosť sa môže vyjadrovať aj ako dynamický príznak prostredníctvom predikácie (*Mačka má jantárové oči.*). Kvalifikácia je v tomto prípade postavená na skutočnosti, že subjekt je nositeľom vzťahov príslušnosti a vlastnosti, napr. *Máš novú košeľu...*; *Auto ma (...) zimne pneu-*

5 Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1962, s. 156.

6 Tamtiež.

7 Stanislav, J.: *Dejiny slovenského jazyka II. Tvaroslovie*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1958.; Stanislav, J.: *Starosloviansky jazyk 1*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1978.

8 Pavlovič, S.: Prilog rekonstrukciji geneze slovenskog kvalifikativnog genitiva. *Slavica Slovaca*, 42, 2007, s. 132–133.

9 Stanislav, J.: *Dejiny slovenského jazyka IV. Syntax*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1973, s. 325–327.

10 Pavlovič, S.: Prilog rekonstrukciji geneze slovenskog kvalifikativnog genitiva. *Slavica Slovaca*, 42, 2007, s. 134.

matiky.¹¹ V spojení so slovesom *mať* pomenúvajú ako menný komponent psychické vlastnosti v prvom rade abstraktá. Podľa L. Kralčáka¹² sú tieto spojenia ekvivalentom sponovo-mennej konštrukcie so slovesom *byť*. Takto sa pomenúvajú vlastnosti vnútorné (*V zrakú má cnosť matere a v tvári tvrdosť otcovu.*), ale aj vonkajšie (*Fasáda domu má tvar oslieho chrbta.*). Často tu nie je v zornom poli samotné konštatovanie existencie vzťahu, ale dôraz je na inej kvalite. V týchto konštrukciách je posesívny vzťah upozadený a do popredia vystupuje iná determinácia. Zdôrazňuje sa napr. **výrazný vizuálny vnem** (farba, podobnosť) – *Jedna mala zelenkasté šaty.; Ľudia pochytili neznámeho pána, ktorý mal pekné šaty (...) a čierne fúzy pod nosom.; Kde je tvoj orlí nos?; miera* – *mal už málo čiernych vlasov na hlave, subjektívne hodnotenie* – *Len rodičov mala nanič., množstvo* – *Kupola má dve gallerie.*

Kvalifikáciu vyjadrujú aj posesívne zloženiny, napr. *jemnosrstý* = *jemnej srsti/s jemnou srstou*. V základe zloženého slova sa môže objaviť číslovka – *štvorročný, štvoruholníkový, dvojhlasný, šesťhodinový, osemmesačný*. Lexémy tohto typu nemusia mať len formu adjektíva, objavujú sa aj substantívne tvary (*čiernokožec, osembran*). Inherentná posesívnosť pri zložených a odvodených lexémach je podkladom pre substitúciu „taký, ktorý má...“: *motýľokvetý* „taký, ktorý má kvety ako motýľ“, *čiernovlasý* „taký, ktorý má čierne vlasy“. Kvalifikáciu rovnako vyjadrujú spojenia s predložkovými pádmami (lokálom a instrumentálom) – *A možnože aj on uvidel šarkana s tromi hlavami...; mať ju obecala šarkanovi o troch hlavách; starý mládenec s (...) hrdzavými fúzmi; dievča s dlhými čiernymi vlasmi* a rovnako aj odvodené adjektíva a substantíva – *obraz fúzatého chlapa.; Dnes som videla plavého holuba.*

K prejavom subjektivizácie bezpochyby patrí vyjadrenie fyzického alebo duševného stavu. Verbum *mať* ako formálne sloveso môže vyjadrovať existenciu istého stavu alebo vlastnosti osoby. Ako formálne sloveso tvoriace významový celok s pripojeným substantívom (príp. iným slovným druhom) môže rovnako vyjadrovať rozličné stavy, telesné alebo duševné pocity, rozličné stavy osôb vo vzťahu k iným osobám a tým daného referenta kvalifikovať. „Stavová“ kvalifikácia je protipólom fyzickej kvalifikácie. Vzťahuje sa na abstraktnú, neuchopiteľnú zložku zasahujúcu referenta. Je to vyjadrenie jeho konkrétneho, často subjektívneho či subjektívne pociťovaného stavu, ktorý možno pozorovať navonok, ale ktorý môže prebiehať len vo vnútri nositeľa. Prejavom je jeho pozitívne alebo negatívne prežívanie. Jednotlivé zážitky si subjekt uvedomuje ako prináležiace k subjektu, ako výsostne subjektívne, a teda patriace vedomiu subjektu. Predmetom prežívania môže byť vonkajší svet, stav vlastného organizmu alebo stav vlastnej mysle.

K najsubjektívnejším stavom (vo vzťahu k sebe a/alebo k osobám a javom, veciam okoli-tého sveta) patria city. Ich špecifikom je práve subjektívnosť, teda prežívanie vlastné len pre konkrétneho jedinca (iný jedinec už necíti rovnako). Subjektívne stavy a schopnosti, emócie a pocity či duševné schopnosti sa vyjadrujú predikačne spojením verba *mať* a abstraktného substantíva pomenúvajúceho konkrétne stavy, schopnosti, emócie a pod. (*má bolesti, majú radosť*). Bytosť, na ktorú sa vzťahuje kvalifikácia, možno vyjadriť aj datívnym doplnením – *Z očí mu hľadá dobrota.; Z tváre mu hľadá radosť.; Smrť jej pozerá z očí*. V jazykovede sa označuje ako **stavový datív**¹³ – *Krv mu stubla v žilách; Marke myklo ústami; Chlapčekovi strach a bolesť stíska*

11 Bajzíkoviá, E. – Oravec, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1986, s. 77

12 Kralčák, L.: *Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine*. Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2005, s. 59

13 Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1962, s. 191

srdce. J. Mihál¹⁴ ho nazýva „posesívnym datívom“. Psychofyzické procesy sa popri datíve viažu aj na bezpredložkový akuzatív (*Bolí ma hlava*; *Svrbí ma nos*). **Stavový akuzatív** stojí pri slovesách, ktoré pomenúvajú pocity, city a rôzne stavy. Objektom je „živá bytosť, na ktorej alebo v ktorej dej vzniká a prebieha“¹⁵. Predikát tu vyjadruje proces zmeny. Podľa M. Grepla¹⁶ možno tieto konštrukcie charakterizovať rysom psychosomatický stav. Stavy sú lokalizované v istej časti tela, takže sa tu obyčajne vyjadruje aj príslovkové určenie miesta. Pri psychosomatickej charakteristike sa často objavujú frazeologizmy, napr. *Vieš, že Ján mal slabé srdce?* V niektorých prípadoch stavový akuzatív konkuruje **stavovému inštrumentálu**, porovnaj *zalomila ruky* oproti *Richtárka zalamovala rukami, čo z toho bude*. Inštrumentál so stavovým významom sa tu chápe ako zážitkový a štylisticky zafarbený¹⁷ – *Pretiahol sa mu tvárou smutný výraz*; *Celým telom mu prebehol neopísateľne krásny pocit*; *Chrbtom mu prebehol mráz*.

2.2

Druhý člen protikladu predstavujú výrazy vypovedajúce predovšetkým o objektívnej skutočnosti, danosti. Subjekt výpovede tu nie je zároveň posesorom. Na posesívny výraz sa nenavrstvie osobná zainteresovanosť – *Adela, ten **tvoj** Martin je protivný chlap*; *Jeho starý otec prišiel do Hnúšte...*; *Má **svoje** zelené auto; oči mu svietia*. Posesor sa môže priamo pomenovať. Býva vyjadrený v základe mena, od ktorého je odvodené posesívne adjektívum alebo datívny tvar – *Matildina matka mala úzke pery...*; *Lenže Ondrejov učiteľ mal šťastie...*; *Vravíš, že je to faktorova dcéra?*; *Dal na stôl mamkin vlniak*.

3 PROTIKLAD: NEUTRÁLNE – PRÍZNAKOVÉ POSESÍVNE KONŠTRUKCIE

Pozadím vyčlenenia protikladu neutrálnosti – príznakovosti posesívneho výrazu je rozdiel medzi intelektuálnou a emocionálnou informáciou. Intelektuálna informácia je predovšetkým komunikát, obsahujúci a sprostredkujúci skúsenosť, poznatok, znalosť. Jej opakom je emocionálna informácia prenášajúca citový a psychický postoj človeka k prostrediu a k vlastnému životu. Vyčlenenie tohto protikladu sa teda viaže na pragmatickú rovinu vyjadrovania. Na neutrálne posesívne formy sa navrstvie vyjadrenie vzťahu vypovedajúceho k vypovedanej skutočnosti. Intenzita prežívania vzťahu subjektu k inej entite (objektu alebo subjektu) je úmerná stupňu jeho zainteresovanosti na tomto vzťahu. Na intelektuálny hodnotiaci prvok, ktorý je spojený s kogníciou, sa navrstvie emocionálny prvok. Ten je z hľadiska objektívnej klasifikácie denotátu irelevantný. Emocionálny prvok odhaľuje subjektívne relevantnú vlastnosť a práve tá sa viaže na prežívanie.

Rozhodujúcim činiteľom je tu používateľ jazyka, ktorý vnáša do výrazu komponent vyjadrujúci emocionálny vzťah. Ten je potom základom kladného alebo záporného hodnotenia entity, ktoré sa aktualizuje v kontexte. Práve prítomnosť subjektívneho emocionálneho komponentu, ktorý sa navrstvie na konštatovanie skutočnosti, podľa nás odlišuje expresivizáciu výrazu od individualizácie. Pri individualizácii ide o osamostatňovanie prvku od skupiny rovnorodých (alebo podobných prvkov), o uvedenie si jeho jedinečnosti. Hodnotiaci prvok na osi kladnej alebo zápornej tu nie je prítomný. A práve ten je prítomný pri expresivizácii. V rámci vyde-

14 Mihál, J.: Zo slovenského pádoslovía. *Slovenská reč*, 5, 1936/1937, s. 79.

15 Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1962, s. 131.

16 Grepl, M. – Karlík, P.: *Gramatické prostriedky hierarchizácie sémantické struktúry vety*. Univerzita J. E. Purkyně, Brno 1983, s. 70

17 Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1962, s. 238

leného protikladu je neutrálnym členom neutrálnosti výpovede. Všimneme si preto množinu príznakových členov, teda konštrukcie, na ktoré sa navrstvuje expresívny a emocionálny prvok. Vzťah posesívnosti umožňuje uplatnenie subjektívneho aspektu v prejave, vyslovenie kladného a záporného hodnotenia obsahu komunikácie a vzťahu k adresátovi.

Adjektívum *vlastný* vyjadruje posesívny vzťah, ktorý je konkretizovaný kontextom, zastupujúc príslušné privlastňovacie zámeno. Môže však posesívny vzťah, ktorý je vyjadrený posesívnym zámenom, zdôrazňovať a tento zdôraznený vzťah možno (oproti iným posesívnym adjektívam) stupňovať.¹⁸ V tom prípade sa vyjadrenie hodnotí ako expresívne – *Keď prišiel domov z vojny, vlastná vlastnučka sestra ho sotva mohla poznať; ... akoby tá brôza bola mimo jeho najvlastnejšej skutočnosti, videl ju len, ako sa pred ním odohrávala*. Pri inverznom použití sa príznakovosť vyjadrenia ešte zintenzívňuje (*ty veľkosť vlastnú svoju nevidíš*).

Posesívne zámená nemusia nevyhnutne vyjadrovať len objektívne vlastnosti entity vyjadrenej substantívom, ale môžu popisovať priamy vzťah medzi individuum a centrom jazykovej situácie. Na stupnici dvoch protikladných pólů (pozitívneho a negatívneho) hodnotenia výpovede sa s pozitívnym hodnotením spájajú zámená prvej osoby singuláru a plurálu. Zámená druhej a tretej osoby predstavujú zónu negatívneho hodnotenia. Otázka príznakovosti je aktuálna aj pri sledovaní používania zvratných posesívnych zámen a prostých privlastňovacích zámen. Uvádza sa, že pri preferencii vo výbere týchto pronomín zohráva úlohu dôraz na emotívnu, expresívnu, kontaktnú, apelovú funkciu.¹⁹ V používaní či nepoužívaní zámena *svoj* sa tak odráža postoj hovoriaceho. Toto zámeno je sémanticky vyprázdnené, preto hovoriaci pri potrebe vyjadriť istý špecifický význam viazaný na entitu, o ktorej sa hovorí, volí nezvratnú formu zámena, ktoré nesie istú sémantickú a pragmatickú informáciu. Reflexívne posesívum sa nahrádza osobným posesívom predovšetkým pod vplyvom textov z oblasti masovej komunikácie, ktoré sa snažia vytvoriť dojem, že jedinca chápu individuálne. Obdobne je to v reklamných textoch, v ktorých sa osobné pronomíná vnímajú ako výzvy a zdvorilostné. *Svoj* tu pôsobí nepríznakovo a univerzálne (*Posielajte prázdne SMS správy na číslo vášho favorita a vybrajte športové BMW Z4!*). Pronominum *tvoj* sa môže spájať aj s ironizáciou a hodnotiacim postojom hovoriaceho (*Erika teda už si fakt neskutočne trápna s tými tvojimi „sexi“ rozhovormi, článkami, titulkami v novinách*). Vo vzťahu zámen *svoj* a *môj* sa najmä v spontánných ústnych prejavoch dáva prednosť privlastňovaciemu zámenu *môj*. To sa pociťuje ako subjektívnejšie, silnejšie a dôraznejšie (*Musím naozaj poďakovať mojej kolegyni Ivone, že mi nechala dve krabičky týchto tabletiiek; So športovou kariérou som sa však čoskoro rozlúčil kvôli mojim novým záľubám*). Použitie zámena *jeho* v pozícii reflexného zámena *svoj* signalizuje sociokultúrny alebo osobný odstup od vypovedaného. Náznak odstupú sa prejavuje s rôznou intenzitou, napríklad ako pejoratívny postoj – ... *lenže on s tým jeho imidžom ani nič iné nemôže robiť ... Lebo by si nezahral ani jeden flop*. Zámeno môže zdôrazniť vzťah (integritu) objektu k danej entite – *Ale zo srdca sa vytrhnúť nedá. Vryl sa mi tam až príliš hlboko. Tou svojou flegmatickou povahou, tým jeho prístupom k životu. Tým jeho úsmevom, smiechom, tými slzami... tými jeho krásnymi hnedými očami*.

K príznakovým prostriedkom posesivity vo vzťahu k zámennému posesívnemu vyjadreniu možno zaradiť *posesívny datív*. Príznakovosť vyjadrovania sa tu môže zvýrazniť súčasným použitím posesívneho zámena (*ako môže niekto vojsť silnému človeku do domu a ulúpiť mu jeho zariadenie?*). Datív vlastníka je možné synonymne nahradiť genitívom vlastníka alebo pose-

18 Viz Horák, G.: Pronominálna povaha slov cudzí a vlastný. *Jazykovedný časopis*, 14, 1963, s. 78–81.

19 Viz Čmejrková, S.: Osudy zvratného posesívneho zájmena svoj. *Naše řeč*, 86, 2003, s. 181–205.

sívnym adjektívom, resp. posesívnym zámenom. Zatiaľ čo tieto genitívne väzby sú štylisticky bezpríznačné, datív sa chápe ako citovejší (*dieťa mi umiera; Syn sa ti chce ženiť.*). Sémantický model vyjadrujúci, že referent prináleží vlastníčkovi, sa môže vyjadrovať aj formou genitívu. Konštrukcie s genitívom sú veľmi frekventované a označujú rôzne odtienky vlastníckeho vzťahu. Dobové ohraničenie majú bezpredložkové konštrukcie uvádzajúce do vzťahu pose-sora a referent v genitíve typu *slečinka neobyčajne hebkých červených vlasov, pán šedivých dlhých vlasov*. Ak menné konštrukcie s referentom chápaným ako absolútne neodcudziteľným nie sú rozvinuté atribútom (*pán vlasov a výrazu v tvári*), hodnotia sa ako príznakové. F. Miko²⁰ upozorňuje aj na zážitkový ráz vyjadrení so stavovým významom realizovaných formou bez-predložkového inštrumentálu. Tento význam majú inštrumentály miesta, v ktorých je miesto patiensom deja a zároveň jeho nositeľom – *Mne srdcom prebehol studený pocit sklamaní a zúf-ania; Ako blesk preletelo to dušou jeho; Tvárou jej hrá dobrý úsmev*. Takéto spojenia sa chápu ako štylisticky zafarbené.

Príznačnosť sa môže rovnako vyjadriť na úrovni formy. Možno tu hovoriť o syntaktickej expresívnosti (vyjadrenej slovosledom). Tá sa prejavuje predovšetkým prostredníctvom inver-zie. Ak hodnotíme konštrukcie z pohľadu pozície jej členov, potom sa ako príznakový člen javí predovšetkým inverzná pozícia v atributívnej determinatívnej syntagme. Príznačnosť je postpozícia posesívneho adjektíva a pronomína v úlohe zhodného prívlastku v posesívnej konštrukcii a antepozícia v spojení s genitívnou väzbou. Pri spojení dvoch substantív genitívnou väzbou je v postpozícii tá časť výpovede, ktorá prináša niečo nové, konkrétnejšie, čo bližšie ur-čuje nadradené substantívum. Substantívum v postpozícii možno chápať ako aktualizáciu vý-razu. Práve kontaktnou postpozíciou vyjadrujú svoju závislosť nezhodné prívlastky vyjadrené genitívom. Inverzné postavenie v antepozícii nezhodného prívlastku sa chápe ako štylistická príznakovosť, resp. pozostatok staršieho slovosledu (typ *lásky hlas; Otca Nebeského hlas*). Posta-venie pred nadradeným substantívom pomenúvajúcim vlastnú entitu je nepríznačové, ak je substantívum rozvítené posesívnym adjektívom a pronominom. Postpozícia tesného zhodného prívlastku sa chápe ako príznaková poloha, dnes sa vyskytuje v obmedzenom rozsahu a za is-tých syntakticky presne vymedzených podmienok (v terminológii, vo vokatívne, v expresívnych konštrukciách, pri dôraze). Prípady ako *Mnoho očakávame od mladého básnika nášho...* (1846); *Mohol mať okolo sedemdesiat rokov, aspoň dlhé šedivé vlasy jeho svedčili o tak vysokom veku.; Ale práve zato je povinnosťou tvojou otvoriť úbohému oči* je teda nutné hodnotiť ako príznakové či už na úrovni aktualizácie výrazu alebo jeho emocionalizácie. Inverzia tesného zhodného prívlastku vyjadreného posesívnym adjektívom a pronominom je častejšia v staršom jazyku – *Metód po Smrti Brata svého za Arcibiskupa morawského a panonského ustanowení Roku 868 z Rímu do Morawi sa nawrátil.* (1842); ... *abychom bliznjho svého peněz a gakéhokoli statku jeho nebrali...* (1846); *Ty konaj tak čomu sa cítiš byť povolaným, to je povolania tvoje!* (1846/7); *Noema z Manželkú, jeho troch Sinow a Manželki jejích.* (1852).

Posesívnosť v našom ponímaní chápaná ako jeden z významov príslušnosti sa konkretizuje v závislosti od participantov vzťahu vstupujúcich do konkrétnej konštrukcie a od širšieho kon-textu. Spolu so vzťahmi existencie (a lokalizácie) predstavuje posesivita jeden zo základných mimojazykových vzťahov, ktoré sa vyjadrujú jazykovou formou. Je prostriedkom výraznej in-dividualizácie výpovede (na jednej strane sú entity prisvojené človeku všeobecne, na strane druhej entity prisvojené len jedinému posesorovi, pričom tieto entity môžu mať hmotnú a ne-

20 Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1962, s. 238

hmotnú povahu). V rámci posesívneho vzťahu možno rozoznávať niekoľko parciálnych významov, ktoré sa navrstvujú na skutočný vzťah medzi participujúcimi entitami (ich rozoznávanie sa viaže len na mimojazykovú skúsenosť, napr. vzťah k inherentným súčasťam posesora, vzťah časti a celku, vyjadrenie príbuzenských vzťahov a pod.). Pri charakteristike posesívneho vzťahu tak nemožno opomenúť ani subjektivizáciu a individualizáciu výpovede, prostredníctvom ktorých samotný posesor manifestuje svoj vzťah k prislúchajúcej entite.

LITERATÚRA

- Bajžíková, E. – Furdík, J. – Oravec, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1984.
- Bajžíková, E. – Oravec, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1986.
- Bednaříková, B.: *Kapitoly o posesivite*. Nepublikovaná rigorózna práca. Univerzita Palackého, Olomouc 1998.
- Buzássyová, K.: Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie. *Slavica Slovaca*, 15, 1980, s. 261–280.
- Čmejrková, S.: Osudy zvratného posesívneho zájmena svůj. *Naše řeč*, 86, 2003, s. 181–205.
- Dolník, J.: *Lexikológia*. Univerzita Komenského, Bratislava 2003.
- Eliáš, I.: O zámene svoj v slovenčine. *Slovenská řeč*, XI, s. 289–296.
- Grepl, M. – Karlík, P.: *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Univerzita J. E. Purkyně, Brno 1983.
- Horák, G.: Pronominálna povaha slov cudzí a vlastný. *Jazykovedný časopis*, 14, 1963, s. 78–81.
- Ivanová, M.: *Valencia statických slovies*. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov 2006.
- Kačala, J.: *Systém jazykových kategorií*. Univerzita Komenského, Bratislava 2006.
- Kategorija posesivnosti v slavjanskich i balkanskich jazykach*. Otv. red. Vjač. V. Ivanov. Nauka, Moskva 1989.
- Kralčák, L.: *Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine*. Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2005.
- Letz, B.: Inštrumentál s predložkou s. *Slovenská řeč*, 5, 1936/1937, s. 202–208.
- Mihál, J.: Zo slovenského pádoslovia. *Slovenská řeč*, 5, 1936/1937.
- Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1962.
- Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1966.
- Pavlovič, S.: Prilog rekonstrukcii geneze slovenskog kvalifikativnog genitiva. *Slavica Slovaca*, 42, 2007, s. 131–135.
- Pleskalová, J.: *Vlastní jména osobní v češtině*. [online, cit. 25. 1. 2009]. Dostupné z WWW: <http://www.phil.muni.cz/cest/lide/pleskalova/CJBA20_Frazeo.rtf>.
- Stanislav, J.: *Dejiny slovenského jazyka II. Tvaroslovie*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1958.
- Stanislav, J.: *Dejiny slovenského jazyka IV. Syntax*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1973.
- Stanislav, J.: *Starosloviensky jazyk 1*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1978.
- Štícha, F.: Máme v sobě víc nenávisti, nebo lásky? (K jednomu typu přísuzování). *Naše řeč*, 91, 2008, s. 169–177.

Katedra slovenského jazyka a literatúry
Fakulta humanitných vied
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
<alexandra.chomova@umb.sk>

EMPIRICKÝ VÝZKUM VÁGNÍHO VÝZNAMU: VÁGNÍ SKALÁRNÍ MODIFIKÁTORY V ČEŠTINĚ

RADEK OCELÁK

V následujícím příspěvku předkládám výsledky empirického sémantického výzkumu, který jsem provedl v rámci své bakalářské práce, zabývající se fenoménem významové vágnosti.¹ Na jeho úvod nastiňuji – jen v nezbytné míře – teoretický kontext výzkumu.

Sémantickou vágnost je nejprve třeba vymezit vůči jiným fenoménům, které se často shrnují pod obecnější pojem významové neurčitosti. Termínem *vágní* označuji význam takového výrazu, pro nějž není zřejmé, zda určité objekty spadají do jeho extenze. Jinak řečeno, o sémantickou vágnost jde tam, kde kvůli neostře ohraničeným referenčním možnostem výrazu (nejasným hranicím pojmu) nelze s jistotou určit pravdivostní hodnotu výpovědi. Emblematickými a v literatuře často užívanými příklady jsou anglické výrazy s neurčitou extenzí *tall* (od jaké výšky lze o člověku pravdivě tvrdit, že je *vysoký*?), *heap* (při kolikátém odebraném zrnku přestane být hromada *hromadou*?), za příklad by však mohlo sloužit bezpočet jiných výrazů přirozeného jazyka. V tomto příspěvku se zabývám konkrétní kategorií výrazů – vágními skalárními modifikátory v češtině, tj. výrazy jako *docela*, *velmi*, *celkem*. U těchto synsémantik je problematické hovořit o extenzi či referenci, jejich funkcí však je (spolu)působit vágnost jmenné nebo slovesné fráze, na níž se podílejí – označují je proto rovněž jako vágní.²

Sémantice tohoto typu výrazů se v poslední době věnoval V. Veselý.³ S užitím binárních sémantických modelů Veselý předkládá jednoduchý, explicitní pohled na systém výrazů (sám užívá termínu „neurčité kvantifikátory“) jako *dost*, *velmi*, *skoro*, *přínejmenším*, *příliš* apod., který podněcuje k dalšímu rozvíjení, ale i ke kritice z hlediska empirické adekvátnosti. Vůči jeho pojetí daného systému mám dvě zásadní výhrady:

Veselý vychází z pojmu *kvantifikace*. Chápe jej sice neobvykle širokým způsobem (řadí sem kromě udávání množství a rozsahu – „*hodně lidí*“, „*hodně vody*“ – i udávání intenzity statického či dynamického příznaku – „*hodně mrzlo*“), i přesto je však – výhrada první – jeho výklad da-

1 Ocelák, R.: *Vágní význam a jeho empirické modelování – případ vágních skalárních modifikátorů v češtině*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UK, Praha 2010. – Mnohé problémy, jichž se v příspěvku dále dotýkám, zvláště otázky teoretické, jsou v této práci pojednány mnohem důkladněji.

2 Jinými, od vágnosti odlišnými případy tzv. významové neurčitosti jsou např. kontextová závislost, víceznačnost či informační podspecifikovanost. Vymezení vágnosti vzhledem k různým odlišným typům významové neurčitosti podává např. J. V. Neustupný (Neustupný, J. V.: On the Analysis of Linguistic Vagueness. In: Aarts, B. a kol. (eds.): *Fuzzy Grammar: A Reader*. Oxford University Press, New York 2004, s. 341–350) a R. Keefe (Keefe, R.: *Theories of Vagueness*. Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 10). ESČ (Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. NLN, Praha 2002, s. 517) definuje pojem *vágnost* širše, zahrnuje pod něj i zde odlišené typy sémantické neurčitosti.

3 Veselý, V.: Lexikální sémantika neurčitých kvantifikátorů v současné češtině. *Slovo a slovesnost*, 70, 2009, s. 175–192.

ných výrazů jakožto udávajících kvantum v některých typech užití velmi násilný.⁴ Domnívám se, že příslušný systém výrazů je třeba charakterizovat pomocí pojmu *skalárnosti* – ten zahrne jak užití v úzkém smyslu kvantifikační či intenzifikační (a pojem kvantifikace není pak nutno neúnosně rozvolňovat), tak užití jiná. Synsémantika, která Veselý pojednává, proto označuji termínem *skalární modifikátory*. Funkcí skalárních modifikátorů je udávat interval z určité jednoznačně řazené škály možností – např. ve výpovědi „*Velmi* mě to láká“ modifikátor *velmi* udává popisovaný stav jako některý z jistého intervalu stavů, který je úsekem na škále hypotetických stavů seřazených od minimálního po maximální „lákání“. O jiný interval na téže škále by pak šlo v třeba v případě údaje „*Celkem* mě to láká“. Udávaný interval může být ve výše vymezeném smyslu vágní (v případě modifikátorů *velmi*, *celkem*, *docela*, *poměrně*, *skoro*, *téměř*, *přibližně*, *sotva*), nebo přesně vymezený (*příliš*; *přínejmenším*) – v obou případech jde o neurčitost ve smyslu informační podspecifikovanosti (reálný stav je udán prostřednictvím intervalu stavů, mezi něž spadá, a tedy nepřesně), v druhém se však nejedná o vágnost. Zatímco sémantiku nevágních skalárních modifikátorů Veselý v rámci svého pojetí vykládá přesvědčivě,⁵ jeho analýzu modifikátorů vágních – výhrada druhá – mám za velmi nedostatečnou a budu se jim dále věnovat. Konkrétněji se zaměřím na subsystém vágních skalárních modifikátorů spojujících se s výrazy, které samy již vágně udávají úsek škály, a to úsek přiléhající k jednomu jejímu pólu (tj. např. s adjektivy *vysoký*, *malý*, adverbium *úspěšně*, predikativem *teple*, slovesem *sněžit* – jde tedy o modifikátory *docela*, *celkem*, *velmi*, *dost*, *poněkud*, *velice*, *nepříliš* atd.).

Sémantiku těchto modifikátorů V. Veselý modeluje binárními sémantickými strukturami. Z těch plyne, že některé z modifikátorů (*velmi*, *hodně*, *dost*) vybírají na škále interval hodnot vyšších, než je hodnota v daném kontextu obvyklá, standardní; jiné (*ne- příliš*, *málo*) interval hodnot nižších. To lze však exaktně formalizovat jen za předpokladu, že vybíraný interval hodnot obsahuje buď *všechny* hodnoty větší než standardní hodnota, nebo *všechny* hodnoty menší – tedy že udávaný interval je přesně vymezený. Takový model by ignoroval *vágnost* významu těchto modifikátorů. Veselý správně připouští, že kvantifikátory „často implikují také informaci, jak velký je rozdíl mezi kvantem bázevým a kvantem udávaným“⁶. Konkrétněji např. uvádí, že pro kvantifikátor/modifikátor *dost* je rozdíl mezi standardní hodnotou a vybíraným intervalem ve srovnání s *hodně* hodnocen jako menší („*dost* tiché místo“ × „*hodně* tiché místo“)⁷. Takové hodnocení je však již mimo hranice užitého formalismu; autor může rozdíly mezi standardními a vybíranými hodnotami pro jednotlivé modifikátory pouze odhadem popsat jako velké či malé. Zde se ukazují meze Veselého introspektivní metody – můžeme se třeba ptát, v jakém vztahu jsou rozdíly standardních a vybíraných hodnot pro *hodně* a *velmi* či zda je skutečně příslušný rozdíl menší pro *dost* než pro *hodně*. Začneme-li uvažovat o množství dalších, autorem nezmiňovaných vágních skalárních modifikátorů, jasně se ukáže, že sémantická introspekce je pro postižení detailních sémantických rozdílů mezi prostředky daného subsystému zcela nedostatečná. Bez empirických dat o užívání těchto výrazů stěží dokážeme posoudit sémantickou rozdílnost (popř. formulovat věrohodný závěr o sémantické ekvivalenci)

4 Srov. užití typu „Tvrdit něco takového je *skoro* šíření poplašné zprávy“ či „Za pět let bude *přínejmenším* nadporučíkem“, v nichž rozhodně nelze spatřovat udávání množství, rozsahu ani intenzity.

5 Rozdíl vágních a nevágních kvantifikátorů/modifikátorů ovšem autor výslovně nezmiňuje. – K přesnosti intervalů udávaných tzv. modálními skalárními modifikátory typu *přínejmenším*, *nanejvýš* srov. také studii Geurts, B. – Nouwen, R.: „At least“ et al.: the Semantics of Scalar Modifiers. *Language*, 83, 2007, s. 553–559.

6 Veselý, V.: Lexikální sémantika neurčitých kvantifikátorů v současné češtině. *Slovo a slovesnost*, 70, 2009, s. 178.

7 Tamtéž, s. 181.

výrazů *docela, celkem, vcelku a poměrně; velmi, nesmírně, hodně a moc; ne- moc, ne- příliš a málo* atd. Empirický výzkum provedený v rámci mé bakalářské práce se zaměřil právě na užívání nejběžnějších výrazů z tohoto subsystému a přinesl oproti neempirickému přístupu V. Veselého některé nové detailní informace o jejich vzájemných sémantických vztazích.

K získání empirických dat o užívání výrazů s vágním významem se obecně nabízela nejprve metoda experimentu s kontrolovaným referentem či metoda metajazykového dotazování. V daném typu experimentu jde o podněcování referenčního či predikativního užívání zkoumaného typu výrazů o objektech kontrolovaných experimentátorem.⁸ Cíl získat dostatečné množství skutečně reprezentativních dat by si však vyžádal experiment v rozsahu, jaký nebylo v mých možnostech realizovat. Získávání dat pomocí metajazykového dotazníku je snadnější, takto získaná data by ovšem nevypovídala o užívání výrazů samém, nýbrž o tom, jak mluvčí toto užívání reflektují – ani tuto metodu jsem proto nevyužil.

Byla dále nasnadě otázka, zda nelze vytěžit potřebná data z dostupných rozsáhlých souborů elektronicky prohledatelného, holého či lingvisticky anotovaného textu. Zde je zásadní obtíž – pro zkoumání extenze, tj. referenčních možností užívaného výrazu, je nezbytné mít informace o extralingvistických objektech, k nimž výraz v jednotlivých užitích referuje; pouhý výrazový záznam jazykové komunikace však referenty jednotlivých výrazů nezpřístupňuje. Tuto nesnáž lze nicméně určitým způsobem obejít. V obrovském rozsahu elektronicky přístupných textů se totiž sporadicky objevují taková užití výrazů s vágním významem, jejichž referent je v dostupném kontextu popsán co do klíčové vlastnosti také přesněji. V případě vágních skalárních modifikátorů může jít např. o doklady typu „Dnes je tam *docela teplo*, 24 stupňů“ či „Měřím 186 cm. – Tak to jsi *dost vysoký*, já mám jen 174 cm.“ Svůj výzkum jsem založil právě na vyhledávání velmi specificky vymezených dokladů takového typu – souvyskytů vágního a přesného vyjádření tělesné výšky téhož referenta – dospělé ženy, kde vágní vyjádření má podobu „*vágní skalární modifikátor* + vysoká/malá“ a přesné vyjádření je údajem o výšce v centimetrech.⁹

Stanovený kontext udávání lidské tělesné výšky spojuje několik výhod. Spojení „*vágní skalární modifikátor* + vysoká/malá“ se v něm užívá relativně často, což je jedním z předpokladů pro získání takového množství vyhovujících dokladů, které by umožnilo případné zjištění rozdílů v užívání modifikátorů shledat statisticky významnými. Stupně na škále tělesné výšky se zároveň běžně udávají přesným způsobem, počtem fixních jednotek vyjadřujícím exaktně ověřitelnou míru vlastnosti – to umožní statisticky ověřovat významnost korelace mezi vágními vyjádřeními a spoluvyskytujícími se exaktními hodnotami. Konečně lze v takto úzce vymezeném kontextu předpokládat nevelký rozptyl hodnot pokládaných různými mluvčími za hodnotu standardní.¹⁰ Specifikujeme-li ovšem množinu vyhovujících dokladů takto striktně,

8 Za prototyp takového výzkumu lze považovat experiment publikovaný ve známé studii W. Labova (Labov, W.: *The Boundaries of Words and their Meanings*. In: Aarts, B. a kol. (eds.): *Fuzzy Grammar: A Reader*. Oxford University Press, New York 2004, s. 67–90), v němž byly zkoumány referenční možnosti výrazů *cup, mug, bowl, vase* a prostupnost jejich hranic. V našem případě by bylo ovšem nutno experiment navrhnout s ohledem na sémantický charakter vágních skalárních modifikátorů.

9 Na detailní popis podmínek, jež musel každý nalezený doklad pro zařazení do výzkumu splnit, mohu z rozsahových důvodů jen odkázat do své bakalářské práce (Ocelák, R.: *Vágní význam a jeho empirické modelování – případ vágních skalárních modifikátorů v češtině*. Nепublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UK, Praha 2010, s. 39n.).

10 Souhlasím tedy s předpokladem V. Veselého (Veselý, V.: Lexikální sémantika neurčitých kvantifikátorů v současné češtině. *Slovo a slovesnost*, 70, 2009, s. 175–192), že kontextově doplňovaná standardní hodnota je složkou sémantiky zkoumaných vágních skalárních modifikátorů, a specifikací kontextu se snažím její možnou variaci v pocíťování autorů získaných dokladů co nejvíce omezit.

znamená to, že hledáme doklady velice řídké, a není tak možno se vyhnout jejich vyhledávání v celé šíři českojazyčného internetu, jakkoli to s sebou oproti lingvistickým korpusům nese jisté nevýhody.¹¹ Provedl jsem tedy výzkum na internetovém materiálu – dokladech daného typu pro 6 vágních skalárních modifikátorů (*celkem, docela, hodně, dost, poměrně, velmi*).¹²

V první části výzkumu, zabývající se spojeními modifikátorů s adj. vysoká, bylo získáno celkem 189 dokladů. Z toho připadalo na každý z modifikátorů *celkem, docela, poměrně, dost, hodně, srovnatelné množství* 30–47 dokladů, na zbylý modifikátor *velmi* pouze 10 dokladů (připisují to jistě jeho knižnosti).

Tabulka č. 1 uvádí základní statistické míry souborů přesných hodnot v centimetrech, jimiž byla ve získaných dokladech zároveň s vágním určením pomocí jednotlivých modifikátorů přesně udána výška osoby – počet hodnot, aritmetický průměr, medián a směrodatnou odchylku.¹³

	celkem	docela	poměrně	dost	hodně	velmi
počet dokl.	34	47	30	32	36	10
aritm. průměr	174,059 cm	175,947 cm	177,15 cm	180,609 cm	183,194 cm	186,7 cm
medián	174 cm	176 cm	177,25 cm	179 cm	181,5 cm	185,5 cm
směr. odch.	4,341 cm	4,337 cm	4,509 cm	5,871 cm	5,835 cm	6,183 cm

Tabulka 1 – Statistické míry souborů získaných hodnot pro jednotlivé vágní skalární modifikátory ve spojení s adj. *vysoká*. Zaokrouhleno na 3 desetinná místa.

Jak tabulka ukazuje, v zachyceném **vzorku** užívání platí, že průměr přesně udaných hodnot výšky v centimetrech popisujících současně s vágním údajem (*modif. + vysoká*) téhož referenta se pro jednotlivé modifikátory liší – stoupá v pořadí *celkem, docela, poměrně, dost, hodně, velmi*.

11 Omezující specifika získávání jazykového materiálu z internetu podrobněji rozebírám ve své bakalářské práci (Ocelák, R.: *Vágní význam a jeho empirické modelování – případ vágních skalárních modifikátorů v češtině*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UK, Praha 2010, s. 40n.) – hlavním z nich je, že jde o zdroj nereferenční a prohledatelný vždy jen neúplně. Při vyhledávání byly proto průběžně zaznamenávány pozitivní doklady (uvádím je v krátkém kontextu a s adresou nálezů v příloze své bakalářské práce), bez nároku na nalezení všech existujících dokladů v úplnosti. Výzkum je proto prověřitelný po stránce akceptovaných dokladů, vzhledem k nestálosti internetového obsahu a průběžně se měnícím výsledkům téhož dotazu ve vyhledávači však není možno jej replikovat beze zbytku a prověřit také všechny výsledky dotazů, které nebyly mezi doklady akceptovány.

V mé bakalářské práci (Ocelák, R.: *Vágní význam a jeho empirické modelování – případ vágních skalárních modifikátorů v češtině*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UK, Praha 2010, s. 41) viz rovněž detailní popis vyhledávacího postupu a využitých dotazů. Je podstatné, že byl pečlivě zachován princip náhodnosti a reprezentativnosti, který je podmínkou pro statistické hodnocení významnosti zjištěných rozdílů. Srov. Volín (Volín, J.: *Statistické metody ve fonetickém výzkumu*. Epoque, Praha 2007, s. 19): „Oba principy jsou spolu úzce spjaty. Pokud má totiž výběrový soubor reprezentovat soubor základní, pak z něj musí být vybrán zcela náhodně. Každý prvek základního souboru musí mít při výběru stejnou šanci stát se součástí souboru výběrového.“ Ve výzkumu byly zadávány takové dotazy, které vyhledávaly příslušné vágní vyjádření a nijak nepředurčovaly, jaké hodnoty vyjádření přesného se případně objeví v souvškytu s ním. (Např. byly vyhledávány takové stránky, které obsahují frázi „hodně vysoká“ a současně zkratku „cm“.)

12 Tyto modifikátory byly vybrány pro svou relativně vysokou frekvenci a pro obtížnost introspektivního posuzování sémantických vztahů např. ve skupinách *celkem, docela a poměrně* či *dost, hodně a velmi*.

13 Ve statistickém zpracování dat se opírám o monografii J. Volína (Volín, J.: *Statistické metody ve fonetickém výzkumu*. Epoque, Praha 2007), podávající na příkladech problémů fonetiky obecné statistické poučení. K výpočtu měr užívám funkcí PRŮMĚR, MEDIAN a SMODCH.VÝBĚR programu MS Excel.

Ve vzorku tedy např. platí, že spojení *celkem vysoká* bylo užito o referentech s průměrně nižší tělesnou výškou než spojení *docela vysoká*. To by mohlo naznačovat, že pomocí modifikátoru *celkem se* obecně udávají na škále hodnoty, jejichž průměr je bližší hodnotě kontextového standardu a vzdálenější od příslušného pólu škály než průměr hodnot udávaných modifikátorem *docela*. Nejprve je však nutno statisticky prověřit možnost, že rozdíly nalezené mezi soubory hodnot jsou pouze náhodnými vlastnostmi vzorku, z nichž nelze usuzovat na charakter **populace**, tj. všech existujících dokladů daného charakteru, z nichž byl vzorek 189 dokladů s dodržáním principu náhodnosti a reprezentativnosti získán.

Jelikož hodnotíme vzájemně nezávislé soubory s rozdělením hodnot nepřilíš vzdáleným od tzv. normálního rozdělení a s vzájemně srovnatelným hodnotovým rozptylem, můžeme využít příslušný **oboustranný t-test**.¹⁴ Ten srovnává vždy dva soubory hodnot a udává **hodnotu p** , vyjadřující pravděpodobnost chybného zamítnutí **nulové hypotézy**. Ta v našem případě říká, že celá populace existujících dokladů stanoveného charakteru pro spojení *modifikátor A + vysoká* se svým aritmetickým průměrem příslušných přesných hodnot nijak neliší od populace takových dokladů pro spojení *modifikátor B + vysoká*, a že tedy rozdíl mezi získanými vzorky obou populací je pouze náhodný. Zamítnout nulovou hypotézu pak znamená tvrdit, že průměr příslušných hodnot *celé* populace A, jejíž vzorek vykázal oproti vzorku populace B nižší průměr těchto hodnot, je odlišný od průměru příslušných hodnot *v celé* populaci B. (Tato **alternativní hypotéza** přitom tvrdí pouze odlišnost průměrů obou populací, nikoli to, který z nich je vyšší.) Pokud je odlišný jejich průměr, nutně je pak odlišné také rozložení těchto hodnot – v našem případě to znamená, že se daných dvou spojení (*modif. A + vysoká*; *modif. B + vysoká*) neuzívá stejným způsobem, tj. jejich význam se jistým způsobem liší.¹⁵

Hodnota p vypočtená t-testem udává, že pokud by platila nulová hypotéza (průměry populací byly stejné), byla by pravděpodobnost p , že absolutní hodnota rozdílu průměrů náhodně vybraných vzorků o velikosti vzorků, jaké jsme vybrali my, by byla nejméně tak vysoká jako absolutní hodnota rozdílu nalezeného na vzorcích námi vybraných. Pro nyní prezentovaný výzkum byla zvolena v humanitních vědách obvyklá hladina významnosti na úrovni $p = 0,05$ (tj. 5 %) – za **statisticky významný** tedy považuji takový rozdíl, pro nějž dá t-test hodnotu $p < 5$ %. Následuje J. Volína¹⁶ budu dále za rozdíl **statisticky okrajově významný** považovat rozdíl, pro nějž se bude p pohybovat v rozmezí 5–8 %.

Tabulka č. 2 obsahuje výsledky t-testu pro každou dvojici modifikátorů ve spojení s adj. *vysoká* (údaj „x^{E-y}“ znamená „x * 10^{-y}“ – takto jsou zaznamenávány hodnoty menší než 0,0001 %):

14 Viz Volín, J.: *Statistické metody ve fonetickém výzkumu*. Epocha, Praha 2007, kap. 5 – *Studentovy t-testy*. V programu MS Excel jde o funkci TTEST, dvoustranný, typ 2.

15 Zůstávám zatím na úrovni sémantiky celého spojení, např. *celkem vysoká* – k závěrům o sémantice vágních skalárních modifikátorů samých přikročím až na základě údajů z obou částí výzkumu.

16 Volín, J.: *Statistické metody ve fonetickém výzkumu*. Epocha, Praha 2007, s. 37.

docela	5,68357 %				
poměrně	0,69605 %	24,60739 %			
dost	0,00025 %	0,0117 %	1,20422 %		
hodně	2,71804 ^{E-08} %	6,27435 ^{E-07} %	0,00181 %	7,35591 %	
velmi	4,96569 ^{E-07} %	1,79925 ^{E-06} %	0,00056 %	0,72622 %	10,40347 %
	celkem	docela	poměrně	dost	hodně

Tabulka 2 – T-test dvojic souborů hodnot (viz Tabulka 1) získaných pro jednotlivá spojení *modifikátor + adj. vysoká*. Zaokrouhleno na 5 desetinných míst.

Některé z údajů v této tabulce jen potvrzují, co bylo možno s jistotou předpokládat již na základě introspektivního posouzení sémantiky výrazů – výrazný rozdíl v umístění intervalu udávaného dvojicí skalárních modifikátorů na škále se projevuje velmi nízkou hodnotou *p*. Takový nepřekvapivý rozdíl je vykázan např. dvojicemi *celkem vysoká × hodně vysoká*; *docela vysoká × velmi vysoká* aj. Další údaje však již přinášejí netriviální poznatky o sémantice daných spojení. Z dvojic, pro které jsme kvůli introspektivní nepřesvědčivosti především žádali empirické ověření sémantického rozdílu, byl rozdíl v užití s pravděpodobností přesahující 95 % shledán u těchto: *dost vysoká × velmi vysoká*; *poměrně vysoká × dost vysoká*; *docela vysoká × dost vysoká* a *celkem vysoká × poměrně vysoká*. Statisticky okrajově významný rozdíl byl nalezen u dvojic *dost vysoká × hodně vysoká* a *celkem vysoká × docela vysoká*. Rozdíl pod úrovní okrajové statistické významnosti byl shledán u dvojic *hodně vysoká × velmi vysoká*; *docela vysoká × poměrně vysoká*.

Pro dvojice, u nichž jsme našli statisticky významný rozdíl, tedy můžeme (s *p*-procentní pravděpodobností omylu) odmítnout nulovou hypotézu a zaujmout k ní komplementární hypotézu alternativní: populace, z nichž jsme vybrali statisticky významně rozdílné vzorky, se svými průměry liší. Tato alternativní hypotéza sama o sobě pouze tvrdí, že sémantika daných dvou spojení není totožná, nespecifikuje však, *pro které* z nich je průměrná udávaná hodnota vyšší. Pokud je však mezi vzorky populací A a B statisticky významný rozdíl, jsme oprávněni usoudit (byť již bez přesně vyčíslené pravděpodobnosti), že vzorek s vyšším průměrem hodnot odpovídá populaci s vyšším jejich průměrem.¹⁷

Druhá část výzkumu se zaměřila na spojení týchž modifikátorů s adj. *malá*. Bylo získáno celkem 138 dokladů. Z nich připadlo na jednotlivé modifikátory *celkem*, *docela*, *poměrně*, *dost*, *hodně* srovnatelné množství 20–36 dokladů, pro spojení s modifikátorem *velmi* bylo pak opět nalezeno podstatně méně, pouze 7 dokladů. Tabulka č. 3 opět uvádí základní statistické míry souborů získaných hodnot pro jednotlivé modifikátory:

	celkem	docela	poměrně	dost	hodně	velmi
počet dokl.	25	36	22	28	20	7
arit. průměr	162,4 cm	160,083 cm	159,136 cm	158,946 cm	155,65 cm	151,214 cm
medián	163 cm	160 cm	160 cm	159,5 cm	156,5 cm	150 cm
směr. odch.	5,148 cm	4,959 cm	4,004 cm	5,175 cm	4,945 cm	4,339 cm

Tabulka 3 – Statistické míry souborů získaných hodnot pro jednotlivé vágní skalární modifikátory ve spojení s adj. *malá*.

¹⁷ Náležitost tohoto závěru mi v osobní komunikaci potvrdil J. Volín.

Jednotlivé modifikátory jsou tedy na základě průměru příslušných přesných hodnot v daném vzorku seřazeny přesně opačně oproti první části výzkumu. Opačný je ovšem také pól dané škály, k němuž přiléhá interval stupňů udávaných na této škále modifikovaným adjektivem. Proto pro tento vzorek platí, že průměr hodnot udávaných jednotlivými modifikátory na dané škále se vzdaluje standardní hodnotě a blíží příslušnému pólu v témže pořadí jako v prvním případě: *celkem*, *docela*, *poměrně*, *dost*, *hodně*, *velmi*. Tato shoda pořadí by již mohla ukazovat na obecnou sémantiku těchto výrazů, nikoli pouze sémantiku konkrétního spojení *modif. + vysoká/malá*. Opět je ovšem třeba statisticky ověřit, s jakou jistotou můžeme vztah průměrů hodnot vykázaný vzorkem považovat i za vlastnost populací existujících dokladů, z nichž byl vzorek získán.

Tabulka č. 4 uvádí hodnotu p , jež je výsledkem t -testu pro každou dvojici vágních skalárních modifikátorů ve spojení s adj. *malá*:

docela	8,24451 %				
poměrně	2,05219 %	45,23538 %			
dost	1,86005 %	37,54827 %	88,77671 %		
hodně	0,00604 %	0,2244 %	1,57736 %	3,169 %	
velmi	0,0012 %	0,0074 %	0,01251 %	0,09353 %	4,58326 %
	celkem	docela	poměrně	dost	hodně

Tabulka 4 – T -test dvojic souborů hodnot získaných pro jednotlivá spojení *modifikátor + adj. malá*. Zaokrouhleno na 5 desetinných míst.

Mnohé rozdíly byly tedy opět shledány statisticky významnými. Co se týče dvojic modifikátorů, pro něž jsme zvláště žádali empirické ověření introspektivně málo zřetelné sémantické odlišnosti, byl výsledek $p < 5 \%$ z první části výzkumu zopakován u těchto párů spojení: *dost malá* $\times$ *velmi malá*; *celkem malá* $\times$ *poměrně malá*. V případě dvojic *poměrně malá* $\times$ *dost malá*; *docela malá* $\times$ *dost malá* nebyl nyní oproti původnímu $p < 5 \%$ shledán ani okrajově významný rozdíl. Navzdory nižšímu počtu dokladů byl v užití dvojice *dost malá* $\times$ *hodně malá* shledán statisticky významný rozdíl ($p < 5 \%$) oproti původnímu výsledku statisticky okrajově významnému. Pro dvojici *celkem malá* $\times$ *docela malá* byl oproti původní okrajové statistické významnosti nalezen výsledek hranici okrajové významnosti těsně nesplňující. Oproti původnímu statisticky nevýznamnému výsledku byl u dvojice *hodně malá* $\times$ *velmi malá* nalezen statisticky významný rozdíl ($p < 5 \%$). Podobně jako při prvním testování nebyl nalezen ani okrajově významný rozdíl pro dvojici *docela malá* $\times$ *poměrně malá*. U dvojic, kde byl nalezen statisticky významný rozdíl, můžeme opět usoudit, že průměry populací se liší v témže směru, v němž se liší průměry získaných vzorků.

Přistupuji nyní k interpretaci výsledků obou částí výzkumu. Zásadní je otázka, zda můžeme na základě dat o užívání spojení *modifikátor + vysoká/malá* v kontextu udávání lidské tělesné výšky činit závěry nejprve o významu těchto spojení obecně, bez ohledu na kontext, dále pak o významu vágních skalárních modifikátorů samých. Považuji obojí zobecnění za přijatelné. Lze se těžko domnívat, že by synsémantika, jakými jsou vágní skalární modifikátory, měla více různých významů obvyklých v různých kontextech. K usouzení na význam samotných modifikátorů nás podle mého soudu opravňuje to, že vztahy ve dvojicích spojení *modif. A + adj. a modif. B + adj.* se ukázaly být značně stabilní: U 9 takových dvojic (např. *dost + adj. ×*

velmi + *adj.*) se v obou částech výzkumu statisticky průkazně ukázalo, že spojení adjektiva s jedním modifikátorem (např. *velmi*) udává průměrně hodnotu bližší příslušnému pólu škály než spojení s modifikátorem druhým (např. *dost*); u dalších 6 dvojic takový vztah nebyl shledán s plnou statistickou průkazností v obou částech výzkumu. Pro žádnou dvojici nebyl však ani s okrajovou statistickou významností shledán v jedné části výzkumu vztah opačný než v druhé části. To svědčí ve prospěch teze o nezávislosti významu skalárních modifikátorů na tom, jaké autosémantikum modifikují.

S vědomím, že nejpodstatnější sémantické informace, jež výzkum přinesl, byly již podány samým uvedením výsledků statistického testu získaných dat a že větší jistotu v daném zobecnění může přinést jen další, širě založený empirický výzkum, navrhuji následující **interpretaci výsledků**: za prokázanou považuji vzájemnou sémantickou odlišnost (včetně orientace rozdílů) u těch dvojic vágních skalárních modifikátorů, pro něž byl jak ve spojení s *adj. vysoká*, tak ve spojení s *adj. malá* shledán statisticky alespoň okrajově významný rozdíl. Tabulka č. 5 uvádí statistickou významnost rozdílů shledaných v obou částech výzkumu pro jednotlivé dvojice modifikátorů, kombinace splňující podmínku pro konstatování sémantické odlišnosti jsou vyznačeny tučně.

docela	ON				
poměrně	VV	NN			
dost	VV	VN	VN		
hodně	VV	VV	VV	OV	
velmi	VV	VV	VV	VV	NV
	celkem	docela	poměrně	dost	hodně

Tabulka 5 – Statistická významnost rozdílů nalezených pro jednotlivé dvojice vágních skalárních modifikátorů v obou částech výzkumu. (V – statisticky významný rozdíl; O – statisticky okrajově významný rozdíl; N – statisticky nevýznamný rozdíl).

Výsledky tudíž interpretuji takto: empirický výzkum ukázal, že pro následující dvojice vágních skalárních modifikátorů platí, že první uvedený modifikátor udává na škále průměrně stupeň bližší hodnotě kontextového standardu (S) a vzdálenější příslušnému pólu škály (P), než modifikátor druhý. Jde o dvojice: *celkem* × *poměrně*; *celkem* × *dost*; *celkem* × *hodně*; *celkem* × *velmi*; *docela* × *hodně*; *docela* × *velmi*; *poměrně* × *hodně*; *poměrně* × *velmi*; *dost* × *hodně*; *dost* × *velmi*. U dalších dvou dvojic nebyla stanovená podmínka pro konstatování sémantického rozdílu splněna jen těsně: *celkem* × *docela* ($p_1 < 8\%$; $p_2 = 8,24\%$); *hodně* × *velmi* ($p_1 = 10,4\%$; $p_2 < 5\%$) – je pravděpodobné, že by u nich nový, rozsáhlejší výzkum taktéž shledal sémantický rozdíl. U zbylých tří dvojic zůstala podmínka pro konstatování sémantického rozdílu výrazně nesplněna: *docela* × *poměrně* ($p_1 = 45,24\%$, $p_2 = 24,61\%$), *docela* × *dost* ($p_1 < 5\%$, $p_2 = 37,55\%$), *poměrně* × *dost* ($p_1 < 5\%$; $p_2 = 88,78\%$) – provedený empirický výzkum v nich neprokázal existenci sémantického rozdílu.

Získaná data tedy neumožnila beze zbytku určit pořadí daných 6 modifikátorů podle blízkosti jimi udávané průměrné hodnoty příslušnému pólu škály – s dostatečnou jistotou ukázala pouze „fragментy“ tohoto pořadí. Pokud bychom předpokládali sémantickou odlišnost i ve

dvojicích *celkem* × *docela*, *hodně* × *velmi*, u nichž zjištěný rozdíl jen těsně nedosáhl hranice statistické významnosti, bylo by možno pořadí rekonstruovat do následující podoby:

$$S < \text{celkem} < \text{docela} \quad \overset{\text{poměrně}}{?} \quad ? \quad < \text{hodně} \quad < \text{velmi} \quad < P$$

$$\quad \quad \quad \text{dost}$$

Předložené výsledky výzkumu se týkají *průměru* hodnot udávaných jednotlivými modifikátory. Postihují tedy pouze část jejich sémantiky: chybí především informace o rozložení udávaných hodnot. Pro přesnější údaje v tomto směru by byl nezbytný širší založený empirický výzkum se zapojením složitějších statistických metod. Prezentovaný výzkum však přesto umožnil některé netriviální, empiricky podložené závěry o sémantických vztazích mezi vágními skalárními modifikátory v češtině. Bylo tak demonstrováno, že navrženou metodou je minimálně u některých výrazů možno empiricky ověřit či korigovat naše introspektivní poznání vágního významu.

Vlěčím Janu Volínovi a Janu Hajičovi ml. za poskytnuté konzultace ke statistickému zpracování získaných dat. Za případné chyby pochopitelně zodpovídám sám. Děkuji rovněž Evě Lebeckové, vedoucí mé bakalářské práce, jejíž empirické výsledky jsem v této stati shrnul.

LITERATURA

- Geurts, B. – Nouwen, R.: „At least“ et al.: the Semantics of Scalar Modifiers. *Language*, 83, 2007, s. 553–559.
- Karlík, P.; Nekula, M.; Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. NLN, Praha 2002.
- Keefe, R.: *Theories of Vagueness*. Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Labov, W.: The Boundaries of Words and their Meanings. In: Aarts, B. a kol. (eds.): *Fuzzy Grammar: A Reader*. Oxford University Press, New York 2004, s. 67–90.
- Neustupný, J. V.: On the Analysis of Linguistic Vagueness. In: Aarts, B. a kol. (eds.): *Fuzzy Grammar: A Reader*. Oxford University Press, New York 2004, s. 341–350.
- Ocelák, R.: *Vágní význam a jeho empirické modelování – případ vágních skalárních modifikátorů v češtině*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UK, Praha 2010.
- Veselý, V.: Lexikální sémantika neurčitých kvantifikátorů v současné češtině. *Slovo a slovesnost*, 70, 2009, s. 175–192.
- Volín, J.: *Statistické metody ve fonetickém výzkumu*. EPOCH, Praha 2007.

Oddělení gramatiky
Ústav pro jazyk český
Akademie věd ČR, v. v. i.
<radioc@seznam.cz>

KOMUNIKACE

JA V POZÍCII SUBJEKTU V HOVORENEJ KOMUNIKÁCII

ANNA GALISOVÁ

Prejavovanie sa subjektu v komunikačných aktoch je odrazom identifikácie entity (resp. jednej z entít) vo viacerých reláciách. Komunikačný zámer hovoriaceho je motiváciou produktora komunikátu, teda prečo, za akým účelom komunikuje a čo (akú informáciu) chce ostatným účastníkom komunikácie sprostredkovať. V rámci diskurzu je však nevyhnutné pomenovať jednotlivé entity (činiteľov/nositeľov deja, procesu, stavu, entity dejom zasahované, výsledky či ciele deja, jeho okolnosti, atribúty a pod.). Predmetom nášho záujmu bolo teda zistiť, ako sa subjekt v komunikačnom akte verbálne prejavuje z gramatického aj sémantického hľadiska.

1 METODOLOGICKÉ GROS

Na jednotlivé analýzy sme použili korpus textov z viacerých sociolingvistických výskumných úloh s rôznym zameraním: výskum komunikačného registra abuzérov psychotropných látok¹, hokejistov, hráčov kartových hier a výskum na zisťovanie aktuálneho stavu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny². Na získanie materiálu, ktorý by bolo možné podrobiť analýzám, sme použili viacero exploračných metód, ktoré boli doplnené o ďalšie metódy na získavanie čiastkových údajov v súvislosti so sledovanými premennými (napr. dotazníky, anketa, sociodemografické mapy, záznamy komunikačných udalostí a pod.). Za hlavné metódy považujeme metódu naratívneho interview a priameho pozorovania komunikačného aktu. Pri naratívnom interview ide o akúsi formu asymetrického dialógu, kde výskumník na základe vopred vytýpaných tematických oblastí pobáda respondenta k reakciám, ktoré majú obvykle podobu relatívne súvislého prejavu. Rozprávanie respondenta bolo takmer monologické, pretože v komunikačnej role dominoval jeden z účastníkov komunikácie. Išlo teda o zúčastnené pozorovanie, pričom tematická výstavba komunikátu bola do istej miery záväzná. Pri priamom pozorovaní sme sa stali priamymi účastníkmi komunikačných aktov s minimálnou mierou aktívnej participácie na produkovani komunikátov. Vznikli tak záznamy reálnych dialógov v rámci záujmových skupín. Z oboch postupov vznikli transkribované záznamy daných komunikačných udalostí, ktoré slúžili ako východiskový materiál na jednotlivé analýzy.

Nášu výskumnú vzorku tvorili hovoriaci oboch pohlaví, vo všetkých vekových kategóriách, rôznej vzdelanostnej úrovne a s rozdielnym sociálnym pozadím.

1 Zbieranie materiálu bolo realizované v priebehu rokov 2000 – 2006 a bolo o ňom v danom období publikovaných niekoľko štúdií a odborných článkov (pozri napr. Galisová, A.: K sociolektom vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr. *Jazykovedný časopis*, 53, 2002, s. 97–110.).

2 Projekt Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva SR a Slovenskej akadémie vied VEGA 1/4713/07 *Dynamika spoločenských zmien a stratifikácia slovenčiny*. Zodp. Riešiteľ J. Findra.

2 „JA“ V HOVORENEJ KOMUNIKÁCIÍ

Na realizácii komunikačného aktu sa podieľajú dvaja alebo viacerí komunikanti, ktorí vyvíjajú spoločnú aktivitu a majú spoločný cieľ dorozumieť sa. V rámci komunikácie sa využíva istá kódová sústava s participáciou neverbálnych vektorov a prostriedkami zo všetkých jazykových rovín. Na prejavenie sa subjektu v komunikačnom akte môže teda pôsobiť viacero faktorov, napr. osobné vlastnosti komunikantov (vek, sociálny pôvod, vzdelanie, profesia, temperament, intelekt a pod.), téma a jej chápanie, vzťahy účastníkov komunikácie, ovládanie jazykového kódu, emočná klíma, naladenie či samotná komunikačná situácia.

„Ja“ sa v hovorenej komunikácii realizuje z gramatického hľadiska v rôznych vetnočlen-ských pozíciách: môže ísť o a) subjekt – *a ja sa muožem považovať tiež za zaxovúvateľku tradícií*, b) objekt – *lebo si mi ňekecala do toho dvacaťkrát*, c) adverbiále – *a prišli sme domou* ≈ *ku mne*, d) atribút – *sme boli u kamaráta muojho na počítač*, e) subjekt polopredikatívnej konštrukcie (kríži sa s objektom základovej vety) – *baví ma spoznávať ruozne kultúri* alebo f) predikát – (prostredníctvom relačných a kongruenčných morfém verbálnych tvarov a relačných morfém pri prisponovaných nominálnych výrazoch) – *učila som sa na základneí iba ňemčinu; akí je s toho načení*. V našom príspevku sa však zameriame len na vyjadrovanie „ja“ / „my“ v pozícii subjektu.

Na postavenie subjektu vo vetných štruktúrach jestvujú v slovenskej lingvistike dva názory. Jeden pohľad vychádza z deskriptívnej syntaxe a je založený na tvrdení, že subjekt je jedným z hlavných vetných členov dvojčlennej vety realizujúci sa v predikatívnej syntagme.³ Predikatívna syntagma ako typ podradovacieho skladu nie je založená na gramatickej rovnosti jednotlivých vetných členov, ale dochádza tu k subordinácii, kde sa subjekt vníma ako nadradený vetný člen predikátu, teda gramaticky hlavný vetný člen dvojčlennej vety, pretože predurčuje predikátu formu prostredníctvom gramatickej kategórie zhody (syntetické aj analytické relačné morfémy). Druhý pohľad vychádza z valencie slovesa a predpokladá, že subjekt ako ľavovalenčný participant je sémantickým centrom vetnej štruktúry, ale gramatickým centrom je predikát, ktorý podmieňuje a ovplyvňuje sémantickú a gramatickú štruktúru vety a reprezentuje vetu navonok ako celok.⁴ Verbá ako primárny slovnodruhový prostriedok vyjadrovania predikátu si na základe valencie vyžadujú, resp. nevyžadujú isté doplnenia vo svojej valenčnej štruktúre. Prítomnosť týchto vyjadrení (pravovalenčných a ľavovalenčných participantov) zabezpečuje sémantickú zmyslupnosť a gramatickú adekvátnosť v daných vetných štruktúrach.

V oboch pohľadoch sú však isté styčné body: a) subjekt je jedným z hlavných vetných členov dvojčlennej vety, b) predurčuje predikátu formu prostredníctvom zhody, c) je nositeľom predikačného príznaku a d) je jedným z konštituentov predikatívnej syntagmy.

Z lexikálno-morfologického hľadiska sa v analyzovaných komunikátoch vyskytuje vyjadrený aj nevyjadrený subjekt. Nevyjadrené subjekty, ktoré sú charakteristické pre flektívne typy jazykov, sú dôsledkom princípu ekonómie v jazyku, ktorý je jedným z konštituentov hovorenej komunikácie. Tým, že na tvorbe komunikačného aktu participujú okrem lingválnych aj paralingválne a extralingválne výrazové prostriedky, nie je potrebné (niekedy je to aj sémanticky

3 Porov. Oravec, J. – Bajžíková, E.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*. SPN, Bratislava 1986, s. 77–81; Moško, G. – Nižníková, J. – Sabol, J.: *Súčasný slovenský jazyk. Cvičenia zo syntaxe*. Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Košice 1993; Moško, G.: *Príručka vetného rozboru*. Náuka, Prešov 1997; Tibenská, E.: Syntaktický systém súčasnej slovenčiny (v oblasti syntagmatiky a vetnej syntaxe). In: Mlacek, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca* 29. Stimul, Bratislava 2000, s. 287–299.

4 Nižníková, J.: *Vetné modely v slovenčine*. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov 2001.

redundantné) explicitne vyjadrovať všetky sémantické zložky komunikátu. V komunikačnom akte v danej komunikačnej situácii ukotvenej v reálnom čase navyše pôsobí temporálny a sociálny faktor, ktorý vyvíja tlak na produktora komunikátu v intenciách uplatňovania daného princípu ekonómie vyjadrovania. Z tohto dôvodu je pochopiteľné, že nevyjadrených subjektov sa v analyzovaných komunikátoch vyskytovalo viac, ako vyjadrených. Tento výskyt nevyjadrených podmetov bol však charakteristický pre tie komunikáty, ktoré vznikli ako naratívne interview. Išlo zväčša o rozprávanie o sebe a svojich životných skúsenostiach, a tak dochádzalo k tomu, že hovoriaci, pokiaľ nemenil subjekt výpovede, nevyjadroval v jednotlivých vetných konštrukciách subjekt dovtedy, kým sa činiteľ deja v danom rozprávaní nezmenil: *tak som xodila do ←škúolki ▼ | potom na telgárte som xodila na základnú školu ▼ | po ←úspešonom apsolvovaní som išla na ←strednú ▼ | do ←banskej bistrice ▼ | tam na opxodnú akadémiu ▼ | no a tera> sa predi-eram na ←texnickej univerzite vo← zvolene ▼ hej ▼ | uvidíme čo s toho bude ▲*⁵. V textoch, ktoré vznikli v dialogických komunikačných situáciách, však dominuje vyjadrovanie subjektu, a to aj v situáciách, keď nejde o dôraz: A: *kto hrame?* – B: *my všetci*.

V niektorých situáciách hovoriaci vyjadrovali „ja“ v pozíciách všeobecného subjektu: *človek si musí zadovážiť nejaki ▼ nejaki ten začí-atok finanční; takí bestarosní školskí život ▼ naozaj ▼ / než to porovnávam s ←terajším ▼ / to človek nemá problém z ←ničím*.

V analyzovaných komunikátoch sa subjekty vyjadrujúce „ja“ vyskytovali predovšetkým v N sg. a pl., len veľmi ojedinele v G sg.: *a mňa zrazu ▼ chápeš ▼ nebolo*. Slovnodruhovo hovoriaci vyjadrovali analyzovaný typ subjektu osobným zámenom (ja, my, mňa) a v niektorých prípadoch aj substantívom, a to vtedy, keď pomenovali seba samého svojim krstným menom: *a (d) neska je s toho pekná drevenica ▲ / mmm a keď zme to prerobili ▲ / začal som to prenajímať ▲ / potom som tam polroka ešte tuším býval sám ▲ / Milanko si to vichutnával*. Takáto výpoveď nesie, prirodzene, atribút príznakovosti.

3 „JA“ AKO LAVOVALENČNÝ PARTICIPANT VO VETNÝCH ŠTRUKTÚRACH

V rámci vetných modelov vnímame subjekt ako jeden z jeho komponentov – ľavovalenčný participant. Z troch sémantických podtypov sa v analyzovaných komunikátoch subjekt najčastejšie vyskytoval v role agensa, teda ako ľavovalenčný participant pri akčných slovesách (so sémantickými príznakmi + akčnosť, + dynamickosť). Ide teda o činiteľa vykonávajúceho činnosť pomenovanú slovesom. V rámci jednotlivých podtypov sa agens realizoval ako:

procesor (ľavovalenčný participant pri pohybových a polohových verbách; entita, ktorej činnosť zasahuje ju samú) – *á s ním som xoidi-eval aj na také akci-e*;

produktor (pri kreatívnych a rezultatívnych verbách; východisková substancia vytvára nejaký produkt, ale sama seba nemení) – *varila som xlapom v ľesnej škúolki*;

senzor (pri perцепčných verbách osoba, resp. iná bytosť aktívne vnímajúca) – *pozerala som sa na medved'a a on sa na mňa pozerau*;

kognizant (pri kognitívnych verbách osoba, ktorá aktívne poznáva) – *učila som sa na základnej iba němčinu; myslel som si že rátaš*;

komunikant (autor informácie pri komunikačných verbách) – *som nekecala do toho dvacaťkrát*;

realizátor (pri akčných nemutačných verbách) – *a ja sa smejem ako pominutá*.

5 V transkribovaných záznamoch sú použité špeciálne znaky zväčša na označenie jednotlivých suprasegmentálnych javov, akceptuje sa asimilácia aj všetky výslovnostné špecifiká a nediferencuje sa jota a ypsilon.

Procesuál ako ľavovalenčný participant pri procesných slovesách (so sémantickými príznakmi – akčnosť, + dynamickosť), teda ako nositeľ istého procesu alebo jeho zmeny sa v analyzovaných komunikátoch realizoval predovšetkým ako:

afektor (pri neaktívnych emotívnych a postojových verbách bytosť prežívajúca citový stav) – *už sa bojím; my speváci sme sa riadne tešili s toho;*

statuant (pri stavových dynamických slovesách bytosť alebo neživá entita, ktorá je nositeľom stavu vyjadreného slovesom) – *a vtedy som veľmi ochorel.*

Statuál ako ľavovalenčný participant pri statických slovesách (so sémantickými príznakmi – akčnosť, – dynamickosť), teda ako nositeľ statického stavu vzťahu alebo vlastnosti sa v analyzovaných komunikátoch realizoval predovšetkým ako:

relátor (pri statických verbách; entita majúca vzťah k inej entite) – *párkrát zme po vojne boli spolu aj na ← xate;*

identifikant (pri statických slovesách entita, ktorá je stotožňovaná s inou entitou) – *na ← vojne som bol šoférom;*

posesor (pri posesívnych slovesách osoba, ktorá je vlastníkom privlastňovanej entity) – *mám tromfa⁶.*

4 ZÁVER

Pri hovorenej komunikácii vznikajú komunikáty, ktorých syntaktická štruktúra je evidentne uvoľnenejšia. Tento jav, ako aj iné špecifiká hovorenej komunikácie (linearita, stereotypnosť niektorých formulácií, časový faktor, neverbálne prostriedky a pod.) ovplyvňuje výskyt jednotlivých vetných členov, a teda aj subjektu. „Ja“/„my“ sa v tejto pozícii vyskytuje relatívne často (buď ako vyjadrený alebo nevyjadrený subjekt) najmä vtedy, ak je komunikant sám aj témou rozhovoru, resp. ak je dialóg späť so spoločnou činnosťou jednotlivých komunikantov.

LITERATÚRA

- Gáliková, A.: K sociolektom vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr. *Jazykovedný časopis*, 53, 2002, s. 97–110.
- Chomová, A.: *Synchrónno-diachrónne parametre posesívnosti v jazyku*. Nepublikovaná dizertačná práca. FF PU, Prešov 2009.
- Moško, G. – Nižníková, J. – Sabol, J.: *Súčasný slovenský jazyk. Cvičenia zo syntaxe*. Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Košice 1993.
- Moško, G.: *Príručka vetného rozboru*. Náuka, Prešov 1997.
- Nižníková, J.: *Vetné modely v slovenčine*. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov 2001.
- Oravec, J. – Bajzíkova, E.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*. SPN, Bratislava 1986, s. 77–81.
- Tibenská, E.: Subjekt a jeho aktívne (činiteľské) špecifikácie. *Jazykovedný časopis*, 44, 1993, s. 41–53.

6 V analyzovaných komunikátoch sa posesívny vzťah vyjadruje z pozície posesora a ako vlastnené objekty vníma posesor nielen reálne entity, ale aj formu tzv. abstraktného vlastnenia (porov. Chomová, A.: *Synchrónno-diachrónne parametre posesívnosti v jazyku*. Nepublikovaná dizertačná práca. FF PU, Prešov 2009.).

Tibenská, E.: Syntaktický systém súčasnej slovenčiny (v oblasti syntagmatiky a vetnej syntaxe). In: Mlacek, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca* 29. Stimul, Bratislava 2000, s. 287–299.

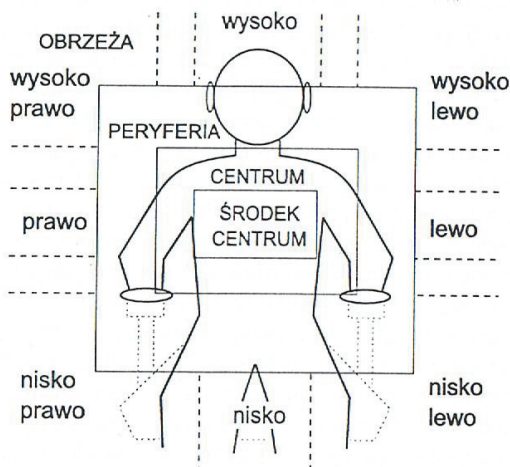
Katedra slovenského jazyka a literatúry
Fakulta humanitných vied
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica
<galisova.anna@fhv.umb.sk>

KOMUNIKACJA NIEWERBALNA A WIARYGODNOŚĆ NADAWCY

KATARZYNA LIBER

Badanie zostało przeprowadzone w celu ustalenia, czy istnieje związek pomiędzy konkretnymi zachowaniami niewerbalnymi a postrzeganiem nadawcy jako osoby wiarygodnej oraz jak silny jest ten związek.

W badaniu wzięły udział 43 osoby w różnym wieku i z różnym wykształceniem. Uczestnicy zostali poproszeni o obejrzenie materiału filmowego przedstawiającego wypowiedzi pięciu różnych osób i wypełnienie ankiety, w której w skali od 1 do 5 (gdzie 1 oznacza: słabo, mało, a 5: mocno, dużo) oceniano każdego z nadawców. Materiał przedstawiony w badaniu został stworzony z wystąpień pięciu różnych osób, poproszonych o wypowiedź na tematy z życia codziennego, polityki, etyki. Z nagrania została usunięta warstwa dźwiękowa, tym samym uczestnicy badania mogli oceniać mówiących w czterech kategoriach (szczerść, zaangażowanie, kompetencja, stres nadawcy), wyłącznie na podstawie warstwy niewerbalnej. Materiał został spreparowany w taki sposób, aby wyraziście zróżnicować zachowania mówiących, co stanowiło podstawę do obliczeń statystycznych i wyliczenia testu niezależności chi-kwadrat pomiędzy ilością gestów a oceną respondentów.

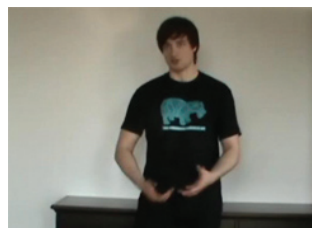
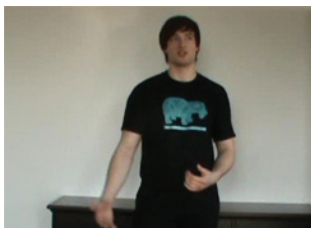
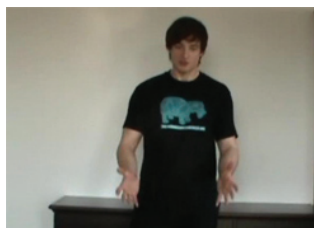
Rys. 1 Podział przestrzeni gestykulacji wg Davida MacNeilla.¹

¹ McNeill, D.: *Hand and mind. What Gestures Reveal about Thought*. cyt.za: Załazińska, A.: *Schematy myśli wyrażane w gestach*. Universitas, Kraków 2001, s. 51.

Kryteria oceny postrzegania nadawcy jako osoby wiarygodnej na podstawie zachowań niewerbalnych były następujące:

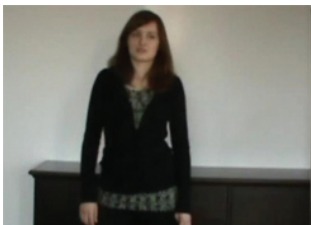
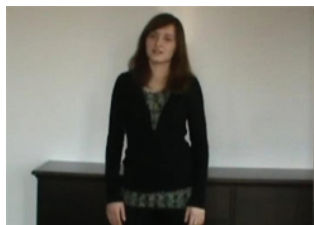
- ilość gestów towarzysząca wypowiedzi słownej
- przestrzeń występowania gestu: peryferia-środek centrum
- stabilność postawy ciała
- ilość autoadaptatorów

Osoba 1

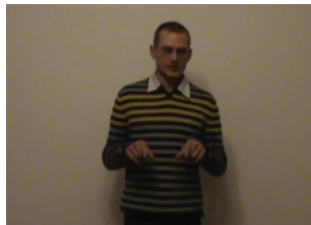
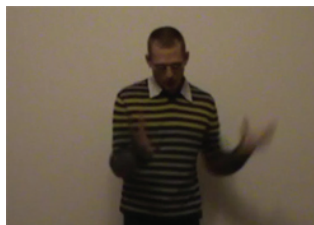
Stabilna postawa ciała, gestykulacja w przestrzeni peryferia-centrum, ze znaczną przewagą peryferii. Gestykulacja nadawcy nie jest ciągła. Poszczególne gesty rozdzielane są spuszczeniem luźno rąk wzdłuż tułowia. Dyskretne ruchy autoadaptacyjne w obrębie palców u rąk.

Osoba 2

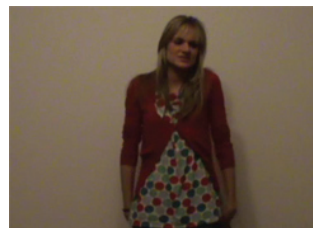
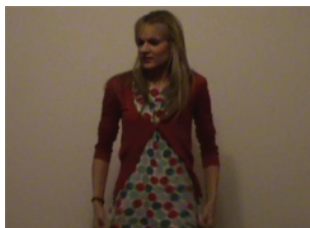
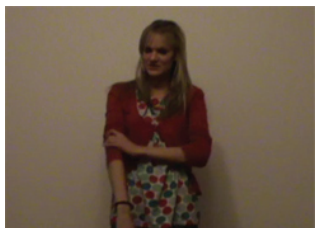
Bardzo mała gestykulacja wyłącznie w peryferii. Niestabilna postawa ciała – przechylenie tułowia na ugiętej w kolanie prawej nodze. Dyskretne ruchy autoadaptacyjne w obrębie palców u rąk.

Osoba 3

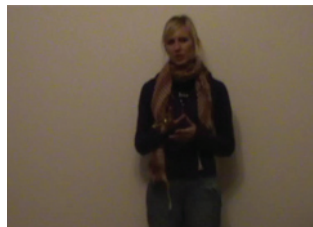
Wyraźna i płynna gestykulacja w przestrzeni środek centrum-centrum, z nieznacznym wyjściem w peryferie w prawo i w lewo. Stabilna postawa ciała. Brak autoadaptatorów.

Osoba 4

Liczne autoadaptatory szczególnie na początku wypowiedzi. W drugiej części wypowiedzi blokada gestów prowadząca do niestabilnej postawy ciała i ruchów ramion. Bardzo mała gestykulacja wyłącznie w peryferii.

Osoba 5

Bardzo mała gestykulacja, jednak przy jednoczesnej blokadzie gestów w przestrzeni środek centrum. Stosunkowo stabilna postawa ciała. Brak wyraźnych autoadaptatorów, jednakże sama blokada gestów może stanowić formę gestu autoadaptacyjnego.

Wybrane przeze mnie kategorie oceny nadawcy skorelowane są z pojęciem wiarygodności, które zdefiniować można jako postrzeganie osoby jako „eksperta, osobę kompetentną, znawcę dziedziny, której dotyczy przekaz”². Whitehead w próbie określenia składowych wiarygodności wyodrębnił czynniki: 1) godny zaufania, 2) profesjonalizm, 3) dynamiczność, 4) obiektywizm. Godny zaufania określany jest przez przymioty: dobry, sprawiedliwy, ale przede wszystkim, szczerzy. Jak pokazały wszystkie badania (przede wszystkim Ekmana i Burgoon³) przekaz, w którym nadawca podejrzewany jest o kłamstwo, znacznie obniża jego wiarygodność. Dynamiczność przekazu skorelowana jest moim zdaniem z zaangażowaniem nadawcy w wypowiedane treści lub temat, którego dotyczą. Odbiorcy lubią ludzi z pasją, i choć nie zawsze się z nimi zgadzają, przychylnym okiem patrzą na to, ile serca wkładają oni w swoją wypowiedź. Ważnym elementem jest stres komunikacyjny, który może zdominować wypowiedź i wpłynąć na jej odbiór – im więcej jego przejawów oraz oznak dyskomfortu nadawcy, tym większa nieufność odbiorcy, który przyjmuje je jako wyraz nieszczerości (stresuje się, bo kłamie) lub braku kompetencji (stresuje się, bo nie wie, o czym mówi). Naturalnie wszystkie cztery czynniki są bardzo mocno powiązane ze sobą w codziennej komunikacji – trudno mówić o szczerości nadawcy, któremu brakuje wiedzy na temat, na który się wypowiada. Tak samo trudno nam

² Mika, S.: *Psychologia społeczna*. PWN, Warszawa 1981, s.194.

³ Zob. Orzechowski, S. W.: *Komunikacja niejęzykowa a wiarygodność*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 69–81.

się zaangażować w wypowiedź, gdy nie mamy zbyt wiele do powiedzenia na określony temat. Ostatni czynnik może być z kolei zupełnie niezwiązany z pozostałymi, gdyż stres komunikacyjny nadawcy może być silniejszy niż jego szczerość, zaangażowanie i kompetencja, choć ich wcale nie wyklucza. Dlatego przed uczestnikami mojego badania postawiłam bardzo trudne zadanie rozdzielenia wszystkich czterech czynników. Zapewne ich odpowiedzi były bardzo intuicyjne, ponieważ w ankiecie pominęłam pytanie o określenie, na podstawie których elementów niewerbalnych dokonali oceny nadawcy. Wyłącznie z rozmów przeprowadzonych już po badaniu wiem, że uzyskane odpowiedzi mogły być niemiernie, gdyż pytani przeze mnie o podstawę określonej oceny odpowiadali: „no nie wiem, to po prostu widać”. Niektóre osoby wskazywały na ilość gestów, niektóre na kontakt wzrokowy mówiącego z odbiorcą (oczywiście przenośnie – chodzi o to, czy osoby przedstawione w materiale patrzyły do kamery), niektóre osoby zwróciły uwagę na autoadaptatory, jednakże każdy podkreślał, iż nie jest pewien swojej odpowiedzi.

Osoby uczestniczące w badaniu wypełniały ankietę anonimowo. Jeśli badanie odbywało się w grupie, wszyscy respondenci wypełniali ankietę w tym samym czasie. Badani zostali poproszeni o spontaniczne odpowiedzi bez przemyślenia i porównywania z innymi osobami prezentowanymi w materiale. Po wystąpieniu każdej osoby w materiale następowała przerwa w celu wypełnienia ankiety. Ocena poszczególnych osób odbywała się na bieżąco, aby uniknąć ewaluacji w ocenie: od najbardziej szczerego, kompetentnego... itp, lecz aby ocena zwracała pierwsze wrażenie, jakie nadawca pozostawił na badanych.

1 TEST NIEZALEŻNOŚCI χ^2

Test niezależności χ^2 został przeprowadzony w celu odrzucenia hipotezy o przypadkowości przyznawanych ocen w stosunku do natężenia gestykulacji w przedstawionym materiale filmowym.

Przebiegał on w 5 etapach:

1) przyjęcie Hipotezy zerowej: H_0 = rozkład ocen jest przypadkowy. Nie istnieje zależność pomiędzy nasileniem gestykulacji u osoby przedstawionej w materiale filmowym a przyznaną jej oceną przez respondenta. Wyznaczenie hipotezy alternatywnej: H_1 = rozkład ocen nie jest przypadkowy. Istnieje zależność pomiędzy nasileniem gestykulacji u osoby przedstawionej w materiale filmowym a przyznaną jej oceną przez respondenta.

2) obliczenie współczynnika χ^2

3) porównanie otrzymanego współczynnika χ^2 do wartości krytycznej dla 16 stopni swobody odczytanej z tablic

4) odrzucenie hipotezy zerowej H_0

5) obliczenie V-Cramera pozwalającego zbadać jak silna jest zależność pomiędzy zmiennymi, który przyjmuje wartości od 0 (czyli brak zależności) do 1 (zależność funkcyjna).

WYNIKI TESTU

Szczerość							
103,2658		Oceny badanych					Suma
		1	2	3	4	5	
Ocenione filmy	Osoba A	3	11	22	8	0	44
	Osoba B	8	12	16	8	0	44
	Osoba C	0	2	17	21	4	44
	Osoba D	0	2	11	17	14	44
	Osoba E	1	0	6	18	19	44
df=16		$\alpha=0,001$	H_0 = rozkład ocen jest przypadkowy				
χ^2		39,25	← odczytane χ^2 < wartość otrzymana Hipoteza odrzuc				
V Cramer		0,34	← siła zależności <0;				

Wartość krytyczna dla 16 stopni swobody i poziomu istotności $\alpha=0,001$ wynosi 39,25. Ponieważ wartość obliczona χ^2 jest wyższa od krytycznej, hipotezę zerową odrzucamy i możemy stwierdzić, że na poziomie $\alpha=0,001$ istnieje zależność pomiędzy intensywnością gestykulacji a oceną szczerości nadawcy. Siła zależności V-Cramera pomiędzy zmiennymi wynosi 32 %.

		Zaangażowanie					
162,8458		Oceny badanych					Suma
		1	2	3	4	5	
Ocenione filmy	Osoba A	6	27	7	4	0	44
	Osoba B	9	20	10	5	0	44
	Osoba C	0	4	21	16	3	44
	Osoba D	1	4	7	17	15	44
	Osoba E	0	1	6	9	28	44
df=16		$\alpha=0,001$	H_0 = rozkład ocen jest przypadkowy				
χ^2		39,25	← odczytane χ^2 < wartość otrzymana Hipoteza odrzuc				
V Cramer		0,43	← siła zależności <0;				

Wartość krytyczna dla 16 stopni swobody i poziomu istotności $\alpha=0,001$ wynosi 39,25. Ponieważ wartość obliczona χ^2 jest wyższa od krytycznej, hipotezę zerową odrzucamy i możemy stwierdzić, że na poziomie $\alpha=0,001$ istnieje zależność pomiędzy intensywnością gestykulacji a oceną zaangażowania nadawcy. Siła zależności V-Cramera pomiędzy zmiennymi wynosi 35 %.

Kompetencja						
165,5966		Oceny badanych				
		1	2	3	4	5
Ocenione filmy	Osoba A	10	21	12	1	0
	Osoba B	11	24	8	1	0
	Osoba C	0	0	7	18	19
	Osoba D	0	4	12	17	11
	Osoba E	0	0	4	17	23
Suma		44	44	44	44	44
df=16		$\alpha=0,001$ H0 = rozkład ocen jest przypadkowy				
χ^2		39,25	← odczytane χ^2 < wartość otrzymana Hipoteza odrzuc			
V Cramer		0,43	← siła zależności <0;			

Wartość krytyczna dla 16 stopni swobody i poziomu istotności $\alpha=0,001$ wynosi 39,25. Ponieważ wartość obliczona χ^2 jest wyższa od krytycznej, hipotezę zerową odrzucamy i możemy stwierdzić, że na poziomie $\alpha=0,001$ istnieje zależność pomiędzy intensywnością gestykulacji a oceną kompetentności nadawcy. Siła zależności V-Cramera pomiędzy zmiennymi wynosi 41 %.

Stres						
148,1484		Oceny badanych				
		1	2	3	4	5
Ocenione filmy	Osoba A	0	2	10	21	11
	Osoba B	1	1	7	15	20
	Osoba C	10	24	8	2	0
	Osoba D	14	14	12	4	0
	Osoba E	19	14	7	3	1
Suma		44	44	44	44	44
df=16		$\alpha=0,001$ H0 = rozkład ocen jest przypadkowy				
χ^2		39,25	← odczytane χ^2 < wartość otrzymana Hipoteza odrzuc			
V Cramer		0,41	← siła zależności <0;			

Wartość krytyczna dla 16 stopni swobody i poziomu istotności $\alpha=0,001$ wynosi 39,25. Ponieważ wartość obliczona χ^2 jest wyższa od krytycznej, hipotezę zerową odrzucamy i możemy stwierdzić, że na poziomie $\alpha=0,001$ istnieje zależność pomiędzy intensywnością gestykulacji a oceną poziomu stresu nadawcy. Siła zależności V-Cramera pomiędzy zmiennymi wynosi 40 %.

2 PORÓWNANIE OCEN PRYZNANYCH W POSZCZEGÓLNYCH KATEGORIACH

Suma wszystkich ocen przyznanych w poszczególnych kategoriach oceny pozwala na uocznienie różnic w ocenie i ewaluację nadawców od najgorzej do najlepiej ocenianych.

Kategoria	Osoba 1	Osoba 2	Osoba 3	Osoba 4	Osoba 5
Szczerość	96	75	99	76	97
Zaangażow.	91	64	103	64	85
Kompetencja	84	60	105	55	104
Stres	60	93	54	102	57

Rys. 2 Suma ocen przyznanych przez respondentów poszczególnym osobom.

Obliczenie średniej matematycznej z otrzymanych ocen pozwala na sformułowanie konkretnych wniosków. Przyjęta skala ocen od 1 do 5 umożliwia klasyfikację osób przedstawionych w materiale badawczym w odniesieniu do każdej ze sprawdzanych kategorii konstytuujących wiarygodność. W analizie wyników dla trzech pierwszych kategorii przyjęłam następujące przedziały określające stopień intensywności występowania danej kategorii u osób przedstawionych w materiale badawczym:

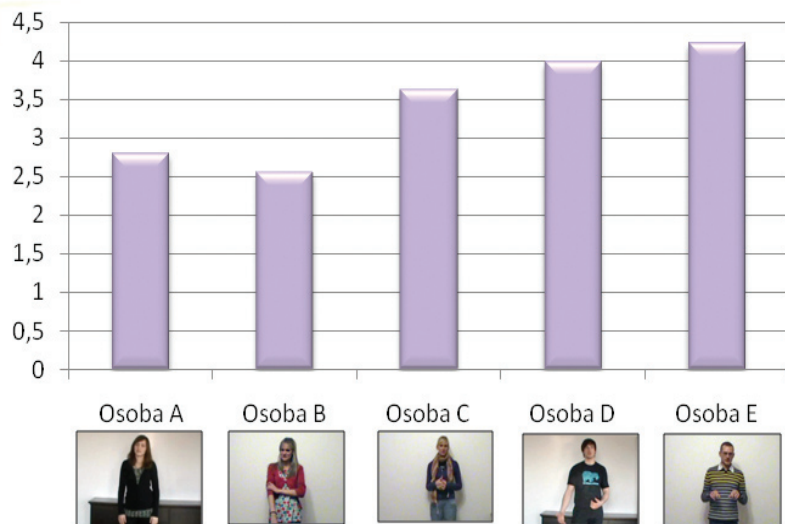
Przedział 1,0 – 2,0 – brak
 Przedział 2,0 – 2,5 niewystarczający
 Przedział 2,5 – 3,0 niski
 Przedział 3,0 – 3,5 – wystarczający,
 Przedział 3,5 – 4,0 - oczekiwany
 Przedział 4,0 – 4,5 – wysoki
 Przedział 4,5 – 5,0 – bardzo wysoki

Przyjęte przedziały oceny dla kategorii „stres”:

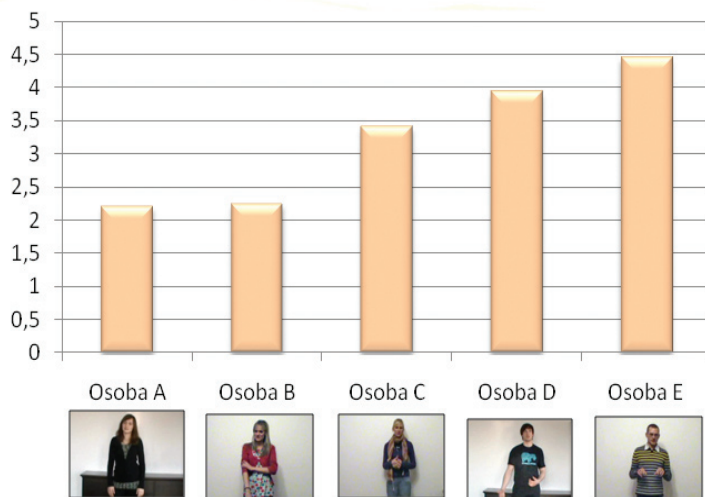
Przedział 1,0 – 2,0 – brak stresu
 Przedział 2,0 – 3,0 - niski
 Przedział 3,0 – 4,0 - wysoki
 Przedział 4,0 – 5,0 – bardzo wysoki

Czynnik	Osoba 1	Osoba 2	Osoba 3	Osoba 4	Osoba 5
Szczerość	3,84	3,0	3,96	3,04	3,88
Zaangażow.	3,64	2,56	4,12	3,56	3,4
Kompetencja	3,36	2,4	4,2	2,2	4,16
Stres	2,4	3,72	2,16	4,08	2,28

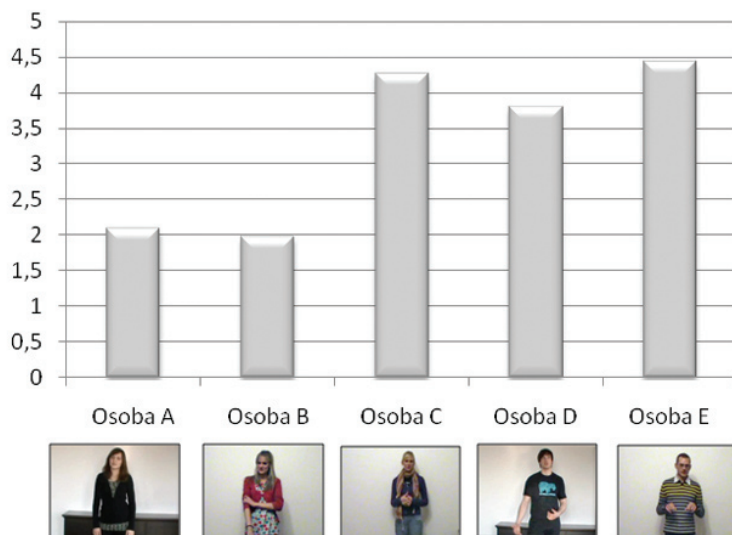
Rys. 3 Średnia ocen przyznanych przez respondentów poszczególnym osobom.

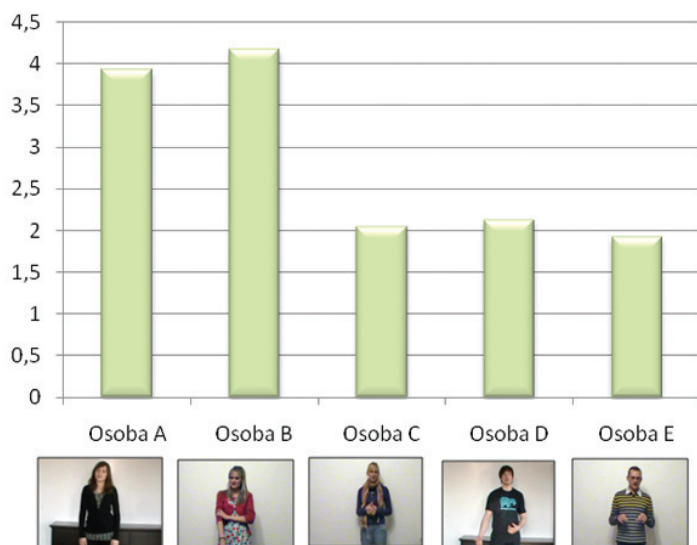
Porównanie danych z wykresu wskazuje, że za najbardziej szczerą osobę uznano osobę 3. Jej ocena mieści się w granicy – oczekiwany poziom szczerości. Zaraz za nią plasuje się: osoba 1 oraz osoba 5 mieszczące się w tym samym przedziale. Wyrazista gestykulacja w przestrzeni centrum-środek centrum jest najbardziej pozytywnie oceniana przez odbiorców, na podstawie małej różnicy w ocenie pomiędzy osobą 1 i 3 można wnioskować, że tak samo dobrze oceniany jest nadawca, który gestykuluje na peryferii – centrum, oraz nadawca trzymający splecione dłonie, z bardzo ograniczoną gestykulacją w przestrzeni środek centrum. Na podstawie tego badania trudno ocenić, co bardziej wpływa na niską ocenę szczerości mówiącego – brak gestykulacji czy zwiększona ilość autoadaptatorów – gdyż oceny osoby 2 i 4 są bardzo zbliżone i plasują się na granicy: niewystarczający/niski.

Wyraźna i płynna gestykulacja osoby 3 wpłynęła na postrzeganie jej jako zaangażowanej na poziomie wysokim. Osoba 1 została oceniona na poziomie oczekiwanym, osoba 5 tuż na granicy wystarczalny/oczekiwany. Tym samym zwiększona gestykulacja jest odbierana jako oznaka zaangażowania nadawcy w wypowiedane treści, o czym świadczy także ocena osoby 2 i 4 plasujących się znów na granicy: niewystarczający/niski.

Umiejscowienie gestykulacji w przestrzeni środek centrum/centrum ma znaczący wpływ na wysoką ocenę kompetencji nadawcy czego dowodzą oceny osoby 3 i 5, nawet jeśli założymy, iż ocena przyznana osobie 5 wynika z asocjacji z gestem „profesorskim” jakim jest splecenie rąk przed klatką piersiową. Można nawet przypuszczać, że wysoka ocena nie zależy od takiej asocjacji, lecz odwrotnie – że ów gest jest percypowany jako atrybut osoby wiarygodnej właśnie ze względu na jego umiejscowienie w środku centrum. Znacznie gorzej, bo zaledwie na poziomie oczekiwanym została oceniona osoba 1 gestykulująca w peryferii/centrum. Za niewystarczająco kompetentne zostały uznane osób 2 i 4, przy czym, jak się wydaje ze względu na zwiększoną ilość autoadaptatorów, osoba 4 została oceniona najgorzej.

Przedziały dla kategorii „stres” są przede wszystkim odwrotne do pierwszych trzech kategorii, ponadto nie wymagają tak szczegółowej oceny, gdyż w tym przypadku nie jest już bardzo istotne rozróżnienie stopnia odczuwanego przez nadawcę stresu. Z otrzymanych wyników można konstatować, iż zwiększona ilość autoadaptatorów oceniana jest jako przejaw dużego stresu. Także niestabilna postawa ciała i brak gestykulacji powodują ocenę nadawcy jako odczuwającego duży stres komunikacyjny. Za najmniej zestresowaną respondenci uznali osobę 3, co można powiązać z bogatą gestykulacją, mogącą ukryć dyskomfort wystąpienia. Należy zaznaczyć, że wszystkie osoby uczestniczące w przygotowaniu materiału do badania były w bardzo podobnym stopniu zestresowane faktem, że ich wypowiedzi są rejestrowane, natomiast, jak pokazują wyniki badań, trzem z nich udało się to ukryć. Zapewne blokada gestykulacji może stanowić pewną formę autoadaptatora (autodotyku) natomiast jednocześnie blokuje pozostałe ruchy autoadaptacyjne widoczne w wystąpieniu osoby 4. Także gestykulacja jest formą ukrycia stresu, przy jednoczesnym zwiększeniu zaufania do nadawcy w trzech wcześniejszych kategoriach.

WNIOSKI KOŃCOWE

Przeprowadzone badania pozwoliły potwierdzić zależność pomiędzy natężeniem gestykulacji a ocenami przyznawanymi przez respondentów oraz obliczyć współczynnik siły zależności pomiędzy nimi. Analiza średniej matematycznej w odniesieniu do przyjętych przedziałów występowania danej kategorii w wystąpieniu konkretnego nadawcy przedstawionego respondentom w materiale filmowym, pozwala na sformułowanie wniosku, iż za najbardziej wiarygodnego nadawcę uznano osobę o płynnej i wyrazistej gestykulacji w przestrzeni centrum-środek centrum z nieznacznym wyjściem w peryferie w prawo i w lewo, o stabilnej postawie ciała i nie przejawiają zachowań autoadaptacyjnych. Z obserwacji wynika także, że najniżej pod względem wiarygodności oceniano osoby o małej gestykulacji, niestabilnej postawie ciała oraz dużej ilości autoadaptatorów. Nie zauważono natomiast znaczącej różnicy

w ocenie respondentów w odniesieniu do osób o zablokowanej gestykulacji w przestrzeni środek-centrum oraz o nieciągłej gestykulacji w przestrzeni peryferie-centrum – obydwie osoby zostały ocenione pozytywnie na poziomie oczekiwanym.

BIBLIOGRAFIA

Mika, S.: *Psychologia społeczna*. PWN, Warszawa 1981.

Orzechowski, S.W.: *Komunikacja niejęzykowa a wiarygodność*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007.

Załaźńska A.: *Schematy myśli wyrażane w gestach*. Universitas, Kraków 2001.

Instytut Filologii Słowiańskiej
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
<kasia.liber@op.pl>

(Ne)PŘÍTOMNOST MLUVČÍHO A ADRESÁTA V KOMUNIKACI 21. STOLETÍ

TAMÁS TÖLGYESI

Do konce 19. století měli lidé možnost sdělovat své myšlenky svým známým buď přímo, nebo mohli korespondovat prostřednictvím ručně psaných dopisů. Telefon, velký vynález amerického profesora Alexandra Grahama Bella z roku 1876, nám umožnil ústně komunikovat i na dálku.

V posledních desetiletích se rozšířilo spektrum komunikačních kanálů. Na začátku 70. let vyvíjel Raymond Samuel Tomlinson první e-mailový program a konstruovaly se mobilní telefony. Od té doby se posílají kratší a delší elektronické zprávy, tj. esemesky (z angl. *SMS* od *Short Message Service* „služba krátkých textových zpráv“) a e-maily prostřednictvím mobilů a počítačů, resp. mobilní sítě a internetu. Chatování (z angl. *chat* „povídání“) se dnes stalo součástí každodenního života mnoha mladých lidí. Texty zmíněných medií vzbudily zájem lingvistů, kteří se nejvíce zamýšleli nad problematikou psané nebo mluvené povahy e-mailů a chatových textů¹. Je to dáno tím, že z hlediska formy jsou to projevy psané, z aspektu mluvnického jsou však často mnohem bližší projevům mluveným. Pokoušel jsem se dané typy komunikace klasifikovat podle těchto kritérií: 1) bezprostřednost styku mezi mluvčím/pisatelem a posluchačem/adresátem; 2) obraz: mluvčí/pisatel a posluchač/adresát se při komunikačním procesu vzájemně vidí; 3) zvuk: mluvčí/pisatel a posluchač/adresát se při komunikačním procesu slyší; 4) možnost přímé reakce/odpovědi posluchače/adresáta.

projev	komunikační kanály	bezprostřednost styku	obraz	zvuk	přímá reakce
mluvený	osobní rozhovor	ano	ano	ano	ano
↑	videochat přes ICQ, Skype	ne	ano	ano	ano
	telefonní hovor	ne	ne	ano	ano
	chat	ne	ne	ne	ano
	SMS	ne	ne	ne	spíš ano
	e-mail	ne	ne	ne	spíš ne
psaný	klasický dopis	ne	ne	ne	ne

V komunikaci tváří v tvář se všechna čtyři kritéria plní. Pokud máme k dispozici webkameru, můžeme při rozhovoru přes Skype nebo ICQ vidět komunikačního partnera. Při obyčejném

1 Viz Čmejrková, S.: Čeština v síti: Psanost či mluvenost (O stylu e-mailového dialogu). *Naše řeč*, 80, 1997, s. 225–247.

telefonním hovoru svého partnera pouze slyšíme. Lepší mobily jsou schopny zprostředkovávat i živý obraz, ale využívání této funkce není zatím běžné. V chatu si paralelně píšeme. V ideální situaci můžeme dostat na zasloučenou esemesku odpověď ihned, ale často se stává, že adresát je zaneprázdněn a odepíše nám teprve později. Na svůj e-mail očekáváme reakci během několika hodin, nejpozději během několika dnů. Odpověď na náš dopis pošta nedoručuje dříve než za tři čtyři dny, a když jsme svůj dopis poslali do zahraničí, je daná doba obvykle ještě delší.

V tomto příspěvku bych se chtěl soustředit na jazykovou charakteristiku chatu. Jako materiál pro můj průzkum posloužily chatové texty, které jsem se svými českými kamarády uskutečnil v posledních dvou letech. Podle analýzy daných rozhovorů je možné konstatovat v jazyce chatu tyto jevy:

1 PRAVOPIS CHATU

Věty obvykle začínají malým začátečním písmenem. Propria se také někdy píše malým počátečním písmenem, např. „*v cesku*“, „*v brne, olomouci, nebo praze*“, „*za kosicema*“, „*cau(ky) tome*“, „*nobavica je dobrej*“. Často schází diakritika a interpunkční znaménka, především tečky a čárky.

I když některé anglicismy mají počeštěnou podobu již dlouho, jako např. *trenér* a *víkend*, píše se někdy podle původního anglického pravopisu, tedy *trainer* a *weekend*.

Cizí jazyky příležitostně ovlivňují i grafický obraz domácích (nebo již plně zdomácnělých) výrazů, např. *hey* místo citoslovce *hej*; *tshau* a *cau* místo *čau*.

2 LEXIKON CHATU

2.1 CITOVĚ ZABARVENÁ SLOVA A CITOSLOVCE

Hojně se vyskytují expresivní (citově kladně i záporně zabarvené) výrazy, resp. vulgarismy. Místo sprostých slov se často používají zkrácené formy (např. *kua*, *kuva*) a zástupná slova (např. *kurňa*, *kurník*), která trochu zjemňují hrubost výchozího tvaru.

Nežádka se nacházejí v chatovém textu výrazy slangového rázu, které se týkají

- zábavy a odpočinku, např. *alkáč*, alkohol, *chlastat*, 'hodně pít', *kalba*, 'zábava, party', *leháro*, 'klid, odpočinek', *pařit*, 'bavit se', *pokec*, 'rozhovor';
- práce a peněz, např. *kilo*, 'sto korun', *makat*, 'pracovat', *mega*, 'milion', *prachy*, *prašule*, *vata*, 'peníze', *pracháč*, 'bohatý člověk';
- sportu, např. *baráž*, 'kvalifikační zápas', *stadák*, 'stadion';
- jiných témat, např. *kámoš* (tvar *kámo* pouze ve vokativu), 'kamarád', *kára*, 'auto', *kompl*, 'komputer'.

Někdy se objevují argotické výrazy, např. z brněnského hantecu: *hafo*, 'mnoho', *hokna*, 'práce'.

Citoslovce: *ach jo*, *ajaj*, *ejhle*, *fuj*, *hjo*, *(h)mm*, *jěj*, *uff* ap.

2.2 PŘEJATÁ SLOVA

Velký vliv angličtiny na současnou češtinu ukazuje vysoký počet anglicismů, např. *bug*, 'programátorská chyba', doslova 'brouk', *design*, 'návrh', *fans*, 'fanoušci', *job*, 'práce', *loser*, 'ztroskotanec', *match*, 'zápas', *nick* od *nickname*, 'přezdívka', *on-line*, 'spojený', *shit*, 'lejno', *song*, 'písnička', *sorry*, 'omlouvám se', *why*, 'proč'.

V niekoľkých prípadoch je možné pozorovať jazykovú interferenciu, tj. *ad hoc* užitie konkurujúceho cizojazyčného prvku², napr. „*díky za translation*“, *díky za překlad*‘.

Namísto vojáka dělostřeleckého pluku označuje historický výraz *kanonýr* (přes nhn. *Kanonier* z fr. *canonnier*) v současné češtině hráče, především fotbalového útočníka, který v utkáních střelí mnoho gólů.⁴ *Kšeft* (z bav. *kšeft*, nhn. *Geschäft*) je obecně frekventované pouze ve významu 'obchodní jednání'; ve smyslu 'prodejní místnost' ho používají především starší lidé. V určitých případech konkurují nové anglické přejímky se staršími přejatými výrazy z němčiny, např. *tým* (z angl. *team*) 'mužstvo' je v současné době často frekventovanější než *mančaft* (z nhn. *Mannschaft*) 'tutéž'.⁵

Dynamice chatování dobře vyhovují zkrácená slova, jako např. *hod'ka* ,hodina', *info* ,informace', *konfa* ,konference', *slivka* ,slivovice', *telka* ,televize', *určo* ,určitě', *v poho* ,v pohodě'.

Vedle anglických akronymů (např. *BTW* = *by the way* ‚mimochodem‘, *GL* = *good luck* ‚hodně štěstí‘, *LOL* = *laughing out loud* ‚hlasitě se směju‘, *MMT* = *moment* ‚okamžik‘, *SRY* = *sorry* ‚omlouvám se‘) se užívá i českých zkratk (např. *ee* = *ne ne*, *jj* = *jo jo*, *njn* = *no jo no*, *tj* = *ty jo*, nikoli *to jest* podle *tj*).

City, jako štěstí, údiv a (ne)souhlas, se vyjadřují psaním více písmen: *fáááákt, hoooodně, jeeeee-
eeeeeeeeee, jooo, neeeeeeeeeeeeeee, supeerrr, ty brdoooo, týýý jo pěknééé.*

K vyjádření mimiky se dnes používá celá řada emotikonů. Od prvního „smajlíka“ (z angl. *smile* ‚ušměv‘), který se skládal z dvojtečky a části závorky a vyjadřoval radost nebo naopak zármutek, jsme se dostali k tomu, že např. když na Skype do závorky napíšeme anglický výraz *smoke* ‚kouř(it)‘, tak se nám na obrazovce objeví kouřící „ksichtík“ (dem. od *ksicht* ‚tvář‘ z bav. *ksicht*, nhn. *Gesicht*).

5 Podrobněji viz Tölgyesi, T.: Lexikální germanismy v dnešní mluvené češtině na základě dat z korpusu ORAL2006. In: Koprivová, M. – Wacławicová, M. (eds.): *Čeština v mluveném korpusu*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2008, s. 243–248.

4 PŘIROVNÁNÍ A HRA S JAZYKEM V CHATU

Uživatelé chatu občas používají různá přirovnání, např. „*jdu se ven opalovat, jsem bílý jako stěna*“, „*ted' to vypadá, že chlastám jak dobytek*“, „*taky na to čumím jak péro z gauče*“.

Někteří rádi vytvářejí vtipné slovní hříčky, jako např. *bruntální*, kombinace z adjektiva *brutální* a z názvu města *Bruntál*; *konzervace* místo *konverzace*; „*to je fuck*“ z českého frazému *to je fuk* ‚to je jedno‘ a z anglického vulgarismu *fuck* ‚souložit‘.

Jeden z mých nejlepších českých přátel uzavřel předposlední chatování těmito slovy: „*Kamarade, hele, co kdybysme se zítra večer sesli na skype a dali virtualní pivko?*“ Řekl jsem ano, protože kamarád pracuje nyní v Brazílii a naše osobní setkání by se těžko uskutečnilo, ale jinak si myslím, že si musíme dávat pozor na to, abychom v době elektronické komunikace trávili dost času se svými blízkými.

ZKRATKY

angl. = anglický; ap. = a podobně; bav. = bavorský; dem. = deminutivum; fr. = francouzský; mj. = mimo jiné; např. = například; něm. = německý; nhn. = novohornoněmecký; popř. = po případě; rak. = rakouský; resp. = respektive; tj. = to jest; tzv. = takzvaný

LITERATURA

- Čmejrková, S.: Čeština v síti: Psanost či mluvenost (O stylu e-mailového dialogu). *Naše řeč*, 80, 1997, s. 225–247.
- Hugo, J. a kol.: *Slovník nespisovné češtiny*. Maxdorf, Praha 2006.
- Králík, J.: Sloh věku počítačů. *Naše řeč*, 80, 1997, s. 57–63.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1971.
- Marešová, H.: Jazyk elektronické komunikace [online]. Katedra českého jazyka a literatury PdF UP, Olomouc [citováno 10. 5. 2010]. Dostupné z WWW: <http://kcjl.upol.cz/presentationi_a_diskuzni_techiky/jazyk_ekomunikace.pdf>.
- Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů I*. Academia, Praha 1998.
- Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů II*. Academia, Praha 2004.
- Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Leda, Praha 2001.
- Tölgyesi, T.: Lexikální germanismy v dnešní mluvené češtině na základě dat z korpusu ORAL2006. In: Kopřivová, M. – Wacławicová, M. (eds.): *Čeština v mluveném korpusu*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2008, s. 243–248.
- Tölgyesi, T.: *Lexikální germanismy v dnešní češtině. Studie kontaktovělingvistická*. PPKE BTK, Piliscsaba 2009. Dostupné z WWW: <<http://mek.oszk.hu/08400/08488/#>>.
- Vašek, A.: Kontaktní lingvistika a její perspektivy I–II. *Češtinář*, 7, 1996–1997, č. 1, s. 13–21, č. 2, s. 33–44.

Ústav slavistiky a středoevropských studií,
Filozofická fakulta
Katolická univerzita Petra Pázmánye, Maďarsko
<tolgyi@gmail.com>

PAN A HOVOŘÍ, PAN B NASLOUCHÁ. ANALÝZA KOMUNIKACE ZNÁZORNĚNÉ V KRESLENÝCH VTIPECH NA PŘÍKLADU DÍLA MANFREDA LIMMROTHA

VERONIKA OPLETALOVÁ

1 ÚVOD

Náš příspěvek se zabývá sémiotickou analýzou komunikačních aktů, jež jsou zobrazovány v kreslených vtipech, tedy popisem toho, kterak jednotlivé figury spolu na obrazovém jevišti komunikují. Toto téma se na první pohled může zdát poněkud zavádějící vzhledem ke stylizovanému a zkratkovitému znázornění komunikace v kreslených vtipech, její eliptičnosti a omezenému prostoru: jednotlivé repliky jen zřídka přesahují větnou hranici, přičemž se jedná o fragmenty pomyslných dialogů, jejichž znění, resp. bezprostřední řečový kontext si čtenář v některých případech může domyslet, mnohdy zde ovšem jakékoli indicie chybí; i neverbální komunikace, která zde hraje důležitou roli, je značně stylizovaná a zejména gestikulace se omezuje jen na nevelké procento gest, která jsou v dvourozměrném obraze znázornitelná.

Jenže už tento výčet nejružnějších omezení je zároveň výčtem charakteristických rysů kreslených vtipů, protože samotná prezence „vnitřní“ komunikace se zdá být jedním ze specifických rysů této textové sorty.¹ Znázornění komunikace není sice obligatorním prvkem kreslených vtipů: ne všechny kreslené vtipy obsahují vzájemně komunikující postavy a některé dokonce žádné figury neobsahují², ve figurálních vtipech je ovšem komunikace téměř vždy alespoň implicitně přítomná.

Analýza zobrazované komunikace je tedy bezesporu přínosná, a to především v rámci popisu kreslených vtipů jako takových, což je i tématem tohoto příspěvku, méně pak v rámci zkoumání mezilidské komunikace obecně. V kreslených vtipech (podobně jako v příbuzných textových sortách, karikaturách a komiksech) lze sice nalézt pregnantní znázornění mnoha specifických jevů, jako celek ovšem nepředstavují reprezentativní materiál k formální lingvistické či sémiotické analýze komunikace, vzhledem k již zmíněné míře stylizace, eliptičnosti a dalším zkratkám, jež jsou dány zobrazovacím kódem či omezeným prostorem.

Výzkum takto lapidárně znázorněné komunikace může být nicméně přínosný v rámci kulturně-sémiotických studií (jakožto laická reflexe komunikace v konkrétním kulturním

1 Z hlediska textovosti pokládám kreslený vtip jako celek za text, nicméně ne zcela prototypický, poněvadž prototypické jsou texty čistě psané. Kreslené vtipy splňují většinu kritérií textovosti: jednoznačná je funkce této textové sorty (komika, zábava), kreslené vtipy dále vykazují jevy koheze i koherence, jež stmelují obrazovou a verbální složku. K tématu textovosti u sémioticky smíšených komunikátů srov. např. Sandig, B.: Textmerkmale und Sprache-Bild-Texte. In: Fix, U. – Wellmann, H. (eds.): *Bild im Text. Text und Bild*. Universitätsverlag C. WINTER, Heidelberg 2000, s. 3–30.

2 Ve zkoumaném korpusu kreslených vtipů Manfreda Limmrotha se naprostá většina kreslených vtipů dotýká antropomorfní tematiky – tj. vztahuje se k lidem; vtipy neobsahující lidské postavy obsahují objekty lidmi stvořené. To odpovídá komickému teoriím H. Bergsona či H. Plessnera – ten tvrdí, že právě a jedině člověk je díky rozporuplnosti své existence ideálním předmětem komiky – srov. Plessner, H.: *Lachen und Weinen. Eine Untersuchung nach den Grenzen menschlichen Verhaltens*. Francke Verlag, Bern – München 1976, s. 116.

prostředí)³ či z didaktického hlediska: kreslené vtipy mohou sloužit jako vhodné a zábavné příklady pro nejrůznější jazykové jevy, ať už jde o homonymii, polysémii či o konverzační maximy. Právě tyto jevy totiž často tvoří jádro jazykové (či obrazově-jazykové) komiky.⁴ Dále pak kreslené vtipy často velmi zřetelně prezentují různé ilokační role (dle Searla), a mohou být tedy vhodnými výukovými příklady – k tomuto tématu srov. kap. 3.4. Tento příspěvek se ovšem možnostmi didaktického využití kreslených vtipů zabývat nebude.

Korpusový rámec této studie tvoří kreslířské dílo jediného autora, německého výtvarníka a spisovatele Manfreda Limmrotha. Na základě konkrétních analýz jeho díla se pokusíme formulovat i obecnější hypotézy o principech a možnostech znázornění komunikace v kreslených vtipcích.

Manfred Limmroth (1928–2004) představuje mnohostrannou uměleckou osobnost, jež ve svém díle propojuje humoristické nadání s kreslířskou jistotou. Narodil se v německém Kasselu, zde též studoval na výtvarné akademii (Kunsthochschule Kassel). Jeho humoristické kresby byly uveřejňovány v časopisech *Stern*, *Die Zeit*, *Capital*, *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*. Z jeho díla jsou vybrány jako předmět studie kreslené vtipy se slovním komentářem, přičemž je upřednostňována tvůrčí fáze z konce 70. let. Pramenem je jednak dvakrát týdně vycházející časopis *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*, do nějž Limmroth přispíval od počátku 70. let do konce 90. let, dále souhrnné publikace *Täglich ins Blaue* a *Das Leben als solches*. Celkem bylo analyzováno 320 kreslených vtipů tohoto autora.

Ukázky jsou uvedeny v obrazové příloze. Tyto ukázky jsou v originálu taktéž černobílé či ve stupních šedi.

2 VZTAH SLOVA A OBRAZU V KRESLENÝCH VTIPECH

Kreslený vtip představuje organické propojení slova a obrazu, což z něj činí zajímavý předmět sémiotického zkoumání. Detailní výzkum role slova a obrazu v těchto komunikátech totiž může vést i k obecnějším hypotézám o vyjadřovacích možnostech a mezích obou znakových systémů. Toto lze konstatovat i o jiných, příbuzných textových sortách (jako je např. komiks), specifikem kreslených vtipů je ovšem omezený vyjadřovací prostor daný jediným obrazovým polem, který jednak zapřičiňuje rozvoj různých pseudonarativních strategií⁵ a logicky vede k efektivnímu využívání obou kódů.

3 K tomuto tématu se vztahuje např. Riszovannij, M.: *Männerbilder in der zeitgenössischen Karikatur*. WEIDLER, Berlin 2008. Tato publikace sleduje primárně způsoby znázornění mužských postav v německých karikaturách a kreslených vtipcích, reflektuje ovšem i obvyklé komunikační situace.

4 K polysémii a dalším slovně-obrazovým hříčkám v komiksech srov. Fiedler, S.: *Sprachspiele im Comic. Das Profil der deutschen Comic-Zeitschrift MOSAIK*. Universitätsverlag, Leipzig 2003, s. 70–75. K polysémii a porušování konverzačních maxim v kreslených vtipcích srov. Opletalová, V.: *Textlinguistische Analyse der Cartoons von Manfred Limmroth: Ein Beitrag zur Text-Bild-Semiotik*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2006, s. 42, 55–57.

5 O narativnosti jako takové zde nemůže být řeč, poněvadž statický charakter jediného obrázkového pole a priori neumožňuje linearitu celku a tedy znemožňuje výskyt narativní ikončnosti, tedy stavu, kdy posloupnost znázorněných událostí ikonicky zrcadlí posloupnost událostí skutečných či fiktivních. Lze tedy hovořit jen o náznacích narativity, tzv. pseudonarativních strategiích, kdy verbální či obrazová komponenta implikuje širší časoprostorový rámec. Dále existují i komplexní obrazová znázornění, která nabízejí i možnost lineární četby – viz obr. č. 4; jedná se ovšem o netypické případy.

Z hlediska vztahu slova a obrazu můžeme zkoumané kreslené vtipy rozdělit do tří základních kategorií. Jednak jsou to **kreslené vtipy obsahující řečový akt**, v nichž obrazová složka tvoří situační kontext – kotext – řečového aktu obsaženého ve verbálním textu (viz obr. č. 2). Verbální složka je umístěna buď v bublině (viz obr. č. 4) nebo pod obrázkem. Dále jsou to **kreslené vtipy s vnějším komentářem**. Text pod či nad obrázkem tvoří v tomto případě jedno- či víceslovný název nebo komentář obrazově vyjádřené skutečnosti (viz obr. č. 1). V tomto případě není text integrální součástí znázorněné situace a lze jej připsat vnějšímu vypravěči.

Existuje ještě třetí varianta: **kreslené vtipy s textem integrovaným do obrazu**, kdy je verbální text organicky včleněn do obrazového sdělení (např. formou nápisů, štítů, plakátů), tvoří tedy přirozenou součást obrazového pozadí.

Jedná se o tři základní kategorie; verbální text se může objevit ještě i v jiných formách (např. v myšlenkové bublině, jako citoslovce uvnitř obrazu atd.), k tomuto tématu srov. Opletalová 2006.⁶

Všechny tři varianty jsou vzájemně kombinovatelné: jako příklad kombinace řečového aktu a textu integrovaného do obrazu srov. obr. č. 2, kde integrovaný verbální text funguje jako referenční odkaz; ke kombinaci vnějšího komentáře a textu integrovaného do obrazu viz obr. č. 1 a ke kombinaci řečového aktu a vnějšího komentáře srov. obr. č. 3.

Lze nalézt i specifické případy, u nichž nelze jednoznačně rozhodnout, jedná li se o první či o druhý typ, neboť zde můžeme verbální text charakterizovat jako polopřímou řeč.

3 ROVINY KOMUNIKACE V KRESLENÝCH VTIPECH

Kreslené vtipy lze klasifikovat i z jiného hlediska, a sice podle toho, zda je v nich znázorněn komunikační akt (i) či nikoli (ii). Tato klasifikace se nekryje přímo s předchozí klasifikací, protože vedle verbální komunikace je třeba brát v úvahu i komunikaci neverbální. Lze tedy konstatovat, že veškeré *kreslené vtipy obsahující řečový akt* spadají per definitionem do první kategorie, *kreslené vtipy s vnějším komentářem* a *kreslené vtipy s textem integrovaným do obrazu* mohou spadat do obou kategorií, v závislosti na tom, jestli obsahují neverbální komunikační akty (viz obr. č. 1) či nikoli.

U kreslených vtipů tematizujících komunikační akt je třeba rozlišovat 3 roviny:

1. **Rovina vlastní komunikace skrze kreslený vtip**
Primární znaková rovina; v našem případě představuje kreslený vtip vlastní sdělení v rámci komunikace mezi autorem a čtenáři.
2. **Rovina zobrazené komunikace**
Jedná se o komunikaci mezi figurami kresleného vtipu, která tvoří obvykle jádro sdělení kresleného vtipu (jakožto potenciální nosič pointy).
3. **Rovina reference**
Kreslené vtipy představují zpravidla výřez z fikčního světa. Jednotlivé komponenty tohoto komunikátu (figury, předměty) referují zčásti na reálné, zčásti na fiktivní figury, předměty, jevy atd. Lze přitom také obecně konstatovat (tedy pracovat

6 Opletalová, V.: *Textlinguistische Analyse der Cartoons von Manfred Limmroth: Ein Beitrag zur Text-Bild-Semiotik*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2006, s. 16–18.

s následujícím konstruktem), že komunikační akt znázorněný v kresleném vtipu referuje jako celek na nějaký (reálný nebo fiktivní) komunikační akt.

V následujících kapitolách budeme pro zjednodušení užívat grafickou konvenci, kdy základní komunikační akt a veškeré jeho komponenty zůstanou nezvýrazněné, rovina zobrazené komunikace bude označena jednoduchým akcentem v horním indexu za slovem a rovina reference dvojitým akcentem. Lze tedy konstatovat, že *komunikační akt* (rovina 1) obsahuje *komunikační akt* (rovina 2), který referuje ke *komunikačnímu aktu* (rovina 3), srov. schéma 1.

Pojmy *komunikace* a *komunikační akt* užívám ve smyslu sémiotické definice R. Posnera, který pojímá komunikaci jako vyšší stupeň znakových procesů, charakterizovaný přítomností jednoznačné intence ze strany mluvčího.⁷

komunikační akt	(obsahuje)	komunikační akt'	(referuje ke)	komunikačnímu aktu''
<i>Komunikace skrze vtíp</i>		<i>Sdělení: kreslený vtíp</i>		<i>Referent</i>

Schéma 1

Jednotlivé roviny nejdříve znázorníme pomocí komunikačního modelu. K tomuto účelu jsme zvolili klasický komunikační model Romana Jakobsona. Tento model představuje „přehled konstitutivních činitelů každé řečové události“⁸, lze jej ovšem poměrně snadno adaptovat na komunikaci prostřednictvím slova a obrazu. Tento model sloužil ve stati *Lingvistika a poetika* jako báze pro definici jednotlivých funkcí jazyka; tyto funkce nejsou předmětem naší studie, jsme ovšem toho názoru, že se zmíněným modelem lze efektivně pracovat i bez zohlednění následných Jakobsonových úvah. Model pracuje se šesti komunikačními faktory:

„MLUVČÍ (*Addresser*) posílá SDĚLENÍ (*Message*) ADRESÁTOVI (*Addressee*). Aby mělo působnost, vyžaduje sdělení nějaký KONTEXT (*Context*, „referent“ v jiném, poněkud mnohoznačném názvosloví), k němuž poukazuje, vnímatelný adresátem [...]; dále vyžaduje KÓD (*Code*), plně nebo alespoň částečně společný mluvčímu a adresátovi (nebo jinými slovy, kódovateli a dekodovateli sdělení); a konečně KONTAKT (*Contact*), fyzikální kanál a psychické spojení mezi mluvčím a adresátem, umožňující oběma zahájit komunikaci a setrvat v ní.“⁹

Toto názvosloví přebíráme s následujícími úpravami: u komunikačního faktoru „kontakt“ volíme výraz „kanál“, který je pro komunikaci na dálku příznačnější. Instanci „kontextu“ dále pojímáme více ve smyslu faktoru reference.

3.1 ROVINA VLASTNÍ KOMUNIKACE SKRZE KRESLENÝ VTIP

Tato primární znaková rovina je přítomna u všech kreslených vtipů (jakož i u všech komunikátů) – srov. schéma 1.

7 Posner, R.: Believing, Causing, Intending: The Basis for a Hierarchy of Sign Concepts in the Reconstruction of Communication. In: Jorna, J. – van Heusden, B. – Poster, R. (eds.): *Signs, Search and Communication: Semiotic Aspects of Artificial Intelligence*. Berlin – New York 1993 s. 215 – 270.

8 Jakobson, R.: *Lingvistika a poetika*. In: *Poetická funkce*. H&H, Praha 1995, s. 78.

9 Tamtéž.

Autor kresleného vtipu (jakožto MLUVČÍ) kóduje své *představy a zkušenosti* (REFERENCE) do *slova a obrazu* (KÓD), hotový *kreslený vtip* (jako SDĚLENÍ) se pak skrze *tiskové médium* (KANÁL) dostává ke *čtenáři* (ADRESÁT/PŘÍJEMCE), který je dekóduje.

SDĚLENÍ: kreslený vtip

MLUVČÍ: autor vtipu (kódování) KÓD: obraz+slovo (dekódování) ADRESÁT: čtenář

KANÁL: tiskové médium

KONTEXT (Referent): vnitřní svět autora kresleného vtipu/čtenáře

Schéma 2

3.2 ROVINA VNITŘNÍ – ZOBRAZENÉ – KOMUNIKACE

Do primárního komunikačního aktu je vložen jakožto obsah sdělení další komunikační akt' (srov. schéma 3). Nejedná se ovšem o komunikační akty s identickou strukturou. Vložený komunikační akt' je do jisté míry zjednodušený, neboť proces kódování a dekódování probíhá pouze na rovině 1: autor vtipu jakožto mluvčí kóduje své sdělení tím, že kóduje mluvčího', adresáta', sdělení', kontext' a dokonce i kód' a kanál', které pak příjemce analogicky dekóduje. Nelze zde tedy hovořit o komunikaci jako takové (vzhledem k absenci intencí), nýbrž jen o zobrazení komunikace – tedy o znaku, který na nějakou komunikační situaci *referuje* (viz 3. rovina).

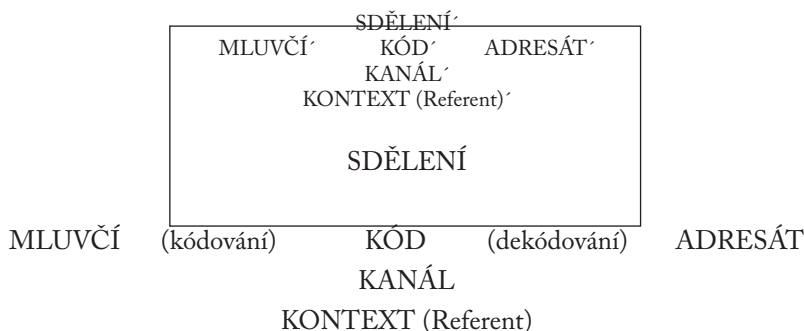

Schéma 3

V jediném kresleném vtipu může být zobrazeno více komunikačních aktů – v případě, že se více figur zároveň vyjadřuje k jedné situaci (viz obr. č. 4) nebo když komunikuje více figur mezi sebou (viz obr. č. 1). Ne všechny figury, jež jsou v obrazovém poli znázorněny, se musí účastnit komunikace, pakliže nejsou adresáty', spadají ovšem většinou do širě definované role příjemců' sdělení'.

3.3 ROVINA REFERENCE

Jak již bylo řečeno, nepředstavuje zobrazený komunikační akt' komunikaci jako takovou, nýbrž k určitému komunikačnímu aktu'' referuje. Přitom zpravidla nereferuje k primárnímu komunikačnímu aktu (rovina 1) – tato možnost tzv. autoreferenčních kreslených vtipů sice

není vyloučená, není ovšem prototypická¹⁰ – nýbrž odkazuje k jinému reálnému nebo fiktivnímu komunikačnímu aktu'', resp. k jeho komponentám, které mohou být zčásti fiktivní, zčásti reálné. Z tohoto důvodu je třeba rozlišovat i tuto třetí rovinu reference – viz schéma 4.

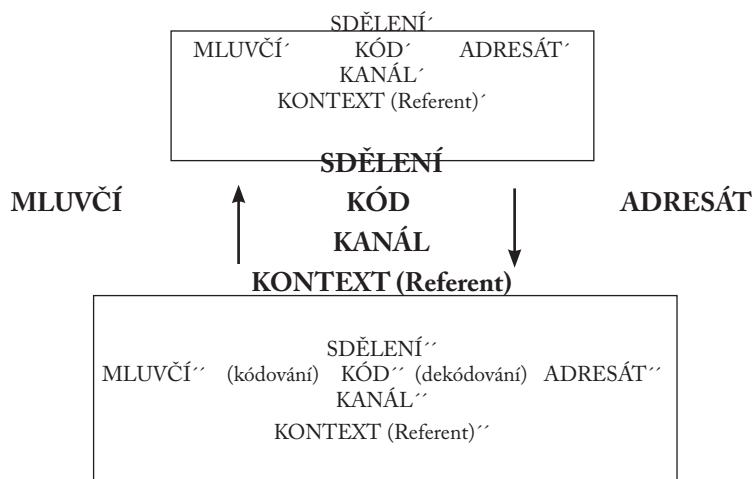

Schéma 4

Šipky u schématu 4 poukazují na vztah mezi rovinou reference a zobrazeným komunikačním aktem. Autor kresleného vtípu kóduje své představy a zkušenosti (rovina reference) do slovního a obrazového kódu, čtenář pak na základě tohoto znaku hledá ve svém (vnitřním či reálném) světě odpovídající referenty, tj. kreslený vtíp dekoduje.

3.4 JEDNOTLIVÉ ROVINY KOMUNIKACE A JEJICH ILOKUČNÍ ROLE

Kreslené vtípy představují zajímavé objekty z hlediska ilokuční role (dle Searla).¹¹ Vlastní komunikace mezi autorem a čtenářem (rovina 1) představuje téměř vždy asertivní komunikační akt (myslitelná jsou přitom i direktiva – např. v případě agitacních politických karikatur atd.), asertivní akty jsou přitom vůbec v obrazové komunikaci nejčastější, i ve slovně-obrazových komunikátech zpravidla převažují (výjimku tvoří direktivní reklamní sdělení).

Vnitřní komunikační akty' naproti tomu mohou referovat na nejrůznější komunikační akty'' - v korpusu byly nalezeny všechny typy, přičemž nečastěji se objevují direktiva či expresiva (viz obr. č. 4). Pokud přijmeme rozšíření koncepce ilokučních rolí i na gestickou komunikaci, pak nalezneme v obrázku č. 1 zajímavě diferencovanou situaci – od asertivních aktů, direktiv (pokyny ohledně házení nástrojů) až po expresiva (urážky skrze gesta); některé z gest by bylo možno hodnotit i jako hrozbu, tudíž by se zde objevila i kategorie komisivních aktů.

¹⁰ Autoreferenční kreslené vtípy tematizující kompletní komunikační akt nejsou obvyklé – už vzhledem k tomu, že se jedná o velmi konkrétní, úzké téma. Obvyklejší jsou pak situace, kdy kreslený vtíp referuje jen na určitou z komponent primárního komunikačního aktu (např. formou autoportrétu). U Manfreda Limmrotha lze v tomto směru nalézt jen náznaky (jistou podobnost bez dalších indicií); u jiných autorů je tento postup ovšem oblíbený, jmenujme např. amerického kreslíře vtípů Garyho Larsona, který s oblibou sám sebe zobrazuje mezi svými postavami – k tomuto tématu srov. Schmauks, D.: Semiotische Aspekte in den Cartoons von Gary Larson. In: Kodikas/Code. *Ars Semeiotica*, 28, 2005, s. 279–299.

¹¹ Searle, J.: *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. University Press, Cambridge 1979.

3.5 KOMUNIKAČNÍ AKTY´ BEZ ADRESÁTA´ A INSCENOVANÉ VÍCESMĚRNÉ ADRESOVÁNÍ

V kreslených vtipech se nezřídka objevuje jev komunikace´ bez adresáta´. V takovém případě skutečně není v obrazovém poli znázorněn žádný adresát´ (ani potenciální příjemce) a je zde zobrazena jen hovořící figura (popř. více figur). Tato figura (mluvčí´) je pak často zobrazena v pozici en face a tím pádem budí dojem, jako by se obracela přímo na čtenáře. Lze tedy hovořit o **inscenovaném splynutí rovin** (mluvčí´ – sdělení´ – adresát´).

Zajímavou ukázkou a netypický příklad kresleného vtipu tvoří obr. č. 4 – jednak je zde velké množství hovořících postav, které ovšem nekomunikují mezi sebou, nýbrž své sdělení směřují k neviditelnému adresátovi´, což implikuje adresování čtenáři. Adresát´ je ovšem logicky ve hře, neboť všechny figury jako by odpovídaly na jednu a tutéž otázku, jež jim byla položena (zřejmě: *Jaký máte názor na bestseller?*). Když odhlédneme od zajímavého ztvárnění figur pomocí otisků prstů, jež má implikovat individualitu každého z nich (zároveň ji ale popírá, neboť po bližším prozkoumání zjistíme, že se jedná ve všech případech nejspíš o otisk palce a ukazováku jediného člověka), pak se tato kresba vymyká obvyklým zobrazovacím klisé ještě jednou věcí. Od jednoduchých inscenací, kdy se postavy obracejí přímo na čtenáře, se liší tím, že je zde čtenáři nepřímou vnučena určitá role: buď role žurnalisty, který provádí anketu, nebo role televizního diváka, který výsledky ankety sleduje. V korpusu lze nalézt i další vtipy tohoto typu, kdy se např. figura z televizní obrazovky (vzhledem k absenci adresáta´) obrací přímo na čtenáře vtipu a pasuje ho do role diváka.

Vedle tohoto splynutí rovin je ještě možná situace, kdy je adresát´ v kresleném vtipu sice znázorněn, celá situace je ovšem inscenovaná tak, aby měl čtenář dojem, že sdělení je adresované jemu (figura mluvčího´ je opět v pozici en face, obrazový adresát´ je nevýrazný atd.). V takovém případě můžeme hovořit o **vícesměrném adresování skrze roviny**. V analyzovaném korpusu kreslených vtípů nebyl nalezen pregnantní příklad, proto uvádím na ukázkou komiksový strip od M. Limmrotha (obr. č. 3).

4 ZÁVĚR

V příspěvku jsme se pokusili zodpovědět otázku, do jaké míry má smysl analyzovat komunikační akty, jež jsou zobrazované v kreslených vtipech, lingvistickými (resp. sémiotickými či komunikačně-teoretickými) prostředky. Jsme toho názoru, že tato analýza tvoří nezbytnou základnu pro sémiotický výzkum těchto komunikátů.

Rozlišování jednotlivých komunikačních rovin je předpokladem k analýze jevů, jako jsou autoreferenční jevy, inscenované splynutí rovin či vícesměnné adresování skrze roviny.

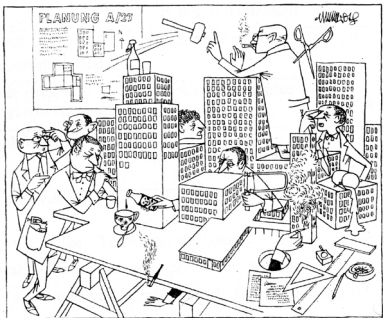
LITERATURA

- Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*. Börsenverein des dt. Buchhandels, Frankfurt am Main. č. 92 ze 16.11.1979, s. 2254.
- Fiedler, S.: *Sprachspiele im Comic. Das Profil der deutschen Comic-Zeitschrift MOSAIK*. Universitätsverlag, Leipzig 2003.
- Jakobson, R.: Lingvistika a poetika. In: *Poetická funkce*. H&H, Praha 1995, s. 74–105.
- Limmroth, M.: *Täglich ins Blaue*. Cartoon-Caricature-Contor, München 1980.
- Limmroth, M.: *Das Leben als solches*. Wilhelm Heyne Verlag, München 1980.

-
- Opletalová, V.: *Textlinguistische Analyse der Cartoons von Manfred Limmroth: Ein Beitrag zur Text-Bild-Semiotik*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2006.
- Plessner, H.: *Lachen und Weinen. Eine Untersuchung nach den Grenzen menschlichen Verhaltens*. Francke Verlag, Bern – München 1976.
- Posner, R.: Believing, Causing, Intending: The Basis for a Hierarchy of Sign Concepts in the Reconstruction of Communication. In: Jorna, J. – van Heusden, B. – Poster, R. (eds.): *Signs, Search and Communication: Semiotic Aspects of Artificial Intelligence*. Berlin – New York 1993 s. 215 – 270.
- Riszovannij, M.: *Männerbilder in der zeitgenössischen Karikatur*. WEIDLER, Berlin 2008.
- Sandig, B.: Textmerkmale und Sprache-Bild-Texte. In: Fix, U. – Wellmann, H. (eds.): *Bild im Text. Text und Bild*. Universitätsverlag C. WINTER, Heidelberg 2000, s. 3–30.
- Searle, J.: *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. University Press, Cambridge, 1979.
- Schmauks, D.: Semiotische Aspekte in den Cartoons von Gary Larson. In: Kodikas/Code. *Ars Semeiotica*. 28 (3-4), 2005, s. 279–299.

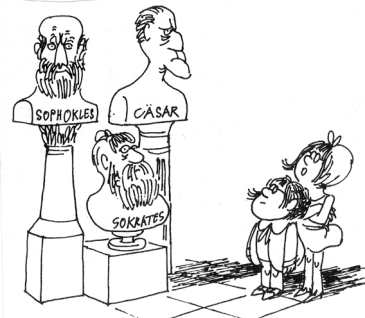
Katedra germanistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<veronika.opletalova@upol.cz>

PŘÍLOHA

TEAMWORK

Obrázek č. 1

»Sicherlich Fernsehansager aus dem vorigen Jahrhundert...«

Obrázek č. 2

Obrázek č. 3

Obrázek č. 4

JÁ A TY V ČESKÉM ZNAKOVÉM JAZYCE (CESTY K POROZUMĚNÍ)

RADKA NOVÁKOVÁ

V současné době se na území České republiky používá hned několik menšinových jazyků. Aniž si to většina lidí uvědomuje, je jedním z nich i český znakový jazyk. V posledních letech se s faktem, že komunita českých neslyšících komunikuje přirozeným jazykem, vyrovnává i legislativa. V zákoně č. 155/1998 Sb., novelizovaném předpisem 384/2008 z 1. 11. 2008, o komunikačních systémech neslyšících a hluchoslepých osob je v § 4 o českém znakovém jazyce uvedeno:

„(1) Český znakový jazyk je základním komunikačním systémem těch neslyšících osob v České republice, které jej samy považují za hlavní formu své komunikace.

(2) Český znakový jazyk je přirozený a plnohodnotný komunikační systém tvořený specifickými vizuálně-pohybovými prostředky, tj. tvary rukou, jejich postavením a pohyby, mimikou, pozicemi hlavy a horní části trupu. Český znakový jazyk má základní atributy jazyka, tj. znakovost, systémovost, dvojí členění, produktivnost, svébytnost a historický rozměr, a je ustálen po stránce lexikální i gramatické.“

Se změnou společenského klimatu, podpořenou změnami v legislativě, dochází k upevňování statusu českého znakového jazyka a následně se i zvyšuje respekt k lidem komunikujícím jiným než většinovým způsobem.

Český znakový jazyk je z hlediska stáří jazyků rozhodně mladý – dlouhou dobu nebyl uznán a byl považován za „primitivní“ prostředek komunikace s pomocí gest. Průlom nastal až v roce 1960 v práci W. Stokoea.¹ V této době se poprvé formuluje popis jednoho ze znakových jazyků. Zmíněná studie „na základě analýzy materiálu amerického znakového jazyka ukázala, že systém prostředků užívaný v komunikaci neslyšících má definiční rysy spojované s lidskými jazyky vůbec, především arbitrárnost a dvojí členění.“²

Dnes už zní téměř samozřejmě, když zmíníme, že znakový jazyk je přirozeným jazykem, tedy systémem jednotek a pravidel jejich spojování. Od mluveného jazyka se však v několika důležitých ohledech odlišuje. Základní odlišností je skutečnost, že „znakové jazyky jsou jazyky nevokální (neopírají se o zvuk) a od mluvených jazyků se tak liší způsobem své existence: jsou to jazyky vnímané zrakem (ne sluchem), jsou to jazyky založené na tvarech, pozicích a pohybu (ne na zvuku).“³ Odborným termínem označujeme znakové jazyky za jazyky vizuálně-motorické.

Mezi další specifika znakových jazyků patří neexistence jejich psané podoby, simultánnost a existence v trojdimenzionálním prostoru. Simultánnost vyjadřuje schopnost znakového jazyka produkovat a vnímat některé výrazy současně, v jednom okamžiku. Tato jedinečná vlast-

1 Stokoe, W.: *Sign Language Structure*. Dept. of Anthropology and Linguistics, Buffalo 1960.

2 Macurová, A.: Jazyk a hluchota. *Slovo a slovesnost*, 62, 2001, s. 92.

3 Macurová, A.: Poznáváme český znakový jazyk (Úvodní poznámky). *Speciální pedagogika*, 11, 2001, s. 70.

nost znakových jazyků je na základní úrovni umožněna existencí dvojích nosičů významu. Některé významy jsou nesený tzv. nosiči manuálními (tvary, pohyby a pozice rukou), jiné jsou nesený tzv. nosiči nemanuálními (mimikou, pohyby a pozicemi hlavy a horní části trupu). Znakový jazyk jako jazyk vizuálně-motorický využívá trojrozměrný prostor. Ten se stává prostředkem pro mnoho gramatických struktur znakových jazyků. V něm jsou rozvrženy subjekty komunikace, „je základnou textové soudržnosti (polem pro odkazování), v opoře o prostor se vyjadřuje řada gramatických kategorií (výrazně např. číslo a čas), v prostoru (a „přímo“) se vyjadřují časoprostorové vztahy (v češtině vyjadřované např. předložkovými vazbami), ohýbají se v něm slovesa, pohyb v prostoru slouží pro vyjadřování věcněobsahových vztahů mezi výpověďmi (např. vztahu podmínky). Prostor je také polem pro postupy spojené s výstavbou textu (např. pro tzv. změnu rolí typickou pro vypravování).“⁴

Je očividné, že znakový jazyk je jiný než čeština (a že je jiný jinak než třeba angličtina nebo čínština či jiný mluvený jazyk). V posledních téměř dvaceti letech se jej snažíme poznávat. V českém prostředí byl výzkum jazyka neslyšících zahájen v roce 1993, a to pracovní skupinou kolem prof. Aleny Macurové. V souvislosti s tímto výzkumem není možné nezmínit obor čeština v komunikaci neslyšících, který byl vytvořen v roce 1998 opět za vydatné podpory prof. Aleny Macurové na FF UK v Praze na Ústavu českého jazyka a teorie komunikace. Na akademické půdě dnes vzniká mnoho studentských prací, které nám pomáhají dotvářet mozaiku lingvistického poznání českého znakového jazyka.

Jednou z takových prací je diplomová práce Radky Novákové, která se zabývá nepřímými pojmenováními v českém znakovém jazyce. Tato práce se zabývá jedním z prostředků, které hrají roli v intrakulturní komunikaci českých neslyšících významnou roli.

Pokud chce člen komunity českých neslyšících uspět v české společnosti, je prostředím nucen být do značné míry bilingvní. Takový člověk komunikuje ve své komunitě, se svými neslyšícími rodiči, přáteli a známými českým znakovým jazykem, avšak své vzdělání získává vesměs skrze většinový jazyk, češtinu. Je nucen přepínat komunikační kódy se zřetelem k větší či menší kompetenci adresáta v českém znakovém jazyce. Nejčastěji dochází k přepínání/míšení kódů v interkulturní komunikaci, tj. v komunikaci neslyšícího člověka s člověkem slyšícím (neslyšící je pro nás taková osoba s vadou sluchu, která není schopna sluchem vnímat fonémy češtiny). Přepínání/míšení kódů v komunikaci neslyšícího „já“ se slyšícím „ty“ (přepínání/míšení kódů mezi českým znakovým jazykem a češtinou) je komplikovanější než v případě, kdy jsou ve hře dva jazyky mluvené (např. v bilingvální rodině Čecha a Američanky), protože český znakový jazyk existuje v jiném „způsobu“ (modalitě) než čeština.

V komunikaci neslyšícího „já“ se slyšícím „ty“ jsou z českého znakového jazyka vytěšňovány, odstraňovány komplexní prostředky, struktury, postupy (jako např. klasifikátorové konstrukce, specifické znaky, nemanuální nosiče s gramatickou funkcí apod.), tedy všechno, co by slyšícímu „ty“ bránilo v porozumění, a mohlo tak fungovat jako bariéra komunikace. Rodilí uživatelé českého znakového jazyka v interkulturní komunikaci „přepínají“ na kód bližší češtině, konceptualizují svět „po česku“. Nepřímá pojmenování se v komunikaci se slyšícím „ty“ neuvžívají.

Jak jsme již zmínili, k potenciálně „bariérovým“ prostředkům se řadí i nepřímá pojmenování, tj. ta pojmenování, kdy se v jazyce něco nahlíží jako „jsoucí ve vztahu k něčemu jinému“, kdy tedy jde o sémantickou motivovanost různého druhu. K tomu říká Dokulil: „Tímto po-

4 Macurová, A.: Poznáváme český znakový jazyk (Úvodní poznámky). *Speciální pedagogika*, 11, 2001, s. 72.

stupem nevzniká totiž primárně nové pojmenování, nýbrž rozmnožuje se jen počet významů existující pojmenovací jednotky.“⁵

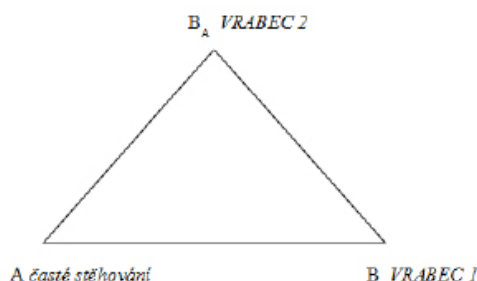
Jako příklad můžeme uvést, že v českém znakovém jazyce funguje výraz VRABEC jako nepřímé pojmenování pro „časté stěhování“. Přestože toto pojmenování je v intrakulturní komunikaci velmi běžné, žádné dvojjazyčné slovníky čeština – český znakový jazyk ho (stejně jako jiné podobné „intrakulturní“ výrazy) nezachycují.

Obr. 1 Vrabec

Přenesený význam znaku a příklad jeho užití:

Preklad do ČJ	Přepis znaku
Pořád se stěhuji z místa na místo.	JÁ BYT STĚHOVAT (opakovaně) TYP VRABEC JÁ

5 Dokulil, M.: *Tvoření slov v češtině I*. Academia, Praha 1961, s. 20.

Nováková ve své práci poukazuje na to, že „Filipcův a Čermákův ... popis procesu nepřímého pojmenování v českém jazyce lze vztáhnout na stejný proces v českém znakovém jazyce. Skutečnost, která se dá pojmenovat základním pojmenováním (skutečnost A, časté stěhování), se označí pojmenováním původně označujícím jinou skutečnost (B, VRABEC 2, tedy B_A). Pojmenování skutečnosti B zde tedy vystupuje ve dvou funkcích, primární a sekundární (B a B_A). Přenesení pojmenování (VRABEC místo časté stěhování) bylo uskutečněno na základě faktu, že označené zvíře a člověk mají společné podobné chování (jde o způsob pohybu vrabce). Využití schématu sémantického trojúhelníku pro nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce dokazuje, že na nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce lze aplikovat kritéria stanovená českou lingvistikou pro nepřímá pojmenování v českém jazyce.“⁶ Vidění vztahů mezi „něčím“ a „něčím jiným“ zprostředkovaně poukazuje k „utřídění“ světa člověkem, je jedním z prostředků, jak si lidé jazykem tvoří z „chaosu“ „řád“. Je možné předpokládat, že tento proces se u slyšících a neslyšících Čechů přinejmenším zčásti liší.

Každý jazyk je bezprostředně spjat s kulturou svých uživatelů. Na dále uvedených příkladech si budeme moci všimnout, že „motivovanost nepřímých pojmenování v českém znakovém jazyce je často ovlivněna kulturou neslyšících. Základním rysem vnímání světa specifickým pro komunitu neslyšících je soustředěnost na vizuální podněty, proto v českém znakovém jazyce většinou vznikají nepřímá pojmenování, která jsou motivovaná vzhledem lidí či předmětů. Například ve skupině pojmenování, kterou jsem ve své klasifikaci nazvala „pojmenování chování lidí motivovaná pojmenováními chování živočichů“, najdeme mnoho zajímavých příkladů motivovaných vzhledem a vizuálními vlastnostmi živočichů. Konkrétním příkladem je výraz KŮŇ: v českém znakovém jazyce bylo motivací tohoto nepřímého pojmenování to, jak toto zvíře vypadá, jak vizuálně působí chování koně, když má klapky na očích a nemůže vnímat okolí. Právě na základě tohoto vizuálního rysu bylo pojmenování KŮŇ přeneseno jako nepřímé pojmenování chování člověka, který nevnímá své okolí, neotočí se, když na něho někdo usilovně volá. Pro srovnání, v českém jazyce se také setkáme s nepřímým pojmenováním KŮŇ, které bylo však motivováno jinými vlastnostmi, než jaké jsem právě popsala pro tentýž výraz v českém znakovém jazyce. Motivace výrazu KŮŇ v českém jazyce souvisí spíše s vnitřní charakteristikou – pozitivními či negativními vlastnostmi koně, které ovšem nejsou vizuálními rysy: kůň je silný a vytrvalý, proto pracovitý – *dřít jako kůň* (hodně pracovat), *potit se jako kůň* (silně a nepříjemně se potit při námaze).“⁷ Na základě rozboru různých výrazů v českém znakovém jazyce, jejich základních i přenesených významů a současně pokusů o srovnání s užíváním podobných/odpovídajících výrazů v českém jazyce došlo k analýze 68 nepřímých pojmenování českého znakového jazyka (ale není to konečný počet) a ta vedla k rozlišení tří skupin nepřímých pojmenování:

Shodnost významů českého znakového jazyka s češtinou – sémantický kalk KREV – komunikaci neslyšícího „já“ se slyšícím „ty“ v podstatě nekomplikují (vztahy jsou „odvozeny“ z češtiny).

6 Nováková, R.: *Nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF UK, Praha 2009, s. 43.

7 Tamtéž, s. 48–49.

Obr. 2 Krev

Přenesený význam znaku a příklad jeho užití:

Překlad do ČJ	Přepis znaku
Hrozně moc pije, asi hlavně proto, že mu v žilách koluje ruská krev.	TY CHLASTAT SLAVNÝ NEBEZPEČNÝ DŮVOD KREV RUSKO JEJICH

V češtině se výraz KREV vyskytuje např. ve frazeologických spojeních *vlastní krev* (náležící ke stejnému rodu); *být jedna (společná) krev* (vzájemně si projevovat solidaritu). V českém znakovém jazyce se v tomto významu KREV v přeneseném významu vyskytuje také.⁸

Částečný překryv významu českého znakového jazyka s češtinou – příklad SLEPICE – komunikaci mohou komplikovat.

Obr. 3 Slepice

⁸ Nováková, R.: *Nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF UK, Praha 2009, s. 184.

Přenesený význam znaku a příklady jeho užití:

a. následovat někoho, chodit za někým / za něčím

Překlad do ČJ	Přepis znaku
Zvali mě do hospody. Nevěděla jsem ale, jak se tam dostanu. Tak jsem řekla, že když mě zvou, tak mě tam taky budou muset dovést.	ON ŘÍCT (mně) POJĎ TAM HOSPODA JÁ NEVĚDĚT PROSIT SLEPICE PRONÁSLEDOVAT (já-on)

b. dělat z někoho blbce/hloupého, mít někoho za blbce/hloupého

Překlad do ČJ	Přepis znaku
Oni si snad mysleli, že neslyšící jsou nějakí ubožáci nebo co. Jinak by se k nim takhle hrubě a necitlivě nechovali.	MYSLET NESLYŠÍCÍ JAKO SLEPICE NEBO CO CHTÍT DISKRIMINACE CÍLENĚ-UBLIŽOVAT HRUBĚ

c. být na jednom místě, nepohybovat se, být jako kvočna na vejcích

Překlad do ČJ	Přepis znaku
Co tady sedíš jak kvočna na vejcích? Zvedni zadek, ty lenochu, a trochu sebou hni.	SEDĚT SLEPICE SEDĚT TYP KLF: dělat pomalé pohyby CO SLEPICE GESTO: dělej

V češtině se výraz SLEPICE, SLEPIČÍ vyskytuje např. ve frazeologických spojeních: *má slepičí mozek* (je hloupá) – v tomto přeneseném významu se toto spojení shodně nachází i v českém znakovém jazyce;

sedět jako kvočna na vejcích (sedět dlouho, spokojeně na jednom místě) – ve stejném přeneseném významu je možné spojení vysledovat i v českém znakovém jazyce (pozor: není možné zaměnit se spojením *sedí jako slepice na vejcích* – v českém znakovém jazyce se jedná o spokojené „lebedění“ na jednom místě, avšak ne ze strachu nebo z obavy);

vypadat jako zmoklá slepice (být schlíplý v důsledku pokárání nebo kritiky) – v českém znakovém jazyce toto přirovnání není možné použít.

V češtině se neobjevilo žádné ustálené spojení, ve kterém by byl výraz SLEPICE v přeneseném významu použit v kontextu pronásledování, následování někoho. V podobném kontextu se v ustálených spojeních v češtině použije výraz PES. V tomto kontextu jde však více než o hloupé následování někoho, spíše o věrné a oddané spojení s někým.⁹

Specifické pro český znakový jazyk, jiný než v češtině – vzniká komunikační bariéra mezi neslyšícími a slyšícími – ono „něco“ je nahlíženo jako existující v jiných vztazích, než je v češtině obvyklé.

K třetí skupině krátce: nepřímá pojmenování jsou v českém znakovém jazyce užívána pro pojmenování lidí, činností i neživých předmětů a přírodních jevů. Jsou motivována jinými

⁹ Nováková, R.: *Nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF UK, Praha 2009, s. 139.

pojmenováními z oblasti lidské či živočišné nebo z oblasti neživé přírody atd. (V tom je shoda s češtinou.)

V českém jazyce existují tyto základní typy nepřímých pojmenování: metafora, metonymie a synekdocha. Cílem diplomové práce Novákové však nebylo vyčlenit typy nepřímých pojmenování v českém znakovém jazyce, tento cíl by byl v současné době, kdy je výzkum znakového jazyka stále ještě „mladý“, příliš odvážný. Filipec a Čermák¹⁰ klasifikovali nepřímá pojmenování v českém jazyce podle aspektu motivace u všech jednotlivých skupin (metafory, metonymie a synekdochy). Aplikujeme tedy tuto klasifikaci i na nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce. Je však nutno upozornit, že v některých případech není snadné rozhodnout o zařazení daného nepřímého pojmenování v českém znakovém jazyce do jednotlivých skupin.

Podoba příspěvku o nepřímých pojmenováních koresponduje se skutečností, že český znakový jazyk je jazykem vizuálně-motorickým: práce je doplněna mnoha fotografiemi, které napomáhají přiblížit podobu zmiňovaných jazykových prostředků. Protože znakové jazyky nemají psanou podobu, je snaha o zaznamenání informací o podobě znakového jazyka neustále velkou výzvou. Pro představu je tedy vždy uvedena fotografie aktuálního nepřímého pojmenování, shrnutí významů, ve kterých se výraz v českém znakovém jazyce využije, a příklady užití. Příklady jsou přeložené do českého jazyka a doplněné o přepis (transkripci) jednotlivých znaků využitých v příkladech. V překladech je možné zaznamenat užití různých jazykových prostředků. V některých příkladech se v překladu užívá spisovná čeština, v některých více čeština obecná. Překlad vychází z užití jazyka samotnými mluvčími. Pravděpodobně díky úzkému vztahu mezi respondenty a vedoucím výzkumu je mnoho příkladů spíše neformálních (např. ležérní provedení jednotlivých znaků, asimilace několika znaků v jeden, artikulace dvouručních znaků jednou rukou, výrazná mimika, uvolněná pozice těla apod.) a tomu odpovídají i zvolené jazykové prostředky překladu do češtiny. Po přiblížení významu výrazu v českém znakovém jazyce je dodáno srovnání s použitím výrazu v přeneseném významu v češtině.

V této fázi nebylo jednoduché vyrovnat se s rozdílnými povahami obou pracovních jazyků, českého znakového jazyka a jazyka českého. Mnohdy se v překladu do češtiny objevují i jiné slovní druhy než ty, do kterých je přepsáno nepřímé pojmenování. Pro autora byl určující mluvnický komponent, který je pevnou součástí nepřímých pojmenování, a především pak slovní druh jeho přepisu do českého jazyka. Např. *Všechno musí být podle něj tip-top jako někde na vojně*. V tomto případě je v češtině užito výrazu *vojna*, přestože v českém znakovém jazyce je artikulován znak VOJÁK. Je to z toho důvodu, že forma znaku je pro výrazy VOJÁK a VOJNA totožná. Tato problematika je zcela jistě zajímavá, avšak nebyla předmětem diplomové práce.

Motivační vztahy:

1. Pojmenování lidí (pojmenování vlastností, stavů a chování lidí motivovaná pojmenováními neživých předmětů a jevů): **HOUSLE** – „dlouze mluvit na prázdno“.

10 Filipec, J. – Čermák, F.: *Česká lexikologie*. Academia, Praha 1985, s. 112–120.

Obr. 4 Housle

Přenesený význam znaku a příklad jeho užití:
dlouze mluvit na prázdno (i nesmyslně), mlátit prázdnou slámu (při předsevzeti)

Překlad do ČJ	Přepis znaku
Neslyšící si přejí tak, že si řeknou: „Všechno nejlepší“, podají si ruku a políbí se na tvář. Žádný další velký ceremonie kolem toho navíc nepotřebují.	PODAT-SI-RUKU PŘÁT VŠECHNO NEJLEPŠÍ POLÍBIT KLF: na tváři HOTOVO PODAT-SI-RUKU VŠECHNO DLOUHO TEXT (dlouhý) HOUSLE NEMÍT JÁ

V češtině se výraz HOUSLE vyskytuje např. ve frazeologických spojeních **hrát první housle** (mít hlavní úlohu), **hrát druhé housle** (mít podružnou úlohu). V tomto významu však v českém znakovém jazyce pojmenování HOUSLE nenajdeme.¹¹

Pojmenování činnosti (pojmenování činností a jejich způsobu či okolností motivovaná pojmenováními lidí): **DĚDEČEK** – velmi pomalý.

11 Nováková, R.: *Nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF UK, Praha 2009, s. 93.

Obr. 5 Dědeček

Přenesený význam znaku a příklady jeho užití:
příliš pomalu – vykonávání lidské činnosti, pohybu člověka

Překlad do ČJ	Přepis znaku
Neloudej se tak s tím jídlem! Trošku sebou pohni!	JÍST (ty) DĚDEČEK HONEM GESTO: dělej JÍST

příliš pomalu – pohyb dopravních prostředků

Překlad do ČJ	Přepis znaku
Půjčila jsem si trabanta, jen tak na zkoušku. No, pěšky bych tam byla rychleji.	AUTO TRABANT JEHO ZKOUŠKA JÁ VZÍT ŘÍDIT KLF: volant DĚDEČEK

velmi pomalu – fungování technických zařízení

Překlad do ČJ	Přepis znaku
Když zapnete starou televizi, to byste vyrostli, než naběhne obraz.	TELEVIZE HISTORICKÝ DÁVNO ZAPNOUT DĚDEČEK KLF: obrazovka spustit

velmi pomalu – plynutí času

Překlad do ČJ	Přepis znaku
Jel jsem na tábor na 14 dní. Věřil jsem, že to rychle uteče. Jenže se to tam naopak strašně vleкло. Už po týdnu jsem se hrozně těšil domů.	TÁBOR PRYČ 14+DNÍ JÁ MYSLET BRZO GESTO: mávnout UŽ TÝDEN DLOUHO DĚDEČEK JÁ HONEM DOMŮ

V češtině se výraz DĚDEČEK nevyskytuje ve frazeologických spojeních ani v ustálených slovních spojeních ve významu „pomalý“. V češtině je pravděpodobně možné použít aktuální spojení „**jít pomalu jako starý dědeček**“, avšak opravdu jen při označení pomalého pohybu osob/y, ale ne při označení způsobu fungování věci nebo pomalého pohybu věci či plynutí času.¹²

Obr. 6 Muzeum.

Pojmenování z oblasti neživé (předměty, jevy, neživá příroda) (pojmenování stavu předmětů motivovaná pojmenováními míst): **MUZEUM** – nedotčené/nepoužité věci.

Přenesený význam znaku a příklady jeho užití:
nepoužívání nějaké věci

<i>Překlad do ČJ</i>	<i>Přepis znaku</i>
Sluchadlo vůbec nenosím. Mám ho doma v šuplíku.	SLUCHADLO MŮJ NECHAT MUZEUM GESTO: mávnout

„hrabat se“ v minulosti

<i>Překlad do ČJ</i>	<i>Přepis znaku</i>
Dohaduje se se mnou a přitom vytahuje staré věci z minulosti. Řekl jsem mu, že tohle už dávno odnesl čas, tak ať už to nechá spát.	ON NESLYŠÍCÍ UKAZOVAT VYTÁHNOUT-Z-MINULOSTI JÁ DÁT-POKOJ UŽ MUZEUM STARÝ GESTO: mávnout

V češtině se výraz **MUZEUM** v žádných zaznamenaných frazeologických spojeních nevyskytuje. V jednom z přenesených významů **HISTORIE** (uvedených v komentáři výše) se

12 Nováková, R.: *Nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF UK, Praha 2009, s. 77.

objevuje stejný přenesený význam jako v českém znakovém jazyce, např. **ohřívát staré historie** (připomínat minulé).¹³

Přehled zobrazující vztahy nepřímých pojmenování v češtině a v českém znakovém jazyce dokazuje, že nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce nejsou závislá na českém jazyce.

V českém znakovém jazyce se svět, který člověka obklopuje, konceptualizuje (částečně) jinak než v češtině. Užívání nepřímých pojmenování může vést k nedorozumění/neporozumění mezi neslyšícím „já“ a slyšícím „ty“. Do kompetence slyšících uživatelů českého znakového jazyka nepřímá pojmenování obvykle nepatří (anebo patří jen v omezené míře). Je zajímavé sledovat situaci, kdy v komunikaci slyšících „já“ a „ty“ dojde k užití frazému, který je pro „ty“ neznámý, a kdy „ty“ jeho obsahu přesto porozumí. Je to zásluhou společného kulturního backgroundu. Podobně to funguje i v komunikaci neslyšících „já“ a „ty“. Pokud se však setkají neslyšící „já“ a slyšící „ty“, společné kulturní zázemí jako základní podmínka porozumění chybí. To způsobuje častá neporozumění. Rozdílná konceptualizace světa a rozdílný jazyk v kombinaci s rozdílnou kulturou slyšících a neslyšících lidí vytvářejí komunikační bariéry.

V současné době není možné jazykové prostředky intrakulturní komunikace, jakými jsou mimo jiné i nepřímá pojmenování, nalézt v žádném dostupném překladovém slovníku mezi českým jazykem a českým znakovým jazykem. Pokud máme zájem na boření komunikačních bariér mezi slyšícími a neslyšícími, je nutné poznávat znakový jazyk v jeho přirozené podobě nejlépe v přirozených situacích, případně ze záznamů těchto přirozených situací.

Pevně věříme, že malým krokem ke sbližování slyšícího „ty“ a neslyšícího „já“ je i tento příspěvek.

LITERATURA

- Baker, Ch. – Battison, R. (eds.): *Sign Language and the Deaf Community: Essays in Honor of William C. Stokoe*. National Association of the Deaf, Silver Spring 1980.
- Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda*. Karolinum, Praha 2001.
- Čermák, F. – Hronek, J. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Academia, Praha 1983.
- Čermák, F. – Hronek, J. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Academia, Praha 1988.
- Čermák, F. – Hronek, J. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné A–P*. Academia, Praha 1994.
- Čermák, F. – Hronek, J. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné R–Ž*. Academia, Praha 1994.
- Černý, J.: *Úvod do studia jazyka*. Rubico, Olomouc 1998.
- Dokulil, M.: *Tvoření slov v češtině I*. Academia, Praha 1961.
- Filípec, J. – Čermák, F.: *Česká lexikologie*. Academia, Praha 1985.
- Kyle, J. G. – Woll, B.: *Sign Language. The Study of Deaf People and Their Language*. Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Lakoff, G. – Johnson, M.: *Metafora, kterými žijeme*. Host, Brno 2002.
- Macurová, A.: Jazyk a hluchota. *Slovo a slovesnost*, 62, 2001, s. 92–104.

¹³ Tamtéž, s. 124.

- Macurová, A.: Poznáváme český znakový jazyk (Úvodní poznámky). *Speciální pedagogika*, 11, 2001, s. 69–75.
- Macurová, A.: Lingvistika znakových jazyků na počátku třetího tisíciletí. *Speciální pedagogika*, 15, 2005, s. 77–85.
- Macurová, A. – Nováková, R.: Poznáváme český znakový jazyk. Český znakový jazyk v kontaktu. *Speciální pedagogika*, 18, 2008, s. 278–298.
- Nováková, R.: *Nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce* [DVD]. ČKTZJ, Praha 2008.
- Nováková, R.: *Nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce*. Nепublikovaná magisterská diplomová práce, FF UK, Praha 2009.
- Stokoe, W.: *Sign Language Structure*. Dept. of Anthropology and Linguistics, Buffalo 1960.

Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova, Praha
<radka.novakova@ff.cuni.cz>

IMITÁCIA KOMUNIKAČNÉHO REGISTRA LEKÁRA A SESTRIČKY V ROLOVÝCH HRÁCH DETÍ

STANISLAVA ZAJACOVÁ

Deti si v priebehu jazykovej akvizície osvojujú nielen jazykové a nejazykové prvky samy osebe, ale postupne si začínajú uvedomovať determináciu používania výrazových prostriedkov s ohľadom na rôzne komunikačné sféry a komunikačné situácie. Do rečovej ontogenézy sú teda prirodzeným spôsobom inkorporované aj prvky špecifických komunikačných registrov (KR)¹. Množstvo nadobudnutých znalostí o ich fungovaní a používaní dokážeme získať iba z imitovaných prejavov, pretože v prirodzenom komunikačnom prostredí ich deti nemajú možnosť v plnej miere demonštrovať. V príspevku prezentujeme konkrétne výsledky skúmania pasívneho ovládania KR deťmi. Ako výskumnú metódu sme zvolili techniku kontrolovanej improvizácie (autorkou je americká sociolingvistka Elaine Slosberg Andersenová)², ktorej podstatu tvorí imitované rolové hranie prostredníctvom maňušiek.³ Pozornosť sústredíme na jeden typ rolovej hry (hra na návštevu u lekára) a predstavíme základné znaky imitovaného komunikačného registra lekára/sestričky (KRL/KRS), ktoré vymedzujeme na základe vlastnej empirie a komparácie s príslušným KR uplatňujúcim sa v prirodzenom komunikačnom prostredí.⁴

1 Vychádzame z chápania D. Slančovej, ktorá charakterizuje KR ako „sociálne podmienené konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie“, diferencuje makrosociálny a mikrosociálny KR, pričom zdôrazňuje ich vzájomné spolupôsobenie (Slančová, D. – Zajacová, S.: Komunikačný register ako prostriedok verbálnej socializácie dieťaťa. In: Orgoňová, O. (ed.): *Jazyk a komunikácia v súvislostiach II. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 6. – 7. 9. 2007 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave*. Univerzita Komenského, Bratislava 2007, s. 153–163. Pozri aj Slančová, D. – Slančová, T.: Sociálna deiza v trénerskom registri. In: Klincková, J. (ed.): *Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie. Zborník príspevkov zo 7. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 23. – 24. 09. 2009 v Banskej Bystrici*. Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2010, s. 510–523.).

2 Andersen, E. S.: *Speaking with style. The sociolinguistic skills of children*. Routledge, London – New York 1992.

3 V rámci výskumného projektu sme sledovali spôsob verbálnej imitácie vybraných KR (matky/otca, učiteľky a lekára/sestričky) v rolových hrách (hra na rodinu, na školu a na návštevu u lekára) detí mladšieho školského veku (6–8 rokov) z dvoch regiónov Slovenska (východné a stredné Slovensko). Hranie rolí sa realizovalo vždy medzi jedným dieťaťom a dospelým komunikačným partnerom (experimentátorkou – autorkou príspevku) v domácom alebo školskom prostredí.

4 Problematike komunikácie v lekárskej komunikačnej sfére je v rámci slovenského a českého kontextu venovaných niekoľko parciálnych štúdií, ktoré sa stali pre náš výskum inšpiračným zdrojom. Pozri napr. Klincková, J.: Lexikálne prostriedky v medicínskej komunikácii z hľadiska ich expresívnosti. In: Klimeš, L. (red.): *Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu v Plzni 9.–12. února 1988*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1989, s. 213–222. Švagrovský, Š. – Ondrejovič, S.: Prvé pokusy o slovenskú lekársku a lekárnickú terminológiu: (pri storočníci od narodenia prof. Júliusa Ledényiho-Ladzianskeho, tvorcu slovenského anatomického názvoslovia). *Slovenská reč*, 68, 2003, s. 193–206. Hoffmannová, J. – Müllerová, O.: *Jak vedeme dialog s institucemi*. Academia, Praha 2000. Ruščák, F. – Farkašová, J.: Slovenčina v súčasnom nemocničnom komunikačnom prostredí (I), (II). *Slovenská reč*, 73, 2008, s. 65–74, s. 129–148.

Pre inštitucionálnu komunikáciu medzi lekárom/sestričkou a pacientom je príznačných niekoľko špecifik vyplývajúcich z tzv. interakčnej asymetrie⁵, ktorá je podmienená rozdielnym statusom jednotlivých komunikantov. Lekári a zdravotné sestry (predstavitelia inštitúcie) vstupujú do kontaktu s klientmi (súkromnou osobou) ako „pomáhajúca“ inštitúcia (lekár lieči pacienta). Dištancia rolí umocňuje autoritatívnosť a dominantnosť roly lekára a zdravotnej sestry, ktorí sa v komunikácii s pacientom prejavujú používaním špecifickej lekárskej odbornej terminológie a tendenciou k organizácii dialógu. Lekár rozhoduje o priebehu dialógu a člení ho na jednotlivé fázy. V niektorých fázach rozhovoru sa uplatňujú rutinné inštitucionálne postupy.⁶ „Rozhovor má svoje pravidlá, stavbu, dĺžku, etickú atmosféru a navyše je ovplyvňovaný aj množstvom iných komunikačnositučných faktorov spojených s individuálnymi vlastnosťami lekára a rovnako aj pacienta.“⁷

V našom experimente boli v rámci hry na návštevu u lekára k dispozícii dve maňušky reprezentujúce rolu lekára a sestričky, podľa želania dieťaťa boli do hry zapojené aj ďalšie bábky zastupujúce roly pacientov, pričom ich počet nebol limitovaný, aby sme neobmedzovali spontánnosť, prirodzenosť a kreativitu detí. Zaznamenali sme celkovo 10 komunikátov piatich chlapcov a piatich dievčat vo veku od 7 rokov a 12 dní do 8 rokov, 8 mesiacov a 19 dní. Zo získaného zvukového materiálu, ktorý sme prepisovali podľa pravidiel transkripčného systému CHAT (Codes for the Human Analysis of Transcripts) medzinárodnej databázy CHILDES (Child Language Data Exchange System), sme **detailnej analýze podrobili korpus predstavujúci 2 hodiny, 39 minút čistého audiozáznamu**. Profesionálnu rolu si deti vyberali zväčša na základe vlastnej pohlavnej identity (chlapci si vyberali rolu lekára, dievčatá rolu sestričky), dve deti imitovali obidve roly súčasne, hoci v priebehu realizácie hry sa rola lekára stala verbálne aktívnejšou. Zvyšné roly reprezentovala experimentátorka (autorka príspevku). V hre na návštevu u lekára došlo k vytvoreniu niekoľkých komunikačných situácií – návšteva lekárskej ordinácie spojená s vyšetrením, prevoz pacienta do nemocnice, resp. domáceho prostredia, operácia pacienta, vizita v nemocnici a pod.

Cieľom analýzy imitovaných prejavov detí prezentovanej v ďalšej časti príspevku je zaznamenať a deskribovať vybrané najfrekvencovanejšie gramatické, lexikálne a pragmatické znaky KRL/KRS, ktoré možno pokladať za registrové reprezentanty príslušných rolí.⁸ Primárne si všímame opisovaný register uplatňujúci sa v dialógu s pacientom, jeho špecifiká však v niektorých prípadoch vymedzujeme aj na základe komparácie s rečou orientovanou na profesionálneho partnera (KRL uplatňujúci sa v dialógu so zdravotnou sestrou a KRS uplatňujúci sa v dialógu s lekárom).

Z hľadiska gramatickej výstavby komunikátov sa ako najvýraznejšie ukazuje používanie **symbiotického plurálu**, ktorý sme zaznamenali až v ôsmich audionahrávkach. 1. osoba plurálu sa vzťahuje na komentáre činností (procesu ošetrovania pacienta), ktorých vykonávateľom je iba samotný hovoriaci (lekár/sestrička). Nazdávame sa, že tento charakteristický znak dis-

5 Termín porov. Drew – Heritage (In: Hoffmannová, J. – Müllerová, O.: *Jak vedeme dialog s institucemi*. Academia, Praha 2000, s. 21).

6 Hoffmannová, J. – Müllerová, O.: *Jak vedeme dialog s institucemi*. Academia, Praha 2000.

7 Ruščák, F. – Farkašová, J.: Slovenčina v súčasnom nemocničnom komunikačnom prostredí (I.). *Slovenská reč*, 73, 2008, s. 67.

8 V získanom materiáli nenachádzame dostatočnú mieru špecifických zvukových vlastností, ktoré by sme mohli považovať za reprezentatívne znaky imitovaného KRL/KRS, preto im nevenujeme detailnejšiu pozornosť.

proporčnej komunikácie⁹ aj v prirodzenom komunikačnom prostredí funguje ako prostriedok na vyjadrenie spolupatričnosti vo vzťahu k pacientovi, a to bez ohľadu na jeho vek (v analyzovaných komunikátoch sa objavoval rovnako v socioreplikách¹⁰ adresovaných detskému, ako aj dospelému pacientovi).¹¹

*PAT: **musíme** ti to...

*PAT: doneste sestra alpu.

*PAT: **musíme** to **vyčistiť**.

*RES: alpu.

*RES: nech sa páči.

%com: dospelý komunikant v role sestričky podáva Patrikovi v role lekára imaginárnu alpu.

*PAT: **oviažeme** to.

(Patrik – 7;06.17)¹²

*BAR: čo sa stalo vášmu dieťaťku?

*RES: viete čo prišla som lebo # má veľmi silné hnačky.

*BAR: áno?

*BAR: no:.

*BAR: tak jej dáte tieto liečiky.

%com: Barborka adresuje sociorepliku matke detského pacienta.

*BAR: a teraz ju **skúsime vyliečiť**.

*BAR: **otočíme** ňu moja.

*BAR: no:.

%com: Barborka veľmi jemne a spevavo adresuje sociorepliku bábätku.

(Barborka – 8;08.19)

V niektorých prípadoch sme zaznamenali až preexponované používanie symbiotického plurálu, a to v situáciách, keď hovoriaci pri komentovaní vlastnej činnosti používa primárne nezvratné verbum, ku ktorému pripája (vzhľadom na kontext) redundantné zvrtné pronominum *si*:

*AST: najprv **si pobúchame** nožku s kladítkom.

*RES: au au.

*AST: nuž pozrieme sa na nohy.

%com: Astrida imituje vyšetrovanie nôh pacientky.

*AST: všetko v poriadku.

*AST: teraz tu máte pohárik.

*AST: a choďte sa do záchodu vycikať.

*AST: a ešte tu máte kľúč.

*RES: ďakujem.

%com: dospelý komunikant v role pacientky po chvíli podáva Astride v role sestričky imaginárny pohárik s močom.

*RES: nech sa páči.

*RES: tu máte pohárik.

%com: Astrida použije citoslovce pritakávania.

*AST: tiež je to v poriadku.

*AST: a teraz **si skontrolujeme** zrak.

%com: Astrida imituje kontrolu zraku.

9 Termín disproporčná komunikácia porov. Zajacová, S.: Symbiotický plurál a posuny v slovesnej a zámennej osobe ako prejav asymetrie medzi komunikačnými partnermi. *Bohemica Olomucensia*, 2, 2010, s. 90–96.

10 Za samostatnú sociorepliku považujeme každý verbálny alebo neverbálny prejav komunikanta imitujúceho jedinu rolu, ktorý je adresovaný komunikačnému partnerovi prezentujúcemu takisto jedinu rolu.

11 Nazdávame sa, že v súvislosti s používaním symbiotického plurálu v komunikácii viažucej sa na lekársku komunikačnú sféru zohráva dôležitú úlohu aj skutočnosť, že lekár a sestrička sú zástupcovia inštitúcie, plurálová forma sa teda môže viazať na osobu hovoriaceho a súčasne aj na inštitúciu.

12 Meno dieťaťa označujeme v transkriptoch trojpísmenovým kódom (napr. *PAT – Patrik). Skratka *RES je z anglického slova *researcher*, zaznamenávame ňou sociorepliku dospelého komunikačného partnera – experimentátorky. Značku %com používame pre akýkoľvek komentár, zväčša k mimojazykovej situácii. Dvojbodka za vokálom predstavuje predĺženie artikulácie, značkou # označujeme pauzu a kapitálkami slovný dôraz. V zátvorkách uvádzame presný vek dieťaťa v čase nahrávania: napr. Patrik – 7;06.17, t. j. 7 rokov, 6 mesiacov, 17 dní.

*AST: dobre.

*AST: všetko je v poriadku.

(Astrida – 7;02.04)

Ponúka sa však aj interpretácia, že komponent *si* plní funkciu derivačnej morfémy, ktorou sa význam pôvodne nezvratného slovesa (spolu s prefixáciou a zmenou vidu) modifikuje a obohacuje o významový odtienok „malá, prijateľná miera deja“ (porov. *búchať* – *pobúchať si*).¹³

Štruktúra KRL/KRS je často závislá od konkrétnej komunikačnej situácie, komunikantov a predovšetkým od vplyvu individuálnych a sociodemografických faktorov. Ruščák – Farkašová¹⁴ uvádzajú, že k úspešnej komunikácii v rámci lekárskej komunikačnej sféry (KSF) vedie tzv. akomodačné komunikačné správanie, ktoré sa prejavuje prepínaním kódu lekára (v závislosti od veku, vzdelania, profesie, sociálneho statusu, individuálnych vlastností pacienta, kultúrneho a sociálneho prostredia, z ktorého pochádza). Rovnako u sledovaných detí možno pozorovať mierne modifikácie pri verbálnej imitácii KRL/KRS¹⁵, v rámci ktorého objavujeme ďalšie subregistre, napr. KR reči orientovanej na dieťa s týmito znakmi: špecifické zvukové vlastnosti reči (jemná, spevavá melódia, nižšia intenzita hlasu), deminutíva (**NAT*: *pod' sem ty moje dieťaťko*. / *popočúvam ťa*. / *dobre mu bije srdiečko*. / *a skúsime mu dať na chvíľu teplomer*. / *pani sestrička mohla by ste mu ho vytiahnuť?* / *tridsaťsedem sedem*. / *no má veľkú teplotku*. / *tak mu musíme predpísať liečiky*. / *prosím vás mohli by ste ho vyzlečkať?*), eufemizujúce oslovenia (*ty moje dieťaťko*, *malíčka*, *malý drobček*, *moja*, *moje* a pod.), konvencionalizované onomatopoeje (*tššš*, *šups*), otázky a výzvy s oslabenou reaktívnou a umocnenou kontaktnou komunikačnou funkciou (**NAT*: *ukáž moje ručičku*. / *ukáž*. / *ani si neplačkala*. / *bolelo to?* / *nebolelo*. / *no vidíš*.), isté formy hry s detským pacientom (*BAR*: *otvor ústa*. / *a zavolaj á*. / **RES*: *áááá*. / **BAR*: *hrdlo dobré*.¹⁶) a pod.¹⁷

13 Návrh z posudku J. Kesselovej na dizertačnú prácu: Zajacová, S.: *Formovanie komunikačného registra v rolových hrách detí*. Nepublikovaná dizertačná práca, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov 2008.

14 Ruščák, F. – Farkašová, J.: Slovenčina v súčasnom nemocničnom komunikačnom prostredí (I). *Slovenská reč*, 73, 2008, s. 65–74.

15 Porov. napr. formu vykania a tykania v závislosti od veku pacienta v komunikáte Vilka (8;06.12):

*RES: dobrý deň.

*VIL: tak sa pozrieme.

*VIL: čo vám je pán Dobranský?

*VIL: žiadne bacily.

*RES: viete čo mal som práve nehodu.

*VIL: dobre sa stravuješ.

*RES: takže idem rovno k vám.

*VIL: dobre.

*RES: som zranený.

*VIL: krv máš dobrú.

*VIL: akú nehodu?

*VIL: teraz ideme odmerať tlak.

*RES: autonehodu.

*RES: nech sa páči.

*VIL: no vyzerá to na zlomenú nohu.

%com: dospelý komunikant v role pacienta naznačí pohyb rukou maňušky.

*VIL: toto vám treba zašiť.

%com: dospelý komunikant použije

citoslovce pritakávania.

*VIL: teplota je taká ako má byť.

*VIL: tu vám treba dať sadru.

*VIL: takže si zdravá.

*VIL: a presne # vás tu doviezli na vozíku že?

*VIL: môžeš ísť.

*RES: áno.

*VIL: vyzerá že ste si vážne poškodil chrbticu.

*VIL: musíte ísť k pánovi doktorovi: # doktor doktor # Podjavorinskému.

16 V ukážke prebiehala komunikácia medzi dieťaťom v role lekára a dospelým komunikantom imitujúcim detského pacienta približne v mladšom školskom veku.

17 Prítomnosť eufemizujúcej lexiky bola omnoho výraznejšia v imitovaných prejavoch dievčat ako v prejavoch chlapcov.

V rámci lexikálnej charakteristiky imitovaného KRL/KRS sa pristavíme najskôr pri variabilite **oslovení** pacienta a profesionálneho partnera a súčasne pri formách referovania o nich, ktoré prezentujeme v nasledujúcej tabuľke. Deti imitujúce rolu lekára/sestričky prejavujú v komunikácii oveľa výraznejšiu tendenciu k oslovovaniu profesionálneho partnera ako pacienta (oslovenia dospelého pacienta sa v analyzovaných komunikátoch objavujú v minimálnej miere). Väčšiu sociálnu vzdialenosť medzi lekárom/sestričkou a pacientom, resp. profesionálnym partnerom potvrdzuje aj používanie zdvorilého označenia *pán, pani* v spojení s rodovým menom (napr. *pani Nováková*), s názvom profesie komunikačného partnera (*pán doktor*), príp. súčasne v spojení s názvom profesie a s rodovým menom (*pán doktor Podjavorinský*), a to jednak v bezprostrednom dialógu s komunikačným partnerom, ale aj v situáciách, keď sa o ňom referuje.

Oslovenie pacienta	Referovanie o pacientovi	Oslovenie profesionálneho partnera	Referovanie o profesionálnom partnerovi
Andrejka Anna Danka dcéra moja chlapček maličká malý drobček moja pán Dobranský pane pani Nováková pani učiteľka Patrik ty lapaj ty moje dieťaťko	dieťaťko Ferko Novák ľudia pacient/-ka/-i pán Peter Dobranský pani pani Nováková stará teta táto dáma táto tu pani	asistent doktor pán doktor pán lekár pani sestračka sestra sestrička	doktor/-i doktor Martin chirurgovia lekár/-i opatrovateľka pán doktor pán doktor Podjavorinský pán Gentil pán Maťko pani sestračka plastický chirurg sanitkár sestra/sestričky veterinári

Poznámky k tabuľke:

(1) Oslovenia *Andrejka, Anna, Danka, dcéra moja, chlapček, maličká, malý drobček, moja, Patrik, ty lapaj, ty moje dieťaťko* sa vzťahujú na detského pacienta. Jedno dieťa imitujúce rolu sestričky použije oslovenie *dcéra moja* adresované detskému pacientovi, ktorý má v danej situácii reprezentovať dcéru zdravotnej sestry.

(2) Výraz *ľudia* pri referovaní o pacientoch sa objavil v nasledujúcom kontexte:

*MAG: doktor vzbud'te sa!

%com: Magdalénka v role sestričky so zvýšenou intenzitou hlasu.

*RES: čo sa stalo bože?

*RES: čo sa deje?

*MAG: máme tu **ľudí**.

(3) Profesionálneho partnera chápeme v tomto kontexte širšie – ako akéhokoľvek príslušníka lekárskej KS, ktorého dieťa imitujúce rolu lekára/sestričky oslovuje, resp. o ňom referuje.

V imitovaných socioreplikách lekára/sestričky adresovaných pacientovi (ale v niektorých komunikátoch aj sestričke, tzn. profesionálnemu partnerovi s nižším profesionálnym statusom) možno pozorovať prítomnosť tzv. **registrových markerov authority**. Ide o kompozičné konektívne prostriedky, ktoré nenesú žiadnu informačnú hodnotu, plnia iba fatickú, príp. expresívnu funkciu; stoja v iniciálovej pozícii výpovede; formálne bývajú vyjadrené partikulami typu *tak*, *no*, *dobre*, *teraz*, *čo*, *takže/taže* (ako varianty *tak*), *ako*, *nuž*, *čiže*, ktoré vznikli prechodom od desémantizovaných adverbii, konjunkcií, resp. pronomín a ich používanie je sprevádzané špecifickými suprasegmentálnymi prostriedkami (dôrazom, pauzou, melódiou).¹⁸ Na exemplifikáciu vyberáme niekoľko ukážok:

*RES: dobré ráno.

*NAT: dobré ráno.

*NAT: **no tak** ukážte to svoje dieťaťko.

*NAT: ako sa vám volá to dieťaťko?

*RES: Andrejka.

*NAT: **no tak** ukáž sa Andrejka.

(Natálka – 8;01.15)

*ZUZ: **tak** # kto ide prvý?

*ZUZ: **no dobre tak** poďte.

*ZUZ: **no tak** to bude asi: # nejaká viróza.

*ZUZ: no a tu má nejaké vyrážtičky na rúčke pozerám.

*ZUZ: ale to by jej malo o chvíľu prejsť.

*ZUZ: **takže** # **no** predpíšem vám nejaký liek lebo to asi...

*ZUZ: asi to bude nejaká viróza.

(Zuzka – 8;00.04)

*ADA: ja vás pošlem k doktorovi Martinovi dobre?

*ADA: o chvíľku.

*ADA: ale teraz vás ešte vyšetrim ja.

*ADA: **takže** # kedy to začalo?

*RES: no dnes ráno.

*ADA: **no takže** je to iba: nie je to až taká závažná choroba.

*ADA: **takže** vyšetrim vám aj toto.

*ADA: ale potom vám predpíšem liek.

(Adamko – 7;04.12)

Ďalšími znakmi KRL/KRS na lexikálnej rovine sú **axiologické lexémy**. Axiológia v KRL/KRS sa vzťahuje na komentáre o zdravotnom stave pacienta, od ktorého závisí preferencia kladného alebo záporného hodnotenia.¹⁹ Axiologické lexémy majú výrazné zastúpenie aj v profesionálnom registri v situáciách, keď sa referuje o pacientovom zdravotnom stave. K najfrekvencovanejším hodnotiacim slovám v imitovaných socioreplikách adresovaných pacientovi patria lexémy typu *dobre/dobry*, *výborne/výborný*, *vážne*, *v poriadku*, *v pohode*, *zdravý*, *vyliečený*, *áno*, *nie*. V získanom materiáli pozorujeme najvýraznejšiu frekvenciu výpovede *nie je to nič vážne*, príp. jej miernych modifikácií. Pomerne často sa objavuje aj kombinácia viacerých axiologických lexém v rámci jednej výpovede – porov. napr. výpovede Natálky (8;01.15): *a má*

18 Pozri Zajacová, S.: Registrové markery authority ako znaky disproporčnej komunikácie. In: Mitter, P. – Tošková, K. (eds.): *Ty, já a oni v jazyce a v literatuře. Sborník z mezinárodní konference pořádané Katedrou bobemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem ve dnech 2. – 4. září 2008*. Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem 2009, s. 173–177.

19 Pozri aj eufemizujúce výpovede a komunikačnú funkciu hodnotenie v ďalšej časti príspevku.

veľmi veľkú teplotu. / no je to veľmi vysoká teplota. / no má to horšie a horšie. / juj hlavu máte veľmi veľa rozbitú. / no máte veľmi veľa zlomenú nohu. V uvedených výpovediach koncentrácia hodnotiacich slov na malej ploche umocňuje negatívnu axiológiu. U sledovaných detí objavujeme aj prítomnosť litotesu, čo súvisí s tendenciou k eufemizácii (**MIR: to je nie veľmi pekná rana. / *MIR: ojoj to je nepekná rana.*).

Na lexikálnej rovine možno pozorovať aj využívanie pragmaticky príznakových lexém (späťtých s lekárskou KSF), ktoré sa vyskytli v socioreplikách detí imitujúcich rolu lekára/sestričky (adresovaných pacientovi alebo profesionálnemu partnerovi). Jednotlivé slová a slovné spojenia (a ich varianty) sme rozdelili do siedmich skupín:

(1) **Priestory späť s lekárskou KSF:**²⁰ ambulancia, čakáreň, interné (oddelenie), laboratórium, lekáreň, nemocnica, (nemocničné) oddelenie, operačné miesta, (operačná) sála, ordinácia, pohotovosť, poliklinika, pôrodnica, zdravá výživa (predajňa).

(2) **Označenia osôb späťtých s lekárskou KSF:**²¹ darca krvi, doktor/pán doktor, chirurgovia, lekár/-i/pán lekár, očný (lekár), odborník na hrdlo, opatrovatel'ka, pacient/-i, plastický chirurg, sanitár, sestrička/-y/pani sestrička, veterinári.

(3) **Nástroje a iné objekty späťtých s lekárskou KSF:**²² barle/barly, ihla, injekcia/uspávacia injekcia/injekcia na spevnenie kostí, kartička, kvapky, lehátko/železné lehátko, leukoplast, liek/-y/liečiky, masť/mastička, medicína, miska, náplasť, náradie, niť, nosítka, nožnice, obklad na čelo, obväz/rýchloobväz, palička, pinzeta/vyberacia pinzeta, popočúvadlo/popočúvatko, prenosný vozík/vozík, recept, röntgen, rozparávadlo, rukavice, sadra, sanitka/záchranka, sirup, skalpel, sklíčko na pozorovanie, sonda, tablety/tabletky, tácka, teplomer, ultrazvuk, vatové kolesko, zašívací stroj, zdravotná karta/karta, zrkadielko.

(4) **Označenia liekov a liečiv:**²³ acylpyrín (tisícdivesto), alpa, antibilustan, antibiotiká, čaj z prhl'avy, čipok/čípky, dezinfekčný sprej, gélová masť, ginatistin, gineplotok, glorafent, jahodkový sirupík, lieky proti bolesti, medipyrin, mentolová masť, multivitamínové lieky, nurofen, panadol, penicilín, prehánadlo, sirup mukosovan, tablety proti odpadnutiu, tablety proti bolesti, teplý čaj s citrónom, vindol, vironel, vitamíny, zázvor, žĺčovéň.

20 V rámci danej kategórie uvádzame pri jednotlivých lexémach v zátvorkách výrazy, ktoré sa v spojení s nimi v príslušnom kontexte nevyskytli, ale bližšie ozrejmuju význam týchto lexém.

21 Cez lomku uvádzame varianty, v ktorých sa príslušné lexémy vyskytli. Čo sa týka označenia *očný lekár*, v kontexte sa vyskytlo iba v univerbizovanej podobe *očný*.

22 Cez lomku opäť uvádzame varianty lexém obsahujúce zväčša atribút, na základe ktorého sa príslušný denotát špecifikuje (napr. *injekcia/uspávacia injekcia/injekcia na spevnenie kostí*). Do tejto kategórie sme zaradili aj lexémy, ktorých výskyt nie je príznakový ani mimo lekárskej KSF (napr. *ihla, niť, miska, náradie, nožnice, palička, tácka, vatové kolesko*), príslušné denotáty, ktoré tieto formy označujú, však plnia práve v lekárskej oblasti dôležitú funkciu pri plnení jednotlivých zdravotných úkonov. Svoje miesto tu majú aj lexémy typu *liek/-y/liečiky, tablety/tabletky, sirup, medicína* a pod., pretože ide len o všeobecné, nie špecifické označenia liekov a liečiv (porov. napr. špecifikáciu *lieky proti bolesti, tablety proti odpadnutiu, tablety proti bolesti, jahodkový sirupík* v kategórii označenia liekov a liečiv). Rovnako tu uvádzame okazionalizmy späťtých s lekárskou KSF (napr. *popočúvadlo/popočúvatko, rozparávadlo*), ktoré vznikli ad hoc v konkrétnej komunikačnej situácii.

23 Pod označeniami liekov a liečiv uvádzame jednak bežne používané názvy liekov (*panadol, nurofen, medipyrin, acylpyrín*, resp. *acylpyrín tisícdivesto* a pod.), imaginárne formy (napr. *antibilustan, ginatistin, glorafent, žĺčovéň*), príp. modifikované („skomolené“) formy typu *vironel* (namiesto *vironal*), *mukosovan* (namiesto *mucosolvan*), ale aj rôzne bližšie špecifikované označenia liečiv a kolokvializmy (napr. *čaj z prhl'avy, čipok/čípky, mentolová masť*). Existenciu jednotlivých liekov a liečiv sme overovali v databáze registrovaných liekov na webovej stránke Štátneho ústavu pre kontrolu liečiv (<http://www.sukl.sk/sk>).

(5) **Činnosti a ostatné verbá späté s lekárskou KSF:**²⁴ bolieť, dezinfikovať, (hlboko) sa porezať, kašľať, kýchať, objednať na kontrolu, objednať pacienta, odbrať/odobrať/zobrať krv/urobiť odber krvi, odmerať tlak, odpadnúť, ochraňovať zdravie, operovať, ošetriť/ošetrovať, oviazať/zaobväzovať, pokročiť operácii, pomastiť/potierať mastičkou, popočúvať, poskytnúť pomoc, poškodiť si chrbticu, predpísať lieky, prelepiť/zalepiť ranu, prezrieť (niekoho), (z)röntgenovať, skontrolovať mandle, skontrolovať zrak, smrkať, stratiť veľa krvi, umierať/zomrieť, uzdraviť sa/uzdraviť (sa), užívať lieky, vpichnúť/vstriechnúť injekciu, vyčistiť ranu, vyliečiť, vyšetriť, zahojiť sa, zasadrovať, zašiť (ranu), zaviazať hlavu, zlomiť si nohu, zmeniť termín, zmerať teplotu, zvracať.

(6) **Označenia chorobných príznakov:**²⁵ bezvedomie, bolesť brucha, brušná chrípka, ekzém, hnačka, horúčka, chrípka, kiahne/ovčie kiahne, migréna, narazená hlava, narušenie lebky, odraté líco, osýpky, otrava krvi, pokazený žalúdok, popálená ručička, poranená noha, poranenia/rana, rozbitá hlava, rozseknutá noha, stratená pamäť, stres s deťmi, škrabanec, teplotka/teplota, vážny úraz, viróza, vtáčia chrípka, vyrážtičky, vysoká horúčka, vytknutý členok, zachrípnutý hlas, zákerná choroba, zápal, zapálené hrdlo, zapálené mandle, zapálené priedušky, zapálené slepé črevo, zlomená noha/ruka, zlomené väzy, zlomenina/zlomeniny.

(7) **Ostatné pragmaticky príznakové lexémy:**²⁶ bacily, choroba, chorý, kontrola, krvná skupina, moč, nehybateľný (pacient), nočná (služba), obranyschopnosť, ohrozené dieťa, operácia, (päť) mililitrov, poisťovňa, poranený, postihnuté dieťa, riziko, rýchla pomoc, Slovenská lekárska spoločnosť, smrteľné, stehenná kosť, šok, tehotenstvo, tehotná, termín operácie, tlak/krvný tlak, umelý spánok, umrtená noha, vyliečený, zahotovené, záchranná služba, zdravotný stav, zdravý, zmluva na operáciu, zrak.

Ako uvádzajú Hoffmannová – Müllerová²⁷, komunikácia lekára s pacientom je oproti ostatným typom inštitucionálnej komunikácie zložitejšia vzhľadom na to, že popri profesijnej stránke nadobúda význam i dimenzia ľudská.²⁸ Lekár (ale aj zdravotná sestra) sa snažia predovšetkým fázou vyšetrovania pacienta doplniť o pozitívne komentáre, prostredníctvom ktorých ho možno upokojiť. S tým súvisí aj výrazná prítomnosť eufemizujúcich výpovedí, ktoré v prirodzenom komunikačnom prostredí plnia terapeutický význam. V rámci pragmatickej charakteristiky imitovaného KRL/KRS považujeme za zaujímavé rôzne rámcujúce (úvodné a záverečné²⁹) zložky dialógu s pacientom (pozdravy, privolanie pacienta do ordinácie, otázky

24 Nachádzajú sa tu verbá označujúce činnosti vykonávané lekárom/sestičkou a pacientom, príp. verbá vzťahujúce sa na zdravotný stav pacienta. Väčšia časť týchto verb sa objavuje v kombinácii s ďalšími výrazmi (najčastejšie s objektom), niektoré majú oficiálny či odborný charakter (porov. napr. *poskytnúť pomoc*, *poškodiť si chrbticu*). Nazdávame sa, že slovné spojenie *pokročiť operácii* bolo v príslušnom kontexte použité vo význame podrobiť sa operácii.

25 Šiesta kategória obsahuje korpus všetkých odborných označení chorobných príznakov, ale aj ich kolokviálne podoby.

26 Do poslednej kategórie sme zaradili lexémy patriace k rôznym slovným druhom, ktoré rovnako považujeme za pragmaticky príznakové vzhľadom na ich špecifický výskyt práve v lekárskej KSF, ale ktoré nebolo možné zaradiť do ostatných šiestich kategórií. V zátvorkách uvádzame výrazy ozrejmujuce význam príslušných lexém, lexéma *zahotovené* sa v kontexte vyskytla vo význame zahojené. Osobitne sme nevyčleňovali označenia častí ľudského tela.

27 Hoffmannová, J. – Müllerová, O.: *Jak vedeme dialog s institucemi*. Academia, Praha 2000, s. 21.

28 Napr. úradník je povinný síce vyjsť klientovi v ústrety, viesť s ním dialóg, ktorý zodpovedá zdvorilostnému princípu, nie je však osobne zainteresovaný na vytvorení dôvernej atmosféry, ktorá by mala posilňovať klientov psychický stav, ako je to práve v lekárskej KSF. V kompetencii lekára je zvoliť účinnú stratégiu vedenia dialógu, aby sa zachovala rovnováha medzi inštitucionálnou a profesijnou zložkou na jednej strane a ľudskou zložkou na strane druhej (Hoffmannová, J. – Müllerová, O.: *Jak vedeme dialog s institucemi*. Academia, Praha 2000, s. 21–22.).

29 Schegloff a Sacks tieto rámcujúce časti dialógov označujú ako fázy „opening“ a „closing“ (In: Hoffmannová, J. – Müllerová, O.: *Jak vedeme dialog s institucemi*. Academia, Praha 2000, s. 16).

týkajúce sa zdravotného stavu pacienta, záverečné frázy a pod.). V nasledujúcej časti príspevku prezentujeme všetky konvencionalizované rámcujúce frázy a eufemizujúce výpovede³⁰, ktoré sme v získaných audionahrávkach zaznamenali:

Konvencionalizované úvodné a záverečné frázy:

ako sa máte?
 cítite sa lepšie?
 čo je vašemu dieťaťku?
 čo máš prosím ťa?
 čo máte z ňou?
 čo prosím ťa s čím si prišla Danka?
 čo sa stalo vášmu dieťaťku?
 čo sa ti/vám/jej/mu stalo?
 čo si prosíte?
 čo vám je?/čo je vám?/čo je ti?
 čo vás bolí?/čo vás trápi?
 ďalej.
 ďalší môžete./ďalší pacient./ďalší prosím./ďalší.
 dobré ráno./dobrý deň.
 dovidenia./ahoj.
 kedy to začalo?
 môžete/môžte ísť. (záverečná fráza)
 môžete prosím vás prísť ďalší.
 nebolí vás niečo?/bolí vás niečo?
 nech sa páči môžete ísť. (úvodná fráza)
 prosím vás môžete vstúpiť.
 tak kto ide prvý?
 tak poďte vy.
 vstúpte prosím vás ďalší.
 zlepšilo sa to?

Eufemizujúce výpovede:

a je to dobré. (po vykonaní zdravotného úkonu)
 bolí?/toto bolí?/ešte vás niečo bolí?
 bude to (trochu) štípať.
 budete zdravá.
 dieťaťko by malo byť v poriadku.
 dúfam že vás toto nebude bolieť.
 len je to malý škrabanec.
 malo by to zabráť.
 hneď to bude./za chvíľu to už bude. (pri vykonávaní zdravotného úkonu)
 nebojte sa.
 až také vážne to nie je./nič vážne./nie je to nič vážne.
 neštípe vás to?

30 V rámci eufemizujúcich výpovedí uvádzame aj komentáre detí imitujúcich rolu lekára a sestričky, prostredníctvom ktorých pripravujú pacienta na istý (zväčša) nepríjemný stav, bolesť.

o chvíľku budete zdravý.
 o:ch tak to vás prestane po chvíľke bolieť.
 tak je to lepšie však?
 to bude v pohode.
 to by jej malo o chvíľu prejsť.
 to jej bude pomáhať.
 to nič nie je.
 to sa stáva. už s tým tu niekto prišiel.
 uvidíte že to pomôže.
 už ťa nebude bolieť.
 už to máte dobré.
 všetko v poriadku./všetko máte v poriadku.

Z hľadiska pragmatiky³¹ sme venovali pozornosť aj percentuálnemu zastúpeniu jednotlivých komunikačných funkcií (KF) v detských komunikátoch. Diferencovali sme pritom medzi výpoveďami (ako nositeľmi príslušných KF) adresovanými pacientovi a profesionálnemu partnerovi (lekárovi/sestričke v závislosti od imitovanej roly). V socioreplikách adresovaných pacientovi sme zaznamenali najvýraznejší výskyt výpovedí s reaktívnou KF (od 20,53 % do 51,02 % v rámci jednotlivých detských komunikátov) a prvkovou KF (od 14,29 % do 49,06 %). Výskyt výpovedí s kontaktovou KF sa pohybuje od 8,64 % do 34,75 % a s postojovou KF od 6,84 % do 21,86 %. Komplexné percentuálne zastúpenie jednotlivých typov KF v rámci výpovedí adresovaných pacientovi zaznamenávame v nasledujúcej tabuľke.

Typ KF	Frekvencia (v %)
Kontaktové	22,93
Reaktívne	33,24
Operačné	56,17
Postojové	11,61
Prvkové	32,22
Informačné	43,83

Najvýraznejšie zastúpenie majú výpovede s reaktívnou a prvkovou KF (pri prvkových KF je frekvencia v porovnaní s reaktívnymi KF nižšia iba o 1,02 %), ktorým budeme v nasledujúcej časti venovať detailnejšiu pozornosť.

Reaktívna KF sa v imitovaných komunikátoch detí realizuje predovšetkým prostredníctvom KF výzva a KF potreba informácie. **KF výzva** býva vyjadrená imperatívom 2. osoby singuláru/plurálu (v závislosti od tykania/vykania pacientovi) – **MIR: sestrička požičia... dáte mi injekciu?* / **RES: nech sa páči pán doktor.* / **MIR: **nastavte** ruku.* / *%com: dospelý komunikant v role pacienta použije citoslovce súhlasu.* / **MIR: **zatvorte** oči.* / **MIR: a hneď to bude.* – indikatívom

31 Pri charakteristike pragmatickej štruktúry imitovaného KRL/KRS nadväzujeme na koncepciu J. Kořenského a kol. Pozri Kořenský, J. – Hoffmannová, J. – Müllerová, O. – Jaklová, A.: *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. 3. vyd. Pedagogická fakulta, České Budějovice 1999.

vo futúre alebo prézente (**NAT: takže tento jahodkový sirupík bude užívať. / a # bude ho užívať ráno poobede a večer. // *NAT: no teraz budete veľmi opatrne spávať. / aj veľmi opatrne robiť.*) či modálnymi verbami (**MAG: môžete si ľahnúť na lehátko. // *AND: musíte ísť do nemocnice do Bratislavy.*). KF **potreba informácie** sa realizuje formou otázky vyžadujúcej si verbálnu reakciu zo strany percipienta. Tieto otázky tvoria aj v prirodzenom komunikačnom prostredí dôležitú súčasť procesu vyšetrovania pacienta, odpovede zo strany pacienta totiž uľahčujú určenie správnej diagnózy (**ZUZ: nejedli ste niečo ťažké? // *PAT: kašleš? // *AST: povedzte kde vás bolí? // *VIL: toto bolí? // *ADA: cítite sa lepšie?*). Vzhľadom na väčšiu sociálnu vzdialenosť medzi komunikantmi ostatné spôsoby realizácie reaktívnych KF sa vyskytujú v obmedzenej miere. Na exemplifikáciu vyberáme niekoľko ukážok z detských komunikátov.

- **KF príkaz** v socioreplike adresovanej detskému pacientovi:

*RES: a kedy sa budem môcť zase voziť na bicykli?

*PAT: no asi za dva týždne.

*PAT: noha je moc poranená.

*PAT: **musíš ležať.**

*PAT: **a nesmieš chodiť.**

*RES: no a: mám to zlomené?

*PAT: ešte zatiaľ nemáš.

*PAT: **ale musíš stále ležať ležať.**

*PAT: **a veľa piť.**

*PAT: predpíšem ti lieky od bolesti.

(Patrik – 7;06.17)

- **KF príkaz** prechádzajúca až do **KF povel** (umocnenej adverbium *okamžite*):

*AST: zistila som že má chrípku.

%com: Astrida v role sestričky adresuje sociorepliku dospelému komunikantovi v role lekára.

*RES: ako ste to zistili?

*AST: vtáčiu chrípku.

*AST: takže bude sa...

%com: Astrida v role sestričky adresuje sociorepliku dospelému komunikantovi v role lekára.

*AST: máš nejakého vtáka doma?

%com: Astrida v role sestričky adresuje sociorepliku dospelému komunikantovi v role pacienta.

*RES: mám # mám papagája.

*AST: nuž ten papagáj je chorý.

*AST: **okamžite ho musíš dať preč.**

*RES: ale veď ja nemôžem dať svojho papagája preč.

*AST: **je mi to ľúto ale musíš.**

(Astrida – 7;02.04)

- **KF upozornenie/varovanie**, prostredníctvom ktorej hovoriaci upozorňuje svojho komunikáčného partnera na potenciálne nebezpečenstvo:

*RES: môžem chodiť do školy?

*ADA: no # počkajte dve dni.

*ADA: a # zlepší sa vám to.

*ADA: ešte nie.

*ADA: nemôžete.

*RES: a po dvoch dňoch už môžem ísť normálne?

*ADA: áno.

*ADA: **ale musíte si dávať pozor.**

*ADA: lebo sa vám zase zlomí.

- *RES: ale musí byť tá operácia?
*RES: je naozaj nevyhnutná?
*ADA: áno tak bohužiaľ! áno lebo # keby ste nemali tú operáciu mohol by sa zhoršiť váš zdravotný stav viete?
*RES: a ako veľmi by sa mohol zhoršiť?
*RES: lebo ja sa bojím ísť na operáciu.
*ADA: no tak mohli by ste viac mať problémov.
*ADA: bolelo by vás brucho.
*ADA: aj hlava by vás mohla bolieť kvôli slnku viete?
*ADA: lebo slnko by vyvíjalo väčšiu energiu.
*ADA: **takže musíte ísť na tú operáciu.**
(Adamko – 7;04.12)

Výrazné zastúpenie **prvkových KF** v imitovanom KRL/KRS považujeme za prirodzené a prediktabilné vzhľadom na tendenciu lekára/sestričky k rozsiahlejším explikáciám týkajúcim sa zdravotného stavu pacienta. Túto skutočnosť potvrdzujú aj výskumy realizované v prirodzenom komunikačnom prostredí – „Miesto aby se ptal (lekár – pozn. S. Z.), spíše jen konstatuje a očekává souhlasné signály se svými předpoklady.“³² V analyzovaných komunikátoch sa príslušná KF realizuje formou KF konštatovanie, explikácia, zdôvodnenie, informácia, oznámenie. Najčastejšie ide o komentáre viažuce sa k činnostiam vykonávaným samotným hovoriacim, resp. komentáre týkajúce sa zdravotného stavu pacienta.

- *RES: ó bože # kde to som?
%com: dospelý komunikant v role pacienta imituje prebúdžanie sa po narkóze.
*BAR: ste v nemocnici.
*BAR: práve sme vás operovali.
*BAR: ale iba tú pravú nohu.
*RES: a čo všetko mi je?
*BAR: no: máte narazenú hlavu.
*BAR: nohu máte zlomenú aj ľavú ruku.
*RES: a vy ste mi iba nohu operovali?
*BAR: áno lebo ruku nebolo potrebné.
*BAR: a hlavu sme vám obviazali.
*RES: nemám otras mozgu?
*BAR: nie nebojte sa.
*RES: a ako to vyzerá s mojím autom?
*RES: to neviete?
*BAR: to nevieme.
*RES: nikto sa tu nebol pozrieť v nemocnici za mnou?
*BAR: a:le bola tu vaša manželka.
*BAR: nebojte.
*BAR: vaša manželka povedala že po vás príde.
*BAR: lebo vás pustia až za týždeň.
*RES: dovtedy budem tu?
*BAR: no: to ale budete tu mať návštevy.
*BAR: nebojte sa.
(Barborka – 8;08.19)³³

V rámci **postojových KF** sme vzhľadom na pomerne výrazný výskyt výpovedí, prostredníctvom ktorých dieťa imitujúce rolu lekára/sestričky vyjadruje svoj postoj týkajúci sa zväčša zdravotného stavu pacienta, osobitne vyčlenili aj tzv. **KF hodnotenie** (*MAG: už to máte dobré. // *ZUZ: nie je to nič vážne. // *PAT: noha je moc ranená. // *AST: všetko máte v poriadku. / len je to

32 Hoffmannová, J. – Müllerová, O.: *Jak vedeme dialog s institucemi*. Academia, Praha 2000, s. 23.

33 Porov. hypertrofiu eufemizujúcich výpovedí (*nebojte sa*) v ukážke.

*malý škrabanec. // *MIR: to nie je veľmi pekná rana. // *NAT: no má to horšie a horšie. // *ADA: ale máte dosť veľkú ranu).* Okrem **KF potvrdenie/zamietnutie informácie** ako reakcie na predchádzajúce otázky zo strany pacienta sa v analyzovaných komunikátoch v menšej miere objavili aj KF pochvala a výčitka³⁴, avšak v špecifických komunikačných situáciách:

- **KF pochvala** v socioreplike adresovanej bábätku:

*NAT: ukáž moje ručičku.

*NAT: ukáž.

*NAT: **ani si neplačkala.**

*NAT: bolelo to?

%com: Natálka jemne a spevavo.

*NAT: nebolelo.

*NAT: **no vidíš.**

(Natálka – 8;01.15)

- **KF výčitka:**

*RES: a prosím vás pán doktor ako dlho budem mať tú sadru na nohe?

*MIR: asik tak # tri mesiace.

*RES: ČOže tri mesiace?

*RES: veď ja nemôžem chodiť so sadrou tri mesiace.

%com: dospelý komunikant v role pacienta zúfalo.

*RES: veď ja chodím do školy.

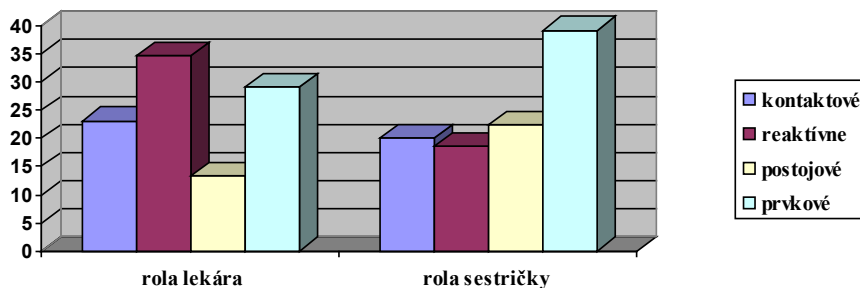
*MIR: **chcete mať vyliečenú nohu alebo nie?**

(Mirko – 8;03.24)

Nášim primárnym cieľom je sledovať štruktúru imitovaného KRL/KRS vo vzťahu k pacientovi, v rámci získaných komunikátov však možno pozorovať aj isté diferencie v realizácii roly lekára a roly sestričky, preto nás zaujímalo percentuálne zastúpenie jednotlivých typov KF v socioreplikách adresovaných profesionálnemu partnerovi (v závislosti od imitovanej roly; pozri nasledujúcu tabuľku a graf).

Typ KF	Frekvencia typov KF vo výpovediach adresovaných profesionálnemu partnerovi (v %)	
	rola lekára	rola sestričky
Kontaktové	23,01	20,00
Reaktívne	34,59	18,57
Operačné	57,60	38,57
Postojové	13,38	22,38
Prvkové	29,02	39,05
Informačné	42,40	61,43

³⁴ Nazdávame sa, že nižšie percentuálne zastúpenie KF pochvala a výčitka súvisí práve s inštitucionálnym typom komunikácie medzi lekárom/sestričkou a pacientom. Pre ich asymetrický vzťah je charakteristická vyššia miera oficiálnosti.

Zastúpenie typov KF vo výpovediach adresovaných profesionálnemu partnerovi

V socioreplikách detí imitujúcich rolu lekára majú najdominantnejšie postavenie výpovede s reaktívnou KF (34,59 %), kým v komunikátoch detí imitujúcich rolu sestričky predstavujú výpovede s reaktívnou KF 18,57 %, čo je o 16,02 % nižšie zastúpenie. Táto skutočnosť vyplýva z diferencie profesionálnych statusov lekára a sestričky. Keďže aj v prirodzenom komunikačnom prostredí je úlohou zdravotnej sestry zväčša asistovať pri úkonoch vykonávaných predovšetkým samotným lekárom, dialóg s profesionálnym partnerom s nižšou autoritou sa často obmedzuje na výpovede s KF výzva, príkaz, potreba informácie a pod. Naopak, v socioreplikách detí imitujúcich rolu sestričky adresovaných profesionálnemu partnerovi (lekárovi) sú najfrekvencovanejšie výpovede s prvkovou KF, prostredníctvom ktorých komunikant odovzdáva komunikačnému partnerovi zväčša informácie týkajúce sa skutočností, ktoré spadajú do jeho kompetencie (informácie o počte pacientov čakajúcich na lekárske vyšetrenie, o symptómoch prejavujúcich sa u pacienta pred samotným určením diagnózy, o časovej organizácii práce svojho nadriadeného a pod.). Ako dôkaz dominantnosti a autoritatívnosti roly lekára (a s ňou súvisiacej tendencie k organizácii reality a k preferencii reaktívnych KF v jeho výpovediach) vyberáme niekoľko ukážok z imitovaných dialógov³⁵:

*ADA: sestrička?

*RES: áno pán doktor?

*ADA: máme ešte nejakého pacienta?

*RES: viete čo už je tam len jedna: tehotná žena.

*ADA: dobre nech príde sem.

*ADA: dajte mi rukavice.

%com: Adam imituje umývanie rúk – spojené so zvukom tečúcej vody.

*RES: tak nech sa páči.

%com: dospelý komunikant v role sestričky podáva Adamovi v role lekára imaginárne rukavice.

35 Porov. napr. aj nasledujúce výpovede, ktoré sú potvrdením asymetrickej vzťahu medzi lekárom a sestričkou. Astrida (7;02.04) v role sestričky sa na svojho profesionálneho partnera obracia ako na osobu, ktorá v danej situácii rozhoduje o jej priebehu:

*RES: všetko ma hrozne bolí.

*AST: áno ale tam sú už iné sestričky.

*RES: bolí ma noha.

*AST: a ja musím ísť k svojej dcére.

*RES: bolí ma hlava ruka.

*AST: **môžem pán doktor?**

*RES: a pozrite sa aj krv mi tečie.

*RES: som celý zodratý.

*AST: **no pán doktor to je práca veľmi dôležitá pre vás.**

*AST: **čo budeme robiť pán doktor?**

- *ADA: ďakujem.
 *ADA: takže # dajte ju do umelého spánku aby ju to nebolelo.
 *RES: už je to v poriadku.
 *RES: môžete začať operovať pán doktor.
 *ADA: píp píp píp.
 %com: Adam imituje zvuky monitorovacích prístrojov.
 *ADA: pripravte jednu injekciu aj gélovú masť.
 %com: Adam imituje pichanie injekcie – spojené so zvukom.
 *RES: nepotrebuje ďalšie náradie?
 *ADA: áno môžete mi podať skalpel a nožnice.
 (Adamko – 7;04.12)
- *AND: asistent?
 *RES: áno?
 *AND: potrebujem vás tu.
 *AND: musíte musíte ho podržať aby neskákal lebo môže to byť preňho aj taký menší šok.
 *AND: pomôžte mi.
 *AND: dajte ho na ten na to železný lehátko.
 %com: Andrej imituje zvuky.
 *AND: teraz ho musíte podržať.
 *AND: pokúsím sa mu urobiť niečo tak aby sa mohol aspoň postaviť.
 %com: Andrej imituje zvuky.
 *AND: popýtam si injekciu.
 (Andrejko – 8;00.27)

Na základe analýzy získaných komunikátov možno rolu lekára/sestričky (s ohľadom na niektoré vzájomné diferencie) označiť vlastnosťami autoritatívnosti a dominantnosti, čo sa prejavuje v prítomnosti znakov disproporčnej komunikácie (symbiotický plurál, registrové markery autority, axiologické lexémy, tendencia k organizácii dialógu, preferencia výpovedí s reaktívnou KF). Pre imitovaný KRL/KRS je príznačná bohatá skupina pragmaticky príznakových lexém viazucich sa k lekárskej KSF. S inštitucionálnosťou komunikácie súvisia formálne oslovenia pacienta, vykanie či konvencionalizované úvodné a záverečné frázy. Spolu s profesijnou zložkou sa v komunikácii realizuje súčasne aj zložka ľudská prejavujúca sa najmä v používaní eufemizujúcich výpovedí. Prezentované výsledky výskumu získané technikou kontrolovanej improvizácie dokazujú, že dieťa si neosvojuje jazyk „ako taký“, ale vo všetkých jeho variáciách, s ktorými sa v priebehu jazykovej akvizície dostáva do kontaktu.

Tento príspevok bol vytvorený realizáciou projektu *Dovybavenie a rozšírenie lingvokulturologického a prekladateľsko-tlmočnického centra* na základe podpory operačného programu Výskum a vývoj financovaného z Európskeho fondu regionálneho rozvoja.

LITERATÚRA

- Andersen, E. S.: *Speaking with style. The sociolinguistic skills of children*. Routledge, London – New York 1992.
- Hoffmannová, J. – Müllerová, O.: *Jak vedeme dialog s institucemi*. Academia, Praha 2000.
- Klincková, J.: Lexikálne prostriedky v medicínskej komunikácii z hľadiska ich expresívnosti. In: Klimeš, L. (red.): *Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu v Plzni 9. – 12. února 1988*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1989, s. 213–222.
- Kořenský, J. – Hoffmannová, J. – Müllerová, O. – Jaklová, A.: *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. 3. vyd. Pedagogická fakulta, České Budějovice 1999.

- Ruščák, F. – Farkašová, J.: Slovenčina v súčasnom nemocničnom komunikačnom prostredí (I), (II). *Slovenská reč*, 73, 2008, s. 65–74, s. 129–148.
- Slančová, D. – Zajacová, S.: Komunikačný register ako prostriedok verbálnej socializácie dieťaťa. In: Orgoňová, O. (ed.): *Jazyk a komunikácia v súvislostiach II. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 6. – 7. 9. 2007 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave*. Univerzita Komenského, Bratislava 2007, s. 153–163.
- Slančová, D. – Slančová, T.: Sociálna deiza v trénerskom registri. In: Klincková, J. (ed.): *Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie. Zborník príspevkov zo 7. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 23. – 24. 09. 2009 v Banskej Bystrici*. Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2010, s. 510–523.
- Švagrovský, Š. – Ondrejovič, S.: Prvé pokusy o slovenskú lekársku a lekárnickú terminológiu: (pri storočníci od narodenia prof. Júliusa Ledényiho-Ladzianskeho, tvorcu slovenského anatomického názvoslovía). *Slovenská reč*, 68, 2003, s. 193–206.
- Zajacová, S.: *Formovanie komunikačného registra v rolových hrách detí*. Nepublikovaná dizertačná práca, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov 2008.
- Zajacová, S.: Registrové markery autority ako znaky disproporčnej komunikácie. In: Mitter, P. – Tošková, K. (eds.): *Ty, já a oni v jazyce a v literatuře. Sborník z mezinárodní konference pořádané Katedrou bohemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem ve dnech 2. – 4. září 2008*. Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem 2009, s. 173–177.
- Zajacová, S.: Symbiotický plurál a posuny v slovesnej a zámennej osobe ako prejav asymetrie medzi komunikačnými partnermi. *Bohemica Olomucensia*, 2, 2010, s. 90–96.

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
<stanislava.zajacova@gmail.com>

PROBLEMATIKA NÁCVIKU ANAMNESTICKÝCH OTÁZEK LÉKAŘE VE VÝUCE ČEŠTINY PRO CIZINCE

ŽANETA ŠLEMAROVÁ

0 Úvod

Na lékařských fakultách se kromě odborných lékařských předmětů vyučuje také čeština pro cizince, kteří zde studují medicínu v anglických programech. Ovšem nácvik komunikace s pacientem a jeho základní vyšetření probíhá ve fakultních nemocnicích, kde musí zahraniční student obstát v komunikaci s českým rodilým mluvčím, tj. s českým pacientem. Obsah disciplíny, jakou je čeština pro cizince, tedy bezprostředně ovlivňuje kontext medicíny a úzce zaměřený cíl jazykové přípravy. Z perspektivy konkrétního edukačního cíle lze říci, že studenti se musí naučit takovým komunikačním kompetencím, které odpovídají komunikačním situacím v nemocnici.

1 OBECNÉ CHARAKTERISTIKY ROZHOVORU LÉKAŘ-PACIENT

Komunikačních situací, kdy dochází k rozhovoru mezi lékařem a pacientem, je velké množství, přesto se všechny vyznačují určitými obecnými charakteristikami. Podle I. Nebeské¹ se dialog mezi lékařem a pacientem označuje jako „dyadický“ (nebo-li rozhovor dvou osob), jehož obecnými charakteristickými rysy je časová úspornost, rychlé střídání replik, maximální zaměřenost na adresáta, okamžitá zpětná vazba mezi účastníky a využívání nonverbálních prostředků.

Dále např. M. Hirschová uvádí: „Profesně a institucionálně ukotvené komunikační situace jsou vymezeny poměrně jednoznačně a detailně. Je u nich vysoký stupeň typizace a prediktability.“²

J. Hoffmannová označuje dialog mezi lékařem a pacientem za tzv. institucionální interakci, která je často založena na složité, důmyslné konstelaci pravidelně vedených komunikačních sítí a je typická mimo jiné i svou asymetrií účastníků.³ Základní rysy asymetričnosti můžeme charakterizovat následovně:

1.1 Na jedné straně vystupuje představitel instituce (tj. lékař) jako vyškolený a zkušený profesionál (v případě studentů se jedná o budoucího profesionála, který sice získává své první

1 Nebeská, I.: O některých činitelích dorozumívacího procesu. *Naše řeč*, 74, 1991, s. 145–147.

2 Hirschová, M.: *Pragmatika češtiny*. Jota, Olomouc 2006, s. 204.

3 Hoffmannová, J.: *Stylistika a ...* Trizonia, Praha 1997.; Marková, I. – Mullerová, O. – Hoffmannová, J.: Od teorie dialogu k institucionální komunikaci. *Slovo a slovesnost*, 60, 1999, s. 195–213.

praktické zkušenosti s pacientem, ale disponuje značnými odbornými vědomostmi v oblasti medicíny), na druhé straně vystupuje více či méně poučený pacient-laik.

1.2 Lékař jedná v souladu se svou sociální pozicí podle určitých pravidel a norem.

1.3 Lékař jako zástupce instituce nějak zasahuje do života pacienta, který je na instituci do určité míry závislý. Proto se pacient podřizuje a plní určité povinnosti.

1.4 Sociální, záměrová a profesionální asymetrie výrazně ovlivňuje podobu jednání. Lékař se musí držet zavedeného postupu: zahajuje začátek dialogu, určuje jeho délku, trvání, členění na jednotlivé fáze a rozhovor ukončuje. Očekává pacientovu odpověď, koriguje výběrem typů otázek délku a podrobnosti klientovy odpovědi. Detailnější odpovědi pacienta může přerušit, na některé promluvy nesouvisející s jeho záměrem dokonce nemusí reagovat vůbec. Výběr témat v rámci dialogu je ponechán zcela na lékaři, přestože i pacient má často jasnou představu o tématu hovoru.

1.5 Střídání obou účastníků v dialogu má svá speciální pravidla. Lékař kontroluje a reguluje průběh rozhovoru. Pacient zaujímá pasivní roli, ve které výběr témat, jejich pořadí a vzájemné navazování neovlivňuje.

1.6 Jednou z podmínek výkonu lékaře je udržení celkové neutrality.

1.7 Atmosféra v hovoru záleží na lékaři.

2 SROVNÁNÍ ANAMNESTICKÉHO ROZHOVORU S PSYCHOTERAPEUTICKÝM

Ve výuce češtiny pro cizince je cílem nácvik velmi úzce zaměřené komunikační situace, jíž je anamnestický rozhovor, který se značně odlišuje od psychoterapeutického rozhovoru. Je proto nutné oba typy dialogů rozlišit.

Srovnání základních charakteristik anamnestického rozhovoru s psychoterapeutickým⁴:

	anamnestický rozhovor	psychoterapeutický rozhovor
Forma rozhovoru	více strukturovaný	méně strukturovaný
Metoda rozhovoru	lékař klade otázky	volná sdělení pacienta
Postavení lékaře	autoritativnější	méně autoritativní
Úloha lékaře	získání nových údajů	psychoterapeutický přístup
Cíl rozhovoru	diagnóza, návrh léčby	psychoterapeutický účinek

Odebrání pacientovy anamnézy nese všechny výše zmiňované obecné rysy institucionálního dialogu, který se vždy odehrává v prostoru nemocnice, přesněji u lůžka pacienta. Dialog mezi sebou vedou student a pacient (někdy může být u jednoho lůžka i více studentů, ti však plní pouze náslechovou roli, rozhovoru se přímo neúčastní). Student zůstává po celou dobu

4 Beran, J.: *Základy komunikace s nemocným*. Karolinum, Praha 1997, s. 50.

v roli lékaře a snaží se v interakci s pacientem zjistit a zapsat jeho podrobnou anamnézu, jejíž odebrání se řídí pevně danými pravidly uváděnými v odborných lékařských publikacích.

3 POSTUP PŘI ODEBÍRÁNÍ ANAMNÉZY

Na Lékařské fakultě UK v Hradci Králové používáme monografii *Propedeutika vnitřního lékařství*⁵, kde je uveden závazný postup odebírání anamnézy s dílčími tematickými okruhy, které by neměly být studenty medicíny opomíjeny.

3.1 OSOBNÍ ÚDAJE

Ptáme se na: jméno, bydliště, věk (rodné číslo), rodinný stav, pojišťovnu a její kód, zaměstnání (u důchodců na dřívější zaměstnání), jméno obvodního lékaře a lékaře, který pacienta doporučil do nemocnice.

3.2 DATUM A DŮVOD PŘIJETÍ DO NEMOCNICE

3.3 RODINNÁ ANAMNÉZA

Ptáme se na: rodiče (případně prarodiče), sourozence a děti – na jejich věk, pohlaví, dědičné nemoci a příčinu jejich smrti, pokud již nežijí.

Vždy se opakovaně zeptáme na: diabetes, problémy s krevním tlakem, srdeční poruchy, výskyt mrtvice a nádorů (pokud relevantní, též na duševní a pohlavní nemoci).

3.4 MINULÁ ANAMNÉZA

Ptáme se na dřívější onemocnění v chronologickém sledu. Zjišťujeme onemocnění, operace a úrazy (zvl. zlomeniny). Zjišťujeme dobu a trvání, způsob léčení, případně následky. Ptáme se též na cesty do exotických zemí (zvláště v případech náchylnosti k infekčním nemocím a na očkování).

3.5 PRACOVNÍ A SOCIÁLNÍ ANAMNÉZA

Ptáme se na zaměstnání, míru stresu, rodinný život, stravování, pitný režim, spánek a odpočinek, sport a záliby.

3.6 SOUČASNÉ POTÍŽE

Ptáme se na problémy, bolest (místo, charakter, začátek, trvání, vystřelování do jiných oblastí, přidružené symptomy, co bolest zlepšuje a zhoršuje), užívání předepsaných i nepředepsaných léků, na poslední onemocnění, alergii, kouření a pití alkoholu, na nedávné testy a vyšetření, případně na jejich výsledky – pokud je pacient ví.

3.7 DOPLŇUJÍCÍ ANAMNÉZA PODLE SYSTÉMŮ

Klademe doplňující otázky podle tělních systémů, které by mohly odhalit další velmi cenné informace.

5 Chrobák, L. a kol.: *Propedeutika vnitřního lékařství*. Grada, Praha 1997, s. 17–18.

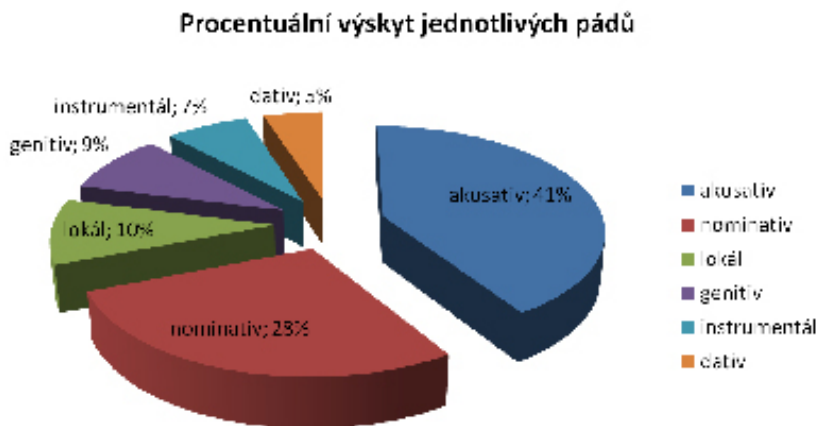
4 ROZBOR

Soubor výše uvedených okruhů jsme podrobili analýze, ve které jsme na základě dostupných učebnic češtiny pro zahraniční studenty medicíny⁶ vytvořili soubor 286 základních anamnestických otázek a provedli jsme morfologický rozbor, kde jsme zkoumali procentuální výskyt pádů.

V odborné literatuře věnované češtině pro cizince se od 90. let 20. století diskutuje problematika výkladu jmenné deklinace. Například M. Hrdlička⁷ v jednom ze svých příspěvků poukazuje na to, že řazení pádů v učebnicích češtiny pro cizince – nominativ, akusativ, genitiv, dativ, lokál a instrumentál má spíše nahodilý sled, respektive tradiční, na který navazuje většina učebnic češtiny pro cizince. M. Hrdlička navrhuje konfrontovat toto tradiční zařazení například s frekvencí výskytu. Ve svém článku je totiž toho názoru, že například dativ je velmi málo frekventovaným pádem a bylo by dobré jeho výklad zařazovat až na poslední místo, nikoli za genitiv.

Článek M. Hrdličky je pro nás inspirativní, a proto jsme se rozhodli podrobit vybrané anamnestické otázky morfologické analýze s ohledem na výskyt jednotlivých pádů. V analýze jsme záměrně opomíjeli vokativ, který se v dílčích anamnestických otázkách nevyskytuje.⁸

V grafu 4.1 jsou zachyceny zjištěné výsledky. Tabulka 4.2 obsahuje srovnání pořadí probíraných pádů v současné době v hodinách češtiny pro cizince a navržené pořadí podle výsledků průzkumu četnosti pádů.

Graf 4.1 Frekvence pádů ve vybraných otázkách.

6 Čermáková, I.: *Talking medicine*. Karolinum, Praha 2008.; Hrubantová, L. – Weberová, B. – Hořká, M.: *Jenom kostra*. Karolinum, Praha 1998.; Štanglová, M.: *Komunikace lékař-pacient*. Karolinum, Praha 2002.

7 Hrdlička, M.: K řazení gramatického učiva v učebnicích češtiny pro cizince. *ČJL*, 60, 2009-10, s. 123–126.

8 Vokativ má svoji nezastupitelnou funkci při zahajování dialogu k navázání kontaktu a získání určité důvěry. Při kladení jednotlivých anamnestických otázek už není jeho opakované užívání žádoucí.

pořadí probíraných pádů na LF UK v Hradci Králové	pořadí frekvence pádu ve vybraných otázkách
1. nominativ	1. akusativ 41 %
2. akusativ	2. nominativ 28 %
3. genitiv	3. lokál 10 %
4. lokál	4. genitiv 9 %
5. dativ	5. instrumentál 7 %
6. instrumentál	6. dativ 5 %

Tab. 4.2 Pořadí probíraných pádů ve výuce a pořadí pádů podle zjištěné frekvence.

Analýzou frekvence pádů ve vybraných anamnestických otázkách jsme potvrdili myšlenku M. Hrdličky, že v horizontálním způsobu výkladu pádů je výuka češtiny zatížena přístupem autorů učebnic a neodpovídá frekvenci jejich výskytu. Učebnice, které se běžně používají na lékařských fakultách, jsou zaměřené na obecný jazyk, a proto chceme-li studenty cíleně vést k odebrání anamnézy, neměli bychom automaticky přebírat výklad gramatiky a pouze ho modifikovat na lékařský kontext.

Současně jsme si ale vědomi, že námi zkoumaný vzorek základních otázek byl poměrně malý. Vzorek byl navíc cílený pouze na otázky. Domníváme se, že kdybychom do výzkumného vzorku zařadili například i instrukce při vyšetření, mohl by být výskyt některých pádů vyšší, např. dativu ve výpovědích typu: *Předepíšu vám... Dejte mi...* atd. Je nutné připomenout, že procentuální výskyt pádů bude záviset též na slovním druhu, např. zmíněný dativ bude mít vyšší frekvenci u osobních zájmen (vám, mi atd.).

5 ZÁVĚR

Příspěvkem jsme ukázali, jak je žádoucí a nápomocné mezioborové propojování poznatků (v našem případě lingvistických s lékařskými), a jejich možná východiska pro konkrétní aplikaci ve výuce češtiny pro zahraniční studenty.

LITERATURA

- Beran, J.: *Základy komunikace s nemocným*. Karolinum, Praha 1997.
Čermáková, I.: *Talking medicine*. Karolinum, Praha 2008.
Hirschová, M.: *Pragmatika češtiny*. Jota, Olomouc 2006.
Hoffmannová, J.: *Stylistika a ...* Trizonia, Praha 1997.
Honzák, R.: *Komunikační pasti v medicíně*. Galén, Praha 1997.
Hrubantová, L. – Weberová, B. – Hořká, M.: *Jenom kostra*. Karolinum, Praha 1998.
Chrobák, L. a kol.: *Propedeutika vnitřního lékařství*. Grada, Praha 1997.
Marková, I. – Müllerová, O. – Hoffmannová, J.: Od teorie dialogu k institucionální komunikaci. *Slovo a slovesnost*, 60, 1999, s. 195–213.
Nebeská, I.: O některých činitelích dorozumívacího procesu. *Naše řeč*, 74, 1991, s. 145–147.
Štanglová, M.: *Komunikace lékař-pacient*. Karolinum, Praha 2002.

Ústav jazyků

Lékařská fakulta

Univerzita Karlova, Hradec Králové

<slemarovaz@lfhk.cuni.cz>

JÁ, TY A VY V UČEBNICÍCH ČEŠTINY PRO CIZINCE

PAVEL PEČENÝ

0 Úvod

V posledních letech se stále více zdůrazňuje nutnost podpory tzv. osobnostní a sociální výchovy (OSV) a jejího začlenění do výuky na všech stupních školního vzdělávání.¹ OSV je zamýšlena jako průřezové téma, tj. téma odrážející se ve všech vyučovaných předmětech, i přesto se však některé její složky mohou plně uplatnit jen v některých z nich. Například sociální komunikace, která směřuje k „rozvoji sociálních (interakčních, vztahových) dovedností pro život s druhými lidmi“², se pochopitelně bude lépe integrovat do předmětů zacílených na rozvoj komunikačních dovedností, tedy do jazykové výuky, než do hodin matematiky nebo chemie. Ve výuce cizích jazyků pak OSV nabývá na významu i na rovině interkulturních vztahů, kde se snaží o „rozvoj etických předpokladů pro život ve společenství lidí a v tomto světě vůbec“³. Studenti se tak seznamují nejen s jazykem, ale i zvyky, tradicemi a hodnotami cizí kultury, získávají tzv. sociokulturní znalosti. Učí se respektovat sociální normy tak, aby byli v komunikaci všestranně úspěšní.

0.1 SOCIOKULTURNÍ ZNALOSTI PODLE SERRJ

Pojem sociokulturní znalost pro výuku jazyků definuje také Společný referenční rámec pro výuku jazyků. Jde o „znalosti určité společnosti a kultury jednoho či více společenství, které daným jazykem hovoří, jsou součástí znalostí okolního světa“⁴. Z toho vyplývá, že sociokulturní znalosti jsou součástí obecné kompetence a vztahují se ke každodennímu životu, životním podmínkám, mezilidským vztahům, hodnotám, víře a postojům, společenským konvencím apod. Každý jedinec si od narození osvojuje sociokulturní znalosti svého společenství a později negativně hodnotí jejich porušení. Zatímco v rodném prostředí je takový proces postupný a přirozený, osvojení sociokulturních znalostí cizí kultury je většinou zprostředkované a do značné míry závisí na způsobu, jakým se s ní dostáváme do kontaktu. Ideální je samozřejmě alespoň minimální kontakt s rodilým mluvčím, nejlépe však delší pobyt v cizí zemi. Vycházíme-li však z předpokladu, že většina studentů se s cizím jazykem seznamuje ve školním prostředí, je především učitel tím, kdo reprezentuje model sociálního chování dané kultury.

1 Postup této tendence můžeme sledovat na kurikulárních materiálech MŠMT. Osobnostní a sociální výchova byla už v roce 2007 zahrnuta do obsahu RVP pro základní školy a nižší stupně osmiletých gymnázií. Od roku 2009 je povinnou součástí ŠVP na čtyřletých gymnáziích a vyšších stupních osmiletých gymnázií a s její integrací počítají i RVP pro střední odborné vzdělávání.

2 *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia* [online]. VÚP, s. 66 [citováno 10. 05. 2010]. Dostupné z WWW: <http://www.msmt.cz/uploads/Vzdelavani/Skolska_reforma/RVP/RVP_gymnazia.pdf>.

3 Tamtéž.

4 *Společný evropský referenční rámec pro jazyky: Jak se učíme jazykům, jak je vyučujeme a jak v jazycích hodnotíme*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2002, s. 104.

Kromě toho se informace o kulturních vzorcích chování studentům nabízejí také v učebních materiálech (o tom viz níže).

0.2 SOCIOKULTURNÍ KOMPETENCE NA ÚROVNI A1

O tom, že je znalost sociálních norem třeba budovat od prvního kontaktu s cizím jazykem, jistě není pochyb. Každý, kdo se učil cizímu jazyku, si jistě vzpomene na okamžiky, kdy nějakou normu jiné kultury porušil. Ostatně důležitost sociálněkulturních znalostí pro začátečníky nepodceňuje ani popis referenční úrovně A1. „Úroveň A1 je vymezena jako prvotní kontakt s češtinou, a proto je vliv sociokulturní kompetence na celkovou úspěšnost komunikace právě na této úrovni zásadní, protože rodilý uživatel jazyka (v našem případě Čech, Češka) projevuje větší míru tolerance k prohřeškům proti jazykové normě než proti normě chování.“⁵ Není tedy divu, že poučení o komunikačních normách předchází popisu konkrétních jazykových funkcí, které by měl student ovládnout, a je velmi rozsáhle a precizně zpracováno.⁶

Jedním z prvních jevů této kategorie, se kterým se studenti setkávají už od první lekce, je respektování zdvořilostní hierarchie a distance v komunikaci. Máme na mysli pravidla pro formální a neformální komunikaci a problematiku tykání/vykání a oslovení v češtině.

1 TYKÁNÍ/VYKÁNÍ A OSLOVENÍ V ČEŠTINĚ

Zdvořilost, společenský odstup, formálnost apod. bývají v jazycích vyjádřeny různými prostředky⁷. V češtině se pomocí osobních zájmen a gramatických forem slovesa rozlišuje neformální a formální kontakt mluvčího s jedním adresátem. Neformální kontakt se podle formy osobního zájmena (viz 1.1) nazývá **tykání** a formální se nazývá **vykání**.

S tykáním a vykáním koresponduje také způsob oslovení. Tykání je spojeno s užíváním vokativu křestního jména, které může mít nejrůznější domácké podoby (*Josefe, Pepo, Pepíku*). Pro vykání je typické oslovení *pane* pro muže a *paní* pro ženu v kombinaci s vokativem příjmením dotyčné osoby (*pane Součku, paní Součková*). Pokud má osoba akademický nebo jiný titul, zpravidla volíme oslovení *pane, paní* v kombinaci s titulem a příjmením v takovém případě neužíváme (*pane doktore*). Tituly přechylujeme (*paní doktorko*). Oslovení *slečno*, které se užívá pro neprovdané ženy, je problematické. Nevíme-li, jaký je manželský stav ženy, zvolíme oslovení *slečno* pouze pro velmi mladé dívky a v ostatních případech ženu oslovujeme *paní*. Oslovení *slečno* se navíc nespojuje s titulem, neříkáme tedy (*slečno doktorko*).

Stále častěji se můžeme setkat s oslovením pomocí křestního jména, ale v kombinaci se slovesnou formou příznačnou pro vykání (*Jak se máte, Martine?*). Tím se zmírňuje společenský odstup, ale zároveň vyjadřuje dostatečný respekt.

1.1 PŘEHLED FOREM

Tykání se v češtině vyjadřuje užitím příslušného oslovení (viz výše) / osobního či přivlastňovacího zájmena pro 2. os. sg. (*ty, tvůj...*) a/nebo 2. os. sg. slovesa. Vykáním rozumíme užívání příslušného oslovení (viz výše) / osobního či přivlastňovacího zájmena pro 2. os. pl. (*vy, váš...*) a/nebo 2. os. pl. slovesa. Zvláštností se pak vyznačuje vykání v minulém čase a v kondicionálu

5 Hádková, M. – Línek, J. – Vlasáková, K.: *Čeština jako cizí jazyk – Úroveň A1*. MŠMT, Praha 2005, s. 15.

6 Popis úrovně A1 obsahuje poučení o sociálních normách, komunikaci v ČR (verbální i neverbální, mluvené i psané) a v neposlední řadě výčet obrátů a typických komunikačních situací pro danou úroveň.

7 Vztahem a společenským postavením mluvčího a adresáta a jeho odrazem v komunikaci se blíže zabývá sociolinguistika.

nebo pasivu, kde se plurál pomocného „být“ kombinuje s přičestím v singuláru s ohledem na pohlaví adresáta (*Vy jste to neviděl, pane Součku? Vy jste to neviděla, paní Součková?*). Stručně a zjednodušeně řečeno forma zájmena a verba ve 2. os. pl. užitá v kontaktu pouze s jedním adresátem je příznaková a indikuje společenskou distanci, respekt a/nebo zdvořilý přístup.

V následující tabulce (tab. 1) podáváme přehled základních frekventovaných forem pro vyjádření tykání a vykání v protikladu k formám pro kontakt s více adresáty.

	oslovení	osobní zájmeno	přív. zájmeno	sloveso	forma
TYKÁNÍ	Martine Věro	ty	tvůj, tvoje	bydlíš	<i>préz. ind. akt.</i>
				bys bydlel/a	<i>préz. kond. akt.</i>
				jsi přijat/a	<i>préz. ind. pas.</i>
				bys byl/a přijat/a	<i>préz. kond. pas.</i>
				jsi bydlel/a	<i>prét. ind. akt.</i>
				jsi byl/a přijat/a	<i>prét. ind. pas.</i>
				pracuj	<i>imperativ</i>
VYKÁNÍ	pane Součku paní Součková pane doktore paní doktorko	vy	váš, vaše	bydlíte	<i>préz. ind. akt.</i>
				byste bydlel/a	<i>préz. kond. akt.</i>
				jste přijat/a	<i>préz. ind. pas.</i>
				byste byl/a přijat/a	<i>préz. kond. pas.</i>
				jste bydlel/a	<i>prét. ind. akt.</i>
				jste byl/a přijat/a	<i>prét. ind. pas.</i>
				pracujte	<i>imperativ</i>
dva a více adresátů	kolegové kolegyně kamarádi kamarádky	vy	váš, vaše	bydlíte	<i>préz. ind. akt.</i>
				byste bydleli/y	<i>préz. kond. akt.</i>
				jste přijati/y	<i>préz. ind. pas.</i>
				byste byli/y přijati/y	<i>préz. kond. pas.</i>
				jste bydleli/y	<i>prét. ind. akt.</i>
				jste byli/y přijati/y	<i>prét. ind. pas.</i>
				pracujte	<i>imperativ</i>

Tabulka 1 – Tykání a vykání: frekventované formy

Jak je vidět, i repertoár forem je při zohlednění slovesného způsobu, času a slovesného rodu velmi bohatý. Tvoření forem pro tykání a vykání vyžaduje komplexní znalosti a syntetický přístup. Uvážíme-li, že se s tykáním a vykáním kombinují také formální a neformální pozdravy, nemůžeme se divit, že studentům se hlavně ze začátku stává, že ačkoli správně zhodnotí ko-

munikační situaci, některý z elementů neúmyslně opomenou nebo neudrží jednu linii tykání/vykání po celou dobu rozhovoru. Vznikají tak kombinace formálních pozdravů a oslovení v kombinaci s tykáním apod.

1.2 UŽITÍ TYKÁNÍ A VYKÁNÍ

I když studenti ovládnou formální podstatu tykání a vykání, ještě nemají vyhráno. Čeká je totiž možná ještě těžší problém, kterým je posouzení komunikační situace a odhadnutí, který ze způsobů komunikace s partnerem je přiměřený. Kromě běžných situací, kdy volí tykání nebo vykání bez zaváhání, mohou nastat i případy, kde často váhá i rodilý mluvčí, který je s domácí kulturou plně obeznámen. V následujícím přehledu (tab. 2) uvádíme situace příznačné pro tykání a vykání a také problematické případy.

TYKÁNÍ	příbuzní (děti + rodiče, i poměrně vzdálení příbuzní) děti mezi sebou kamarádi studenti kolegové, jsou-li na stejné pozici a stejně staří
VYKÁNÍ	neznámí dospělí nadřízený a podřízený učitel a studenti
křestní jméno a vykání	někdy učitel a studenti lékař a zdravotní sestra zákazník a kadeřnice nepokrevní příbuzní
?	děti (do kdy?) studenti (s věkovým rozdílem) členové některých klubů nebo zájmových spolků na internetu v diskuzích a na fórech oslovení na ulici?

Tabulka 2 – Tykání a vykání: situace

1.3 STUDENTI Z CIZINY A TYKÁNÍ/VYKÁNÍ

Když se studenti-cizinci seznamují s funkcí tykání a vykání v češtině, možná si ani neuvědomují, jak zásadní jev si osvojují. Učí se vlastně vnímat komunikační partnery očima Čechů a reflektovat společenské hodnoty a hierarchizaci naší kultury. Faktem je, že studenti různých národností mají rozdílné předpoklady k tomu, aby se s tímto nelehkým úkolem vyrovnali. V podstatě mají tři různé „startovní pozice“ podle toho, jestli jejich rodný jazyk reflektuje opozici formální/neformální komunikace, případně přímo vyjadřuje tykání/vykání (srov. tab. 3).

Do první skupiny patří jazyky, ve kterých se běžně ve formě neodlišuje tykání od vykání. I když někdy mohou komunikační distanci naznačovat (např. oslovením Mr., Mrs.). To je příznačné pro angličtinu, jejíž mluvčí často mívají problém s tím, že jejich komunikace je vnímána jako příliš neformální (až nezdvorná).

Druhou skupinu tvoří jazyky, kde je distinkce tykání a vykání běžná, např. němčina, polština, španělština aj. Mluvčí takových jazyků obvykle nemívají problém s posouzením komunikační situace, pokud se úzus užívání prostředků shoduje s českým nebo se mu blíží. Potíže jim ale mohou působit odlišnosti na formální rovině. Němčina například vykání vyjadřuje 3. os. pl. a z našeho pohledu „onikáním“ a polština 3. os. sg. pro nás „onkáním“. Další jazyky mohou vykazovat i řadu jiných odlišností, např. co se týká kombinací s participiem v minulosti (ruština, slovenština) nebo pasivu apod. Formální specifčnosti mohou být zdrojem častých interferencí.

Třetí skupina zahrnuje jazyky, které vyjadřují opozici formální/neformální v rozšířené míře (např. španělština – tykání a vykání pro jednotlivce i skupinu) nebo mají zcela odlišný (nežádka velmi komplikovaný) systém zdvořilostní strategie a postupů výstavby komunikace vůbec⁸ (čínština, japonština, korejština⁹ aj.).

jazyky (příklady)	opozice formální/ neformální tykání/vykání	formálně	funkčně
<i>angličtina</i>	NE nebo omezeně	lexikálně, oslovením	zdvořilost komunikační distance
<i>ruština, slovenština, němčina</i>	ANO	odlišné formy (např. 3. os. sg. nebo pl., minulé participium v pl.)	zdvořilost komunikační distance tykání/ vykání
<i>polština, španělština, čínština, japonština, korejština</i>	ANO více než čeština	odlišné formy odlišný systém	zdvořilost komunikační distance tykání/ vykání postavení ve společnosti

Tabulka 3 – Jiné jazyky a tykání/vykání

2 ANALÝZA UČEBNIC

Z výše uvedených teoretických poznatků můžeme vyvodit, že student češtiny jako cizího jazyka potřebuje při osvojování tykání a vykání především pochopit podstatu jevu (s ohledem na svůj rodný jazyk), tzn. proč a kdy se tyká/vyká, a natrénovat si formální prostředky, kterými

8 Například v arabských zemích je zdvořilé užívat na začátku rozhovoru z našeho pohledu poněkud dlouhé ustálené úvodní formule. Srov. Kantarová, K.: Učíte studenty z arabských zemí? In: Ryndová, J. – Čemusová, J. – Holá, L. (eds.): *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka (AUČCJ) 2003–2005*. AUČCJ – Akropolis, Praha 2005, s. 77.

9 V korejštině je přesně určeno s kým, kdy a jak může jedinec komunikovat. Proti naší opozici tykání a vykání tu stojí šest stupňů promluvy (formální – neformální, intimní – prostý, přátelský – nevybíravý). (srov. Löwensteinová, M.: Korea: jazyk a socio-kulturní aspekty při vyučování. In: Ryndová, J. – Čemusová, J. – Holá, L. (eds.): *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka (AUČCJ) 2003–2005*. AUČCJ – Akropolis, Praha 2005, s. 104)

se tykání a vykání vyjadřuje. Hlavní oporou mu jistě bude učitel, který může podat teoretický výklad problematiky a nechat studenty simulovat a komentovat různé komunikační situace. Druhou oporou, podle našeho názoru neméně důležitou, je učební materiál, který student používá.

V následující analýze vybraných učebnic češtiny pro cizince-začátečníky (A1) se zaměříme na zkoumání způsobů, jakými se studenti seznamují s rolemi mluvčího a adresáta a jejich funkcí v komunikaci. Pozornost věnujeme především prezentaci vzájemného vztahu (společenské závaznosti) tykání a vykání v češtině s ohledem na pragmatické aspekty komunikace a možnost jejich náviku ve vyučování. Výzkum je založen na analýze a porovnání gramatických výkladů, modelových dialogů a cvičení.

2.1 CVEJNOVÁ, J.: *ČESKY, PROSÍM I*. KAROLINUM, PRAHA 2008.

2.1.1 Výklad

V hlavní části učebnice není zařazen výklad o tykání/vykání. Konjugace slovesa „být“, osobních a přivlastňovacích zájmen je podána ve formě přehledné tabulky. U konjugace sloves v minulém čase je uvedena opozice (*Hledal/a jste byt?* × *Hledali jste byt?*), ale bez dalšího komentáře. Problematikou tykání/vykání se autorka zabývá až v přehledu gramatiky. Česky shrnuje rozdíl mezi tykáním a vykáním a staví jej do souvislosti s rozdílem formální a neformální komunikace, uvádí příklady s oslovením a frází (*Jak se máš/máte?*).

2.1.2 Dialogy

V dialogích se akcentuje rozdíl tykání a vykání na příkladech opozice formálních a neformálních pozdravů (*Ahoj* × *Dobrý den*), oslovení a frází (*Jak se máš?* × *Jak se máte?*), oslovení a užití přivlastňovacích zájmen (*Jaká je tvoje adresa, Adame?*). Typická situace pro tykání je rozhovor s kamarádem, typické situace pro vykání reprezentují dialogy v obchodě, v restauraci, na ulici, u doktora, na policii. Dialog na návštěvě u kamarádky vhodně spojuje formální a neformální adresování – tykání s kamarádkou, vykání s její maminkou.

2.1.3 Cvičení

Ve cvičeních se důsledně objevují věty s oslovením *pane/paní* + příjmení vs. křestní jméno: *Vy _____ pan Kos? Nejste pan Urban?* nebo oslovení vokativem a formální vs. neformální fráze: *Tě je pan Urban. Jak se máte, _____ ?* Časté jsou úkoly na doplňování a inscenace dialogů.

2.1.4 Shrnutí

Učebnice nepodává dostatečný výklad o tykání/vykání, omezuje se pouze na odlišení formální a neformální komunikace. Dialogy s protikladem jsou dostatečně názorné, ale bez komentářů a vysvětlení. Ve cvičeních se důkladně nacvičuje oslovení a tykání nebo vykání.

2.2 HOLÁ, L.: *NEW CZECH STEP BY STEP*. PRAHA: AKROPOLIS, 2008.

2.2.1 Výklad

V textu učebnice je obsažen anglický výklad o tykání a vykání (ty – neformální: kamarádi, příbuzní, děti vs. vy – formální pro jednotlivce: neznámý člověk, zdvořilost vs. vy – plurál). Studenti se také dozvídají o tom, kdo nabízí tykání a jakou frází mohou použít (*Můžeme si tykat?*). Tabulka konjugace „být“ a dalších sloves obsahuje anglický komentář (*děláš = you informal, dě-*

láte = you formal / the plural). Také u tabulky minulého času se objevuje poznámka o zdvořilém oslovení (*The polite address: Pane Nový, dělal jste něco? Paní Nová, dělala jste něco?*). V přehledu gramatiky se nachází anglické poučení *Czech names, Addressing people*.

2.2.2 Dialogy

V dialozích se opozice tykání a vykání objevuje ve spojení s formálním a neformálním pozdravem a oslovením. Typická situace pro tykání je rozhovor s kamarádem, typická situace pro vykání je dialog v obchodě, v restauraci, na ulici, u doktora, na policii. V dialogu na návštěvě a telefonních dialozích se přímo objevuje kontrast tykání a vykání.

2.2.3 Cvičení

Tykání a vykání se procvičuje v doplňování a sestavování dialogů, hledání párů: formální/neformální pozdravy a fráze. Cvičení na kongujaci slovesa „být“ a dalších neobsahují oslovení, ale pouze osobní zájmena.

2.2.4 Shrnutí

Výklad v učebnici je dostatečný a postupně se rozšiřující. Dialogy jsou názorné, ale ne vždy s protikladem tykání/vykání. Důkladně se procvičují formální a neformální fráze. Naopak nedostatečný je nácvik oslovení v kombinaci s tykáním a vykáním.

2.3 HRONOVÁ, K. – TURZÍKOVÁ, M.: *ČEŠTINA PRO CIZINCE*. SPN, PRAHA 1993.

2.3.1 Výklad

V textu není podán výklad o rozdílu tykání a vykání. Tabulka konjugace sloves „být“ obsahuje pouze poznámku (*POZOR! ty – vy*) bez dalšího komentáře. Bez komentáře jsou také tabulky deklinace přivlastňovacích zájmen. Ve výkladu o minulém čase je v tabulce naznačen protiklad tykání/vykání v souvislosti s odlišnou formou participia. Tabulka bohužel není moc přehledná.

2.3.2 Dialogy

Dialogy většinou nejsou paralelní (tj. pouze se změnou tykání na vykání), takže dostatečně názorně neukazují protiklad. Tykání a vykání je spojeno s pozdravy a formálními/neformálními frázemi. Tykání je typické v rozhovoru s kamarádem, vykání je typické pro situace v obchodě, v restauraci, na ulici, u doktora, na policii.

2.3.3 Cvičení

Konjugace verb se procvičuje bez příkladů s oslovením, tykání/vykání se trénuje pouze na základě osobních zájmen. (*Vy _____ Američan?*). Cvičení postrádají širší kontext, nebo jsou založena na překladu.

2.3.4 Shrnutí

Učebnice nepodává výklad o tykání/vykání, objevují se pouze schémata. Dialogy jsou většinou bez protikladu tykání/vykání, ve výsledku převažuje vykání. V učebnici se neprocvičují formální/neformální fráze. Nedostatečně se nacvičuje tykání/vykání v kombinaci s oslovením.

2.4 REŠKOVÁ, I. – PINTAROVÁ, M.: *COMMUNICATIVE CZECH ELEMENTARY*. I. REŠKOVÁ, BRNO 2006.

2.4.1 Výklad

Výklad o tykání/vykání je v textu podán anglicky (ty – neformální: kamarádi, příbuzní, děti vs. vy – formální pro jednotlivce: respekt, zdvořilost). Tabulky konjugace a deklinace jsou bez výkladu a tabulka s minulým časem obsahuje anglickou poznámku u 2. os. pl. (*formal addressing*). Ve shrnutí gramatiky najdeme obdobnou stručnou poznámku (*2nd person pl is used for formal addressing: Kde jste byl? Co jste dělala?*).

2.4.2 Dialogy

Dialogy v první lekci neukazují protiklad tykání/vykání. V dalších lekcích je protiklad demonstrován pomocí formálních/neformálních pozdravů a frází, oslovení a profesních rolí. Typická situace pro tykání je rozhovor s kamarádem, vykání je typické v situacích v obchodě, v restauraci, na ulici, u doktora, na policii. V rámci jednoho dialogu se tykání a vykání střídá v situaci na návštěvě.

2.4.3 Cvičení

Tykání/vykání se nacvičuje doplňováním a sestavováním dialogů, hledáním párů: formální/neformální pozdravy a fráze. Konjugace verba „být“ i dalších se většinou procvičuje ve větách bez oslovení, ale i bez os. zájmena (_____ učitelka? Ano, _____.).

2.4.4 Shrnutí

Výklad v učebnici je spíše stručný. Dialogy jsou názorné, ale ne vždy s protikladem tykání/vykání. Ve cvičeních se důkladně procvičují formální vs. neformální fráze. Nedostatečně se nacvičuje tykání/vykání v kombinaci s oslovením.

3 SHRUTÍ ANALÝZY A ZÁVĚR

Na základě analýzy se ukázalo, že všechny zkoumané učebnice podávají důkladné poučení o formálních prostředcích tykání a vykání. Naopak více komplexních informací o způsobu a přiměřenosti užití se studenti dozvídají pouze v učebnici *New Czech Step by Step*. Až na učebnici *Čeština pro cizince* se hojně užívá kontrastivních dialogů tykání vs. vykání v obdobných typických situacích. Protiklad tykání/vykání se nejčastěji demonstrovuje ve spojitosti s oslovením (příjmení x křestní jméno) nebo formálními/neformálními pozdravy a základními frázemi. Tykání/vykání se nacvičuje hlavně prací s formálními/neformálními frázemi a při konjugaci sloves (na základě oslovení nebo osobních zájmen).

Jak je patrné z tohoto stručného shrnutí, potvrzuje se úvodní teze, že role učitele je při osvojování sociokulturních znalostí, jako např. užívání tykání/vykání nepostradatelná. Dialogy v učebnicích jsou sice názorné, ale protože jsou studentům většinou předkládány bez uceleného výkladu, je třeba na dané jevy upozornit a vést k jejich aktivnímu užití v komunikaci, například nácvikem situačních dialogů.

LITERATURA

- Cvejnová, J.: *Česky, prosím I.* Karolinum, Praha 2008.
- Hádková, M. – Línek, J. – Vlasáková, K. *Čeština jako cizí jazyk – Úroveň A1.* MŠMT, Praha 2005.
- Hronová, K. – Turzíková, M.: *Čeština pro cizince.* SPN, Praha 1993.
- Holá, L.: *New Czech Step by Step.* Akropolis, Praha 2008.
- Kantarová, K.: Učíte studenty z arabských zemí? In: Ryndová, J. – Čemusová, J. – Holá, L. (eds.): *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka (AUČCJ) 2003–2005.* AUČCJ – Akropolis, Praha 2005, s. 75–80.
- Löwensteinová, M.: Korea: jazyk a socio-kulturní aspekty při vyučování. In: Ryndová, J. – Čemusová, J. – Holá, L. (eds.): *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka (AUČCJ) 2003–2005.* AUČCJ – Akropolis, Praha 2005, s. 101–107.
- Rámcový vzdělávací program pro gymnázia* [online]. VÚP [citováno 10. 05. 2010]. Dostupné z WWW: <http://www.msmt.cz/uploads/Vzdelavani/Skolska_reforma/RVP/RVP_gymnazia.pdf>.
- Rešková, I. – Pintarová, M.: *Communicative Czech Elementary.* I. Rešková, Brno 2006.
- Společný evropský referenční rámec pro jazyky: Jak se učíme jazykům, jak je vyučujeme a jak v jazycích hodnotíme.* Univerzita Palackého, Olomouc 2002.

*Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova, Praha*

*Ústav jazykové a odborné přípravy
Univerzita Karlova, Praha
<pavel.peceny@seznam.cz>*

FUNKČNÍ ASPEKTY NÁVODOVÉHO TEXTU

MARTINA VOHRALÍKOVÁ

Koupíme-li si nějaký elektrospotřebič či jakýkoliv jiný výrobek určený k složitějším úkonům, bývá obvykle vybaven návodem k použití. Před prvním použitím takového výrobku bychom se měli s návodem seznámit a při jakékoli manipulaci s ním, ale třeba i při jeho skladování, bychom se měli návodem řídit. Při dodržení všech pokynů v návodu uvedených si pak můžeme být jisti, že plně využijeme vlastností výrobku, a to zároveň takovým způsobem, aniž by došlo k jeho poškození či k nějakým dalším nehodám.

My se na návod k použití zaměříme jako na typ textu vymezený určitou komunikační (ilokuční) funkcí. A to na základě devatenácti návodů k použití běžných domácích elektrospotřebičů (sendvičovačů, praček a vrtaček).

1 FUNKCE ASERTIVNÍ VS. DIREKTIVNÍ

*Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*¹ popisuje dva základní významy českých „návodů“:

„poučení, jak něco dělat, jak používat něčeho“ (např. návod k upotřebení, návod na výrobu sloučeniny, návod na závin),

„popud, podnět, navedení“ (např. provedl to z cizího návodu, na cizí návod).

O návod jako typ textu, kterým se zabýváme, se tedy jedná v první citované definici. A můžeme pro naše účely shrnout, že návod je zde chápán jako **poučení**, tzn. předání informací.

Zcela jinak k návodovým textům přistupuje Grepl², který je řadí společně s receptem a instrukcí mezi komunikační funkce **výzvové** a tím vymezuje druhý pól funkční oblasti, v níž se návody nacházejí. Základní otázka totiž zní, je cílem autora návodu (příp. výrobce/dovozce výrobku, který je tímto návodem opatřen), aby adresát/spotřebitel věděl, jak je třeba s výrobkem manipulovat (funkce asertivní), nebo aby konal podle toho, co mu autor v textu předkládá (funkce direktivní)? Tento svazek funkcí zde nebudeme rozplétat a zůstaneme u něho pod souhrnným názvem **funkce návodová (tj. asertivně-direktivní)**, jíž budeme rozumět cíl autora návodu, aby adresát věděl, jak v případě potřeby s výrobkem manipulovat.

Situace je však ještě složitější, neboť rozsáhlé návodové texty, jimiž se budeme dále v tomto článku zabývat, nebývají funkčně homogenní. Jsou sice zastřešeny svou „hlavní“ asertivně-direktivní funkcí návodu, ale skládají se z částí funkčně odlišných.

1 *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Academia, Praha 2007, s. 210.

2 Grepl, M. – Karlík, K.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998, s. 456.

2 FUNKCE „HLAVNÍ“ A „VEDLEJŠÍ“

Skutečnost, že je jeden text tvořen několika funkčně odlišnými pasážemi, které pak dohromady zastřešuje nějaká funkce „hlavní“, s níž se setkáváme v případě návodových textů, není v jazyce ničím neobvyklým. Píšeme-li například dopis, jehož hlavní komunikační funkcí je zdvořilá žádost, patrně tuto žádost budeme zdůvodňovat prostřednictvím výpovědi s funkcí asertivní, nehledě na připojená oslovení, pozdravy či případné poděkování předem, jež do takového textu rovněž zahrneme.

Jak uvádí Hirschová³, samostatné komunikační funkce mohou mít i části jedné jediné výpovědi, byť složené z více propozic, například *Já ti to kolo koupím, ale nezasloužíš si je.* (slib + hodnotící sdělení), *Já bych na tvém místě nikam nejezdil, celou sobotu a neděli má pršet.* (rada + tvrzení). V obou uvedených případech pak lze vždy jednu z funkcí považovat za funkci „hlavní“ (zde slib a rada) a tu druhou za „vedlejší“ či „pomocnou“. Část výpovědi s funkcí „vedlejší“ pak slouží ke zdůvodnění funkce „hlavní“ či k vyjádření jejích vedlejších okolností. Zcela analogicky lze uvažovat o dvojici výpovědí, například *Prosím tě, zavři to okno. Je mi zima.* (prosba + tvrzení), ale třeba i o velkých souborech výpovědí, jako je třeba výše zmíněná žádost nebo naše návodové texty. Také ony mohou být zastřešeny jedinou funkcí „hlavní“ (v citovaném příkladu o zavírání oken je to prosba).

Naznačenou hierarchizaci „hlavních“ a „vedlejších“ komunikačních funkcí výpovědi se zabývá i Dijk⁴. Pracuje s nimi v rámci tzv. makroaktů (sekvencí promluv směřujících k jednomu cíli, tj. zastřešených jedinou komunikační funkcí). Jako jednoduchý (intuitivní) test pro rozlišení, která z realizovaných komunikačních funkcí je tou „hlavní“ a která je tou „vedlejší“, nám může posloužit způsob referování o vyslovené sekvenci promluv (*Poprosil mě, abych zavřel okno, protože mu byla zima.* – referujeme o prosbě, tzn. „hlavní“ funkcí je tu prosba). Obecně také platí, že „vedlejší“ akty s „vedlejšími“ funkcemi je možné vypustit.

Typickými jsou podle Dijka pomocné „vedlejší“ akty (s funkcí tvrzení) v případě makroaktů s „hlavní“ funkcí prosby, příkazu, rady, obvinění či výhrůžky, a to pro vyjádření jejich motivace, vysvětlení nebo obhájení. Celá sekvence funkčně totožných aktů pak obvykle vytváří i totožnou funkci „hlavní“ (sekvence tvrzení je tvrzením). Můžeme však uvažovat i o nepřímé realizaci této funkce. Tak jako máme na úrovni jednotlivých mluvnických aktů akty nepřímé, můžeme je realizovat i sekvencí promluv – celá série tvrzení o špatné finanční situaci mluvčího může být vyslovena s funkcí žádosti o půjčení peněz, aniž by přitom ona žádost přímo zazněla.

3 FUNKCE JEDNOTLIVÝCH ČÁSTÍ NÁVODOVÉHO TEXTU

„Hlavní“ funkce sekvence výpovědí může být explicitně uvedena mluvčím/autorem již v úvodu této sekvence (*Dám ti dobrou radu.*), v předmětu dopisu (*Žádost*) nebo i v titulku celého textu (*Návod k použití*). V případě našeho tématu se tedy jedná o funkci návodovou, již jsme si charakterizovali jako asertivně-direktivní. Podívejme se nyní blíže, jaké funkce „ved-

3 Hirschová, M.: *Úvod do teorie textu*. Vydavatelství Univerzity Palackého, Olomouc 1989, s. 62.

4 Např. Dijk, T. A. van: *Text and Context. Explorations in the semantics and pragmatics of discourse*. Longman, New York 1977; Dijk, T. A. van: *Macrostructures. An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition*. Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey 1980; Dijk, T. A. van: *Pragmatic Macro-structures in Discourse and Cognition*. In: Mey, de M. a kol. (eds.): *CC 77*. University of Ghent 1977, s. 99–113 [online, cit. 22. 11. 2007]. Dostupné z WWW: <<http://www.discourses.org/OldArticles/Pragmatic%20macrostructures%20in%20discourse%20and%20cognition.pdf>>.

lejší“ v sobě návod zahrnuje – také ty totiž mohou být v textech vyznačeny vlastním titulkem nebo svou grafikou (tučné písmo a ustálené symboly výstražných trojúhelníků pro zvýraznění bezpečnostních pokynů apod.), či dokonce obojím.⁵

Přes rozmanitost konkrétních titulků jednotlivých částí návodových textů si jejich „vedlejší“ funkce můžeme rozdělit do třech základních typů:

popis výrobku (např. části textů vyznačené titulky *Seznámení s ovládacím panelem. Informace o hluku/vibracích. Programová tabulka. Obecné informace o záruce.*),

bezpečnostní pokyny (*Bezpečnostní pokyny pro instalaci. Všeobecná varovná upozornění pro elektronářadí. Všeobecné pokyny pro bezpečnou práci. Zabránění úrazu.*),

pokyny pracovního postupu (*Jak se otvírá a zavírá prací buben? Pokyny pro práci se strojem. Údržba a čištění. Příprava jídel.*).

V případě částí návodových textů věnovaných nejrozličnějším popisům vlastností výrobku máme zcela jednoznačně co do činění s funkcí asertivní. V případě pokynů bezpečnostních a pokynů pracovního postupu se nabízí funkce direktivní vyplývající už ze samotného označení „pokyny“. Ale jak by to potom bylo s výše vymezenou „hlavní“ funkcí návodových textů, tj. asertivně-direktivní? Ta by tedy označovala jen konglomerát dvou typů výpovědí, a) s funkcí asertivní, b) s funkcí direktivní? Takto ale „hlavní“ funkce nevznikají, „hlavní“ funkcí by měla být jedna konkrétní komunikační funkce, jež celému textu dominuje. Již na tomto místě proto musíme předeslat, že v případě bezpečnostních pokynů se skutečně jedná o funkci direktivní, zatímco u pokynů pracovního postupu jde podle našeho názoru o funkci asertivně-direktivní, což bude zdůvodněno a vysvětleno níže.

4 BEZPEČNOSTNÍ POKYNY VS. POKYNY PRACOVNÍHO POSTUPU

Podívejme se tedy nyní podrobněji na části návodových textů, jež jsme si označili jako pokyny pracovního postupu, a na druhé straně na pokyny označované jako bezpečnostní. Na úvod je třeba poznamenat, že pokyny návodových textů mezi tyto dvě skupiny intuitivně rozdělujeme podle jejich obsahu, tzn. podle toho, čeho se tyto výpovědi týkají. Buď popisují jednotlivé kroky, které je třeba činit při obsluze spotřebiče (např. jak otevřít buben pračky), nebo se vztahují k dalším okolnostem, jež výrazně ovlivňují bezpečnost jeho používání (např. zakazují používat elektrozařízení s poškozeným přírodním kabelem). Hranice mezi těmito skupinami však není neprostupná.

Soudě podle převládající formy, jíž je imperativ, se u obou těchto typů výpovědí adresátovi vždy něco „přikazuje“ (*K uvedení elektronářadí do provozu **stlačte** spínač 9 a podržte jej stlačený. **Chraňte** nabíječku před vlhkem.*), a proto se mezi nimi zdánlivě nejeví žádný rozdíl. Tomuto imperativu však v pokynech pracovního postupu konkurují plnovýznamové predikáty v indikativu (*stlačíte*), zatímco u pokynů bezpečnostních může být imperativ nahrazen výrazem s modalitou nutnosti (*musíte chránit*).

Naznačenou konkurenci forem dokumentují konkrétní příklady. S jednoznačnou zastupitelností imperativu a slovesa „muset“ jsme se setkali v následujícím textu (1):

(1) *Nesprávné použití může způsobit únik kapaliny z akumulátoru. **Vyhnete se** kontaktu s touto kapalinou. Pokud ke kontaktu dojde, **omýjte** zasažené místo vodou. Pokud dojde k zasažení očí, **musíte** po vypláchnutí vodou **vyhledat** lékařskou pomoc.*

5 Nutno ovšem dodat, že výpovědi s určitými funkcemi nenacházíme jen takto explicitně či symbolicky vyčleněné, ale do značné míry i v rámci návodového textu promíšené.

Po dvou přímých imperativních výzvách (*vyhněte se, omyjte*) je nutnost konat jistý děj prezentována autorem jako daná, vyplývající z objektivní skutečnosti (*musíte vyhledat*), aniž by byl podle našeho názoru mezi závažností a platností jednotlivých pokynů jakýkoli rozdíl. Můžeme se dokonce domnívat, že zopakování podmínkové konstrukce (*Pokud ke kontaktu dojde...; Pokud dojde k zasažení očí...*) vedlo autora tohoto textu k záměrné gramatické disimilaci.

Jako ilustrace zaměnitelnosti imperativu za indikativ při vyjadřování pokynů pracovního postupu může naopak posloužit následující ukáзка, v níž jsou poskytovány pokyny k povolení a poté i k utažení sklíčidla vrtačky (2):

(2) *Povolení sklíčidla: Sklíčidlo zcela **povolte, vyšroubujte** zajišťovací šroub (Pozor! Levý závit). **Vložte** do sklíčidla klíč na vnitřní šestihrany a **utáhněte** sklíčidlo. **Položte** vrtačku na pevný povrch. **Udeřte** na klíč proti směru hodinových ručiček dřevěnou nebo pryžovou paličkou. **Odšroubujte** sklíčidlo z hřídele.*

*Utažení sklíčidla: Montáž sklíčidla **probíhá** v obráceném pořadí.*

Zatímco k otázce, jak povolit sklíčidlo, se dostalo adresátovi celé řady pokynů, kterými by se měl řídit (*povolte, vyšroubujte, vložte...*), o utažení téhož sklíčidla je pouze informován (*montáž probíhá v obráceném pořadí*), i když my bychom zde mohli očekávat analogický pokyn (*montáž proveďte v obráceném pořadí*).

Podobné přímé doklady zaměnitelnosti imperativu na jedné straně s indikativem téhož slovesa, na straně druhé s výrazy s modalitou nutnosti či explicitním vyjádřením příkazu/zákazu jsou v návodových textech, jež máme k dispozici, bohužel jen řídké. Funkční „sílu“ jednotlivých forem si proto dále můžeme vyzkoušet už jen na příkladech domyšlených. Uvažujme například následující doložený úryvek pracovního postupu (3):

(3) *Čištění nástavce na aviváž: **Vytáhněte** nástavec směrem nahoru. **Vyčistěte** nástavec pod tečnoucí teplou vodou. Nástavec znovu **nasadíte**.*

a pokusme se jej převést do indikativu. Výsledek, který získáme (*vytáhnete, vyčistíte, nasadíte*), je pak podle našeho názoru funkčně zcela ekvivalentní původním imperativním formám. Při převodu do „vyjádření nutnosti“ bychom však z původních pokynů pracovního postupu dostali výpovědi s mnohem větší závažností pro adresáta (např. *musíte vytáhnout, je třeba vyčistit, je nutné nasadit*).

Budeme-li ovšem uvažovat naopak doložený úryvek bezpečnostních pokynů (4):

(4) ***Uchovávejte** nepoužívané elektronářadí mimo dosah dětí. Přístroj nikdy **neponořujte** do vody,*

nabízí se nám jako funkčně ekvivalentní převod právě do „vyjádření nutnosti“ (*musíte uchovávat, nesmíte ponořit*), zatímco po převodu do indikativních forem (*uchovávejte, neponořujete*) by výpovědi zcela pozbyly platnosti bezpečnostních pokynů.

Na základě výše uvedeného si tedy bezpečnostní pokyny dovolujeme označit za výpovědi s funkcí direktivní (cílem autora textu je, aby adresát při manipulaci s výrobkem či při jeho uskladnění dodržoval popsané zásady; tzn. aby konal), zatímco pokyny pracovního postupu můžeme přiřadit jediné k funkci asertivně-direktivní, jež nám zastupuje „hlavní“ funkci návodových textů v jejich celku (cílem autora textu je, aby adresát věděl, jak má výrobek používat; tzn. aby věděl, jak má konat).

Rozdíly mezi těmito dvěma typy pokynů nacházíme také v distribuci jejich kladných a záporných predikátů a v úzké souvislosti s ní i v distribuci predikátů dokonavých a nedokonavých. V bezpečnostních pokynech převažuje vid nedokonavý, a to ve své kladné i záporné podobě (*používejte, udržujte, neponořujte, neponechávejte*), jež kopíruje jejich trvalou platnost (je

třeba je dodržovat stále). Vid dokonavý je zde spíše výjimkou a signalizuje výstrahu (*vyhněte se, zabraňte, nedovolte, nedopusťte, nenechte*).

Na druhou stranu u pokynů pracovního postupu použitý vid vyjadřuje buď děj jednorázový a krátkodobý (*zapněte, nalijte*), nebo děj s delší dobou trvání (*otáčejte, držte*), a ve všech případech se jedná o predikáty kladné. Výzvy, že je třeba zdržet se nějakého jednání, jsou tak možné pouze v rámci bezpečnostních pokynů, nikoliv u pracovních postupů.

5 FUNKČNÍ POLYFONIE SE ZASTŘEŠUJÍCÍ FUNKCÍ ASERTIVNĚ-DIREKTIVNÍ

Uvedli jsme, že rozsáhlý návod k použití, jakým je třeba návod přikládáný k domácím elektrospotřebičům, v sobě zahrnuje výpovědi tří základních komunikačních funkcí:

funkce asertivní (popis výrobku),

funkce direktivní (bezpečnostní pokyny),

funkce asertivně-direktivní (pokyny pracovního postupu),

z nichž „hlavní“ komunikační funkcí je právě posledně zmíněná funkce asertivně-direktivní, uplatňující se v pokynech pracovního postupu. Tyto pokyny jsou pak podle našeho názoru i hlavním informačním jádrem celých návodů k použití, které adresát v těchto textech primárně hledá a také opakovaně čte, pokud si například neví rady, jak použít nějaké pokročilé vlastnosti (a funkce) spotřebiče. Velkou pozornost by však měl věnovat i pokynům bezpečnostním, jež bývají často přehlíženy, už třeba jen proto, že jsou do značné míry obecné a společné všem výrobkům podobného typu.

Hlavním cílem tohoto článku však není jen upozornění na všechny části návodů k použití, jež by adresát neměl při jejich čtení opomíjet, nýbrž především naznačení problematiky po mezni funkce návodové (asertivně-direktivní), jež bude ještě dále podrobena zkoumání.

LITERATURA

- Dijk, T. A. van: *Macrostructures. An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition*. Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey 1980.
- Dijk, T. A. van: Pragmatic Macro-structures in Discourse and Cognition. In: Mey, de M. a kol. (eds.): *CC 77*. University of Ghent 1977, s. 99–113 [online, cit. 22. 11. 2007].
Dostupné z WWW: <<http://www.discourses.org/OldArticles/Pragmatic%20macrostructures%20in%20discourse%20and%20cognition.pdf>>.
- Dijk, T. A. van: *Text and Context. Explorations in the semantics and pragmatics of discourse*. Longman, New York 1977.
- Grepl, M. – Karlík, K.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998.
- Hirschová, M.: *Úvod do teorie textu*. Vydavatelství Univerzity Palackého, Olomouc 1989.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Academia, Praha 2007.

Ústav českého jazyka
Filozofická fakulta
Masarykova univerzita, Brno
<vohralikova@mail.muni.cz>

KORESPONDENCE JAKO PRAMEN JAZYKOVÉHO ZKOUMÁNÍ (NA MATERIÁLU KORESPONDENCE BEDŘICHA SMETANY)

LUCIE RYCHNOVSKÁ

Korespondenční texty soukromého charakteru mají mezi zdroji, které lze použít pro jazykově zaměřené bádání, specifické postavení. Někteří je řadí ke stylu hovorovému,¹ jiní sice vymezují samostatný styl epistolární, přesto ale poukazují na blízkost soukromých dopisů a každodenní konverzace². Projevy patřící do sféry běžné komunikace jsou přitom definovány jako mluvené, převážně dialogické, tolerantní k průniku nespisovných prvků, spontánní, založené na bezprostředním kontaktu mezi mluvčím a adresátem.³ Ani jeden z uvedených rysů však v úplnosti na korespondenci vztáhnout nemůžeme. Podstatný rozdíl spočívá především v tom, že dopisy jsou realizovány formou psanou, a tím pádem nedochází ani k přímému kontaktu mezi účastníky komunikace. Psanost je navíc v češtině do značné míry vázána na spisovnost,⁴ a tak může ovlivňovat míru kontrolovanosti projevu a může působit jako bariéra bránící průniku nespisovných prvků.

I přesto je řazení soukromé korespondence ke komunikátům běžně dorozumívacím oprávněné, neboť ačkoli jde o projevy psané, lze v nich vysledovat všechny výše uvedené rysy komunikace mluvené. Ilustrovat to můžeme na některých vybraných momentech soukromé korespondence Bedřicha Smetany (1824–1884). Při citaci příkladů vycházíme z elektronického *Korpusu odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany*, který je uložen na Ústavu českého jazyka FF MU a byl pro vědecké potřeby vytvořen ve spolupráci s Fakultou informatiky MU,⁵ opíráme se zejména o dopisy, které psal Smetana osobám, s nimiž byl v úzkém kontaktu – rodině, přátelům, blízkým spolupracovníkům. Velkou předností zkoumaného materiálu je přitom fakt, že jako uživatel jazyka Smetana není „profesionálem“ (jako literáti či žurnalisté), nýbrž obyčejným člověkem své doby.

O bezprostřednosti, s níž Smetana píše mnohé soukromé listy, svědčí výrazná expresivita a emocionalita jeho projevu. Jsou patrné v rovině lexikální, kde se objevují expresivní výrazy, přenesená pojmenování či obrazná vyjádření:

1 Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002, s. 450.

2 Jelínek, M.: Styl epistolární. In: Karlík, P. – Pleskalová, J. – Rusínová, Z. (eds.): *Pocta Dušanu Šlosarovi. Sborník k 65. narozeninám*. Albert, Boskovice 1995, s. 126.

3 Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002, s. 452.

4 Srov. Starý, Z.: *Psací soustavy a český pravopis*. Univerzita Karlova, Praha 1992, s. 100–101; Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*. Univerzita J. E. Purkyně, Brno 1986, s. 83.

5 *Korpus odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany* [CD-ROM]. ÚČJ FF MU, Brno 2009. Za pomoc při vzniku *Korpusu* děkujeme Muzeu Bedřicha Smetany v Praze, které poskytlo Smetanovu korespondenci, a dále doc. PhDr. Zdeňke Hladké, Dr. a Mgr. Pavlovi Rychlému, Ph.D.

Příklady uvádíme v podobě, v níž se vyskytují v *Korpusu*, podle originálů dopisů navíc doplňujeme všechny škrty, přepisy a podtržení.

Ale dávají mně ty pání po čertech málo... (pro Bettinu, r. 1866);
vymlouvajíc se (...) že by byvalému kapelníkovi ani o mák více podati nemohli (pro Bettinu, r. 1866);

...jsem zapřažen jako kuň z samými skouškami... (pro Bettinu, r. 1869);
Zůstanu již bluchým jako poleno na vždy! (pro K. Bendla, r. 1877);
Těm pánům je ta věc velmi nepříjemná, jsemť jím velkým břemenem... (pro J. L. Procházku, r. 1877);

Už mě praskají prsty o škrabanici tuto... (pro J. Srba, r. 1882);
Že nejsem v růžovém rozmaru (...) to si můžete pomyslet, zvlášť když člověk je k tomu sekirovan takovými dopisy... (pro J. Srba, r. 1882);

jsou však zřejmě také z hojného užití vět zvolacích:

Co bych dal jen za malynkou chvíli, abych uslyšel okouzlující dojem orchestrální hry!!! – Už je tomu tři leta, co jsem neslyšel ani tonů jediného! (pro K. Bendla, r. 1877);

Není to žádná maličkost, byti již od května bez gáže bez veškerého výdělku! (pro A. Čecha, r. 1877);

Pro pána Boha! Posel je zde! Musím honem skončit! (pro E. Krásnohorskou, r. 1880);

či řečnických otázek:

Co pak tu pání nemají pražádné poněti o komponování takových velkých složitých děl? Vždyť se jedná především o libretto. Kde pak ho vzít? – Oni myslí, že už je každý na to připraven? že už dávno k tomu cíli pracoval? Snad! – já ale nemám ani libretto, a konkuroval bych, kdybych libretto měl... (pro J. Srba, r. 1882).

Spontaneitu Smetanou psaných dopisů můžeme vyčíst rovněž z čistě formální stránky jeho korespondence – z řady škrťů a přepisů, které lze (alespoň v některých případech) vnímat jako ekvivalent překnutí nebo korigování právě vysloveného:

Je-li Může-li se stav podobný nazývat tragickým, tak jest to dozajista ten můj stav... (pro K. Bendla, r. 1877);

...co památku na svého ^{jejích} teď chorobného učitele... (pro J. Srba, r. 1879).

Absenci sdílení času a prostoru s adresáty svých dopisů Smetana nejednou kompenzuje popisem situace, v níž se právě nachází:

Dnes – je neděle právě – jsem byl překvapen v Národních listech... (pro Bettinu, r. 1872);

Dnes je outerek, 22 října... (pro J. Schwarze, r. 1883);

Musím skončit, posel je zde... (pro J. L. Procházku, r. 1880).

Kontakt s adresáty je navazován a udržován pomocí řady prostředků – nejde přitom pouze o úvodní a závěrečné formule:

Vroucně milovaná / drahá ženuško! (...) A teď S Bohem můj anděli! (pro Bettinu, r. 1872);

Veleťný příteli! (...) A tak s Bohem, a srdečným pozdravem / Vám oddaný / Bedř. Smetana (pro J. L. Procházku, r. 1877);

k adresátovi se Smetana obrací formou oslovení i v jiných částech dopisu:

Milý příteli, věřte mně, že se sám obdivuji, jak to vydržím... (pro J. L. Procházku, r. 1877);

Dávám tímto Vám, vzácná přítelkyně, zprávu, že... (pro E. Krásnohorskou, r. 1878);

Na Vás ale, milý příteli, uskládám tuto prosbu... (pro J. L. Procházku, r. 1880).

Často se objevují formy imperativu:

Upozorněte ho na to. (pro K. Bendla, r. 1877);

Těž přiložte oučet. (pro J. Srba, r. 1880);

Prosím Vás, doručte jí tuto psaní, gratulaci k svátku, a nezlobte se, že Vás tím obtěžují. (pro J. Srba, r. 1880);

žádost bývá vyjadřována také užitím kondicionálu:

Prosil bych, kdyby jste podobnou koupil... (pro J. Srba, r. 1880);

A tu bych Vás žádal, kdyby jste jí ponechal na náký koncert... (pro A. Čecha, r. 1881);

...prosil bych, kdyby jste mně to conceptoval stručně... (pro J. Srba, r. 1882).

Adresátům jsou kladeny otázky:

Což pak na malé straně, nechtěla by si bydlet? (pro Bettinu, r. 1868);

Co pak to je? – Ty jistě budeš vědět, kde sestra Betty vězí? Snad neumřela? – A nebo se Pokorných někám odstěhovali? (pro E. Kolářovou, r. 1877);

Co myslíte, mám odpověď poslat místo na výbor ředitelstva, aneb pouze jen purkmistrovi Skramlikovi? (pro J. Srba, r. 1882);

hojně jsou rovněž pobídky k odpovědi:

Prosím Tě, piš mně brzo! (pro Bettinu, r. 1868);

Prosím Tě, vyšetř to, a piš nám, kde Betty je? (pro E. Kolářovou, r. 1877);

Tedy pište mě, a nenechejte mě dlouho čekat. (pro J. Srba, r. 1880).

V některých případech Smetana předjímá adresátovu reakci, a tak přestože jde fakticky o projev monologický, připomíná bezprostřední dialog s komunikačním partnerem:

Co nejnovějšího víš, že jsem na Božím těle ve čtvrtek byl, kde? – v Drážďanech! – Proč? – Proto že jsem si jel pro peníze. – Vyhráli jsme! – Jen se nelekej! – Není to až hrůza! (pro Bettinu, r. 1863);

Až psaní tuto čísti budeš, mysl si mně daleko z Prahy – ku příkladu ve Vídni – a Ty tuhodneš. Ano v neděli po celý den bude me se, totiž já ze Starým po Vídni potloukat. A proč? – Nechal jsem se přemluvit, k zavítání do Peští... (pro Bettinu, r. 1865).

Dokladem toho, že Smetana chápe komunikaci prostřednictvím dopisů jako skutečný hovor s adresátem, je také užití verb dicendi:

Dosud je oučinek, jak jsem již řekl, slabý. (pro Zdeňku Smetanovou, r. 1875);

Mám Vám své mínění řícti, libil-li by se mně titul nového libretta Vašeho: „tajemství“? (pro E. Krásnohorskou, r. 1876);

Dále nechci více o tom mluvit, věc je již odbyta. (pro A. Čecha, r. 1877).

Mluvenostní rysy můžeme dále vystopovat v rovině syntaktické. Píše-li Smetana ve spěchu nebo v emocionálním zaujetí, projevuje se u něj nejednou neujasněná výpovědní perspektiva, dochází k opakování některých částí sdělení:

Zrovna čeká kočár dole, by mně odvezl odsud ze Sušic do Hirschensteinu k Bubeníkovům. / Jsem zde od pondělka 26^{ho} (...) Času k psaní pro same výlety mám po čertech málo. Tedy až přijedu domu. / Teď víš, kde jsem, u Bubeníků. (pro Bettinu, r. 1867);

Piš mně brzo, jak se máte. U Jermolových se pořád ptají co píšeš, a já nevím nic, co píšeš. (pro Bettinu, r. 1869);

Co se mně týče, tak mohu určitě tvrdit, že mně nikdy nenapadlo, ulohy Mařenky a Vendulky pro soubretty napsat, nybrž pro první dramatické zpěvačky (...) úmyselně jsem je komponoval obě Mařenku i Vendulku pro první dramatické zpěvkyně. (pro A. Čecha, r. 1877);

6 Tučným i zaznamenáváme případy, kdy podle originálu dopisu nelze rozhodnout, zda jde o dlouhé *i* nebo o ne-
dbale psané krátké *i*.

nebo jsou informace postupně doplňovány tak, jak Smetanovi tanou na mysli či jak si uvědomuje jejich důležitost:

Rád bych věděl, jest-li mám něco sebou přivézt, víno, neb co jiného. Ačkoliv mnoho vína by ty dámy nepotřebovali. (pro Bettinu, r. 1869);

Tet' mam moc práce, jsem zapřažen jako kuň z samímy skouškami. Bude to as trvat celý ten měsíc a děle až do celého 22. srpna. (pro Bettinu, r. 1869);

Zytra v pondělí jedu se Schwarzem do Jičina. Hledá tam koně, a já – málou roztršku. (pro J. Srba, r. 1880).

Nejednou se v jeho dopisech objevují příписы, vsuvky či dodatky následující až za rozloučením a podpisem:

NB: Jsou tu dvě polky: / 1ⁿⁱ Do D je starší, již jednou v Národní besedě hraná (k poznání z pomazaného zevnějšku, padla do bláta)... (pro J. Srba, r. 1879);

S Bohem! / Jakbenice 25 září. 880. / Prosím Vás, abych nezapoměl, nemáte u Vás německý text k Daliboru od Wenziga? – Je původní, a já ho nemohu zde nalézt... (pro J. Srba, r. 1880).

Skladba i v jiných ohledech připomíná mluvenou syntax – výpověď je rozdělována do krátkých vět:

Nového nic není. / Piš mně brzo, jak se máte. (pro Bettinu, r. 1869);

Tedy nás v sobotu čekejte. / Ja jsem byl v neděli ve Všejanech. Jsou zdraví a líbají Vás. (pro Bettinu, r. 1864);

případně jsou věty volně spojeny, aniž by byl explicitně vyjadřován vztah mezi nimi:

Kapelník Majer dostal výpověď; a hledají jiného kapelníka. (pro Bettinu, r. 1864);

Zpěhám, opozdil jsem se, posel čeká na psání. (pro J. Srba, r. 1880);

jindy jsou zřetězeny do jednoho dlouhého syntaktického celku, a podobají se tak bezprostřednímu proudu vyprávění:

Jedem; a na silnici před Taxisovým panským dvorem začal vítr mě faukat mě na noby, že jsem honem je chtěl kryt s plaidem, a tu – výkřik uleknutí! ustrnutí!! – o plaidu nebyla žádná památka, než moje zimou se klepetající kolena. (pro J. Srba, r. 1882);

Proto jsi pospíchám, by jste laskavě buď osobně neb písemně p. Vávrovi radil, aby si několik škatulek pilulek zaopatřil pod názvem: „Asche's Bronchial – Pastillen“, k dostání ve všech apothekách, když ne v Praze tak jistě v Dražďanech. (pro J. Srba, r. 1882).

Sledování mluvenostních rysů (a to nejen v plánu syntaktickém, na nějž jsme se pro účely tohoto textu omezili) je v případě Smetanovy česky psané korespondence obzvlášť zajímavé, neboť Smetana prošel školami, v nichž se vyučovalo v němčině, a německý jazyk pro něj dlouho byl dominantním vyjadřovacím prostředkem (své deníky i korespondenci Smetana píše až do 60. let 19. století německy). Český pravopis a gramatiku si Smetana začal cíleně osvojovat až v dospělém věku, do té doby češtinu znal a také užíval pouze v její mluvené podobě. Při analýze vyskytujících se jevů a jejich hodnocení z hlediska psanosti a mluvenosti či spisovnosti a nepsisovnosti je navíc nutné mít na paměti, že Smetana žil v době, kdy se teprve formoval český spisovný jazyk, a tak ani jazykové příručky neměly onu kodifikační platnost, kterou mají dnes, nýbrž spíše popisovaly a nanejvýš doporučovaly.⁷

Tím už se ovšem dostáváme k otázkám, které přesahují rámec tohoto příspěvku. Jeho cílem bylo ukázat, že soukromé dopisy nelze jednoduše a bezvýhradně přiřadit pouze k jednomu z pojmů na ose psanost – mluvenost, monologičnost – dialogičnost, kontrolovanost – spon-

7 K tomu srov. Nekula, M. – Rychnovská, L.: Smetanova čeština v dobovém kontextu. *Hudební věda*, 47, 2010.

tánnost, spisovnost – nespisovnost, neboť je jim vlastní pohyb mezi těmito póly. Tato vlastnost korespondenčního materiálu však není jeho nedostatkem, nýbrž předností. Díky ní se totiž korespondence může stát jedním z nemnoha pramenů, které lze použít pro zkoumání kódu užívaného při neoficiální, privátní komunikaci, kódu sloužícího pro každodenní dorozumívání. Pro diachronně orientované bádání jde o zdroj tím cennější, že již nemáme možnost libovolně jej rozšiřovat o další reálné, spontánní projevy dobových mluvčích.

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu P 406/10/0823 *Soukromá korespondence 20. století. Rozšíření korpusových zdrojů, nové možnosti lingvistického využití*.

LITERATURA

- Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*. Univerzita J. E. Purkyně, Brno 1986.
- Jelínek, M.: Styl epistolární. In: Karlík, P. – Pleskalová, J. – Rusínová, Z. (eds.): *Pocta Dušanu Šlosarovi. Sborník k 65. narozeninám*. Albert, Boskovice 1995, s. 126–137.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002.
- Korpus odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany* [CD-ROM]. ÚČJ FF MU, Brno 2009.
- Nekula, M. – Rychnovská, L.: Smetanova čeština v dobovém kontextu. *Hudební věda*, 47, 2010, s. 43–76.
- Starý, Z.: *Psací soustavy a český pravopis*. Univerzita Karlova, Praha 1992.

Ústav českého jazyka
Filozofická fakulta
Masarykova univerzita, Brno
<rychnovska@phil.muni.cz>

OBEČNÁ LINGVISTIKA

JAPONŠTINA – SUBJEKTIVNÍ JAZYK (?)¹

JIŘÍ MATELA

1 ÚVOD

Jedním z nejrozšířenějších témat v oblasti japonské lingvistiky a lingvistiky japonského jazyka přibližně v posledních dvou desetiletích je otázka *modality*. Přestože toto téma v určité podobě existuje v jazykovědě již přinejmenším od dob Charlese Ballyho (1865–1947), jenž ve větě identifikoval tzv. *dictum* (větný obsah) a *modus* (vyjádření hovořícího subjektu), bylo po dlouhou dobu mimo hlavní centra pozornosti západních lingvistů. V současnosti je otázka modality již relativně běžnou součástí lingvistických studií, ačkoliv přirozeně existuje značná nejednotnost v pojetí modality a jejího vztahu k ostatním jazykovým jevům.² V japonském prostředí se zmínka o konceptu podobném modalitě poprvé objevuje v pracích Jošio Jamady (1875–1958), jenž hovoří o tzv. *čindžucu*, což někdy bývá překládáno termínem „predikace“. Hlavním Jamadovým cílem bylo objasnit vznik (podstatu) věty a vymanit se přitom ze západního pojetí spojení podmětu s přísudkem (jak je prezentovali J. C. A. Heyse (1764–1829), H. Sweet (1845–1912) či v japonském prostředí Fumihiko Ōcuki (1847–1928)), které se v konfrontaci se skutečností japonského jazyka jevílo nefunkční. Jamada do své teorie vnáší prvek psychologický, inspiruje se W. Wundtem (1832–1920) a větu definuje jako konstrukt aktu vnímání. Právě vyjádření tohoto kognitivního aktu jazykovými prostředky označuje Jamada termínem *čindžucu*.³ Pro své potřeby však Jamada dále nerozvádí roli subjektivity a *čindžucu* asociuje s přísudkem (slovesným, adjektivním). Japonští lingvisté posléze berou Jamadův termín *čindžucu* a rozvíjejí jej právě směrem k pojetí spojenému s vyjádřením subjektivity mluvčího.

Otázka subjektivity v jazyce je na poli japonských jazykovědných bádání prvkem nesmírně různorodým a při popisu japonštiny bývá asociována s různými jazykovými plány a rovinami (morfosyntax, lexikum, pragmatika aj.).

V tomto příspěvku si kladu za cíl představit tři poněkud odlišné přístupy k subjektivitě v jazyce (konkrétně v japonštině) tak, jak je pojmají tři představitelé moderní japonské jazykovědy, přičemž každého z nich se pokusím asociovat s jedním ze tří různých jazykovědných přístupů, jež utvářejí mozaiku současné japonské lingvistiky.

1 Japonské výrazy uvádím ve standardní české transkripci, japonská jména pak v pořadí běžném v našem prostředí, tj. osobní jméno, příjmení, přičemž volím poněkud netradiční způsob skloňování pouze příjmení.

2 Stručný nástin různých teorií modality viz např. Narrog, H.: *Modality in Japanese – the Layered Structure of Clause and Hierarchies of Functional Categories*. John Benjamins, Amsterdam 2009, s. 7–20.

3 Viz Koike, S.: *Gendai nihongo bunpō njūmon*. Čikuma šobō, Tokio 1997.

2 TŘI „SMĚRY“ JAPONSKÉ LINGVISTIKY

Prostředí japonské jazykovědy na prahu 21. století představuje jakousi mozaiku teorií, jež vycházejí z různých „teoretických rámců“ a „směrů“. Výsledný stav je potom často nutno vnímat nejen jako souhrn produktů čistě vědeckého bádání, ale také jako výsledek napětí a dynamického střetávání těchto směrů, při němž svou roli nezřídka hrají faktory společensko-politické.

Prvním směrem, pro nějž by asi spíše než „lingvistický“ bylo příhodnější označení „filologický“, je směr *kokugogaku* („nauka o národním jazyce“). Navazuje na tradice předmoderního badatelského směru *kokugaku* („národní nauky“) a kromě výrazné nacionalistické orientace se vyznačuje především tím, že do značné míry přehlíží výsledky mimojaponských lingvistických výzkumů a také existenci japonštiny v kontextu jiných jazyků světa či jihovýchodní Asie. Při popisu japonštiny vychází především z konkrétní vnější podoby japonštiny, patrný je také důraz na vztah jazyka a kultury, jenž se projevuje mj. tím, že za hlavní korpus zde slouží japonská literatura. Důsledkem toho je také skutečnost, že značná pozornost je věnována diachronnímu přístupu k jazyku.

Za protiklad *kokugogaku* lze označit směr *nihongo gengogaku* („lingvistika japonského jazyka“). V tomto případě se jedná o zkoumání a popis japonského jazyka na základě západních (především severoamerických) lingvistických teorií, z nichž nejvýraznější je především generativní lingvistika. Tento přístup přirozeně vnímá japonštinu v kontextu jiných jazyků, vyznačuje se výrazným formalismem a věnováním pozornosti současnému mluvenému jazyku.

Třetím významným směrem lingvistických bádání v Japonsku je *nihongo gengo* („nauka o japonském jazyce“), jenž se začal rozvíjet v 50. letech 20. století ve snaze vytvořit jakýsi „spojovací most“ mezi *kokugogaku* a *nihongo gengogaku* a v návaznosti na celospolečenské tendence k internacionalizaci. Jeho metodologický původ lze spatřovat v *kokugogaku*, vyznačuje se však absencí izolacionistických a nacionalistických prvků (nebo přinejmenším jejich menší patrností) a naopak důrazem na specifický charakter japonštiny v kontextu světových jazyků.

Výše uvedená charakteristika je nutně zjednodušující, s ohledem na cíle tohoto příspěvku si však ani nedělá nároky na komplexnost a vyčerpávající popis.

S rozvojem *kokugogaku* se od přelomu 19. a 20. století v japonské lingvistice objevují teze o výlučnosti japonského jazyka. Jedním z argumentů pak bývá mj. výjimečně „subjektivní“ charakter japonštiny. Mezi charakteristiky těchto tezí patří kromě časté návaznosti na přístupy *kokugogaku* také poukazování na relativnost (tj. vyšší míra subjektivity v japonštině ve srovnání např. s angličtinou), chápání subjektivnosti z různých perspektiv a také přesahy do oblastí mimo jazykovědu.⁴

I navzdory nacionalistickému zaměření těchto tezí nelze teorie o „subjektivnosti japonštiny“ (či „subjektivnosti v japonštině“) přehlížet. V následujícím výkladu se zaměřím na tři přístupy k subjektivitě v japonštině s tím, že každého z jejich autorů řadím do jednoho ze tří výše zmíněných jazykovědných směrů – Jošihiko Ikegami (nar. 1934) jako představitel *nihongo gengogaku*, Minoru Watanabe (nar. 1926) jako představitel *nihongo gengo* a Seidži Koike (nar. 1941) jako představitel *kokugogaku*.⁵

4 Sakai, N.: Subject and/or Shutai and the Inscription of Cultural Difference. In: *Translation & Subjectivity: On Japan and Cultural Nationalism*. University of Minnesota Press, Minneapolis 1997.

5 Přestože Seidži Koike sám sebe řadí spíše ke směru *nihongo gengo*, obecný charakter jeho lingvistického přístupu hodnotím spíše jako přístup *kokugogaku*.

3 TŘI JAPONŠTÍ LINGVISTÉ

3.1 JOŠIHIKO IKEGAMI

Ikegami přistupuje ve své knize *Nihongo to nihongoron* (2007) k subjektivitě z perspektivy kognitivní lingvistiky. Zabývá se především otázkou „rekonstruovatelnosti“ informace v komunikačním procesu (*fukugen kanósei*). Výchozími body kognitivní stránky komunikace jsou zde mluvčí, místo a čas promluvy. Subjekt – mluvčí, jako výchozí bod komunikace, je tedy nejsnáze „rekonstruovatelnou“ informací. Existence hovořícího subjektu je přitom základním předpokladem jazykového vyjádření. To současně předpokládá vědomí subjektu o sobě samém.

Ikegami dále poukazuje na to, že tento subjekt není pouze subjektem „hovořícím“, ale především **vnímajícím**. Vnímání dichotomie subjektu a objektu přitom Ikegami pokládá za přirozené. V některých případech však v reálné komunikaci narážíme na **splynutí subjektu a objektu** (*šukjaku gattai*), při němž dochází k projekci subjektu do objektu. V japonštině je v takovém případě podle Ikegamiho pravidlem nevyjadřovat „podmět“⁶. Toto splynutí subjektu a objektu může mít v literatuře estetický efekt. Ikegami jej ilustruje na příkladu klasického trojverší *haiku* od Kjorai Mukaie (1651–1704):

<i>Iwahana</i>	<i>ja</i>	<i>koko</i>	<i>ni</i>	<i>mo</i>	<i>hitori</i>	<i>cuki</i>	<i>no</i>	<i>kjaku</i>
skalní výběžek	EMPH	zde	LOC	také	sám	měsíc	GEN	host

Antonín Líman toto *haiku* překládá do češtiny následovně⁷:

„I tady pod skalním výběžkem je kdosi hostem měsíce...“

Podle Ikegamiho *haiku* implikuje situaci, kdy hovořící subjekt (básník) vidí objekt (hosta měsíce) za jasné měsíční noci pod skalním výběžkem. Současně však odkazuje ke Kjoraiovu mentorovi, významnému teoretikovi a básníkovi *haiku* Macuo Bašóovi (1644–1694), jenž toto *haiku* interpretuje tak, že subjekt a objekt jsou zde jedním a tímtéž, tj. hostem měsíce je sám básník. Ve světle této interpretace se jako přesnější (tedy přesněji zachycující subjektivní estetikou tohoto *haiku*) jeví překlad následující:

„I tady pod skalním výběžkem jsem sám hostem měsíce...“

Jiným projevem a současně vděčným objektem lingvistických analýz a komentářů ve vztahu k subjektivitě je úvodní věta novely *Jukiguni* („Sněhová země“), jejímž autorem je nositel Nobelovy ceny za literaturu Jasunari Kawabata (1899–1972):

<i>Kokkjo</i>	<i>no</i>	<i>nagai</i>	<i>tonneru</i>	<i>wo</i>	<i>nukeru</i>	<i>to</i>	<i>jukiguni</i>	<i>de atta.</i>
hranice	GEN	dlouhý	tunel	ACC	uniknout	COND	sněhová země	COP(PST).

Ikegami doplňuje hned několik známých překladů do západních jazyků:

The train came out of the long tunnel into the snow country. (E. Seidensticker)

Als der Zug aus dem langen Grenztunnel herauskroch, lag das Schneeland vor ihm. (O. Benl)

Doplním zde několik překladů českých:

⁶ Problematiku konceptu „podmět“ v japonštině ponechávám pro tuto chvíli stranou.

⁷ Osobní komunikace.

„Vlak vyjel z dlouhého tunelu pod hraničním pásmem hor do Sněhové země.“⁸

„Projeli dlouhým tunelem na pomezí dvou krajů a za ním už byla Sněhová země.“⁹

Z. Švarcová¹⁰ nabízí doslovnější překlad: „(Hned) jak se vyjelo z dlouhého hraničního tunelu, byla (tam) sněhová země.“

Podle Ikegamiho odlišné jazykové kódování (verbalizace) stejné skutečnosti, scénérie v různých jazycích vytváří odlišný smyslový zážitek. Při vyjádření obsahu dané promluvy kresbou nakreslí rodilí mluvčí angličtiny ve většině případů hory s tunelem, z něhož vyjíždí vlak.¹¹ To vede k domněnce, že percepce je u anglických mluvčích následující: vypravěč (mluvčí) je odtržen od ústředního objektu (vlaku) a jakoby se vznáší nad scénérií (je pozorujícím subjektem). Existuje zde tedy dichotomie subjektu a objektu.

Percepce u rodilých mluvčích japonštiny (Ikegami hovoří o „průměrném Japonci“) je přitom odlišná: vypravěč se nachází ve stejném vlaku jako hlavní hrdina či sám splývá s hlavním hrdinou. Dichotomie subjektu a objektu zde není. Hovořící subjekt je zde zároveň subjektem pozorujícím, vypravěčem i hlavním hrdinou. Při čtení textu se právě do něj projektuje čtenář a utváří se tak jednota subjektu a objektu.

Ikegami ve svém výkladu dále zavádí pojem **subjektivní chápání** (*šukanteki haaku*), což je prvek, který se projevuje tím, že se subjekt nevyjadřuje lexikálně (či morfosyntakticky) v povrchové vrstvě výpovědi, ale také tím, že se určité jazykové prostředky vážou k osobě mluvčího. Takovými prostředky jsou např. a) pocitová adjektiva typu *urešii* („(být) šťastný“) či *kanašii* („(být) smutný“), b) deziderativní výrazy typu *hošii* („(být) chtěný“), *-tai* („chtít + V“), c) smyslová adjektiva jako *samui* („(být) chladný/o“) nebo d) smyslová slovesa typu *mieru* („být vidět“) či *kikoeru* („být slyšet“). Na příkladech pak demonstruje, že subjektem (podmětem) těchto výrazů může být v přirozené promluvě pouze osoba mluvčího:

a)	<i>(Wataši wa)</i>
já TOP	<i>urešii!</i>
šťastný		<i>*Kare wa urešii.</i>
on TOP šťastný
	„To mám radost!“			(int.) „On je šťastný.“
b)	<i>(Wataši wa)</i>
já TOP	<i>mizu ga</i>
voda NOM	<i>hošii.</i>
chtěná	<i>*Kare wa mizu ga hošii.</i>
on TOP voda NOM chtěný
	„(Já) chci vodu.“			(int.) „On chce vodu.“
	<i>(Wataši wa)</i>
já TOP	<i>mizu ga</i>
voda NOM	<i>nomitai.</i>
pítDEZ	<i>*Kare wa mizu ga nomitai.</i>
on TOP voda NOMpítDEZ
	„Chci se napít (vody).“			(int.) „On se chce napít vody.“
c)	<i>Samui!</i>
(být) chladný/o
„Je (mi) zima.“		<i>*(Anata wa) samui.</i>
Ty TOP (být) chladný/o
(int.) „Je ti zima.“	

8 Líman, A.: *Krajiny japonské duše – Čtrnáct esejů o japonské literatuře*. Mladá fronta, Praha 2000, s. 20. Líman dále v osobní komunikaci dodává alternativní překlad: „Když se vyjelo z dlouhého tunelu pod hraničním pohořím, ležela před námi Sněhová země.“

9 Kawabata, J.: *Tanečnice z Izu a jiné prózy*. Přel. V. Hilská. Klub čtenářů Odeon, Praha 1988, s. 33.

10 Líman, A.: *Krajiny japonské duše – Čtrnáct esejů o japonské literatuře*. Mladá fronta, Praha 2000, s. 278.

11 Ikegami odkazuje k reportáži japonské televizní stanice NHK z února 1991 jako ke zdroji dat.

- d) *Hoši ga (wataši ni) mieru.* **Hoši ga (anata ni) mieru.*
 hvězdy NOM já DAT být vidět hvězdy NOM ty DAT být vidět
 „Jsou vidět hvězdy.“ (int.) „Jsou (ti) vidět hvězdy.“

Relativně větší „subjektivnost“ japonštiny ve srovnání s indoevropskými jazyky (ale např. i s čínštinou) je dokládána právě hojností výrazů, které jsou nositeli subjektivního chápání. Ikegamiho přístup lze chápat i v tom smyslu, že časté splývání subjektu s objektem je typické pro jazyk subjektivní (japonštinu) oproti jazykům objektivním, tedy takovým, jež si ve vyjadřování, ale i při vnímání udržují výraznější dichotomii subjektu a objektu (angličtina, němčina aj.).

3.2 MINORU WATANABE

Watanabe ve svém dnes již klasickém díle *Nihongo gaisecu*¹² zaujímá k otázce subjektivity v jazyce perspektivu, již lze označit za lexikálněsémantickou. V části o jazykovém významu rozvíjí myšlenku tzv. „významových teritorií“ (*igi no rjóiki*). Ta se vztahují k obsahové stránce lexikálních jednotek¹³. Lexikální jednotky mají podle Watanabeho dvě vrstvy významu: zřejmý význam (*meidžiteki igi*) a skrytý smysl (*andžiteki imi*). Zatímco zřejmý význam představuje jakési jádro souhrnu zkušeností s určitou mimojazykovou skutečností ve vztahu ke slovu (a do jisté míry tedy saussureovské *signifié* v konvenci jazykového systému), skrytý smysl představuje periferní významové nuance, jež jsou výsledkem subjektivní (a často emoční) zkušenosti konkrétního mluvčího. Skrytému smyslu je připisována značná míra obecnosti, v obou případech nicméně Watanabe poukazuje na významnou roli osobní zkušenosti.

V rámci zřejmého významu Watanabe rozlišuje dvě významová teritoria: **objektivní význam** (*taišóteki igi*) a **subjektivní význam** (*šutaiteki igi*)¹⁴. Za objektivní považuje „význam, který tkví v zjištění, co je objektem [...]“, za subjektivní potom „význam, který má, tváří v tvář určitému objektu, jazykový subjekt (mluvčí) na zřeteli“¹⁵. Za příklad bere Watanabe množinu výrazů *kanai, cuma, okusan, njóbó* aj., z nichž abstrahuje objektivní význam „žena, která je životním partnerem určitého muže“. Subjektivní význam se projevuje skrze volbu konkrétního výrazu z dané množiny, jíž mluvčí vyjadřuje svůj subjektivní postoj vůči objektu (v tomto případě vůči manželce, choti apod.).

Existenci dvou teritorií jazykového významu shledává Watanabe univerzální pro všechny jazyky, a to s ohledem na fakt, že jazykový projev je vždy vyjádřením se jazykového subjektu k objektu vnímání. V tomto bodě se tedy Watanabe přibližuje Ikegamiho koncepci přirozenosti vnímání duality subjektu a objektu. Watanabe však dále poukazuje na to, že způsob, jakým různé jazyky přistupují k oběma významům, se v závislosti na konkrétním jazyku liší. Na tomto místě pak vyzdvihuje japonštinu jako jazyk, jehož charakteristikou je „vřelý vztah

12 Watanabe, M.: *Nihongo gaisecu*. Iwanami šoten, Tokio 1996. Při výkladu terminologicky vycházím z českého překladu knihy, Watanabe, M.: *O podstatě japonského jazyka*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2000. Odtud také беру překlady příkladů.

13 Watanabe přesněji řečeno hovoří o obsahu „morfémů“ (*keitaiso*).

14 Překlad těchto termínů pokládám za ne zcela nejvhodnější. Výrazy „subjektivní“ a „objektivní“ běžnému čtenáři asociují existenci nějaké „objektivní skutečnosti“ a její „subjektivní interpretace“, což není zcela v souladu s Watanabeho pojetím významu. Výraz *šutaiteki* se asi blíží spíše českému „subjektivový“ (nejlépe pak asi „subjektu“, coby genitiv sg.), výraz *taišóteki* potom českému „objektový“ (či „objektu“). Pro „subjektivní“ a „objektivní“ v našem běžném pojetí má japonština např. výrazy *šukanteki* a *kjakkanteki*.

15 Watanabe, M.: *O podstatě japonského jazyka*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2000, s. 108.

k subjektivnímu významu¹⁶. Důkazem tohoto vřelého vztahu k subjektivnímu významu je hojnost slov, jež v japonštině slouží k vyjádření subjektivního významu. Watanabe současně staví japonštinu do opozice vůči angličtině a čínštině, které klasifikuje jako jazyky, jejichž „vztah k subjektivnímu významu je chladný; jejich jazyková energie se soustřeďuje na objektivní význam“¹⁷.

Subjektivní význam je v japonštině více přítomen v mluveném jazyce než v jazyce psaném, kde se projevuje vliv literární čínštiny *kanbun*. Důsledkem toho je podle Watanabeho skutečnost, že japonština mluvená si „udržuje svoji živost, zatímco jako psané slovo živost postrádá“¹⁸.

Mezi výrazy, jež jsou nositeli subjektivního významu, řadí Watanabe mj. osobní zájmena¹⁹ (explicitně pak výrazy, jimiž mluvčí odkazuje sám k sobě), výrazy z rejstříku *keigo* (osobně laděné výrazy, tj. morfologicko-lexikální systém zdvořilostní mluvy) a některá hodnotící adverbia.

Na osobních zájmenech 1. osoby je zřejmě nejvíce patrný rozdíl japonštiny oproti čínštině či angličtině. Zatímco angličtina a čínština mají každá po jednom výrazu pro mluvčího (angl. *I*, čín. *wo*), japonština disponuje početnou množinou výrazů, jež mluvčí volí na základě subjektivního vnímání komunikační situace a sebe sama ve vztahu k ostatním účastníkům komunikace (jedná se např. o výrazy *wataši*, *boku*, *ore*, *oira*, *wagahai*, *atai* aj.). Totéž lze vztáhnout k zájmenům 2. osoby (angl. *you*, čín. *ní*, jap. *anata*, *kimi*, *omae* aj.).

Struktura osobně laděných výrazů *keigo* vychází z předpokladu konverzace, v níž figurují jednotlivé role (mluvčí, posluchač, činitel, příjemce) jako subjekty a objekty vyjadřované zdvořilosti, skromnosti a uctivosti. Příkladová věta

<i>Sensei</i>	<i>ga</i>	<i>kitara</i> , <i>watakuši kara hanasu</i> .
Pan učitel	NOM	přijítCOND já ABL mluvit(NPS)

„Jestli učitel přijde, promluví s ním.“

má podle Watanabeho zcela objektivní význam. V konverzaci však může být obohacena o výrazy *keigo* následujícím způsobem (výrazy *keigo* jsou označeny tučně):

Sensei ga koraretara, *watakuši kara obanaši itašimasu*.

„Pokud pan učitel přijde, dovoluji si s ním pohovořit.“

Pasivní morfém *-rare* je vyjádřením uctivosti (*sonkei*), sloveso *itasu* výrazem skromnosti (*kendžó*), předpona *o-* a slovesná koncovka *-masu* výrazy zdvořilosti (*teinei*). Objektivní význam výpovědi zůstává stejný jako v předchozím případě, subjektivní význam je dodán právě zmíněnými morfémy. Výrazům *keigo* můžeme podle Watanabeho „plně porozumět a aktivně je užívat za předpokladu, že chápeme jazyk jako obnovovaný, osobitý a „skýtající“ projev mluvčího, nikoli jako nástroj k manipulování adresáta“²⁰.

Jako příklad hodnotících adverbii, jež jsou nositeli subjektivního významu, uvádí Watanabe výrazy *semete* („nanejvýš“, „přinejmenším“), *dóse* („stejně“, „tak jako tak“), *isso* („raději“), *seizei*

16 Tamtéž.

17 Watanabe, M.: *O podstatě japonského jazyka*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2000, s. 108.

18 Tamtéž, s. 119.

19 Pro potřeby této práce taktéž ponechávám stranou otázku uznání kategorie osobních zájmen v japonštině či obecně klasifikaci výrazů jako *wataši*, *boku*, *kimi*, *anata* atd.

20 Líman, A.: *Krajiny japonské duše – Čtrnáct esejů o japonské literatuře*. Mladá fronta, Praha 2000, s. 279.

(„nanejvýš“, „pokud možno“), *namadži* („polovičatě“, „tak nějak“), *sasuga* („pochopitelně“) či *sekkaku*. Význam (resp. použití) posledního zmíněného výrazu je přitom natolik složitý, že pro něj v západních jazycích prakticky není možno nalézt adekvátní ekvivalent, a Watanabe jej nakonec popisuje obsáhlým výkladem:

„Hodnotící postoj jazykového subjektu, který s lítostí zjišťuje, že sice došlo k uskutečnění oceňované akce A, avšak akce B, jejíž uskutečnění očekáváme v součinnosti s akcí A a díky jejíž realizaci má dojít k úplnému docenění akce A, není dosud realizována nebo k její realizaci vůbec nedojde.“²¹

To, že v jazycích, jako je angličtina či francouzština, není možné najít odpovídající ekvivalenty ke zmíněným japonským adverbii, přikládá Watanabe právě skutečnosti, že evropské jazyky jsou „chladné vůči subjektivnímu významu“²². Hodnotící adverbia vyjadřují hodnocení, které vyvěrá z jazykového subjektu a s objektivní náplní hodnocené skutečnosti nesouvisí.

Watanabeho pojetí „subjektivnosti“ japonštiny lze chápat v tom smyslu, že japonština ve srovnání s jazyky, jako je čínština, angličtina apod., disponuje a více operuje se skupinami morfémů, jež nutí mluvčího, aby volbou konkrétního výrazu z daného rejstříku projevil svůj osobní postoj jazykového subjektu. Přestože za příklady zde byly zvoleny především morfémy a lexikální jednotky, lze objektivní význam doložit ve všech vrstvách japonského jazyka²³.

3.3 SEIDŽI KOIKE

Otázky subjektivity v japonštině se Koike dotýká ve druhé kapitole knihy *Gendai nihongo tankjúbô* (2001), v níž se zabývá otázkou podmětu (*šugo*), nominativu (*šukaku*), tématu (*šudai*, *daimokugo*) aj. Jeho přístup lze charakterizovat jako kulturně-pragmatický (či rétorický). Podobně jako Ikegami demonstruje i Koike svoji perspektivu na příkladu úvodní věty Kawabatovy novely *Jukiguni*, kterou zde znovu uvádím:

Kokkjo no nagai tonneru wo nukeru to jukiguni de atta.
hranice GEN dlouhý tunel ACC uniknout COND sněhová země COP(PST).

Koike se zmiňuje o nepsaných pravidlech japonské komunikace, přičemž jedním (spíše rétorickým než gramatickým) je následující: „V japonštině, není-li konatel (podmět) explicitně uveden, je pravidlem brát za konatele mluvčího/pisatele.“²⁴ Toto pravidlo je aplikováno právě v úvodní větě Kawabatovy novely, kde konatelem akce slovesa *nukeru* není „vlak“ (jako je tomu v případě Seidenstickerova anglického či Benlova německého překladu), nýbrž vypravěč, jenž je totožný s hlavním hrdinou novely Šimamurou. Šimamura je potom taktéž subjektem, jenž vynáší soud *jukiguni de atta* („byla (tam) sněhová země“).

Koike tvrdí, že zachycená situace v úvodní větě novely je principiálně totožná se situací ve známé písni Takeki Ówady *Tecudô šôka* („Železniční píseň“):

21 Watanabe, M.: *O podstatě japonského jazyka*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2000, s. 122.

22 Tamtéž, s. 121.

23 Líman, A.: *Krajiny japonské duše – Čtrnáct esejů o japonské literatuře*. Mladá fronta, Praha 2000, s. 279.

24 Koike, S.: *Gendai nihongo tankjúbô*. Asakura šoten, Tokio 2001, s. 14.

Ima wa, jamanaka, ima wa, hama
ima wa, tecubaši wataru zo to
omou ma mo naku
tonneru no jami wo tótte
Hironohara

Hned jsme v horách, hned na pobřeží,
 a teď, sotva stačím pomyslet,
 letíme přes železný most,
 projedeme temným tunelem
 a jsme v Hironohaře

Podle Koikeho není možno za nevyjádřený podmět sloves *wataru* („překročit“, „přejet“) či *tóru* („projet“) považovat vlak, protože podmět je společný všem slovesům, a sloveso *omou* („(po)myslet“) sémanticky vyžaduje, aby jeho podmětem byl člověk (myslící bytost). To, že v japonštině bývá podmět tak často nevyjádřen, je dáno především kulturním charakterem mluvčích, tj. Japonců. Ve 3. kapitole V. oddílu knihy *Gendai nihongo bunpó njūmon* (1997) se Koike zmiňuje o tom, že japonská kultura je kulturou „náznaků“ a že Japonci přirozeně tíhnou k zamlčování (explicitnímu nevyjadřování) těch informací, jež jsou dostatečně srozumitelné z kontextu. Způsob verbalizace výpovědi má přitom oporu právě v takovém kulturním zázemí. „Násilná“ verbalizace podmětu vede podle Koikeho k tomu, že výpověď je „neuvolněná“²⁵, což je důvod, proč v úvodní větě „Sněhové země“ i v „Železniční písni“ zůstává podmět nevyjádřen.

Koike však neomezuje svůj výklad pouze na gramatickou stránku věci, otázku (ne)vyjadřování podmětu či konatele, ale snaží se situaci uchopit ze širšího hlediska stylistického, rétorického, pragmatického a literárněestetického. Kawabatův originál konfrontuje především se Seidenstickerovým anglickým překladem. Podobně jako Ikegami poukazuje na to, že subjektivní či objektivní způsob verbalizace má efekt na celkový ráz díla. Překlady jsou přitom ukázkou **objektivní verbalizace**, kdy subjekt-mluvčí je odtržen od popisované akce a výsledkem je vnější popis jednotlivých scén. Japonský originál je naopak příkladem **subjektivní verbalizace**, kdy subjekt-mluvčí je přímo konatelem, ale především prožívatelem akcí a stavů. „Sněhová země“ v japonštině nabízí subjektivní vhled do vnímání, úsudku a psychologie hlavního hrdiny.

Koike zde naráží na vzniklý kontrast mezi **narací** (v japonské verzi díla) a **popisem** (v překladech do evropských jazyků), jenž má svoji estetickou rovinu kontrastu **dynamického a statického**. V konečném důsledku zde podle Koikeho máme z literárního hlediska zcela odlišná díla: zatímco Kawabatův originál je „**psychologický román**“, Seidenstickerův anglický překlad představuje „**vizuální drama**“.

Koikeho názor na vztah originálu Kawabatovy novely k anglickému překladu do značné míry sdílí i Watanabe. Jak píše Švarcová²⁶, podle Watanabeho anglický překlad úvodní věty „Sněhové země“ tím, že začíná slovy „*The train...*“, pohřbívá už v té chvíli kus Kawabatova původního podání. Watanabe též ve vztahu k subjektu díla zjevně zastává stejný názor jako Ikegami a Koike, když říká, že „Kawabatovo vnímavé, přijímající oko se ztotožňuje s okem hlavního hrdiny Šimamury a jím snímá a zaznamenává okolní svět [...]“²⁷.

25 Koike, S.: *Gendai nihongo tankjūbō*. Asakura šoten, Tokio 2001, s. 13.

26 Líman, A.: *Krajiny japonské duše – Čtrnáct esejů o japonské literatuře*. Mladá fronta, Praha 2000, s. 278.

27 Tamtéž, s. 279.

4 ZÁVĚR

V částech 3.1–3.3 jsem se pokusil představit tři přístupy k subjektivitě tak, jak je vykládají tři různí japonští lingvisté – Ikegami, Watanabe a Koike. Přestože každý z nich přistupuje k tématu z poněkud odlišné perspektivy, můžeme v jejich teoriích pozorovat výrazné společné body. Jedná se především o přesvědčení, že japonština je ve srovnání se západními jazyky relativně více „subjektivní“ přinejmenším v tom smyslu, že při komunikaci v japonštině se více uplatňují a projevují jisté prvky subjektivity mluvčího. Jednotlivé teze potom i přes svoji zdánlivou heterogennost mohou tvořit jednotný celek, stejně jako jednotlivé jazykovědné přístupy zmíněné v části 2 utvářejí celistvou mozaiku současné japonské lingvistiky.

Jak jsem již zmínil v Úvodu, Jamadou zavedený pojem *čindžucu* byl japonskými lingvisty postupně rozvíjen směrem k pojetí spojenému se subjektivitou mluvčího. Tento proces vrcholí jednak teorií Motoki Tokiedy (1900–1967) z roku 1950, v níž jsou větotvorné prostředky (morfémy) členěny na „objektivní“ autosémantika *ši* a „subjektivní“ synsémantika *dži*,²⁸ jednak větví inspirovanou přímo Ballym a reprezentovanou teoriemi Akira Mikamiho (1903–1971) či Jasuši Hagy (nar. 1928), jež doplňují základ současného pojetí větné struktury tak, jak je prezentuje Jošio Nitta (nar. 1946) či Takaši Masuoka (nar. 1950): jako spojení *meidai* („pro-pozice“) a *modariti* („modalita“), přičemž modalita je definována jako „element, jenž vyjadřuje subjektivní hodnocení a postoje“²⁹ (Masuoka) a „jazykové vyjádření psychologického postoje mluvčího vůči verbalizované skutečnosti nebo vůči výpovědi či komunikaci samotné“³⁰ (Nitta). Bez ohledu na míru životnosti kategorie modalita v současné lingvistice lze říci, že s jejím zavedením (a její asociací se subjektivitou) do japonské lingvistiky v podstatě dochází k širšímu teoretickému podchycení dlouhodobého intuitivního vědomí japonských lingvistů o významu subjektivity v jazyce.

LITERATURA

- Ikegami, J.: *Nihongo to nihongoron*. Čikuma šobó, Tokio 2007.
- Kawabata, J.: *Tanečnice z Izu a jiné prózy*. Klub čtenářů Odeon, Praha 1988.
- Koike, S.: *Gendai nihongo bunpó njúmon*. Čikuma šobó, Tokio 1997.
- Koike, S.: *Gendai nihongo tankjúhó*. Asakura šoten, Tokio 2001.
- Líman, A.: *Krajiny japonské duše – Čtrnáct esejů o japonské literatuře*. Mladá fronta, Praha 2000.
- Narrog, H.: Modality, Modariti and Predication – the Story of Modality in Japan. In: Pizziconi, B. – Kizu, M. (eds.): *Japanese Modality: Exploring its Scope and Interpretation*. Palgrave Macmillan, New York 2009, s. 9–35.
- Narrog, H.: *Modality in Japanese – the Layered Structure of Clause and Hierarchies of Functional Categories*. John Benjamins, Amsterdam 2009.
- Sakai, N.: Subject and/or Shutai and the Inscription of Cultural Difference. In: *Translation & Subjectivity: On Japan and Cultural Nationalism*. University of Minnesota Press, Minneapolis 1997, s. 117–152.

28 Tokieda, M.: *Kokugogaku genron*. Iwanami šoten, Tokio 2007.

29 Narrog, H.: Modality, Modariti and Predication – the Story of Modality in Japan. In: Pizziconi, B. – Kizu, M. (eds.): *Japanese Modality: Exploring its Scope and Interpretation*. Palgrave Macmillan, New York 2009, s. 10.

30 Tamtáž, s. 12.

-
- Tokieda, M.: *Kokugogaku genron*. Iwanami šoten, Tokio 2007.
Watanabe, M.: *Nihongo gaisei*. Iwanami šoten, Tokio 1996.
Watanabe, M.: *O podstatě japonského jazyka*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2000.

Seminář japonských studií
Ústav jazykovědy a baltistiky
Filozofická fakulta
Masarykova univerzita, Brno
<juramatela@gmail.com>

Долго ли живут этнические стереотипы? (На материале Записок Ф.Ф. Вигеля и современных исследований по этнолингвистике)

ANNA KRASILNIKOVA

Филипп Филиппович Вигель (1786–1856) вошел в историю как автор воспоминаний, которые читаются как увлекательнейший роман. Служебная карьера Вигеля позволила ему завести множество знакомств, хотя сама по себе и не была столь интересной. Вигель служил в Коллегии иностранных дел, ездил с посольством в Китай, был вице-губернатором в Бессарабии (ныне территория Молдавии) и градоначальником в Керчи, возглавлял Департамент духовных дел иностранных вероисповеданий. Круг литературных знакомых Вигеля был обширен благодаря тому, что он одним из первых вступил в литературное общество „Арзамас“, членами которого были В.А. Жуковский, К.Н. Батюшков, П.А. Вяземский, А.С. Пушкин и др.

Свои мемуары Вигель создавал, уже находясь в отставке, в первой половине 1840-х гг. Впервые они были опубликованы после его смерти, в 1863–1865 гг., однако приобрели известность в чтении автора еще до публикации. Современники так отзывались о мемуарах Вигеля: „В *Записках* Вигеля много острого и даже справедливого... Вигель пренаблюдательный ум, только желчный и односторонний“.¹ И, действительно, оценочными характеристиками в *Записках* снабжаются не только отдельные лица, но целые города и их общества, целые кружки и партии, целые нации.

На каждой четвертой странице воспоминаний появляется стереотипное суждение, которое строится вокруг этнонима. Именно эти высказывания, включающие этностереотип, и стали материалом для анализа. Эти микрофрагменты были выделены на основании сигналов этностереотипа, прямо или косвенно описанных в литературе по этнолингвистике² и семасиологии.³ Этнические стереотипы при этом понимались широко, как „стандартные представления, имеющиеся у большинства людей, составляющих тот или иной этнос, о людях, входящих в другой или в собственный этнос“.⁴

1 Плетнев, П.А.: Из писем П.А. Плетнева к В.А. Жуковскому. *Русский архив*, VII, 1870, с. 1285.

2 Бартминьский, Е.: *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*. Индрик, Москва 2005. Крысин, Л.П.: О русских этностереотипах в их языковом выражении. In: Нешименко, Г.П. (ed.): *Встречи этнических культур в зеркале языка в сопоставительном лингвокультурном аспекте*. Наука, Москва 2002, с. 171–175.

3 Апресян, Ю.Д.: Коннотации как часть прагматики слова. Лексикографический аспект. In: Апресян, Ю.Д.: *Избранные труды. Т. II: Интегральное описание языка и системная лексикография*. Языки русской культуры, Москва 1995, с. 156–177. Яковлева, Е.С.: *Фрагменты русской языковой модели мира: Модели пространства, времени и восприятия*. Гнозис, Москва 1994.

4 Крысин, Л.П.: О русских этностереотипах в их языковом выражении. In: Нешименко, Г.П. (ed.): *Встречи этнических культур в зеркале языка в сопоставительном лингвокультурном аспекте*. Наука, Москва 2002, с. 171.

Мы задались вопросом, в какой степени портреты чужих этносов совпадают с этническими представлениями современников Вигеля, с этническими образами, бытующими в языковой практике наших дней, насколько они определяются фактами личного опыта.

В мемуарах Вигеля наиболее частотны высказывания, содержащие стереотип француза (84 фрагмента), немца (70 фрагментов) и поляка (30 фрагментов). Появление француза и немца в списке наиболее частотных этностереотипов вполне предсказуемо для современного сознания. Эти слова и по сей день употребляются в лингвистически отмеченных словосочетаниях типа *немецкая аккуратность*, *французская галантность* и т.д.⁵ Частотность стереотипа поляков связана, во-первых, с тем, что в детстве Вигель некоторое время жил в Киеве, позднее сталкивался с поляками в Петербурге и Бессарабии. Во-вторых, появлению этого стереотипа в мемуарах способствовала политическая ситуация первой трети XIX века.

Поляки в общем характеризуются Вигелем как *выродки среди славян* (*выродок* ‘родившийся непохожим на виновников рождения’).⁶ Им, так же, как и русским, приписывается *храбрость*, *предприимчивость*, *живость ума* и *воображения* и *неосмотрительность*. От русских их отличает *наглость*, *дерзость*, *надменность*, *гордость* и *высокомерие*. Эти лексемы объединены общим семантическим компонентом – ‘отсутствие стыда перед другими’.

Поляки – это этнос, представительницы которого обладают наибольшим числом типичных качеств:

кокетство, искусство пленять;
непостоянство, неверность, распутность;
красота, привлекательность;
любезность;
смелость;
ловкость;
страсть к роскоши;
самонадеянность;
чувственность.⁷

Лексемы из этого списка не обладают общим компонентом значения, но отсылают к одному сюжету. Иными словами, их значение позволяет выстроить обобщающую характеристику польки, „такую семантическую предикацию, из которой, с привлечением аксиом естественной логики как следствия выводятся частные предикации“.⁸ Итак, полька у Вигеля – это коварная искусительница, „очаровательная Цирцея“. Традиция воспринимать польку как символ соблазна и опасности была положена русскими ис-

5 Плунгян, В.А. – Рахилина, Е.В.: „С чисто русской аккуратностью...“: (К вопросу об отражении некоторых стереотипов в языке). *Московский лингвистический журнал*, 2, 1996, с. 342.

6 Здесь и далее толкования значений приводятся по словарю 1847 г.: *Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный Вторым Отделением Императорской Академии наук*. В 4 тт. Императорская Академия Наук, Санкт-Петербург 1847.

7 Здесь и далее качества, приписываемые тому или иному этносу, расположены в порядке убывания частотности соответствующих лексем.

8 Кобозева, И.М.: Немец, англичанин, француз и русский: выявление стереотипов национальных характеров через анализ коннотаций этнонимов. *Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология*, 3, 1995, с. 110.

торическими песнями и литературными произведениями о Смутном времени (начало XVII века). Тип коварной и соблазнительной польки лег в основу образов Марины Мнишек (*Борис Годунов* Пушкина) и молодой панночки (*Тарас Бульба* Гоголя) и сохранился по крайней мере до чеховских времен.⁹

Таким образом, у Вигеля представлены стереотип польки как обольстительницы и стереотип поляков как чужого народа, сохраняющего лишь некоторые черты, близкие русским. Эти стереотипы, обусловленные политической ситуацией первой половины XIX века, были устойчивыми в мемуарной и публицистической литературе того времени,¹⁰ но они и по сей день определяют русско-польские отношения.¹¹

Наглость, смелость и дерзость делают поляков похожими на **французов**, для русского крестьянина позапрошлого столетия представители этих национальностей были одинаково чужими: „Никого из французов столько не обвиняли они [русские мужики – А.К.] в жестокостях, как тех, кои, по словам их, хорошо умели по-русски, хотя плохо выговаривали: всякий понял, что они говорят о поляках.“¹²

Как поляки, так и французы у Вигеля обладают типичными „русскими“ чертами. Французам свойственны *добродушие, гостеприимство, веселый нрав, неопрятность*. Они, так же, как и русские, *переимчивы и прельщаются новизной*. Но русская *беспечность* у французов принимает форму *легкомыслия и рассеянности*, и, пожалуй, это самые частотные их характеристики.

К другим наиболее типичным качествам представителей этой нации относятся:

- 1) *любезность, учтивость*;
- 2) *тщеславие, нескромность, самонадеянность, самолюбие, самодовольство, самохвальство, хвастовство, чванство*;¹³
- 3) *многоглаголье, болтливость*;
- 4) *ветреность*;
- 5) *неискренность, притворство*.

Другие характерные свойства французов представлены меньшим количеством употреблений, но они образуют достаточно однородную группу, объединенную признаком подвижности:

9 Йокояма, О.: „Свой“ и „чужие“: межкультурная коммуникация и этнические стереотипы в чеховской России. In: Купина, Н.А. – Хомяков, М.Б. (eds.): *Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности*. ОЛМА-ПРЕСС, Москва 2005, с. 460.

10 Хорев, В.А.: О живучести стереотипов. In: Хорев, В.А. (ed.): *Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре*. Индрик, Москва 2002, с. 21–22.

11 Филатова, Н.М.: Русские и поляки в Королевстве Польском (1815–1830): стереотипы взаимного восприятия. In: Хорев, В.А. (ed.): *Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре*. Индрик, Москва 2002, с. 117.

12 Вигель, Ф.Ф.: *Записки*. В 2 тт. Захаров, Москва 2003, с. 669.

13 Эти качества образуют у Вигеля единый синонимический ряд. Его длина определяется поисками подходящего русского слова. В результате доминантой этого ряда у Вигеля оказывается неполноэквивалентная французская лексема *fatuite*: „Офицеры этого полка славились тем, чему в русском языке нет имени, – *fatuite*, что нельзя перевести названиями самодовольства, хвастовства, чванства; ибо ни которое отдельно, ни все вместе входят в состав сего недостатка. Эта врожденная склонность почти всех молодых и многих старых французов у нас сделалась исключительно принадлежностью одного полка; который за то, почти не исключая женщин, все терпеть не могли“ (Вигель, Ф.Ф.: *Записки*. В 2 тт. Захаров, Москва 2003, с. 253).

- 1) *вертлявость*;
- 2) *нетерпеливость*;
- 3) *живость*;
- 4) *страсть к развлечениям (развлекаться ‘поспешно переносить внимание от одного предмета на другой’)*;
- 5) *остроумие (острый ум ‘скоро понимающий, проникающий’)*.

В целом стереотип француза дожил до наших дней: типичные качества, отмеченные Вигелем, совпадают с теми характеристиками французов, которые были обнаружены на современном материале и которые составляют верхнюю часть полученного исследователями списка.¹⁴ Анализ современных данных позволил выявить инвариантное представление русских об этой нации: „...Француз во всем стремится к красоте внешней формы и преуспевает в этом, но не придает должного значения внутреннему содержанию.“¹⁵ Принимая во внимание словарное толкование „французских“ качеств, отмеченных Вигелем, мы приходим к схожим выводам на материале *Записок*. Таким образом, стереотип француза аккумулирован в следующем высказывании мемуариста: „...Во Франции всякий родится комедиантом, там все поддельное, все театральное, все нарумяненное, налакированное; и слава Богу, ибо природа людей ужасает там наготой.“¹⁶

В отличие от французов, **немцы** предстают как нация, полностью отличная от русских: „Мало-помалу я было сам сделался немцем, говорил не иначе как по-немецки, выражался как немец, смотрел маленьким немцем, и покойный отец мой имел слабость этому радоваться. Слава Богу, характер у меня остался совершенно русский.“¹⁷

В России первой половины XIX века немцы были самым массовым слоем иностранного населения и в массовом сознании противопоставлялись коренному русскому населению.¹⁸ Типичные „немецкие“ качества, отмеченные Вигелем, противоположны „русским“:

- 1) *образованность, познания, учение, испытующий дух*;
- 2) *расчетливость*;
- 3) *неторопливость, методичность, систематичность, постоянность, постепенность*;
- 4) *терпеливость, прилежание, упорство*;
- 5) *точность, педантизм*;
- 6) *жестокость, грубость, бессердие, черствые чувства*;
- 7) *трудолюбие, неутомимость в трудах, ненасытимость*;
- 8) *чистоплотность, опрятность*;
- 9) *холодность*.

Эти и другие свойства немца, которые упоминаются в меньшем числе случаев (*правдолюбие, рассудительность, бережливость, скромность, незаметность* и др.), отсы-

14 Кобозева, И.М.: Немец, англичанин, француз и русский: выявление стереотипов национальных характеров через анализ коннотаций этнонимов. *Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология*, 3, 1995, с. 112.

15 Там же.

16 Вигель, Ф.Ф.: *Записки*. В 2 тт. Захаров, Москва 2003, с. 35.

17 Там же, с. 40.

18 Жуковская, А.В. – Мазур, Н.Н. – Песков, А.М.: Немецкие типы русской беллетристики (конец 1820 – начало 1840-х гг.). *Новое литературное обозрение*, 34, 1998, с. 40–41.

лают к образу „доброго немца“, типовому герою русской беллетристики конца 1820-х – начала 1840-х гг. „В слове *добрый* здесь первично не столько значение доброты, сколько – добротности. Добрый немец – основателен, аккуратен, опрятен, точен, принципиален, пунктуален, педантичен, честен, экономен, трудолюбив, расчетлив, хладнокровен, немногословен, знает себе цену, высоко ставит свое достоинство...“¹⁹

Стереотип немца, который мы обнаруживаем у Вигеля, сохранился практически в неизменном виде, и качества, которыми мемуарист наделяет представителей этой нации, и в современном языке образуют лингвистически отмеченные словосочетания с определителем *немецкий*.²⁰

Этнические портреты, созданные мемуаристом, не оригинальны, они соотносятся с „национальными“ образами и типами, бытовавшими в современной ему мемуарной, публицистической и художественной литературе. На эти стереотипы повлияла политическая ситуация первой половины XIX века, но тем не менее, они все более укоренялись в массовом сознании и, несколько изменившись, дожили до наших дней. Трансформации стереотипов связаны с тем, что усилились одни черты, ослабели другие, произошел сдвиг акцентов.

Как показал анализ, личный опыт не является решающим фактором при формировании этнических стереотипов, он выполняет скорее „корректирующую“ функцию. В *Записках* Вигель порой указывает на несоответствие стереотипа действительности: „Его [Григория Голицына – А.К.] воспитывал какой-то барон Эйбен, который, **даром что немец** [выделено мной – А.К.], ни сам ничего не знал, ни его ничему не учил.“²¹ И тем не менее, фразы, подобные этой, не препятствуют существованию и языковой экспликации стереотипа.

Наконец, особенность этнической картины, создаваемой в мемуарах, состоит в том, что автор проводит сравнение между чужим и своим этносом. Более того, стереотипные высказывания о русских значительно преобладают над иными этностереотипами (148 контекстов). Из этих наблюдений следует, что стереотипные высказывания выполняют у Вигеля, главным образом, идентифицирующую функцию (установка на размежевание своего и чужого, на выявление национальной идентичности и уникальности). Таким образом, чужое в этническом плане может быть представлено как поле, которое строится вокруг своего. Мемуары Вигеля подтверждают тезис философа Бернхарда Вальденфельса: „...„Свой мир“ функционирует как в качестве *центра*, окруженного дальнейшими горизонтами, так и в качестве *почвы*, на которой надстраиваются дальнейшие ступени“.²²

19 Жуковская, А.В. – Мазур, Н.Н. – Песков, А.М.: Немецкие типы русской беллетристики (конец 1820 – начало 1840-х гг.). *Новое литературное обозрение*, 34, 1998, с. 41–42.

20 Плунгян, В.А. – Рахилина, Е.В.: „С чисто русской аккуратностью...“: (К вопросу об отражении некоторых стереотипов в языке). *Московский лингвистический журнал*, 2, 1996, с. 345.

21 Вигель, Ф.Ф.: *Записки*. В 2 тт. Захаров, Москва 2003, с. 119.

22 Вальденфельс, Б.: Своя культура и чужая культура. Парадокс науки о „Чужом“. *Логос*, 6, 1994, с. 82.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян, Ю.Д.: Коннотации как часть прагматики слова. Лексикографический аспект. In: Апресян, Ю.Д.: *Избранные труды. Т. II: Интегральное описание языка и системная лексикография*. Языки русской культуры, Москва 1995, с. 156–177.
- Бартминьский, Е.: *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*. Индрик, Москва 2005.
- Вальденфельс, Б.: Своя культура и чужая культура. Парадокс науки о „Чужом“. *Логос*, 6, 1994, с. 77–94.
- Вигель, Ф.Ф.: *Записки*. В 2 тт. Захаров, Москва 2003.
- Жуковская, А.В. – Мазур, Н.Н. – Песков, А.М.: Немецкие типы русской беллетристики (конец 1820 – начало 1840-х гг.). *Новое литературное обозрение*, 34, 1998, с. 37–54.
- Йокояма, О.: „Свой“ и „чужие“: межкультурная коммуникация и этнические стереотипы в чеховской России. In: Купина, Н.А. – Хомяков, М.Б. (eds.): *Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности*. ОЛМА-ПРЕСС, Москва 2005, с. 455–466.
- Кобозева, И.М.: Немец, англичанин, француз и русский: выявление стереотипов национальных характеров через анализ коннотаций этнонимов. *Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология*, 3, 1995, с. 102–116.
- Крысин, Л.П.: О русских этностереотипах в их языковом выражении. In: Нешименко, Г.П. (ed.): *Встречи этнических культур в зеркале языка в сопоставительном лингвокультурном аспекте*. Наука, Москва 2002, с. 171–175.
- Плетнев, П.А.: Из писем П.А. Плетнева к В.А. Жуковскому. *Русский архив*, VII, 1870, с. 1282–1288.
- Плунгян, В.А. – Рахилина, Е.В.: „С чисто русской аккуратностью...“: (К вопросу об отражении некоторых стереотипов в языке). *Московский лингвистический журнал*, 2, 1996, с. 340–351.
- Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный Вторым Отделением Императорской Академии наук*. В 4 тт. Императорская Академия Наук, Санкт-Петербург 1847.
- Филатова, Н.М.: Русские и поляки в Королевстве Польском (1815–1830): стереотипы взаимного восприятия. In: Хорев, В.А. (ed.): *Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре*. Индрик, Москва 2002, с. 110–118.
- Хорев, В.А.: О живучести стереотипов. In: Хорев, В.А. (ed.): *Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре*. Индрик, Москва 2002, с. 17–26.
- Яковлева, Е.С.: *Фрагменты русской языковой модели мира: Модели пространства, времени и восприятия*. Гнозис, Москва 1994.

JAKOBSONOVA NOMOTETICKÁ VĚDA O JAZYCE

VÍT GVOŽDIAK

Není to nesnesitelná myšlenka, že milovaná, uctívaná bytost by mohla ještě jednou existovat v úplně stejné podobě?

Wilhelm Windelband, *Dějiny a přírodní vědy. Rektorská přednáška 1894*

1

Tento text není pokusem charakterizovat Jakobsonovo pojetí jazyka a vědy, která ho zkoumá, z nich samých, nýbrž upozorňuje na některé aspekty v Jakobsonově implicitním uvažování o klasifikaci věd. Tuto skutečnost by bylo možné přejít krátkou poznámkou o Jakobsonově novém/jiném pojetí lingvistiky, které se vymezuje vůči lingvistice předcházejícího období (zejména 19. století). Lze se samozřejmě odvolávat na Jakobsonovo lapidární konstatování, že „science is a linguistic representation of experience“¹, a tím rychle vyřešit otázku, kterou pro Jakobsona postavení (a důležitost) jazyka a lingvistiky v klasifikaci věd představuje. Tento krok by ale zastřel změnu, která není pouhým přesunem akcentu, nýbrž spíše novou konstrukcí prostoru třídění věd.

Výchozím bodem takového přístupu jsou dvě – vlastně nenápadné – narážky na pojem nomotetická věda, který Jakobson koreluje s lingvistikou:

(1) Třetí část druhého svazku a třetí oddíl druhé části sedmého svazku Jakobsonových vybraných spisů nesou stejný název, *Toward a Nomothetic Science of Language*.

(2) V článku *Linguistics in Relation to Other Sciences* Jakobson² mluví o interdisciplinaritě v „zákony-hledajících“ (law-seeking) vědách o člověku a explicitně užívá termín nomotetický.

Jádrem tohoto sumarizujícího textu, který nemůže být více než gestem, a je proto podřízen některým zjednodušením (a proto i oprávněným kritikám), je Jakobsonovo postavení v protikladu nomotetických a ideografických věd.

2

Rozlišení nomotetická – ideografická věda předložil ve své rektorské přednášce roku 1894 Wilhelm Windelband.

Na obecnější úrovni Windelband dělí³ vědy na racionální, kam řadí filozofii a matematiku, a empirické. Racionální vědy neusilují o poznání pocházející ze zkušenosti, nejsou založeny na

1 Jakobson, R.: *Linguistics in Relation to Other Sciences*. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 690.

2 Tamtéž, s. 656.

3 Windelband, W.: *Dějiny a přírodní vědy*. Štrasburský rektorský projev, 1894. In: Hrušovský, I. – Zigo, M. (eds.): *Antológia z diel filozofov. Pozitivismus. Voluntarizmus. Novokantovstvo*. Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1967, s. 527.

pozorování. Vědy empirické zkoumají takové jevy, které naopak pozorování přístupné jsou a ke zdůvodnění svých výsledků pozorování přímo vyžadují.

V rámci věd empirických Windelband rozlišuje⁴ mezi nomotetickými přírodními vědami a ideografickými duchovědami. Společné jim je to, že jejich zájmem jsou pozorované/pozorovatelné skutečnosti, a jejich rozlišování pak stojí na metodologickém kritériu.⁵ Zatímco přírodní vědy zkoumají skutečnost výhradně takovým způsobem, aby z ní vyvodily nějakou obecnou zákonitost, duchovědy se zaměřují na jednotlivé, jedinečné, časoprostorově unikátní jevy neboli události. Tento protiklad lze jednoduše formulovat takto: přírodní vědy jsou vědy o zákonech, duchovědy jsou vědy o událostech.

Tyto definice implikují zvláštní postavení historie v rámci ideografických věd (lze to koneckonců vidět i na povaze lingvistiky – řečeno beaugrandeovsky – „středního proudu“ 19. století). Přírodní vědy se zabývají konkrétním předmětem/jevem jen tehdy, pokud je možné v něm vidět obecný typ, kategoriální pojem a/nebo ho z něj vyvodit. Zákony, které přírodní vědy formulují, umožňují predikovat, neboť jsou atemporální, časově neutrální. Duchovědy zkoumají jevy způsobem, v jehož základu stojí teze, že událost má hodnotu pouze tehdy, je-li jedinečná.

Windelband na jednom místě mluví o relativním postavení těchto dvou přístupů (stejný jev se může stát předmětem nomotetického i ideografického přístupu), ale přesnější formulaci tohoto postoje lze najít až u Windelbandova žáka Heinricha Rickerta.

Heinrich Rickert rozlišuje⁶ přírodní a historické kulturní vědy. Přírodní vědy charakterizuje slovem/pojmem příroda a tvrdí, že tento definuje přírodní vědy z hlediska předmětu i metody. Přírodní vědy se zaměřují na poznání všeobecných pojmových relací a zákonů, které pro jevy a události platí (konkrétní jev má zde pouze exemplifikační sílu). Neexistuje předmět, který by se tomuto přístupu vymykal.

Pro charakteristiku historických kulturních věd podle Rickerta chybí vhodné slovo, které by odpovídalo slovu příroda, tzn. které by charakterizovalo zároveň jejich předmět i metodu. Proto je nutné rozložit je do dvou komponentů. „Kulturní“ mluví o jevech ve vztahu ke všeobecným kulturním hodnotám, „historické“ popisuje jednorázový, individuální vývoj těchto jevů. Kulturní historická věda je úzce svázána s pojmem hodnota,⁷ zatímco příroda je totalita, která je vůči hodnotám indiferentní (objekty jsou jevy a události bez jakéhokoli vztahu k hodnotám). „Nově“ se tak v případě historických kulturních věd k historické metodě přidává princip tvoření pojmů.

Kulturní vědy vybírají z tzv. skutečnosti kulturní jevy jakožto jednotlivosti, zatímco přírodní vědy stejnou skutečnost zkoumají všeobecně jako přírodu. Význam nějakého kulturně-historického procesu či jevu má svůj základ v jedinečnosti, která ho odlišuje od jiných, zatímco to, co mají tyto procesy či jevy společné, tzn. to, co zakládá jejich „přírodní“ podstatu, představuje fundament vědy kulturní.

4 Windelband, W.: *Dejiny a prírodné vedy*. Štrasburský rektorský prejav, 1894. In: Hrušovský, I. – Zigo, M. (eds.): *Antológia z diel filozofov. Pozitivismus. Voluntarizmus. Novokantovstvo*. Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1967, s. 529.

5 Podobně jako pro Wilhelma Diltheye, který za distinktivní v tomto smyslu považuje koncepty (po)rozumění a popis.

6 Rickert, H.: *Kultúrna veda a prírodná veda*. In: Hrušovský, I. – Zigo, M. (eds.): *Antológia z diel filozofov. Pozitivismus. Voluntarizmus. Novokantovstvo*. Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1967, s. 543–559.

7 Srov. de Saussurovy výklady o pojmu hodnoty v přírodních vědách na jedné straně a ekonomii a lingvistice na straně druhé. Viz de Saussure, F.: *Kurs obecné lingvistiky*. Academia, Praha 1996, s. 108 nn.

Je tedy možné tvrdit, že windelbandovsko-rickertovský diskurs traktuje empirické vědy buď jako vědy, které předkládají generalizace a obecné zákony, jejich předmětem je „nevědomá“ příroda, nebo jako vědy o jednotlivostech, neopakovatelných událostech, které pojímají jako vědomě produkované artefakty, mezi nimiž se pokoušejí nalézt (kauzální) relace.⁸

Lingvistika je z hlediska těchto klasifikací ideografická, kulturně historická věda. A nomotetická věda o jazyce je *contradictio in adjecto*, oxymorón, který na konci devatenáctého století – nebo přinejmenším v tomto diskursu – není možné uvažovat. Je tedy nutné se ptát: co se událo, že jasná hranice mezi přírodními vědami a vědami společenskými (včetně lingvistiky) se stírá a Jakobson bez nejmenšího zaváhání mluví o nomotetické vědě o jazyce.

3

V první polovině dvacátého století tato klasifikace podléhá značným transformacím a takřka na jeho konci se Carl Hempel pokouší ukázat, že „general laws have quite analogous functions in history and in the natural sciences“⁹. Pro pochopení Jakobsonovy klasifikace je však – dle mého názoru – podstatný přístup Lévi-Straussův.

Ten proti přírodním vědám staví vědy společenské, resp. behaviorální. Dělí je na vědy společenské a humanitní.¹⁰ Společenské vědy jsou vědy dostředivé, konkrétní. Humanitní vědy jsou takové, které se vyčleňují z konkrétní společnosti, jsou odstředivé, mohou mít společný (podobný) předmět zkoumání jako vědy společenské, ale metody, které užívají, jsou bližší vědám exaktním a přírodním (akcentují tedy ono rickertovské „kulturní“).¹¹

Lévi-Straussovo dělení se tak principiálně na první pohled neliší od klasifikace předcházející. Zásadní změnou je však místo lingvistiky, která střídá ve vedoucím postavení v rámci humanitních věd historii, a naznačuje transformaci celé klasifikace. Důvody této změny jsou dle Lévi-Strausse tři:¹²

(1) Lingvistika má univerzální předmět bádání, artikulovanou řeč, která je obligatorním rysem každé lidské společnosti.

(2) Lingvistika disponuje homogenní, prostorově a časově neutrální metodou, která není závislá na konkrétním zkoumaném předmětu/jazyce.

(3) Lingvistická metoda spočívá na několika základních principech, které jsou uznávány všemi členy vědecké/lingvistické komunity.¹³

To, co zajišťuje lingvistice výsadní postavení, je stručně řečeno strukturální metoda, kterou lze – z hlediska zde diskutovaného – chápat tak, že jejím základním mechanismem je ome-

8 Koncept nevědomá příroda – vědomá kultura zde nechávám stranou, přestože epiteta, která stojí v jejich rozlišování, sehrála roli dosti podstatnou.

9 Hempel, C. G.: The Function of General Laws in History. *The Journal of Philosophy*, 39, 1942, s. 35.

10 Viz Lévi-Strauss, C.: Vědecká kritéria ve společenských a humanitních oborech. In: *Strukturální antropologie – dvě*. Argo, Praha 2007, s. 272.

11 Viz tamtéž, s. 276. Z tohoto rozlišování pak vyplývá i nové rozdělení věd do fakult: (1) umění a literatura, (2) fakulta společenských věd (práva, ekonomie, politologie, některá odvětví sociologie a sociální psychologie), (3) fakulta humanitních věd (archeologie, historie, antropologie, jazykověda, filosofie, logika a psychologie). Viz Tamtéž, s. 275–276.

12 Tamtéž, s. 269.

13 V tomto bodě nelze nezaslechnout hlas, kterým mluví Kuhn ve *Struktuře vědeckých revolucí*.

zování počtu proměnných.¹⁴ Vzhledem k Lévi-Straussově definici lze strukturální metodu/analýzu na tomto místě korelovat s pojmem invariant.

Koncept invariantu homogenizuje (viz druhý bod Lévi-Straussových důvodů) výzkum jazyka. Podle Romana Jakobsona ho odlišuje od výzkumů předcházejících. Strukturální analýza je to, co na rozdíl od jazykovědných zkoumání 19. a začátku 20. století ustavuje moderní lingvistiku,¹⁵ přesněji fonologii. Mladogramatická škola „étudiait les *formes*, abstraction faite de leur *fonction*“¹⁶, zabývala se artikulací zvuku bez ohledu na jeho akustickou funkci,¹⁷ resp. šlo jí pouze o temporální sekvence¹⁸ (nikoli zákony) – tedy zcela v duchu Windelbandovy klasifikace – neboli – jak říká Foucault – „[c]elé bytí řeči je nyní [tzn. v devatenáctém století – V.G.] akustické“¹⁹. Tato zkoumání mohla proto přinést pouze omezené výsledky a stejně jako v případě otázky, zda je možné přejít všech sedm mostů města Královce tak, aby byl každý překročen právě jednou, takový přístup nemůže vést k uspokojivému popisu například fonologického systému jazyka, neboť se zabývá irrelevantní (či alespoň méně podstatnou) artikulací stránkou jazyka, a svůj výzkum musí tedy nutně rozmělnovat akumulací metodou.

„Objev“ invariantu v rámci fonologie měl ale následky mnohem závažnější, neboť „the study of phonology was not a goal in itself; it was a way of uncovering the basic principles of linguistic structure [...]“²⁰. Hledání invariantu ve vztahu k variantám je otázkou obecnou, jež není, ač je možné tvrdit, že má svůj původ ve fonologii, omezena na určitou jazykovou rovinu. Strukturální metoda je totiž založena na „constinent elicitation and identification of relational invariants amid the multitude of variations“²¹ a princip invariantu/invariantnosti umožňuje studovat kterýkoli jazykový fenomén bez ohledu na jeho tzv. rovinovou příslušnost. Fonologie se stala modelem lingvistiky jako takové, a ta pak modelem věd společenských/humanitních, ale zejména stála u zrodu moderní sémiotiky. Metodologická transformace (fonologického) invariantu na (obecný) znak představuje vnitro-vědní pohyb, který změnil nejen povahu lingvistiky jako takové, ale zároveň i její klasifikační souřadnice.

4

Zdá se, že od této chvíle je možné zkoumat jakýkoli kulturní fenomén homogenním, tj. vědeckým způsobem. V rámci ideografických/humanitních věd se klíčovým pojmem stává znak/invariant, který je nástrojem, jak ustavit vědu o kultuře.

14 Viz Lévi-Strauss, C.: Vědecká kritéria ve společenských a humanitních oborech. In: *Strukturální antropologie – dvě*. Argo, Praha 2007, s. 271.

15 Jakobson, R.: Linguistics in Relation to Other Sciences. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1967, s. 667.

16 Jakobson, R.: Six leçons sur le son et le sens. In: *Selected Writings VIII. Major Works, 1976 – 1980*. Mouton de Gruyter 1988, s. 323.

17 Tamtéž, s. 329.

18 Jakobson, R.: Verbal Communication. In: *Selected Writings VII. Contributions to Comparative Mythology. Studies in Linguistics and Philology, 1972–1982*. Mouton Publishers, Berlin – New York – Amsterdam 1985, s. 82.

19 Foucault, M.: *Slova a věci*. Computer Press, Brno 2007, s. 222.

20 Stankiewicz, E.: The Major Moments of Jakobson's Linguistics. In: Pomorska, K. – Chodakowska, E. – McLean, H. – Vine, B. (eds.): *Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij. Proceedings of the First Roman Jakobson Colloquium at the Massachusetts Institute of Technology October 5 – 6, 1984*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York – Amsterdam 1987, s. 85.

21 Jakobson, R.: Verbal Communication. In: *Selected Writings VII. Contributions to Comparative Mythology. Studies in Linguistics and Philology, 1972–1982*. Mouton Publishers, Berlin – New York – Amsterdam 1985, s. 85.

Tuto skutečnost jasně ukazuje Paul Ricoeur, když říká, že „[m]otivem sémiotického zkoumání [...] je v podstatě snaha založit trvalost [...] funkce nějakými pravidly hry, jež nejsou podřízena dějinám“²². (Obecná) Sémiotika neutralizuje historicitu metodologickou revolucí, která má tři charakteristické rysy:²³

(1) Deskriptivní modely je možné konstruovat axiomatickým, deduktivním způsobem, tzn. invariant $\rightarrow$ varianty.

(2) Tyto modely mají svůj předobraz v modelech, které vytváří lingvistika. Struktura, k níž se dospívá, je uzavřená množina vnitřních vztahů mezi konečným počtem prvků, a jedním z důsledků je tak i nezávislost na mimojazykové, resp. mimostrukturní skutečnosti.

(3) Základními procedurami konstrukce takového modelu jsou hierarchizace a integrace, jinými slovy: eliminace dějin ve prospěch struktury.

Je-li jazyk chápán jako znakový systém, je ho od této chvíle možné vztahovat na ostatní znakové systémy, a zkoumat je tak stejnými/podobnými metodami. K různosti jevů/struktur se dospívá pomocí stejného konceptu – znaku. A co je podstatné, znak je – *per definitionem* – pravidlo, zákon, a proto je principiálně možné vztahovat i společenské a přírodní vědy.

Jakobson se například pokouší ukázat, že invariant je koncept, který lingvistika sdílí nejen s nomotetickými vědami, ale také s – windelbandovskou terminologií řečeno – empirickými, matematikou/topologií:

„If topology is defined as the study of those qualitative properties which are invariant under isomorphic transformations, this is exactly what we did in structural linguistics, especially in phonemics, without realizing that, *mutatis mutandis*, we were making topology [...].“²⁴

Takové zjištění pak poněkud mění výchozí rozlišování věd na ty, které se zabývají zákony, a ty, které se zabývají událostmi, a nahrazuje se integračním konceptem znaku. Signál, který pojmenování nomotetická věda o jazyce vysílá, je – alespoň na první pohled – zcela zřejmý. Lingvistika chce být „objektivní“ vědou, která nezkoumá pouze individuální, subjektivní události, výskyty, varianty, nýbrž je vědou o zákonech, které jsou obecné, invarianty.

Všechny vědy jsou/musejí být proto sémiotické. Klasifikaci je možné chápat jako konvergentní pohyb, který je umožněn konceptem znaku a invariantu a který lze interpretovat takto: znakové systémy vykazují stejný/podobný způsob strukturace jako přirozený jazyk (lingvistika stojí jako model pro společenské vědy), a proto je možné přibližovat i vědy, které je zkoumají. Vědecký diskurs je prostorem se stejným předmětem (znaky) a stejnou metodou (strukturální/sémiotická analýza).

Strukturace znakových systémů pak umožňuje homogenizovat celý prostor třídění věd – nejen tedy pouze rámec věd humanitních/věd o člověku – např. jazyk, módu, literaturu, systém příbuzenských vztahů apod. Lévi-Strauss například tvrdil, že biologie musí používat modelů a postupů jazykovědných. Proto znakový koncept stojí v základu konvergence lingvistiky a věd přírodních – jak se Jakobson snaží ukázat v *Linguistics in Relation to Other Sciences*. Na příkladu (molekulární) biologie se pokouší dokázat, že lze mluvit o shodách mezi jazykem a DNA – jazykový a genetický kód mají například diskrétní jednotky;²⁵ jazykový a genetický

22 Ricoeur, P.: *Čas a vyprávění II. Konfigurace ve fiktivním vyprávění*. OIKOYMENH, Praha 2002, s. 50.

23 Tamtéž, s. 51–53.

24 Jakobson, R.: Pattern in Linguistics. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 223–224.

25 Jakobson, R.: Linguistics in Relation to Other Sciences. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 679.

kód jsou specifické prostředky pro uchovávání a přenos informace.²⁶ Spojení jazyka a života/ živého (lingvistiky a biologie) ale spočívá nejen na schopnosti uchovávat informace, ale také v jejich teleologii, resp. teleonomii, tedy konceptu, který byl pro nomotetické vědy v rámci klasifikace konce devatenáctého století zcela cizí (a charakterizoval předměty zájmu věd ideografických).

6

Koncept znaku je ale pro Jakobsona nejen společným jmenovatelem vědeckého bádání, ale v důsledku také představuje způsob „nové“ klasifikace věd, založené na klasifikaci znaků.

Jakobson se v tomto případě neinspiroje evropskou, sémiologickou tradicí, nýbrž v sémiotice Charlese Peirce. Nepřebírá sice Peircovu klasifikaci věd, která se principiálně na vyšší úrovni neliší od Windelbandovy (akcentuje ale jinou část procesu – způsob pozorování),²⁷ nýbrž jeho rozlišování dvou typů znaků, indexů a symbolů.²⁸ Zatímco ale přírodní vědy získávají z vnějšího světa znaky-indexy, které pak přetvářejí do svého („symbolického“) jazyka, lingvistika využívá symbolů nejen jako metajazyka, ale tyto symboly jsou taktéž jejím předmětem zkoumání. Rickertovskou terminologií řečeno: vědu lze obecně charakterizovat pomocí pojmu znak, který je předmětem i metodou. Diferenciace pak spočívá v rozdílné povaze těchto znaků:

„Here is the essential difference between linguistics and the physical sciences [...]. The stimuli received from Nature [...] are not pictures of reality but are the evidence from which we build up our personal models. While physicist creates his theoretical construct, imposing his own hypothetical system of new symbols upon the extracted *inidices*, the linguist only recodes, translates into symbols of a metalanguage those extant *symbols* which are used in the language of the given speech community.“²⁹

Znaky jsou však nejen invarianty, které je možné studovat v jejich strukturním aspektu, ale je nutné uvažovat také jejich – velmi obecně řečeno – pohyb/směnu.

Výše zmíněné rozlišení na přírodní vědy, jejichž předmětem jsou indexy, a společenské, jejichž předmětem jsou symboly, není tedy pouze otázkou strukturace. Jazykové symboly jsou prostředkem komunikace, která jako taková (stejně pak i tyto symboly) může být – dle Jakobsonova názoru – reverzibilní (např. střídání komunikačních rolí a s tím související různé přístupy ke komplexu znaku). V případě přírodních věd (indexů) taková reverzibilita nepřipadá v úvahu, alespoň ne v takovém smyslu, se kterým se lze setkat v rámci mezilidské komunikace.

Nové rozlišení, které z této úvahy vyplývá, by bylo možné formulovat jako protiklad věd komunikačních a věd informačních. Hlavním kritériem rozlišování by pak byl rozdíl mezi po-

26 Tamtéž, s. 681.

27 Peircova klasifikace věd je zčásti odvozena z teorie Jeremy Benthamy, od něhož Peirce přebírá rozlišení způsobu pozorování (obecné a speciální): vědy cenoskopické (filozofie) a idioskopické (všechna odvětví se speciálním pozorováním). Idioskopické se pak dělí na fyzikální a psychické vědy (vně pak stojí třetí typ – matematika). John Deely (viz Deely, J.: *Purely Objective Reality*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York 2009.), aby zamezil asociacím, že idioskopické vědy jsou doménou idiotů, je nazývá idEoskopické.

28 Jakobson, R.: *Zeichen und System der Sprache*. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 276. + Jakobson, R.: *Linguistics in Relation to Other Sciences*. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 690.

29 Jakobson, R.: *Linguistics and Communication Theory*. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 573–574.

vahou znaků (indexů vs. symbolů) ve vědním transferu, tedy povahou tohoto transferu samého (reverzibilita a komplementárnost, která v případě informačních věd neexistuje). V základu by pak tedy nestála pouze různá povaha těchto znaků, ale zejména jejich transfer, jejich role v rámci tzv. komunikace (v širokém slova smyslu).

Toto dělení by mohlo vykazovat jistou blízkost k – ve dvacátém století hojně diskutovanému – rozlišování signifikace a komunikace. V případě Jakobsonova přístupu možně korelovatelné s tím, které předkládá Eco v *Teorii sémiotiky*: jakožto rozdíl mezi sémiotikou signifikace a sémiotikou komunikace. Kritéria signifikační vymezují prostor vědeckého zkoumání jako takového, kritéria komunikační vymezují oblast věd o člověku. „Je [...] nemožné založit sémiotiku komunikace bez sémiotiky signifikace.“³⁰ To znamená, že všechny znakové systémy vykazují jistou/nějakou strukturu. Mohou ale sloužit třeba jen jako nositel signálu – těmi by se zabývaly vědy informační.

Zde se tedy ukazuje druhý důvod primárního postavení přirozeného jazyka, resp. lingvistiky. Není to tedy stejná struktura, ale primát v rámci komunikačních věd vzhledem k tomu, že jakákoli komunikace předpokládá komunikaci verbálních zpráv, nikoli naopak.³¹ Důvody, které uvádí Lévi-Strauss, se tedy revidují, resp. zpřesňují. Lingvistika přinesla do věd o člověku koncept komunikace,³² a tím zcela změnila způsob jejich klasifikace. A sice – dle známého tříúrovňového modelu – takto: výměna zpráv, výměna užití (zboží a služeb) a výměna žen, resp. partnerů, a tedy lingvistika, ekonomie, přibuzenství.³³

Tři stupně obecnosti zakládají tuto hierarchii:

„1) Study in communication of verbal messages = linguistics; 2) study in communication of any messages = semiotic (communication of verbal messages implied); 3) study in communication = social anthropology jointly with economics (communication of messages implied).“³⁴

Dalším důkazem, který Jakobson pro výsadní postavení jazyka a lingvistiky předkládá, spočívá – jednoduše řečeno – v tom, která rovina může o které mluvit. Je to tedy otázka metajazyka a přeložitelnosti, která je svou povahou jednosměrná – pouze vyšší roviny lze přeložit do nižší, nikoli naopak. „[A]ny human communication of nonverbal messages presupposes a circuit of verbal messages, without a reverse implication“³⁵, což se Jakobson pokouší opakovaně dokazovat. Jazyk je univerzální médium a koncept komunikace se pro Jakobsona stává invariantem veškerých pohybů ve společnosti, neboť veškeré komunikační akty jsou v něm formulovatelné, resp. do něho přeložitelné. V tuto chvíli tedy už nejde pouze o podobnost struktury znakových systémů, ale zejména uplatňování (Jakobsonova) komunikačního modelu.

Tento princip se pak využívá i při konvergování přírodních věd a věd o člověku. Vědy o člověku jsou studiem lidské komunikace, vědy přírodní, resp. biologie je vědou o komunikaci mezi živým³⁶ (zoosémiotika). Biologie tak podle Jakobsona s lingvistikou/sémiotikou nesdílí pouze podobnou strukturu svého předmětu a také metodologii (binarismus), ale také mechanismy, které by bylo možné nazvat komunikační (explicitně v případě tzv. zvířecí komunikace,

30 Eco, U.: *Teorie sémiotiky*. Argo, Praha 2009, s. 17.

31 Jakobson, R.: Linguistics in Relation to Other Sciences. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 662.

32 Tamtéž, s. 663.

33 Tamtéž.

34 Tamtéž, s. 666. Za pozornost stojí Jakobsonovo mlčení o historii.

35 Tamtéž, s. 662.

36 Tamtéž, s. 673.

ale i v molekulární biologii³⁷). Bylo by dokonce možné mluvit o jistých ontologických shodách, které přirozený jazyk a „život“ vykazují (včetně teleologie/teleonomie).

To, co spojuje lingvistiku a fyziku, je pak nejen skutečnost, že obě zkoumají znaky, ale dále také otázky metodologické/epistemologické (např. co jsou základní, nejmenší jednotky), ale zejména problém, který může vyvstat až ve chvíli, kdy je do centra zájmu postavena komunikace: vliv pozorovatele na pozorovaný objekt.

Jakobson původně relativně zřetelnou hranici mezi přírodními a společenskými vědami stírá a pokouší se (například ve spolupráci s Bohrem) ukázat, že oddělování exaktních a humanitních věd je jednostranné.³⁸

7

Pohyb, který jsem se zde pokoušel naznačit, neznamena vyčlenění lingvistiky z věd o člověku a její přiřazení k přírodním vědám, nýbrž kompletní redefinici vědy jako takové. Termín nomotetická věda o jazyce nemá rozlišovací schopnost, protože všechny vědy jsou de iure nomotetické, resp. (řeceno „nově“) sémiotické.

Sémiotika se podle Johna Deelyho³⁹ – a Jakobson by s jeho konstatováním souhlasil – pokouší překonat ostrou distinkci mezi subjektivním a objektivním, kulturním a přírodním. U Jakobsona je však příznačné, že uvažuje o sémiotice jako komplexu signifikace a komunikace a tento mu umožňuje (pravda, implicitně) nahlížet na klasifikaci věd jiným způsobem, než tomu bylo na konci devatenáctého století, a sice způsobem derivovaným z přesvědčení o centralitě jazyka a lingvistiky.

Z takového přístupu pramení množství problémů (konvergence lingvistiky a biologie, jazyková metafora života, privilegování jazyka jako symbolické struktury, a tedy konstruovanost přírodních věd, metodologická vhodnost aplikovat hierarchii složek lidské komunikace na jiné znakové systémy, a tedy privilegování sémantického modelu kódu atd.), které se staly či stále stávají předmětem vyostřených debat.⁴⁰ V předcházejícím textu nezazněla ani zásadní otázka po fundamentech jakobsonovského strukturalismu, homogenosti jeho předpokladů, falzifikovatelnosti jeho výsledků a Jakobsonových dezinterpretacích teorií jeho předchůdců. Bylo by také zcela legitimní ptát se po zamlčování intencionality v rámci mezilidské komunikace (není to právě ona, která vytváří nepřemostitelný hiát mezi informačními a komunikačními vědami?).⁴¹ V neposlední řadě svou úlohu jistě sehrává ideologické zakotvení Jakobsonovy teorie a její optimistický eklekticismus, s nímž se pokouší syntetizovat jevy a ostatní teorie, které o nich mluví.

Snad by bylo vzhledem ke všem těmto konverencím nejsnazší mluvit o humanitních vědách (a asi nejen o nich) pragmaticky: „Jejich [humanitních věd] existence vhodně umožníme tím, že jim budeme mnoho dávat, a hlavně tím, že po nich nebudeme nic chtít.“⁴²

37 Jakobson, R.: *Linguistics in Relation to Other Sciences*. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 678.

38 Tamtéž, s. 690.

39 Deely, J.: *Purely Objective Reality*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York 2009.

40 Ty nejhlásitější lze spojovat se jmény/tématy jako Alan Sokal, Igor a Grichka Bogdanov, případně Bent Flyvbjerg.

41 Srov. Paleček, M.: Claude Lévi-Strauss: Překonat okouzlení. *Teorie vědy*, 3, 2010, s. 361–382.

42 Lévi-Strauss, C.: Vědecká kritéria ve společenských a humanitních oborech. In: *Strukturální antropologie – dvě*. Argo, Praha 2007, s. 263.

LITERATURA

- Deely, J.: *Purely Objective Reality*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York 2009.
- Eco, U.: *Teorie sémiotiky*. Argo, Praha 2009.
- Foucault, M.: *Slova a věci*. Computer Press, Brno 2007.
- Hempel, C. G.: The Function of General Laws in History. *The Journal of Philosophy*, 39, 1942, s. 35–48.
- Jakobson, R.: Pattern in Linguistics. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 223–228.
- Jakobson, R.: Linguistics and Communication Theory. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 570–579.
- Jakobson, R.: Linguistics in Relation to Other Sciences. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 655–696.
- Jakobson, R.: Zeichen und System der Sprache. In: *Selected Writings II. Word and Language*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 272–279.
- Jakobson, R.: Six leçons sur le son et le sens. In: *Selected Writings VIII. Major Works, 1976 – 1980*. Mouton de Gruyter 1988, s. 317–390.
- Jakobson, R.: Verbal Communication. In: *Selected Writings VII. Contributions to Comparative Mythology. Studies in Linguistics and Philology, 1972–1982*. Berlin – New York – Amsterdam, Mouton Publishers 1985, s. 81–92.
- Lévi-Strauss, C.: Vědecká kritéria ve společenských a humanitních oborech. In: *Strukturální antropologie – dvě*. Argo, Praha 2007, s. 260–280.
- Palčák, M.: Claude Lévi-Strauss: Překonání okouzlení. *Teorie vědy*, 3, 2010, s. 361–382.
- Rickert, H.: Kulturní věda a přírodní věda. In: Hrušovský, I. – Zigo, M. (eds.): *Antológia z diel filozofov. Pozitivismus. Voluntarizmus. Novokantovstvo*. Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1967, s. 543–559.
- Ricoeur, P.: *Čas a vyprávění II. Konfigurace ve fiktivním vyprávění*. OIKOYMENH, Praha 2002.
- Stankiewicz, E.: The Major Moments of Jakobson's Linguistics. In: Pomorska, K. – Chodakowska, E. – McLean, H. – Vine, B. (eds.) *Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij. Proceedings of the First Roman Jakobson Colloquium at the Massachusetts Institute of Technology October 5 – 6, 1984*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York – Amsterdam 1987, s. 81–94.
- Windelband, W.: Dejiny a prírodné vedy. Štrasburský rektorský prejav, 1894. In: Hrušovský, I. – Zigo, M. (eds.): *Antológia z diel filozofov. Pozitivismus. Voluntarizmus. Novokantovstvo*. Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1967, s. 524–537.

SCLEROSIS MULTIPLEX A PROBLÉMY ŘEČI/JAZYKA: ZÁKLADNÍ PŘEHLED¹

RADKA JULÍNKOVÁ, MAREK NAGY

Úvod

Cílem následujícího textu je představit výsledky projektu, který byl zaměřen na shromáždění základních poznatků o problémech řeči a jazyka při onemocnění známém pod českým názvem roztroušená skleróza. Výzkum, stejně jako tento text, byl koncipován jako metastudie – primární nebyl empirický výzkum pacientů, ale analýza a následná syntéza textů referujících o dosavadním výzkumu v této oblasti, a to ve světovém měřítku.

K volbě tohoto badatelského postupu nás vedly jak důvody organizačně praktické, tak úzce i široce teoretické. K těm organizačně praktickým náleží fakt neexistence systematického výzkumu tohoto typu v Česku a prakticky úplná absence specializovaných (neuro- a psycholinguistických) informací z dané oblasti.² Úžeji teoretickým důvodem je zjevná zajímavost problematiky – jazykové problémy roztroušené sklerózy představují jedno ze sporných témat: panují pochybnosti jednak o vymezení nemoci jako takové (v oblasti neurologie), jednak o možnosti vymežit u ní specifické narušení jazykové kapacity a zpracování (v oblasti neurolinguistiky). Širším teoretickým důvodem je pak obecně metodologická zajímavost problematiky výzkumu jazykové patologie (a vztahu jazyka a kognice vůbec). Je nepochybné, že jsme svědky stále výrazněji propojovaného výzkumu z různých vědních oblastí, a je proto vhodné sledovat, jak se daří integrovat tak problematické sféry, jako je v současnosti již značně nehomogenní a mnohahroudová lingvistika a oblast tak komplikovaná, jako je neuropsychologie.

Při výzkumu jsme se tedy formou shromáždění a excerptce materiálu pokusili vytvořit obraz aktuální podoby výzkumu vztahu jazyka a produkce řeči a roztroušené sklerózy, a to zaměřením se na dva faktory:

identifikaci problémových „oblastí“ (praktický cíl),

identifikaci kritérií „náležitého a porušeného“ fungování jazyka (teoretický cíl).

Zajímalo nás, kde se projevují jazykové deficity a jakou optikou se toto ne/problémové fungování jazyka vyhodnocuje. Rádi bychom tímto příspěvkem uvedli danou tematiku nejen do povědomí jazykovědného, ale z klinických důvodů především do povědomí neuro- a psychologického, konkrétně do oblasti jazykové patologie.

1 Klíčová přehledová část našeho textu je upravenou verzí kapitoly z bakalářské diplomové práce Julínková, R.: *Sclerosis multiplex a problém jazyka/řeči*. Olomouc 2010, nepublikováno.

2 V lingvistickém prostředí u nás dostupná pouze publikovaná část diplomové práce Lucie Kočkové-Amortové (2005) věnovaná aplikaci testovací baterie Caravolas, Markéta – Volín, Jan: *Baterie diagnostických testů gramotnostních dovedností pro žáky 2. až 5. ročníků ZŠ*, Praha 2005 při výzkumu u pacientů postižených roztroušenou sklerózou. Kočková-Amortová se při výzkumu zaměřila na problém s vybavováním slov u těchto pacientů – ověřovala hypotézu, že deficit může být způsoben porušeným fonematickým povědomím pacientů.

Jak už bylo naznačeno, spadá daná problematika svým zaměřením do oblasti neuro- a psycholingvistiky. Uvedeme proto alespoň stručné vymezení v českém prostředí zatím spíše nepřilíživě rozvinutých oblastí empirické lingvistiky.

Ahlsén vymezuje neurolingvistiku jako disciplínu, která „studies the relation of language and communication to different aspects of brain function, in other words it tries to explore how the brain understands and produces language and communication“,³ Ingram⁴ ji chápe jako vědu prostě zkoumající „language-brain interface“, kterou zajímá podoba reprezentace jazykové znalosti v neurálních strukturách mozku. Caplan⁵ pak ukazuje, že zkoumání těchto vztahů může být vícesměrné (východiska pro budování modelů nabízí všechny zastoupené disciplíny) a různě kombinované. Obecně lze tedy jako předmět neurolingvistiky označit hledání korelací funkcí / jevů z oblasti jazyka a funkcí / jevů / oblastí v mozku. Psycholingvistika, disciplína s neurolingvistikou v současné době úzce propojená (důkazem budiž užívání termínu „mozkomysl“), pak „focuses on unveiling the mental processes that control the development and the use of language“⁶ a např. ústy Willamsovými⁷ se ptá, co za mentální reprezentace „načítáme“ a tvoříme v procesu zpracování jazyka a jaká je jejich struktura, jaká je povaha procesů či algoritmů, během nichž je jedna reprezentace transformována v jinou, a jaká je obecná architektura takového jazykového zpracování.

Už od počátků své existence je neurolingvistika významně svázána s medicínskou praxí prostřednictvím tématu jazykových poruch způsobených poškozením mozku. Až do 80. let tvořila téměř výhradní zdroj poznatků v neurolingvistice data z oblasti jazykové patologie.⁸

Přestože podle mnohých neuro- a psycholingvistů jsou tyto disciplíny z větší části spíše extenzí oborů psycho- a neurologie⁹, nelze opomíjet ani příležitost, kterou nabízejí lingvistice v oblasti empirického testování jejich modelů.¹⁰ Otevírají před námi totiž nejen téma kognitivní reálnosti kategorií lingvistického popisu, ale rovněž otázky po samotné povaze předmětu jazykovědy.

ROZTROUŠENÁ SKLERÓZA

Roztroušená skleróza (dále jen RS) je onemocnění, které postihuje bílou a šedou hmotu centrálního nervového systému, tedy mozku a míchy. Bílá hmota je tvořena nervovými drahami, jež jsou obaleny myelinem. Při tomto onemocnění dochází k autoimunitní zánětlivé reakci, která poškozuje myelinové pochvy nebo vede k úbytku myelinové hmoty, což způsobuje rozmanité poruchy (např. motoriky, narušení kognitivních funkcí apod.).

3 Ahlsén, E.: *Introduction to Neurolinguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam 2006, s. 3.

4 Ingram, J. C. L.: *Neurolinguistics: An Introduction to Spoken Language Processing and its Disorders*. CUP, Cambridge 2007.

5 Caplan, D.: *Neurolinguistics and linguistics aphasiology: An Introduction*. CUP, Cambridge 1997.

6 Franca, A. I.: *Introduction to Neurolinguistics*. 2004 (materiály k přednášce, nepublikováno), s. 26.

7 Williams, J. N.: Psycholinguistics. In: Malmkjær, K. (ed.): *The Linguistics Encyclopedia*. Routledge, Oxford 2004.

8 „Studies of language and communication after brain damage are perhaps the most common type of neurolinguistic studies.“ Ahlsén, E.: *Introduction to Neurolinguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam 2006, s. 3.

9 „Lingvistika poskytuje pojmosloví nezbytné k popisu, jak jsou věty vystavěny z jednotlivých slov a tato slova z menších složek ... Psycholingvistika se snaží určit, co se s těmito strukturami děje, když vytváříme výpovědi a když je analyzujeme, abychom pochopili jejich význam. Lingvistiku zajímá jazyk, kdežto psycholingvistiku mozek.“ Altmann, G. T. M.: *Výstup na babylonskou věž: otázka jazyka, mysli a porozumění*. Triáda, Praha 2005, s. 16.

10 Viz např. Schwarzová, M.: *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Dauphin, Praha 2009.

Od doby, kdy byl zaznamenán první případ RS (1860), se někteří odborníci domnívají, že součástí symptomů této choroby je úbytek komunikačních schopností. Havrdová¹¹ a Lenský¹² uvádějí, že přibližně polovina pacientů s RS má narušenou komunikační schopnost.

KOGNITIVNÍ DEFICIT U RS

Kognitivní potíže, jako pomalejší reakce při řešení problémů, obtížnější vybavování informací, poruchy komunikace či promýšlení situací, jsou součástí nemoci od samého počátku. Ačkoliv byly v minulosti špatně chápány a podceňovány, dnes už víme, že schopnost mozku ukládat, organizovat a opět vyvolávat informace je narušena u 45–65 % pacientů (MSIF uvádí až 70 %, na počátku nemoci až 50 %). Obtíže se projevují zejména při únavě a stresu.¹³ Předpokládá se, že závažné problémy má asi 5–7 % lidí s RS (MSIF uvádí až 10 %). Nejběžnější problémy jsou poruchy paměti (učení a pamatování), pozornosti a koncentrace, problémy s nalézáním slov, poruchy schopnosti abstrakce, plánování a řešení problémů. RS mají problémy s vyvoláním nedávných událostí, nemohou si vzpomenout, co snídali, jaké je jejich nové telefonní číslo, na to, co si chtěli zapamatovat, co chtěli udělat. Zdá se však, že dlouhodobou paměť mají tito jedinci neporušenou, protože jim nečiní problém vybavit si informace z dětství apod.¹⁴

Kognitivní dysfunkce vzniknou tehdy, když se v mozku v určitých místech objeví léze (v corpus callosum, frontálních a temporálních lalocích), v těchto oblastech dochází po uklidnění často k zjizvení. Objeví-li se však léze v mozkových hemisférách „myslící“ části mozku, mohou být postiženy některé funkce myšlení.¹⁵

PORUCHY ŘEČI A JAZYKOVÝ DEFICIT

Přes 40 % lidí s RS trpí poruchami řeči. Nejčastěji se jedná o dysartrii¹⁶, projevující se špatnou výslovností a špatnou srozumitelností (drmoláním, poruchou tempa řeči, nevhodným frázováním, nepřírozeným přízvukem apod.). Není běžná v počátečních stádiích¹⁷, má však tendenci objevovat se posléze.

Četně se vyskytuje i dysfonie, při níž dochází ke změnám kvality hlasu (drsný, chraptavý či dyšný hlas, nebo hypernazalita).

Poruchy fonace se také projevují neschopností plně kontrolovat sílu hlasu a nastavením nevhodné výšky hlasu při mluvení.¹⁸

Poruchy řeči jsou neurologického původu a mohou plynout ze svalové atrofie (rtů, jazyka, měkkého patra, hlasivek či bránice), spasticity, třesu nebo ataxie (neschopnost koordinace)

11 Havrdová, E.: *Roztroušená skleróza*. Triton, Praha 2002.

12 Lenský, P.: *Roztroušená skleróza mozkomíšní – nemoc, nemocný a jeho problémy*. Unie Roska, Praha 1996.

13 Roska 2009, č. 2. *Roska*. Praha 2005–2010. [online, cit. 1. 12. 2009]. Dostupné z WWW: <<http://www.roska.eu>>.

14 Jablow, M.: Memory and problem solving. *Inside MS*, 2, 2000, s. 52–59.

15 Tamtéž.

16 Beukelman, D. R. – Kraft, G. H. – Freal, J.: Expressive communication disorders in persons with multiple sclerosis: survey. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 66, 1985, s. 675–677.

17 Matthews, W. B.: Clinical aspects. In: Matthews, W. B. – Compston, A. – Allen, I. V. – Martyn, C. N. (eds.): *McAlpine's Multiple Sclerosis*. Churchill Livingstone, New York 1991, s. 43–298.

18 Love, R. J. – Webb, W. G.: *Mozek a řeč: Neurologie nejen pro logopedy*. Portál, Praha 2009; *Speech and Swallowing. The basic facts*. National Multiple Sclerosis Society, 2004, s. 5. Dostupné z WWW: <<http://www.nationalmssociety.org>>.

svalstva podílejícího se na tvorbě řeči. Jedinec kvůli poškození centrálního nebo periferního nervového systému ztrácí kontrolu nad řečovými mechanismy.¹⁹

To, co je pro oblast neurolingvistického zkoumání z našeho pohledu důležité, jsou však spíš otázky jazykového deficitu. Jazykový deficit nemá na rozdíl od řeči motorickou povahu a je založen na problémech se statickou reprezentací jazyka nebo problémech procesuálního charakteru, tj. problémech při zpracovávání reprezentací při produkci nebo recepci mluvy. Při zjišťování jazykových dysfunkcí u pacientů s diagnostikovanou RS se podle našich zjištění klade důraz především na tyto oblasti:

- oblast tzv. pojmenování,
- oblast větného zpracování,
- oblasti diskurzu (dialogu) a zpracování příběhů a také
- tzv. high-level language (HLL) schopnosti.

Na následujících stranách stručně představíme aktuální zjištění z tradiční diagnostické oblasti jazykových schopností – z oblasti pojmenování.

POJMENOVÁNÍ

Jazykový proces pojmenování spadá do lingvistických disciplín lexikologie a sémantiky. Tyto disciplíny se zabývají slovním inventářem, jeho obohacováním, významem výrazů a vztahy mezi nimi. V souvislosti s nalézáním správných tvarů daného slova však hraje důležitou roli při procesu pojmenování i morfologie, a to především u jazyků flexivních.

Schopnost pojmenování věcí kolem nás je jedním z nejdůležitějších procesů, jež přispívají k efektivní komunikaci, a přestože nelze jazykovou schopnost ztotožnit se schopností pojmenování²⁰, je pojmenovávací funkce předmětem rozsáhlého zkoumání (např. pozornost věnovaná referenci ve filozofii jazyka, pozornost věnovaná označovací funkci v psycholingvistické problematice akvizice jazyka atd.). Testování pojmenovávací schopnosti patří ke standardním diagnostickým metodám v afaziologii a do jisté míry tak odráží tradiční lexikocentrické pojetí jazykovědy. Zároveň naznačuje stále ještě omezené možnosti experimentálního testování zpracování jazyka.

U jedinců s RS se objevují problémy s pojmenováním, avšak nikdo donedávna nevěnoval výraznější pozornost zjišťování jejich příčin. To souvisí s výše zmíněnou problematikou vymezení RS. Protože onemocnění zasahuje primárně bílou hmotu centrálního nervového systému a narušuje tak nervové dráhy, stála tato oblast mimo pozornost – v otázkách zpracování jazyka se výzkum soustředil na těla buněk umístěných v šedé kůře kortexu, do které jsou lokalizovány vyšší kognitivní funkce. Navíc nebylo do relativně nedávné doby při testování standardními afaziologickými bateriemi zjištěno výrazné poškození jazykových schopností, což hypotézu o neexistenci poruch jazykové reprezentace u RS potvrzovalo. Teprve vypracování citlivějších baterií pomohlo odhalit existující deficity, zejména v případě komplexnějšího jazykového chování (viz výše zmíněné HLL).

Dalším „maskovacím“ faktorem je fakt, že problémy s pojmenováním se nevyskytují u všech nemocných, ale pouze u určité podskupiny. Je tedy nutno při testování provádět podrobné ana-

19 Darley, F. L. – Aronson, A. E. – Brown, J. R.: Clusters of deviant speech dimensions in the dysarthria. *Journal of Speech and Hearing Research*, 12, 1969, s. 462–496.

20 Rozlišení a komplementaritu funkce pojmenovávací a usouvztažňovací známe dobře od Mathesia, ztotožnění jazyka s pojmenováváním je předmětem bohaté kritiky např. v moderní filozofii jazyka (Wittgenstein).

lýzy výsledků jedinců, neboť testování skupiny jakožto celku může maskovat výsledky, které následně nevykazují výchylky z mezí normálu, i přesto, že se v jejich skupině nachází jedinec s deficitem v pojmenování. Z výzkumů také vyplývá, že pacienti s CP mají s pojmenováním větší problémy než RR.²¹ Problémy s pojmenováním se objevují již v počátcích nemoci, ale doba nemoci je nijak neovlivňuje. Nebyla prokázána souvislost s věkem ani stupněm vzdělanosti.

V některých studiích²² se uvádí, že lidé s RS mají většinou potíže s vybavováním slov, s nalézáním správných tvarů daného slova,²³ s pojmenováním, ať už konkrétní či abstraktní věci, se správným přiřazením jména dané věci.

Problémy v pojmenování jsme pracovní rozdělili do 4 skupin, a to na základě klasifikace, se kterou pracují Lethlean a Murdoch²⁴. Chceme tak ilustrovat pojetí zpracování jazykových dat, se kterým tento typ výzkumu pracuje. Autoři dělí chyby na chyby sémanticko-lexikálního, percepčního a fonologického rázu a chyby další. Základními hypotézami, se kterými se při interpretaci těchto dat pracuje, je pak vysvětlení špatným sémantickým přístupem, problémy v sémantické organizaci²⁵ nebo deficitem percepčního rázu²⁶.

Ke zjištění deficitu v pojmenování se nejčastěji využívá *Boston Naming Test* testu²⁷, při nichž má respondent za úkol přiřadit správné jméno k obrázku. Aby pojmenování obrázků bylo přesné, je zapotřebí percepční, sémantické a lexikální kognitivní analýzy. Dojde-li k chybě v jedné nebo několika oblastech, projeví se to špatným pojmenováním.²⁸

V roce 1994 provedli Lethleanová a Murdoch výzkum, jehož cílem bylo identifikovat typy chyb v pojmenování, jichž se dopouští lidé s RS. Jak uvádí LaBarge, „aby byli pacienti schopni určit obrázek, vyžaduje se po nich, aby percepčně analyzovali vizuální rysy obrázku. Poté musí určit základní pojmovou reprezentaci obrázku, a pak získat vhodné jméno z lexikonu“²⁹.

Na základě výzkumu zjistili, že potíže s pojmenováním mohou být způsobeny špatným přístupem k lexikonu (lexical access problem), sémantickou dezorganizací (semantic disorganization problem), či percepčním deficitem (perceptual deficit). Protože u RS dochází k na-

21 Ovšem podle Lethleanové a Murdocha (Lethlean, J. B. – Murdoch, B. E.: Naming in Multiple Sclerosis: Effects of Disease Course, Duration, Age, and Education Level. *Journal of Medical Speech-Language Pathology*, 2, 1994, s. 43–56.) není tento rozdíl mezi výsledky CP (chronická progresivní) a RR (relaps-remitentní) signifikantní.

22 Lethlean, J. B. – Murdoch, B. E.: Naming in Multiple Sclerosis: Effects of Disease Course, Duration, Age, and Education Level. *Journal of Medical Speech-Language Pathology*, 2, 1994, s. 43–56; Murdoch, B. E. – Theodoros, D. G.: *Speech and Language Disorders in Multiple Sclerosis*. Whurr Publishers, London and Philadelphia 2000.

23 Pojednávají-li v těchto studiích o nalézání správného tvaru slova, nemají na mysli stavbu slova, nýbrž jim jde o to, že tvar slova je jakkoliv deformovaný (například použije-li pacient místo slova „unicorn“ slovo „alcorn“, nezabývají se tím, že prefix uni- byl nahrazen neexistujícím prefixem al-).

24 Lethlean, J. B. – Murdoch, B. E.: Naming in Multiple Sclerosis: Effects of Disease Course, Duration, Age, and Education Level. *Journal of Medical Speech-Language Pathology*, 2, 1994, s. 43–56.

25 Ledorze, G. – Nespoulous, J.: Anomia in moderate aphasia: Problems in accessing the lexical representation. *Brain and Language*, 37, 1989, s. 381–400.

26 Přehled v Lethlean, J. B. – Murdoch, B. E.: Naming in Multiple Sclerosis: Effects of Disease Course, Duration, Age, and Education Level. *Journal of Medical Speech-Language Pathology*, 2, 1994, s. 43–56

27 *Boston Naming Test* (BNT) vytvořili roku 1983 Kaplanová a kol. Používá se pro testování schopnosti pojmenování a je považován za stejně citlivý test jako standardizovaný *Test of Word Finding (TOWF)*. Ukázalo se, že výsledky korelují s tímto vysoce standardizovaným testem. Analyzuje schopnost pojmenování u pacientů s neurologickým zhoršením.

28 Lethlean, J. B. – Murdoch, B. E.: Naming in Multiple Sclerosis: Effects of Disease Course, Duration, Age, and Education Level. *Journal of Medical Speech-Language Pathology*, 2, 1994, s. 43–56.

29 LaBarge, E. – Balota, D. A. – Storandt, M. – Smith, P. S.: An analysis of confrontation naming errors in senile dementia of the Alzheimer type. *Neuropsychology*, 6, 1992, s. 77–95.

rušení vztahů mezi bělohmotnými a subkortikálními funkcemi, může být u osob se subkortikální demencí další příčinou chybného pojmenování nepozornost.³⁰ Ovšem uvádí se také, že demence u RS je tvořena jak demencí kortikální, tak i subkortikální. Tuto hypotézu podporuje fakt, že nedojde-li k subkortikálnímu vlivu na kůru, mohou být chyby v pojmenování podobné chybám, kterých se dopouští osoby s kortikální dysfunkcí.

K neefektivnímu přístupu k lexikonu může vést u RS deficit pozornosti a sebemonitorování (self-monitoring) spojený s demyelinizací korně-subkortikálních cest.³¹ Aby se objasnily účinky rozptýlení bělohmotných lézí a demence spojené s RS u chyb při pojmenování, je nutno tuto danou oblast dále podrobněji zkoumat.³²

CHYBY SÉMANTICKO-LEXIKÁLNÍHO RÁZU

Pacienti s RS se dopouštějí nejvíce chyb právě v této kategorii. Při testech zaměřují cílové slovo (target) se sémanticky blízkým ekvivalentem. Psycholingvistické výzkumy zdravých i afatických pacientů ukazují, že lze nalézt empirickou psychologickou evidenci podporující model organizace slovní zásoby do sémantických polí.³³ Mezi položkami v těchto polích existují spojení, která vytváří komplexně a multikriteriálně organizovanou sémantickou síť. K změně slov pak dochází na základě typu vazeb mezi jednotlivými položkami.³⁴

Nastávají dané situace, kdy respondenti nahradí target:

a) kohyponymem³⁵ – jedinec uvede místo zamýšleného slova slovo podobné, které má k cílovému slovu sémantický vztah („hroch“ místo „nosorožec“),

b) hyperonymem – respondent uvede jméno třídy, do něhož spadá cílové slovo („pták“ namísto „pelikán“, „orech“ místo „žalud“),

c) sémantickou charakteristikou – slovním spojením, které označuje akci uskutečněnou cílovým slovem („sedíte na tom“ místo „lavička“, „jedna z těch věcí, které jíme“ namísto „precíl“),

d) slovem ze stejného sémantického pole, s nímž má silnou valenci ovlivněnou funkčním kontextem – situace, ve které se může objevit cílové slovo nebo jinak situačně založený objekt („Egypt“ místo „sfinga“, „tvář“ namísto „maska“),

e) atributem – adjektivem, které popisuje cílové slovo („zahradní židle“ místo „lavička“, „má chvost jako ptakopysk“ namísto „bobr“),

f) „contrast coordinate“ – dalším kohyponymem, které má s targetem jistý sémantický vztah („židle“ namísto „lavička“, „veverka“ namísto „bobr“) nebo se nachází ve vnějším poli sémantického vztahu („akordeon“ namísto „foukací harmonika“, „pes“ místo „velbloud“),

g) sémanticky související celek/část nebo část/celek – tyto odpovědi pojmenovávají část celku cílového slova („ulita“ místo „hlemýžď“, „mašle“ místo „věnec“),

30 Obler, R. K.: Language and brain dysfunction. In: Segalowitz, S. J. (ed.): *Language Functions and Brain Organisation*. Academic Press, New York 1983.

31 Lethlean, J. B. – Murdoch, B. E.: Naming in Multiple Sclerosis: Effects of Disease Course, Duration, Age, and Education Level. *Journal of Medical Speech-Language Pathology*, 2, 1994, s. 43–56.

32 Např. proto, že navzdory evidenci o spíše přístupovém než sémantickém problému při deficitu pojmenování v RS lze u osob s difúzním rozložením demyelinizačních lézí identifikovat problémy podobné problémům u pacientů s demencí Alzheimerova typu, tj. naznačující možnost sémantické dezorganizace.

33 Např. Aitchison, J.: *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. Basil Blackwell Ltd, Oxford 1990.

34 Například spojení mezi koordináty a kolokačními spojeními jsou silnější, spojení mezi hyponymy a jejich hyperonymy jsou slabší.

35 Neurologové označují jako sémantickou parafázi, tj. jedinec uvede místo zamýšleného slova slovo podobné.

h) sémantickou negací – odpovědi uvádí, co daná věc není („vydra to není“ namísto cílového slova „bobr“).

LaBarge³⁶ a kol. se domnívají, že lidé, kteří se dopustili chyb, jež sémanticky souvisely s cílovým slovem, museli mít přístup k adekvátní sémantické informaci týkající se cílového slova, jinak by si nevybavili související nekorektní slovo.

Nejčastější chybou respondentů bývá uvádění kohyponym namísto targetů. To podporuje hypotézu přístupového deficitu. Příkladem je již zmíněné slovo „hroch“ namísto „nosorožec“, kdy jedinec přiřadí k obrázku výraz, který jakkoliv úzce s cílovým slovem souvisí. Další poměrně častou chybou bývá formulační rozvláčnost pro cílové slovo (např. „oběšencovo lano“ pro „oprátka“), z čehož vyplývá, že pacienti mají povědomí o sémantických rysech položky, která má být uvedena.

Analýza sémantických rysů odhalila, že RS často chybovali v oblasti tzv. „funkčně kontextové“ – uváděli např. slovo „pes“, které je ve funkčním kontextu cílového „náhubek“.

Spíše než o sémantický organizační deficit se tedy u RS jedná o přítomnost lexikálního přístupového deficitu. Tato hypotéza je podporována také nálezem intaktního lexikálního a sémantického primingu³⁷ u osob s RS.³⁸ Dojde-li k tomu, že respondenti při plnění úkolů týkajících se primingu podávají zhoršené výsledky, přičítají se neschopnosti aktivovat reprezentace slov v sémantické paměti.³⁹

Beatty a Monsonová⁴⁰ zjistili, že RS skupina se při primingu pohybovala v mezích normálu dokonce i tehdy, když jedinci měli problémy s pojmenováním. Uvažuje se tedy o tom, že reprezentace lexikálních položek v sémantické paměti jsou u RS pacientů neporušené. K potvrzení této hypotézy bude nutné provést mnoho dalších zkoumání.

Zhoršený přístup k sémantické paměti, jak uvádí Beatty a Monsonová⁴¹ ve své studii, je způsoben používáním neefektivních vzorců při hledání v této paměti. Problémy s pojmenováním podle nich odráží neschopnost vybavit si dané slovo z lexikonu, ne však selhání sémantické znalosti,⁴² jak je tomu například u Alzheimerovy choroby.⁴³ LaBarge a kol.⁴⁴ se domnívají, že dysfunkce pojmenování může být způsobena úpadkem sémantických rysů atributů, které určují význam konceptu uvnitř sémantického systému. Úpadek se projevuje bizarními,

36 Labarge, E. – Balota, D. A. – Storandt, M. – Smith, P. S.: An analysis of confrontation naming errors in senile dementia of the Alzheimer type. *Neuropsychology*, 6, 1992, s. 77–95.

37 Jako priming se označuje vliv zpracování jednoho podnětu na následné zpracování cílového podnětu (target).

38 Beatty, W. W. – Monson, N.: Semantic priming in multiple sclerosis. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 28, 1990, s. 397–400.

39 Shimamura, A. P. – Salmon, D. P. – Squire, L. R. – Butters, N.: Memory dysfunction and word priming in dementia and amnesia. *Behavioural Neuroscience*, 101, 1987, s. 347–35.

40 Beatty, W. W. – Monson, N.: Semantic priming in multiple sclerosis. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 28, 1990, s. 397–400.

41 Beatty, W. W. – Monson, N.: Lexical processing in Parkinson's disease and multiple sclerosis. *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*, 2, 1989, s. 145–152.

42 Lethleanová a Murdoch (Lethlean, J. B. – Murdoch, B. E.: Naming in Multiple Sclerosis: Effects of Disease Course, Duration, Age, and Education Level. *Journal of Medical Speech-Language Pathology*, 2, 1994, s. 43–56.) uvádí, že jeden z důvodů deficitů v pojmenování může být sémantická dezorganizace. Sémantická dezorganizace může narušovat u pacientů s RS schopnost najít relevantní koncept.

43 Smith, S. R. – Murdoch, B. E. – Chenery, H. J.: Semantic abilities in dementia of the Alzheimer type: I. Lexical semantic. *Brain and Language*, 36, 1989, s. 314–324.; Kirshner, H. S. – Webb, W. G. – Kelly, M. P.: The naming disorder of dementia. *Neuropsychologia*, 22, 1984, s. 23–30.

44 Labarge, E. – Balota, D. A. – Storandt, M. – Smith, P. S.: An analysis of confrontation naming errors in senile dementia of the Alzheimer type. *Neuropsychology*, 6, 1992, s. 77–95.

nesouvisejícími odpověďmi, které vznikají kvůli zvýšenému zapojení jádrových sémantických struktur. Protože však ve studii Lethleanové a Murdocha⁴⁵ došlo jen k několika málo takovým chybám, zdá se, že jádrové sémantické struktury jsou u RS relativně intaktní.

CHYBY PERCEPČNÍHO RÁZU

Chyby tohoto rázu vychází z neúplného či nesprávného pochopení zobrazené skutečnosti, již mají definovat.

Chybné odpovědi se dají dělit do dvou kategorií:

a) percepčně související odpovědi – respondenti uvádějí jméno položky, jež je vizuálně podobná cílovému slovu („červ“ pro „preclík“),

b) percepčně související celek/část nebo část/celek (whole-part) – testovaní pojmenovali část cílového slova, které bylo percepčně nesprávně interpretováno („cívka“ pro „had“).

Pokud chybovali zdraví jedinci, uváděli chybné odpovědi patřící do kategorie a), tedy položky, které percepčně souvisely s cílovým slovem. Nejčastější chybou související s percepcí byla tzv. „whole-part“ chyba, kdy jedinec pojmenuje část cílového slova nebo pojmenuje určitý celek, jež tvoří cílové slovo (např. „nůžky přichystané ke stříhání“ namísto „helikoptéra“). Chyby jsou spojovány s anomii,⁴⁶ která plyne z frontálního poškození mozku.⁴⁷ Neuropsychologická dysfunkce se u RS přičítá demyelinizaci subkortikálních bělohmotných cest, které vycházejí z prefrontální kůry⁴⁸ a potenciálně odpojují přední hemisféry od subkortikálních struktur.

O vlivu percepčních chyb se vedou diskuze. Uvádí se, že pokud by vizuálněpercepční deficit byl základem pro percepční chyby v pojmenování, RS by produkovali relativně větší množství chyb a odlišné typy chyb od zdravých jedinců.⁴⁹ Předpokládá se, že jak percepční, tak sémantické „whole-part“ chyby mohou odrážet deficit pozornosti při kognici, který je způsobený poruchami ve frontálních korně-subkortikálních spojeních. U pacienta tak dochází k selhání přístupu k cílovému slovu.⁵⁰ Některé chyby by mohly být způsobeny vizuálními obtížemi spojenými s demyelinizací optického nervu nebo s deficitem pozornosti, popřípadě také nejednoznačností obrázků.⁵¹ V budoucnu je tedy třeba se při testování vyvarovat používání některých nejednoznačných a vizuálně matoucích obrázků, na což upozorňovali i zdraví jedinci.

CHYBY FONOLOGICKÉHO RÁZU

U pacientů s RS dochází k následujícím fonologickým chybám, jež spočívají v užití nahodilých seskupení fonémů nebo k fonemické záměně. Vyřčené slovo se od targetu liší:

a) kvalitou fonému/fonémů⁵² – existující slovo sdílí některé fonologické elementy s cílovým slovem, většinou se liší kvalitou jednoho fonému („moose“ místo „noose“),

45 Lethlean, J. B. – Murdoch, B. E.: Naming in Multiple Sclerosis: Effects of Disease Course, Duration, Age, and Education Level. *Journal of Medical Speech-Language Pathology*, 2, 1994, s. 43–56.

46 Porucha schopnosti pojmenování objektů, vybavení jejich názvů.

47 Kohn, S. E. – Goodglass, H.: Picture naming in aphasia. *Brain and Language*, 24, 1985, s. 266–283.

48 Mendez, M. F. – Frey, W. H.: Multiple sclerosis dementia. *Neurology*, 42, 1992.

49 Lethlean, J. B. – Murdoch, B. E.: Naming in Multiple Sclerosis: Effects of Disease Course, Duration, Age, and Education Level. *Journal of Medical Speech-Language Pathology*, 2, 1994, s. 43–56.

50 Kohn, S. E. – Goodglass, H.: Picture naming in aphasia. *Brain and Language*, 24, 1985, s. 266–283.

51 Obler, R. K.: Language and brain dysfunction. In: Segalowitz, S. J. (ed.): *Language Functions and Brain Organization*. Academic Press, New York 1983.

52 Neurology označováno jako fonemická parafázie.

- b) užitím jiného seskupení fonémů – neexistující slovo, ve kterém je identická více než polovina fonémů cílového slova („alcorn“ místo „unicorn“),⁵³
- c) seskupením fonémů do náhodné podoby v takové míře, že nelze porozumět produkovanému slovu⁵⁴ – žargonový nesmysl („sersengle“ místo „yoke“),
- d) poskytnutím „fonematické nápovědy“ pro target – tazatel specifikuje, čím dané slovo začíná („začíná to na h“ namísto „had“).

DALŠÍ CHYBY

Při testování došlo také ke zjištění, že nemocní někdy identifikují předmět správně, ale považují pojmenování za nesprávné. Například měli-li pojmenovat obrázek bobra, jejich odpověď zněla: „To není bobr.“ Z toho lze usuzovat, že tento problém způsobuje chybná sebe-monitorizace.

Někdy dokonce vůbec nedokáží předmět identifikovat a zvolí slovo, jež nemá s targetem žádnou souvislost, popřípadě odpoví neutrálně, dotazem apod.

Dochází tak k následujícím situacím, kdy:

- a) mezi slovy není žádný vztah („hrábě“ pro „sopka“),⁵⁵
- b) respondenti podávají neutrální odpovědi, tj. odkazují na target pomocí deixe za užití odkazovacího blíže neurčeného zájmena („doohickey“⁵⁶ pro preclík) nebo tvoří sémanticky prázdné výpovědi⁵⁷ („říkejme tomu, jak chceme“),
- c) produkují sémanticky nevhodné víceslovné odpovědi („really dizzy lizzy“),
- d) odpovídají nevím, netuším, nic mě nenapadá,
- e) dotazovaný položí otázku tázajícímu („Jak tomu říkáte?“),
- f) respondent tvoří odpovědi, které mají jakoukoliv souvislost s ním samým („To je věc, kterou hodně používám“),
- g) je odpověď nedokončená („To by mohlo být...“),
- h) dotazovaný komentuje úkol samotný („To jsou fakt hezké obrázky.“).

DEFICIT POZORNOSTI

U jedinců se subkortikální demencí dochází často k chybám, které jsou způsobeny nepozorností a redukcovanou sebe-monitorizací. Kvůli deficitu pozornosti nejsou jedinci schopni vybrat z podobných sémanticky blízkých slovních substitucí (tj. ze sémantického pole) správnou položku. Pokud dojde k chybnému výběru u zdravého jedince, nahradí (na rozdíl od lidí s RS) nesprávný výraz nebo vůbec nedopustí, aby byl vysloven. Vezmeme-li v úvahu, že subkortikální struktury jsou zapojeny do monitorování jazykové produkce a RS narušuje neurální cesty, které umožňují komunikaci mezi kortikálními a subkortikálními strukturami, docházíme k závěru, že ustupující schopnosti pojmenování mohou být přiřazeny také slabým sebe-monitorujícím schopnostem.

53 Jak bylo zmíněno výše, lze řešit s ohledem na stavbu slova.

54 Neurology označováno jako parafázie žargonová.

55 Jak již bylo výše zmíněno, chyby tohoto typu se objevovaly zřídka, a proto se nejedná o úpadek sémantických rysů atributů.

56 Toto slovo mluvčí běžně užívají, pokud si nemohou vzpomenout na název věci, jméno je příliš komplikované či nese název nějakého předmětu, jehož název nemohou v rámci jejich možností znát; českou variantou by mohlo být deiktické tamto, ta věc apod.

57 „Prázdná“ řeč – řeč postrádá smysluplná a obsahová slova.

SHRNUTÍ

Nejčastější chyby v pojmenování souvisí sémanticky s cílovým slovem. Jsou produkovány, protože jedinci mají zhoršený nebo jakkoliv omezený přístup k lexikonu (lexical semantic access deficit), a proto nedojde k aktivaci správné položky. To, že se pacienti s RS dopouští stejných chyb jako kontrolní skupina, může naznačovat, že obě skupiny používají stejné strategie, aby tento deficit v pojmenování překonali. K deficitu v pojmenování může docházet též v důsledku narušené percepce. Příčinou chyb v percepci může být poškození optických nervů vlivem demyelinizace nebo také zhoršená pozornost. Problémy spojené s pojmenováním jsou tedy způsobeny poruchami percepčního a sémantického systému, zhoršeným přístupem k lexikonu, nepozorností a zhoršenou sebedemonitorizací.

TESTOVÁNÍ SCHOPNOSTI POJMENOVÁNÍ Z LINGVISTICKÉHO HLEDISKA

Proces pojmenování je komplexní souhrou několika procesů, které probíhají téměř ve všech lingvistických plánech. Zdá se, že ve výzkumu jazykové patologie u RS se největší pozornost věnuje – z hlediska tradičního dělení – plánu lexikologie. Setkáme se zde s klasickým pojetím jazykového znaku, který má stránku výrazovou (v dané terminologii lexikální) a stránku významovou. Vazba mezi těmito položkami jazykového znaku je založena na arbitrárním vztahu, přičemž každá z těchto položek je zpracovávána relativně nezávisle (tj. deficit se může projevit pouze u jedné části znaku bez zjevných problémů na straně druhé). Sémantická rovina je přitom pojímána jako jazykově nespecifická (resp. tento aspekt není předmětem výzkumu), zato je vnímána jako multimodální pojmová reprezentace. Důležité jsou pro lingvistiku poznatky, že nedochází k narušení sémantické znalosti, tzn. že sémantická pole a sémantické sítě jsou intaktní, ale že neschopnost pojmenovat je pravděpodobně způsobena přístupovým deficitem.

Z hlediska lexikální sémantiky je pozornost při testování a následné klasifikaci zaměřena na strukturní paradigmatické významové vztahy, jako jsou hyperonymie, hyponymie nebo vztah části a celku, tj. klasická témata přítomná v psycholingvistickém výzkumu od jeho počátků. Sémantický výzkum se přitom opírá o referenční schopnosti uživatelů, význam je de facto identifikován s referentem, otázka sémantiky je otázka přiřazení adekvátního výrazu a dané věci (většinou jde o konkréta). Modely, na jejichž pozadí je takový neuro- a psycholingvistický přístup vystavěn, pracují s tradiční rysovou analýzou a teorií o hierarchickém uspořádání sémantických jednotek. A to navzdory tomu, že samotná psychologická realita kategorie sémantického rysu, resp. komponentové povahy reprezentace významu je problematická.

Zajímavé je ovšem i hledisko morfologické, neboť na vybavení správného tvaru targetu také záleží a flektivní jazyk jako čeština se jeví jako vhodný testovací materiál. Fakt umělélosti testovací situace (jak často používáme věty typu Toto je X?) vyvolává otázku, jak by v případě flektivních jazyků vypadaly odpovědi z morfologického hlediska: byly by preferovány tvary dle frekvence, příznakovosti, setkali bychom se s tvary jinými než slovníkově opěrnými a naznačovalo by to, že při odpovědi došlo k aktivaci celé propoziční struktury, ze které by tvar byl pouze extrahován?⁵⁸ Z doposud provedených výzkumů nevíme, zda právě tato oblast gramatiky nečiní lidem s RS mnohem větší problémy než pouhé pojmenování objektu. Nabízí se výzkum schopnosti správně přiřadit gramatický morfém, popř. změnit intersegment některých slov dle

58 O morfologických aspektech jazykové patologie v češtině stručně a ojedinele viz Lehečková, H.: Jazykové aspekty typologie afázií. *Slovo a slovesnost*, 46, 1985, s. 119–126; Lehečková, H.: Agramatismus v afázií. *Slovo a slovesnost*, 47, 1986, s. 138–147 v seznamu literatury.

potřeb jednotlivých tvarů. Významné modely jazykové produkce⁵⁹ lexikálních jednotek naznačují, že slova v lexikonu nejsou uložena jako celky, ale jako segmenty, při jejichž kombinaci dochází k formování finálních tvarů, předpokládáme, že s vybavováním jistých pádů mohou mít jedinci s RS větší problémy.⁶⁰ Jestliže by se prokázal tento deficit, pak je možné, že komplikace mohou nastat též při derivaci.

Z morfo-lexikálního hlediska by byl zajímavý výzkum, který by se zaměřoval například na testování substantiv utvořených z verb, tedy pojmenování aktivit/činností, či jiných slovních druhů než pouze substantiv. Tento zájem nachází oporu v hypotéze o odlišné korové lokalizaci a také počítační náročnosti zpracování různých (obecných) morfologických/gramatických kategorií. Například to, že substantiva a verba se ukládají do paměti odlišně (což potvrzují nálezy právě z jazykové patologie), vede k hypotéze, že anatomie mozkové kůry odráží gramatické odlišnosti, které určují, jak jsou slova zapojena do frází a vět.⁶¹ Dalo by se namítnout, že substantiva a verba mohou být v mozku tříděna podle významu,⁶² tím máme na mysli, že substantiva mají „objektovou“ povahu a verba činnostní. Vezmeme-li však v úvahu právě substantiva utvořená z verb, za objekty je rozhodně označit nelze, navíc u flektivních jazyků se opět otvírá i otázka výrazově morfologická.⁶³ Pulvermüller⁶⁴ přichází např. s hypotézou, že slova týkající se činností mohou být reprezentována v nervových obvodech, zatímco slova pro konkrétní objekty mohou záviset na kortikálních oblastech, které jsou ve spojení se smyslovými oblastmi. Shapiro⁶⁵ uvádí, že při vnímání sloves je zaznamenána aktivita v levé prefrontální kůře. K té ovšem nedojde, pokud mohou být tato slovesa užita zároveň jako substantiva (viz angl. „walk“) nebo pokud z kontextu vyplývá, že bude následovat substantivum (přestože následuje sloveso). Z této studie je patrné, že model reprezentace slova by měl mít zjevně podobu vícerozměrné sítě, kde kritérium „činnost či objekt“ je jen možnou alternativou. Nabízí se tedy představa, že reprezentace slov je pro produkci vázána nepochybně gramatickými kategoriemi, resp. že tento zpřístupňovací faktor hraje důležitou roli.

Jak jsme uvedli výše, považujeme za důležité zkoumat i oblasti jiných slovních druhů než jen základových (pro to hovoří hypotéza a reprezentační rozdílnost tzv. auto- a synsémantických slov, jak to dokládají afaziologické studie).

Samostatnou a velmi zajímavou oblastí je pak zkoumání těch lexikálně-sémantických otázek, které souvisí s jevy, jako jsou polysémie, metafora, ironie, které spadají do oblasti označované jako HLL a u kterých se předpokládá výrazně komplexní kognitivní zpracování.⁶⁶

59 Základní přehled v Bordagová, D.: Derivace, flexe a jejich reprezentace v mentálním lexikonu. *Slovo a slovesnost*, 63, 2002, s. 213–217.

60 Např. z důvodu „komputačního“ zatížení systému.

61 Shapiro, K. A. – Pascual-Leone, A. – Mottaghy, F. M. – Gangitano, M. – Caramazza, A.: Grammatical distinctions in the Left Frontal Cortex. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 13, 2001, s. 713–720.

62 Teorie domain specific impairments. O problematice přehledově Caplan, 1997 nebo Ingram, 2007.

63 Dalo by se též polemizovat o tom, zda jsou zpodstatnělá adjektiva zpracovávána jako adjektiva či jako substantiva.

64 Pulvermüller, F.: Words in the brain's language. *Behavioral and Brain Sciences*, 22, 1999, s. 253–336.

65 Shapiro, K. A. – Pascual-Leone, A. – Mottaghy, F. M. – Gangitano, M. – Caramazza, A.: Grammatical distinctions in the Left Frontal Cortex. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 13, 2001, s. 713–720.

66 Stručný přehled v češtině viz Julínková, R.: *Sclerosis multiplex a problém jazyka/řeči*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2010..

ZÁVĚR

V této fázi výzkumu jsme se soustředili na shromáždění relevantních informací o podobě zkoumání vztahu jazyka a roztroušené sklerózy z pohledu jazykové patologie a neurolingvistiky. Cílem bylo poskytnout základní orientaci v problematice a vyčlenit primární předmět pozornosti těchto disciplín a přístupů (pro využití ve výzkumu i v klinické praxi). V průběhu excerpcí a klasifikace dat jsme dospěli k závěru, že metodologicky výzkum nevybočuje z tradičního rámce založeného na aplikaci neuro- a psycholingvistických schémat orientovaných k diagnostice. V rozvinuté fázi slouží rovněž k testování neurologických modelů zpracování jazyka, avšak spíše než na poskytování podnětů jazykovědě se soustředí na aplikaci jejích elementárních výkladových schémat.

Tato studie byla podpořena vnitřním grantem FF UP v Olomouci č. SPP 91210961.

LITERATURA

- Ahlsén, E.: *Introduction to Neurolinguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam 2006.
- Aitchison, J.: *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. Basil Blackwell Ltd, Oxford 1990.
- Altmann, G. T. M.: *Výstup na babylonskou věž: otázka jazyka, mysli a porozumění*. Triáda, Praha 2005.
- Beatty, W. W. – Monson, N. – Goodkin, D. E.: Access to Semantic Memory in Parkinson's Disease and Multiple Sclerosis. *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*, 2, 1989, s. 153–162.
- Beatty, W. W. – Monson, N.: Lexical processing in Parkinson's disease and multiple sclerosis. *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*, 2, 1989, s. 145–152.
- Beatty, W. W. – Monson, N.: Semantic priming in multiple sclerosis. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 28, 1990, s. 397–400.
- Beukelman, D. R. – Kraft, G. H. – Freal, J.: Expressive communication disorders in persons with multiple sclerosis: survey. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 66, 1985, s. 675–677.
- Bordagová, D.: Derivace, flexe a jejich reprezentace v mentálním lexikonu. *Slovo a slovesnost*, 63, 2002, s. 213–217.
- Caplan, D.: *Neurolinguistics and linguistics aphasiology: An Introduction*. CUP, Cambridge 1997.
- Darley, F. L. – Aronson, A. E. – Brown, J. R.: Clusters of deviant speech dimensions in the dysarthria. *Journal of Speech and Hearing Research*, 12, 1969, s. 462–496.
- Franca, A. I.: *Introduction to Neurolinguistics*. 2004 (materiály k přednášce, nepublikováno)
- Havrdová, E.: *Roztroušená skleróza*. Triton, Praha 2002.
- Ingram, J. C. L.: *Neurolinguistics: An Introduction to Spoken Language Processing and its Disorders*. CUP, Cambridge 2007.
- Jablow, M.: Memory and problem solving. *Inside MS*, 2, 2000, s. 52–59.

- Julínková, R.: *Sclerosis multiplex a problém jazyka/řeči*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF UP, Olomouc 2010.
- Kirshner, H. S. – Webb, W. G. – Kelly, M. P.: The naming disorder of dementia. *Neuropsychologia*, 22, 1984, s. 23–30.
- Kočková-Amortová, L.: *Roztroušená skleróza: Souvislost kognitivních obtíží s deficitem fonematického povědomí*. Písemná práce – I. cyklus, FF UK, Praha 2005.
- Kohn, S. E. – Goodglass, H.: Picture naming in aphasia. *Brain and Language*, 24, 1985, s. 266–283.
- Labarge, E. – Balota, D. A. – Storandt, M. – Smith, P. S.: An analysis of confrontation naming errors in senile dementia of the Alzheimer type. *Neuropsychology*, 6, 1992, s. 77–95.
- Ledorze, G. – Nespoulous, J.: Anomia in moderate aphasia: Problems in accessing the lexical representation. *Brain and Language*, 37, 1989, s. 381–400.
- Lehečková, H.: Jazykové aspekty typologie afázií. *Slovo a slovesnost*, 46, 1985, s. 119–126.
- Lehečková, H.: Agramatismus v afázií. *Slovo a slovesnost*, 47, 1986, s. 138–147.
- Lenský, P.: *Roztroušená skleróza mozkomíšní – nemoc, nemocný a jeho problémy*. Unie Roska, Praha 1996.
- Lethlean, J. B. – Murdoch, B. E.: Naming in Multiple Sclerosis: Effects of Disease Course, Duration, Age, and Education Level. *Journal of Medical Speech-Language Pathology*, 2, 1994, s. 43–56.
- Lethlean, J. B. – Murdoch, B. E.: Performance of subjects with Multiple Sclerosis on tests of high-level language. *Aphasiology*, 11, 1997, s. 39–57.
- Love, R. J. – Webb, W. G.: *Mozek a řeč: Neurologie nejen pro logopedy*. Portál, Praha 2009.
- Matthews, W. B.: Clinical aspects. In: Matthews, W. B. – Compston, A. – Allen, I. V. – Martyn, C. N. (eds.): *McAlpine's Multiple Sclerosis*. Churchill Livingstone, New York 1991, s. 43–298.
- Mendez, M. F. – Frey, W. H.: Multiple sclerosis dementia. *Neurology*, 42, 1992.
- Murdoch, B. E. – Theodoros, D. G.: *Speech and Language Disorders in Multiple Sclerosis*. Whurr Publishers, London and Philadelphia 2000.
- Obler, R. K.: Language and brain dysfunction. In: Segalowitz, S. J. (ed.): *Language Functions and Brain Organisation*. Academic Press, New York 1983.
- Pulvermüller, F.: Words in the brain's language. *Behavioral and Brain Sciences*, 22, 1999, s. 253–336.
- Roska. Praha 2005–2010. [online, cit. 1. 12. 2009]. Dostupné z WWW: <<http://www.roska.eu>>.
- Shapiro, K. A. – Pascual-Leone, A. – Mottaghy, F. M. – Gangitano, M. – Caramazza, A.: Grammatical distinctions in the Left Frontal Cortex. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 13, 2001, s. 713–720.
- Shimamura, A. P. – Salmon, D. P. – Squire, L. R. – Butters, N.: Memory dysfunction and word priming in dementia and amnesia. *Behavioural Neuroscience*, 101, 1987, s. 347–35.
- Schwarzová, M.: *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Dauphin, Praha 2009.
- Smith, S. R. – Murdoch, B. E. – Chenery, H. J.: Semantic abilities in dementia of the Alzheimer type: I. Lexical semantic. *Brain and Language*, 36, 1989, s. 314–324.
- Speech and Swallowing. The basic facts*. National Multiple Sclerosis Society, 2004, s. 5. Dostupné z WWW: <<http://www.nationalmssociety.org>>.

Williams, J. N.: Psycholinguistics. In: Malmkjaer, K. (ed.): *The Linguistics Encyclopedia*. Routledge, Oxford 2004.

Radka Julínková (hlavní autor)
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<radka.julinkova01@upol.cz>

Marek Nagy
Ústav lingvistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<marek.nagy@upol.cz>

LITERÁRNÍ VĚDA

MOTÍV CESTY V ĽUDOVOM ČÍTANÍ V STARŠEJ LITERATÚRE

DANA MAČUDOVÁ

Motív cesty a cestovania je v literatúre veľmi obľúbeným kompozičným prvkom epickej konštrukcie diela. Cestovanie sa chápe ako „mimoriadne dynamická forma ľudskej existencie a vzťahu človeka ku skutočnosti“¹. V epickom diele tvorí jeho tematicko-kompozičnú osnovu.

Cestovanie predstavuje pohyb z východiskového bodu do bodu konečného v priestore a čase. Priestor tu figuruje ako pozadie, na ktorom sa tento pohyb uskutočňuje, a spolu s časom predstavujú existenciálne formy epickej postavy.

V kresťanskom svete má veľký význam púť. Púť predpokladá cestu, teda pohyb v priestore a čase. Vždy má svoj určitý cieľ (napr. zhliadnutie obrazu, sochy, dotknutie sa náhrobku svätca, či dosiahnutie odpustenia, požehnania, uzdravenia a pod.) a ten dáva vyšší zmysel telesnej a duchovnej námahe podstupenej počas cesty. „Presnejšie povedané, poutník sa setkává s nadprirozenem na určitém místě, kde rituálně participuje na skutečnosti odlišné od profánní reality.“² Pútník očakáva od svojej cesty prospech, tak duchovný ako aj telesný: odpustenie hriechov a uzdravenie tela. Cesta znamená neraz kruté odriekanie, veľkú fyzickú námahu a nebezpečenstvo. Všetky znášané útrapy sa stávajú súčasťou „všeobecné touhy po oběti Bohu, spjaté s Kristovou spásnou obětí na Kalvárii“³.

V knižke ľudového čítania *Kratochvílna história o krásnej panne Magelone z Neapola, kráľovskej dcére, a o udatnom rytierovi Petrovi z Provensálska, synovi znamenitého grófa*⁴ púť (a vôbec cesta) predstavuje neodmysliteľnú súčasť sujetovej línie. Krásna panna Magelona po nútenom odlúčení od svojho milovaného rytiera Petra sa sama podujme na cestu do svätého mesta Ríma, známej stredovekej pútnickej destinácie. Počas cesty sa stretáva s pútničkou, od ktorej si vypýta šatstvo. „Prijetím zvláštního oděvu se středověký poutník podrobuje způsobu života podobnému životu kajcníků.“⁵ Magelona po príchode do Ríma ako prvý navštívi Kostol svätého Petra, kde úpenlivo prosí Boha o odpustenie za hriech (útek z Neapola), ktorého sa spoločne s Petrom dopustili. Zároveň ho prosí o prinavrátenie milého. Magelonina púť sa tu však nekončí. Odchádza do Provensálska, kde na ostrove Pohanský Port nechá vystavať špitál

1 Klátik, Z.: Problémy poetiky cestopisu. In: *Vývin slovenského cestopisu*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1968, s. 26.

2 Scot, M.: Poutníctví. In: Le Goff, J. – Schmitt, J-C (eds.): *Encyklopedie středověku*. Vyšehrad, Praha 2002, s. 504.

3 Tamže, s. 505.

4 Stredoveký príbeh o Petrovi a Magelone sa pripisuje Bernardovi de Treviers (1178). Neskôr bol prepracovaný do francúzskej prozaickej podoby (1457) a prvýkrát vytlačený v Lyone (1479). Neskôr prešiel viacerými úpravami. Na Slovensku vyšiel v roku 1838 v Skalici v škarniclovskom vydaní pod názvom *Hystorie kratochvílná o krásné Panně Mageloně z Neapolis, královské Dceři, a o udatném Rytjři Petru z Prowence, znamenitého hraběte Synu* (lokácia: Univerzitná knižnica v Bratislave, sign. SG 2599). Po tomto vydaní vyšlo na Slovensku dokázateľne ešte ďalších osem reedícií.

5 Scot, M.: Poutníctví. In: Le Goff, J. – Schmitt, J-C (eds.): *Encyklopedie středověku*. Vyšehrad, Praha 2002, s. 505.

a kostol⁶. „Keď potom ten kostol vystavali, oddala sa mu a slúžila ľuďom s veľkou horlivosťou; i viedla prísny a tvrdý život, takže ľudia z toho ostrova i okolitých miest ju považovali za svätú pútničku.“⁷

Petrovo odlúčenie od Magelony sa dá chápať ako boží trest za zahorenie hriešnou túžbou po jej krásnom tele. Dostáva sa na dvor babylonského sultána, ktorý ho po čase prepúšťa. Peter nastupuje na cestu domov do Provensálska, na ktorej opäť zažíva útrapy. Dobrotivý Boh sa však nad ním nakoniec zľutuje. Peter sa dostáva na ostrov Pohanský Port, kde stojí už svetoznámy špitál a Kostol svätého Petra z Magelonu.

Púť je duchovnou skúškou, v príbehu však predstavuje aj skúšku, ktorej je vystavený ľudbostný vzťah oboch hrdinov. Po prekonaní rôznych nástrah, fyzických i psychických útrap, sa ich cesty opäť pretnú a to na mieste zasvätenom Bohu. K naplneniu dochádza nielen ich vzájomná láska, ale aj, čo je najdôležitejšie, obaja protagonisti dosahujú duchovné naplnenie, ktoré má ako cieľ púte existenciálny charakter, pretože pri ňom dochádza k stretu s transcendentálnou skutočnosťou.⁸

Podľa Ferdinanda Ebnera, predstaviteľa dialogickej antropológie, „ľudská existencia je predovšetkým duchovnou osobnosťou (...) Človek sa konštituuje vo vzťahu k „ty“, osobitne k božskému „Ty“, ktoré je základom všetkých „ty“. Človek vo svojej pneume má schopnosť podriaďiť sa Bohu, a tak sa otvoriť dialógu.“⁹ Ebner zdôrazňuje, že človek je dialogická bytosť. Nachádza sa uprostred spoločenstva a spoločnosti ako ich určujúci faktor, v sociálnom a komunitárnom svete, kde sa dostáva do vzťahu nielen k „ty“, ale aj do vzťahu k „my“.

Za základnú tézu dialogickej paradigmy uvažovania o človeku sa pokladá potreba, aby si nás niekto všimal. Tá je základom iných potrieb. Najsilnejšími motívmi ľudského konania je túžba po sláve a uznaní. „Človek teda na rozdiel od živočíchov žijúcich v stádach, ktoré sú iba rady v blízkosti svojich druhov, má navyše aj vrodenný sklon k tomu, aby sa na neho niekto díval, bytosť rovnaká ako on, a súhlasne ho pozoroval.“¹⁰ Dôvod, prečo sa Peter vydá na cestu z Provensálska do Neapola, je ten, že túži získať ruku Magelony. V Neapole sa zúčastní turnaja, v ktorom sa vyznamená ako chrabrý rytier a získa si tak uznanie nielen ostatných rytierov, ale aj Mageloniných kráľovských rodičov a napokon aj samotnej Magelony. Dôvod svojej cesty formuluje aj v odkaze neapolskému kráľovi, Mageloninmu otcovi: „Povedz kráľovi, svojmu pánovi, a popros Jeho milosť v mojom mene, aby sa neráčil mračiť, že pred Jeho milosťou tajím svoje meno, lebo som sľúbil, že svoje meno nikomu neoznámim. Povedz však Jeho milosti, že som chudobný zeman z francúzskej zeme a že putujem po svete, aby som si získal uznanie paní a panien.“¹¹ Peter si od tejto svojej cesty sľubuje aj to, že získa nové poznatky a skúsenosti. V ľudových rozprávkach sa často stretávame s motívom odchodu mládenca do sveta „na skusy“. Podniknutá cesta tak nadobúda do istej miery vzdelávací význam. Tak ako mládenca v rozprávkach, aj Peter vidí v ceste možnosť naučiť sa niečo o svete, preto prosí rodičov o do-

6 Príbeh sa pravdepodobne viaže k špitálu a Katedrále sv. Petra dnes na polostrovčeku Maguelone v južnom Francúzsku na pomedzí Provensálska a Languedocu.

7 *Kratochvíľna história...* Hurtajová, Z. (ed.). Tatran, Bratislava 2008, s. 74.

8 Porovnaj Scot, M.: Poutníctví. In: Le Goff, J. – Schmitt, J.-C (eds.): *Encyklopedie středověku*. Vyšehrad, Praha 2002, s. 506.

9 Letz, J.: *Filozofická antropológia*. Charis, Bratislava 1994, s. 25.

10 Golema, M.: Antropológia dialógu vo filozofii a v literatúre ako výraz sklamaní zo storočia víťazných bojov. In: *Acta facultatis philosophicae Universitatis prešovensis. Literárnovedný zborník 16; Filozofický zborník 25; Studia aesthetica VII; AFP UP 119/201*. Prešovská Univerzita, Prešov 2005, s. 194.

11 *Kratochvíľna história...* Hurtajová, Z. (ed.). Tatran, Bratislava 2008, s. 25.

volenie opustiť rodný dom a vydať sa na cestu: „... preto prosím, ak proti tomu nič nemáte, požehnajte mi, aby som spoznal a zakúsil poriadok sveta, pretože cítim, že vy tak určite získate úctu a ja veľký úžitok.“¹² Z citovaného úryvku opäť cítiť túžbu po uznaní (úcte).

V súvislosti s potrebou uznania Tzvetan Todorov uvažuje „o konštitutívnej neúplnosti človeka, za jej výrečné stelesnenie považuje fakt, na ktorý nezávisle na sebe upozornili Rus M. M. Bachtin a Američan G. H. Mead (antropológ – predstaviteľ tzv. symbolického interakcionizmu) – totiž, že fyzicky sa nikdy nemôžeme vidieť úplne, potrebujeme ako „zrkadlo“ iného na etablovanie svojho sebauvedomenia, a teda svojej existencie.“¹³ Ako príklad uvádza myšlienku Jean-Jacquesa Rousseaua: „Naše najkrehkejšie bytie je vzťahové a kolektívne, a naše skutočné ja nie je v nás celé. Také je napokon ustrojenie človeka v tomto živote, že nikdy sa mu nepodarí mať zo seba radosť bez pričinenia iného.“¹⁴ Peter vykonaním cesty do Neapola nachádza uznanie a zároveň naplnenie svojho bytia prostredníctvom Mageloninej lásky.

V biblickom chápaní je človek už vo svojej prirodzenosti spoločenský tvor, ktorého sociálnosť má svoj prvotný základ práve v rozdielnosti pohlaví, „ktorá je vzorom i prameňom života v spoločnosti, založeného nie na sile, ale na láske. Žena je objektívnym sebvýjadrením muža. Je tou, vďaka ktorej muž vychádza zo seba samého.“¹⁵ Opäť tu môžeme vidieť podniknutie cesty za účelom Petrovho sebanaplnenia v jej celi. Magelona je vytúženou „odmenou“ za prekonanie prekážok (turnaj, získanie priazne kráľa, tajné stretnutia). Získanie srdca Magelony však nie je konečným cieľom. Peter s Magelonou uteká z Neapola a vydáva sa s ňou do rodného Provensálska, kde si ju chce zobrať za ženu. Ich cesty sa tu rozdvajujú pre Petrovo zlyhanie, ako už bolo skôr spomenuté. „Toto „zlyhanie“ mení kurz deja, štiepi sujet – osudy oboch protagonistov sa „rozdvajujú“, rozchádzajú sa, každý „beží“ po krivke svojho údely, aby osudy oboch v závere opäť splynuli.“¹⁶ Odlúčenie sa dá teda chápať ako boží trest a vykonaná cesta ako pokánenie za hriech. „Napriek tomuto v rámci kresťanskej morálky neodpušiteľnému hriechu vystupuje Peter ako postava pozitívna, ktorá si svoj „osudový“ mravný prehrešok odpýka do všetkých dôsledkov.“¹⁷ Peter sa v závere stretáva s Magelonou práve na mieste zasvätenom Bohu. Po všetkých utrpeniach, modlitbách, psychickej i fyzickej námahe sa ich cesta končí pred oltárom. Tu dochádza k pravému naplneniu, skutočnému cieľu všetkých ciest, či už dobrovoľne alebo nedobrovoľne podniknutých.

Motív cesty v tomto stredovekom príbehu má teda, ako sme si všimli, viacero funkcií. Na jednej strane predstavuje fyzicky prekonaný priestor, v rámci ktorého postava získava isté vedomosti o svete a mravoch v cudzej zemi, na strane druhej má svoj duchovný význam. Oba protagonisti v jej závere nachádzajú duchovné naplnenie a teda tu dochádza k stretu človeka s transcendentnom, ktoré má existenciálny charakter. Na konci cesty čaká na oboch protagonistov očistenie od hriechu a božie odpustenie. Záver ich pútí je zároveň poznačený aj ich vzájomným fyzickým stretnutím, ktoré vedie k naplneniu pôvodného zamýšľaného cieľa Petrovej

12 *Kratochvíľna história...* Hurtaiová, Z. (ed.). Tatran, Bratislava, 2008, s. 20.

13 Golema, M.: Antropológia dialógu vo filozofii a v literatúre ako výraz sklamania zo storočia víťazných bojov. In: *Acta facultatis philosophicae Universitatis prešovensis. Literárnovedný zborník 16; Filozofický zborník 25; Studia aesthetica VII; AFPH UP 119/201..* Prešovská Univerzita, Prešov 2005, s. 194.

14 Tamtiež, s. 194.

15 Letz, J.: *Filozofická antropológia*. Charis, Bratislava 1994, s. 15.

16 Hurtaiová, Z.: Stredoveká románová poviedka o krásnej Magelone a udatnom rytierovi Petrovi z Provensálska v ľudovom čítaní na Slovensku. In: *Kratochvíľna história...* Hurtaiová, Z. (ed.). Tatran, Bratislava 2008, s. 16.

17 Tamže, s. 14.

cesty do Neapola: spojenie ich životných „ciest“ do „cesty“ jedinej prostredníctvom posvätného zväzku manželského.

LITERATÚRA

Golema, M.: Antropológia dialógu vo filozofii a v literatúre ako výraz sklamaní zo storočia víťazných bojov. In: *Acta facultatis philosophicae Universitatis prešovensis. Literárnovedný zborník 16; Filozofický zborník 25; Studia aestetica VII; AFPb UP 119/201*. Prešovská univerzita, Prešov 2005, s.193–201.

Klátik, Z.: Problémy poetiky cestopisu. In: *Vývin slovenského cestopisu*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1968, s. 17–61.

Kratochvíľna história o krásnej panne Magelone z Neapola, kráľovskej dcére, a o udatnom rytierovi Petrovi z Provensálska, synovi znamenitého grófa. In: Hurtaiová, Z. (ed.). Tatran, Bratislava 2008.

Letz, J.: *Filozofická antropológia*. Charis, Bratislava 1994.

Scot, M.: Poutníctví. In: Le Goff, J. – Schmitt, J.-C. (eds.): *Encyklopedie středověku*. Vyšehrad, Praha 2002, s. 504–513.

Katedra slovenského jazyka a literatúry
Fakulta humanitných vied
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica
<dana.macudova@umb.sk>

PODOBA FAUSTOVSKÉHO MOTÍVU V SLOVENSKEJ ROMANTICKEJ DRÁME

PETRA KELČÍKOVÁ

V období literárneho romantizmu autori pomerne často siahali po fantastických motívoch.¹ Rovnako tomu bolo i v oblasti dramatickej tvorby, v ktorej zaznamenávame najmä nadprirodzené motívy tematicky čerpajúce z ľudovej fantastiky (rozprávka, povesť), na čo vo svojej úvahe *Slovo o dramate slovanskom* (1845, tlačou v Sokole 1861) teoreticky poukazoval i štúrovský básnik M. Dohnány. Okrem tradičných nadprirodzených motívov však v dramatických dielach slovenských romantikov nachádzame i faustovský motív, ktorého podobu sa následne pokúsime charakterizovať v konfrontácii k jeho východiskovej realizácii v Goetheho dvojdielnej tragédii *Faust*, so zameraním sa na charakter a funkciu slovenskej ľudovej fantastiky.

Faustovská tematika má jednoznačne nemecký pôvod, vzťahuje sa na historickú postavu potulného humanistu Johanna Fausta žijúcu v prvej polovici 16. storočia na území Nemecka.² Jej podstata spočíva v nadčasovej téme, vo večnom boji dobra a zla odohrávajúceho sa v ľudskej bytosti. Pre faustovský motív je typické, že všetky ostatné zložky faustovského príbehu (túžba po poznaní, omladenie) možno vynechať či pozmeniť, no to, čo ostáva charakteristické a invariantné, je zmluva medzi diablom a človekom na pozadí tragicky ladeného príbehu.³ Nositeľom rozvíjania deja sa tak stáva hriech. Možno tvrdiť, že ideová platforma takto definovaného faustovského motívu sa realizuje už v biblickej knihe *Genesis*. Mephistopheles zvedie k spáchaniu hriechu Fausta, podobne ako zvedol had Evu. Dopustením sa hriechu v biblickej symbolike človek uzatvára s diablom zmluvu, ktorou sa vzdáva od Boha a približuje k zlému duchu.

Faustovskú tematiku nachádzame i v slovenskej romantickej dráme, avšak oproti nemeckej, ale i biblickej predlohe v istom sémantickom posune s ohľadom na charakter a filozofické myslenie slovenského romantizmu. Dramatika, napätie i mystifikácia sú vo faustovskom motíve imanentne prítomné a výrazne sa podieľajú na formovaní celkového dramatického sujetu príbehu, ktorý vyúsťuje až do životnej tragiky človeka. Dramatické žánre, v ktorých sa vyskytuje faustovský motív, nadobúdajú tragické ladenie – ide buď o činohru (*Podmanínovci*⁴, *Mataj*⁵), alebo o tragédiu (*Ľudská komédia*⁶, *Bohdan Tatrin*⁷, *Hora stratenej nádeje*⁸). Autori menovaných drám (Mikuláš Dohnány, Samuel Ormis, Viliam Pauliny-Tóth, Jakub Grajchman,

1 Ferko, M.: *Dejiny slovenskej literárnej fantastiky*. Literárne informačné centrum, Bratislava 2007, s. 8–9.

2 Žitný, M.: Faust literárny a historický. *Revue svetovej literatúry*, 19, 1983, s. 134.

3 Žilka, T.: Postmoderné podoby doktora Fausta. In: *Postmoderná semiotika textu*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra 2000, s. 161.

4 Dohnány, M.: *Podmanínovci*. LITA, Bratislava 1986.

5 Ormis, S.: *Mataj*. LITA, Bratislava 1987.

6 Pauliny-Tóth, V.: Ľudská komédia. *Sokol*, 1862, č. 1–12.

7 Grajchman, J.: *Bohdan Tatrin*. ALU SNK 28 E 4.

8 Podhradský, J.: *Hora stratenej nádeje*. Kultúra, Báčsky Petrovec 2003.

Jozef Podhradský) sa nezameriavali na zobrazenie pôvodného faustovského príbehu (nešlo im o vykreslenie života historického Fausta), inšpirovali sa fantasticko-mystickou (postava diabla) a biblickou podstatou príbehu (zápas dobra a zla v človeku a následky hriechu). Azda najmarkantnejšie vystupuje faustovský motív v tragédii V. Paulinyho-Tótha *Ludská komédia* (1846, publikovaná v Sokole 1862), nakoľko výrazne motivuje činy jednotlivých postáv hry. V príspevku budeme analyzovať podoby faustovského motívu v jednotlivých rovinách textu Paulinyho-Tóthovej hry, a to na pozadí podoby spracovania faustovského motívu v dramatických textoch z obdobia slovenského romantizmu, ktoré sme spomenuli už vyššie.

Ako to už literárna história (E. Gombala, L. Čavojský, P. Čahoj) avizovala, Paulinyho-Tóthova hra sa skladá z dvoch rovín – z historickej (sedliacke povstanie na čele s Jurajom Dóžom r. 1514) a alegorickej – súčasnej (dobové boje o spisovnú slovenčinu). Literárna kritika (J. Kadavý) Paulinymu-Tóthovi vyčítala, že deje jednotlivých rovín plynú nezávisle od seba, keďže sa tieto v podstate nikde nespoja.⁹ Možno však tvrdiť, že práve fantasticky ladená Predihra ponúka interpretačný kľúč k pochopeniu súvislostí medzi historickou a alegorickou rovinou daného textu. To, čo majú obe roviny spoločné, je implicitne prítomný faustovský motív, ktorý v rozličnej miere vystupuje ako leitmotív v priebehu celej hry. Rovnako to postrehol i P. Čahoj: „Zápas Fausta a Mephistophela sa vlastne odohráva v každej z postáv, aj keď nie všetky dospejú do štádia vrcholného ohrozenia – upísaniu vlastnej duši peklu. Línia Fausta a Mephistophela teda prechádza z otvorenej v skrytú, viac či menej sa vynárajúcu na povrch v priebehu celého deja.“¹⁰ Predihra je priamou alúziou na Goetheho *Fausta*, vystupujú v nej postavy pod menami Faust i Mephistopheles. Hra sa ale nezačína uzavretím zmluvy medzi Faustom a Mephistophelom, ale naopak jej vypršaním, teda na mieste, kde Goetheho dráma končí. No kým v Goetheho tragédii je Faust i napriek hriešnemu životu spasený, v *Ludskej komédii* za svoje skutky spravodlivo pyká. Goethovo „veľdielo“ spomína v *Prednáškach o poézii slovanskej* i L. Štúr. Rozvádza, že po smrti zaletí Faustova duša na východ, lebo na západe niet vykúpenia. Zároveň obrazne vystihuje, že keď Goethe Fausta dopísal, podal pero Mickiewiczovi. „Toto je hlboká báseň, pre nás velice dôležitá, bo ona robí priechod do našej poézie.“¹¹

Ak sa na faustovský motív zameriame z komunikačného hľadiska, sú v ňom záväzne prítomné dve postavy – diabol a človek. Diabol, hoci je duch v dramatickom diele s faustovskou tematikou vystupuje vždy v hmotnej podobe, t.j. boj dobra a zla odohrávajúci sa v duši človeka je spredmetnený, nadobúda konkrétnu vizuálnu podobu, čo si napokon divadelné spracovanie drámy aj vyžaduje. Zlo prichádza k človeku skrz pukušiteľa – diabla, ktorý si pre tento účel môže vypožičať vzhľad akéhokoľvek živého tvora. V biblickom námete diabol zvádza na hriech Evu v podobe hada. „Moderný“ diabol však nadobúda v umeleckej literatúre takmer výlučne ľudskú podobu, čo mu otvára možnosť dôveryhodnejšie, sofistikovanejšie pôsobiť vo svete. Mephistopheles v Goetheho *Faustovi* vystupuje ako potulný scholastik. Rovnako i v Paulinyho-Tóthovej *Ludskej komédii* má diabol človečí vzhľad, i keď postava Mephistophela v Predihre hovorí, že tomu tak vždy nebolo: „Na hlave nosil som vtedy uši dlhé, / Na tvári vyhúdlej zlosti večné vrásky, / A krom toho z vašej Pane božskej lásky / a či žartu, neviem – aj kopytá konské.“¹², a pokračuje: „Pane! Ja sã cítim jak z novu zrodený, / A verte mi prosím, že

9 Kadavý, J.: Dva listy. *Sokol*, č. 1, 1862, s. 13.

10 Čahoj, P.: Dramatik Viliam Pauliny-Tóth. *Slovenské divadlo*, 54, 2006, s. 474.

11 Štúr, L.: *Prednášky o poézii slovanskej*. Matica slovenská, Martin 1987, s. 42.

12 Pauliny-Tóth, V.: *Ludská komédia*. *Sokol*, 1862, č. 1, s. 16.

host som príjemný; / Dám – li sä kde dolu, tam na zemi videt', / Každý so mnou človek milerád obcuje.“¹³

Metamorfózný princíp (súvisiaci s diablovou nadprirodzenou schopnosťou „premeniť sa“) je pre faustovský motív obzvlášť typický – diabol môže vystupovať v podobe čohokoľvek a podľa situácie meniť svoj vonkajší vzhľad. Tak sa i v Paulinyho-Tóthovej *Ludskej komédii* Mephistopheles prevetľuje do postavy kňaza Vavrinca: „Teraz teda za pár mesiacov kňazom budem. Čo som ja už všetko nebol? Hadom, vínom, ohňom, krovom, zverom, človekom, ba i kráľom a cisárom na prestoloch rímskych, réckych i nemeckých.“¹⁴ Vo faustovskom motíve sa teda často uplatňuje princíp masky vzťahujúci sa na postavu diabla. Spredmetnená, ľudská podoba má pre dosiahnutie zámeru diabla podstatný význam. Diabol sa nezobrazuje ako hlúpy, naopak často vystupuje ako filozof, psychológ či rečník. Jeho agitačné pôsobenie na človeka sa spája vždy s rozumovým princípom – Mephistopheles v Goetheho spracovaní je zobrazený ako scholastik, v Paulinyho-Tóthovej *Ludskej komédii* vystupuje Vavrinec ako kazateľ. Diabol je len zamaskovaným agitátorom, Istivo sa stavia do pozície „služobníka“. Nikdy nehovorí o hriechu priamo, nespomína zatratenie, práve naopak antiteticky k tomu nastoľuje ilúziu lepšieho, krajšieho života. I tu možno vidieť biblickú predlohu faustovského motívu, keď had vraví Eve: „...otvorí sa vám oči a vy budete ako Boh, poznajúci dobro a zlo.“¹⁵ Podobné vykreslenie nachádzame aj v ostatných drámach – v Grajchmanovej činohre *Bohdan Tatrin* sa Satan prihovára človeku nasledovne: „Budem ti na pomoci v tvojom nešťastí. ... Spolahni sa len na mňa, ja ti mnoho potešenia v živote tvojom spôsobím. Povediem ťa a radostne príjemne presnívaš život svoj.“¹⁶ a podobne i v Podhradského tragédii *Hora stratennej nádeje*: „Vidím, že sa v žalosti mučíš. Buď dobrej mysle. Daruj mi svoju dôveru; neoľutuješ. Som hotový k tvojej pomoci. Vo mne sa nemýľ. Ja som a môžem viacej, než ako sa zdám. ... Pojednaj sa so mnou, ja nevďakom nevyplácam. Za chatrnú službu ti dám nekonečne veľkú odplatu.“¹⁷

Diabol v slovenskej romantickej dráme vystupuje v ľudskej podobe takmer pravidelne. V *Matajovi* si „čert“ uvedomuje, že sa Zlatomilovi nemôže ukázať vo vlastnej hrôzostrašnej podobe, a tak pred ním vystúpi ako Žid: „Hep! Ale by sa mu svedomie vzbúrilo, keby ma v takejto podobe uvidel, zľaknul by sa ma a ušiel by. Musím sa premeniť na žida, sem tú bradu, nos nakrívím, tvár naškerím, aj batôžtek, tak! A budem sa menovať Šólem. Rožky skryjem, kopytka pod pantalóny, dobre!“¹⁸ Neskôr sa zjavuje i ako filozof, kráľovský panovník („Musím sa preobliecť za susedného kráľa a prísť s celým zástupom. Ale tie rožky, tie rožky musím vencami poprikryvať.“¹⁹), či stará baba – bylinkárka. V *Hore stratennej nádeje* sa „čert“ Pankleiovi ukáže „v zelenom kabátiku ako jáger“²⁰. Len v *Bohdanovi Tatrínovi* je diabol zobrazený v akoby rozprávkovej podobe: „Satan z jednej Skaliny vyjde s rozšušovenou hlavou, chodí so špicatým nosom a dlhými palcami v ohňočervenom obleku.“²¹

Metamorfózný princíp sa v tradičnom (biblickom i germánskom) faustovskom motíve vi-
aže i na vnútornú (duchovnú) podobu človeka, ktorý je diablom zvedený, keďže z prvotného

13 Pauliny-Tóth, V.: *Ľudská komédia*. *Sokol*, 1862, č. 1, s. 16.

14 Tamtiež, s. 17.

15 Gn 3, 5-6.

16 Grajchman, J.: *Bohdan Tatrin*. ALU SNK 28 E 4, s. 40.

17 Podhradský, J.: *Hora stratennej nádeje*. Kultúra, Báčsky Petrovec 2003, s. 158.

18 Ormis, S.: *Mataj*. LITA, Bratislava 1987, s. 8.

19 Tamtiež, s. 28.

20 Podhradský, J.: *Hora stratennej nádeje*. Kultúra, Báčsky Petrovec 2003, s. 157.

21 Grajchman, J.: *Bohdan Tatrin*. ALU SNK 28 E 4, s. 38.

šľachetného úmyslu nakoniec podľahne túžbe po ilúzii lepšieho života, moci, či bohatstve (Eva, Faust). Takúto podobu faustovského motívu nachádzame v Paulinyho-Tóthovej *Ludskej komédii*. V historickej rovine textu do postavy kňaza Vavrince prevtelený Mephistopheles predstieraním falošnej vidiny národnej spravodlivosti, no na pozadí dosiahnutia moci a bohatstva presvedčí vodcu križiackej výpravy Juraja Dóžu, aby sa vzbúril voči šľachte: „Zmocnime sa písem, zmocnime pečadi krajinskej; kráľ potvrdiť musí všetky kroky naše, a tak majúce zákonitosť po strane našej, za pár dní veľké dielo oslobodenia ľudu od tristo rokov zjármeného, v celej krajine šťastne dokonáme.“²² Získanie moci sa však pre Dóžu a ľudí v jeho tábore stane zárodkom ich postupujúceho morálneho úpadku. Scény zo sedliackej družiny v mnohom pripomínajú dokonca obraz biblickej Sodomy-Gomory – v tábore sa smilní, intriguje, prejedá a pije. Dóža teda podobne ako Goetheho Faust (ktorý zanechal svoje vedecké aspirácie) podľahne pokušeniu diabla, pod víziou moci zanechá svoje doterajšie snaženia (križiacke ťaženie proti Turkom) a zaútočí proti šľachte. Faustovský motív realizujúci sa v historickej rovine textu *Ludskej komédie* je teda tradičným modelom faustovského motívu spočívajúceho v uskutočnení pôvodného zámeru diabla, t.j. diablovej sa podarí získať človeka pre hriech. Paulinyho-Tóthova koncepcia je však viac bližšia biblickému prototypu daného motívu, keďže v zmysle morálneho a kresťanského presvedčenia je Dóžovo povstanie nakoniec potlačené a jeho účastníci kruto potrestaní. Juraj Dóža umiera bolestnou smrťou (upálením na žeravom tróne) a Vavrincov koniec opisuje jeden priamy účastník nasledovne: „...Vavrinc zkrvavený dal sa do úteku divokého – a tu naraz, keď vranka kňazovho pokropila krv Vavrincova – pomysli si čo stane sa – vrankovi počne plameň šibať z huby a nosálov, nato zarechce sa divoko a vyšvihne do povetria, spraví tri kolesá jako tátoš opravdivý – a tam ten i s Vavrincem; nevideli sme ho viacej.“²³ Scéna je opäť len potvrdením pôsobenia diabla v postave Vavrince, ktorá sa mu stala iba dočasnou vonkajšou telesnou schránkou pre uskutočňovanie jeho plánu.

V slovenskej romantickej dráme však nezaznamenávame metamorfózy princíp vzťahujúci sa na vnútornú podobu človeka (znázornený akýmsi pohybom na osi smerom od dobra ku zlu) ako typický znak faustovského motívu. Práve naopak ide skôr o jeho antitetickú verziu. V Paulinyho-Tóthovej *Ludskej komédii* v alegorickej – súčasnej rovine textu má faustovský motív podobu odlišnú, ako ju zobrazuje jeho germánsky či biblický prototyp. V šiestom dejstve vo výstupe s názvom V záhrade sa Cudzinec usiluje zlákať na hriech Marinu, za čo jej je ochotný vyplniť každé jej prianie: „rozkáž – a vydýchnem tu pri nohách tvojich i život môj mladý, ktorý bez teba i tak žiadnej nemá vábivosti.“²⁴ Marina však Cudzincovi zvädzaniu odolá a rozhodnutie nemení ani po tom, čo sa tento snaží kúpiť si ju zlatým náhrdelníkom, na ktorom je vyryté slovo „ratio“, a radí jej odhodiť „na stužke visiacy krížik s obrazom Spasiteľa“, ktorý nosí Marina na krku. Nachádzame tu paralelu so scénou v Goetheho *Faustovi* s názvom Martina záhrada, v ktorej je zobrazený dialóg Fausta a Margaréty o náboženstve: „Povedzže, ako s náboženstvom si? / Ozaj si milý dobrý muž, že neveríš však myslím pre čosi. „... Dlhो si nebol na omši a na prijímaní. / Či veríš v boha?“²⁵ Obe scény sa viažu na priestor záhrady a zobrazujú protiklad viery a rozumu, no s opačným dopadom. V Goetheho tragédii víťazí Faust (ratio), v texte Paulinyho-Tótha naopak Marina, ktorá ostáva verná svojej viere a tým zmarí diablove úsilie: „Sakramentský kríž. Ten ju ochránil; ináč by mi nebola uvrzla. Ale čože

22 Pauliny-Tóth, V. *Ludská komédia*. *Sokol*, 1862, č. 1, s. 155.

23 Tamtiež, s. 458.

24 Tamtiež, s. 317.

25 Goethe, J. W.: *Faust*. INTERPOPULART SLOVAKIA, Rohovce 1997, s. 49.

robiť, keď sa jej dotknúť nemôžem, kým neodriekne sa kríža?“²⁶. I v Dohnányho *Podmanínovcoch* Hedviga odolá zvädzaniu lúpežných bratov slovami: „Kedysi tak diabol premenený na hada lákavými slovami zvädzal Evu v raji. Dosiahol svoje a Eva ostala navždy nešťastnou.“²⁷ ... „Nechaj si svoje zlato, perly, diamanty a čo všetko si ešte spomínal. Moju lásku si nimi nikdy nezískaš.“²⁸ Tento fakt je spojený so zobrazovaním ženského princípu v romantizme, ktorý sa v opozícii ku mužskému spája s nadpozemským, večným. Žena je obdarená akýmsi vnútorným videním (často býva spojené i so snom), vďaka ktorému dokáže odhaliť zlo oveľa skôr ako muž. Tak i Marine príde v prítomnosti Cudzinca nevoľno: „...mi je nie celkom dobre od teby, čo shováram sa tu s vami, ma hlava rozbolievať počína.“²⁹, rovnako ako Margaréte, keď sa v blízkosti zjaví Mephistopheles: „Mám ináč k ľuďom dobrý vzťah, keď príde on, hneď cítim v krvi var.“³⁰

Takúto podobu faustovského motívu môžeme označiť vlastne ako „antifaustovský“ motív (voči tradičnému faustovskému motívu vystupuje ako kontramotív). Daný fakt potvrdzujú i postavy, ktoré z obrazného boja s diablom vychádzajú víťazne, nakoľko sú to poväčšine nositelia mien podľa princípu „nomen omen“ (meno ako znamenie) – Marina (alúzia na spisovnú slovenčinu a na Sládkovičovú Marínu), Bohusvat (posvätený Bohu), Bohdan Tatrin (daný Bohu a vlasti). Duch hrdinu slovanskej drámy nie je rozorvaný, zmietajúci sa v neistote ako je predstavený v germánskej dráme. Naopak charakterizuje ho pokoj, vyrovnanosť a harmónia prameniaca z viery, z kresťanského náboženstva. Takmer výlučne sa totiž boj dobra so zlom odohráva na pozadí boja viery s rozumom. V činohre *Mataj* čert dišputuje s Bohusvatom: „Ale terajšia filozofia dokázala, že človek má veriť len v to, čo rozumom pochopí, a čo rozumom nepochopí, to je nepravda, to sú len pletky a výmysly kňazov.“³¹ Bohusvata však nepresvedčí, nakoľko sa on drží svojej viery: „Tak vravia tí, čo neveria v Boha. Tí nechápu peklo a tak nemôžu pochopiť ani nebo, ani slávu božiu; ale ja verím že je na nebi živý Boh, ktorý odplatí dobrým dobré a zlým zlé, a tak musí byť nebo pre dobrých a peklo pre zlých.“³² V tragédii *Bohdan Tatrin* Bohdan zavrhuje diablove ponuky: „Satan, zaklínam ťa! Ja cítim v duši mojej Boha stvoriteľa.“³³ Hrdina dokáže nad diablom zvíťaziť, pretože jeho duch je uvedomelý, netuží sa Bohu vyrovnáť, ale s ním splynúť.

Za ideál slovenskej drámy je teda považovaný hrdina, ktorý sa priblíži Bohu (často skrz ženský princíp) a ktorý je vedený vlastnou (uvedomelou a slobodnou) vôľou, no v zmysle morálnych a kresťanských hodnôt. Také východiská kládol slovenskej dráme i štúrovský teoretik M. Dohnány, keď v *Slove o dramate slovanskom* hovorí, že hrdina slovanskej drámy „musí rozoznať dobré od zlého, cnosť od necnosti, pravdu od lhárstva, nevinnosť od výstupkov. Ale má nielen pri jejich rozoznaní ostávať; lež tamty ako zlé zatradiť, tyto ako dobré prijať a do života preniesť. Toto je určenie človeka, toto je určenie kresťanstva, a toto je určenie Slovanstva.“³⁴ Na rozdiel od germánskej podoby drámy, v slovenskej dráme musí byť zlo (ak k nemu dôjde) vždy potrestané. Tejto požiadavke sa prispôsobila i realizácia zobrazovania faustovskej

26 Pauliny-Tóth, V. Ľudská komédia. *Sokol*, 1862, č. 1, s. 317.

27 Dohnány, M.: *Podmanínovci*. LITA, Bratislava 1986, s. 40.

28 Tamtiež, s. 41.

29 Pauliny-Tóth, V. Ľudská komédia. *Sokol*, 1862, č. 1, s. 317.

30 Goethe, J. W.: *Faust*. INTERPOPULART SLOVAKIA, Rohovce 1997, s. 51.

31 Ormis, S.: *Mataj*. LITA, Bratislava 1987, s. 23.

32 Tamtiež, s. 24.

33 Grajchman, J.: *Bohdan Tatrin*. ALU SNK 28 E 4, s. 41.

34 Dohnány, M.: Slovo o dramate slovanskom. *Sokol*, 1861, s. 94.

tematiky v dramatických dielach. Autori sa ňou nechávali inšpirovať, no nenapodobňovali ju, pridržali sa len jej motivického plánu, ktorý spočíval v agitačnom pôsobení diabla na človeka, avšak s rozličným výsledkom. Ak k „zmluve“ medzi diablom a človekom došlo (medzi Vavrincom a Dóžom v Ľudskej komédii), hriech bol v závere náležite potrestaný, čiže išlo viac o biblické ako germánske spracovanie motívu. Pre slovenskú romantickú drámu je však vlastná antitetická podoba faustovského motívu, čiže antifaustovský motív. Slovenský hrdina drámy netuži po pozemskej, ale nebeskej sláve a diablovej ponuke dokáže odolať. Takto definovaný faustovský motív tak nachádzame vo všetkých drámach, ktoré sme si zvolili pre daný výskum, a možno ho teda považovať za pomerne častý fantastický motív uplatňujúci sa v rôznej miere v slovenskej romantickej dramatickej tvorbe v žánroch s tragickým ladením.

LITERATÚRA

- Čahoj, P.: Dramatik Viliam Pauliny-Tóth. *Slovenské divadlo*, 54, 2006, s. 469–492.
- Čavojský, L.: Romantický dramatik Viliam Pauliny-Tóth. *Slovenské divadlo*, 47, 1999, s. 36–53.
- Dohnány, M.: Slovo o dramate slovanskom. *Sokol*, 1861, s. 93–95.
- Dohnány, M.: *Podmanínovci*. LITA, Bratislava 1986.
- Goethe, J. W.: *Faust*. INTERPOPULART SLOVAKIA, Rohovce, 1997.
- Grajchman, J.: *Bohdan Tatrin*. ALU SNK 28 E 4.
- Ferko, M.: *Dejiny slovenskej literárnej fantastiky*. Literárne informačné centrum, Bratislava 2007.
- Ormis, S.: *Mataj*. LITA, Bratislava 1987.
- Pauliny-Tóth, V.: Ľudská komédia. *Sokol*, 1862, č. 1–12.
- Podhradský, J.: *Hora stratenej nádeje*. Kultúra, Báčsky Petrovec 2003.
- Štúr, L.: *Prednášky o poézii slovanskej*. Matica slovenská, Martin 1987.
- Žilka, T.: Postmoderné podoby doktora Fausta. In: *Postmoderná semiotika textu*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra 2000, s. 157–170.
- Žitný, M.: Faust literárny a historický. *Revue svetovej literatúry*, 19, 1983, s. 134–139.

Katedra slovenského jazyka a literatúry
Fakulta humanitných vied
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica
 <petra.kelcikova@gmail.com>

„VŠECHNY PŘÍBĚHY MOJE TAKOVOU PODOBU MAJÍ, ŽE MARNĚ HLEDÁM V NICH NITKU, KTERÉ SE THÉSEUS DRŽEL“ (SPOR O EVROPSKÉ HODNOTY VE VĚZEŇSKÝCH VERŠÍCH JOSEFA KOSTOHRYZE)

MICHAELA LETÁKOVÁ

V čase krajních dějinných polarizací, tedy také v čase totalit, se objevují snahy spoutat duchovní sféru normami. Tak bývá i literatura ohrožena diktátem ideologie, jež je kapitulací před pluralitou a mnohoznačností světa a rozděluje skutečnost na dvě části: na pravdu a lež, přičemž je hranice mezi nimi jasná, nehybná a nezpochybnitelná. Ideologie v kultuře vede k nezájmu o dialog a k prosazování některých hodnot na úkor jiných. Ideologie používá literaturu, konkrétně příběh, ke své legitimizaci. Literatura však není vůči tomuto ohrožení bezbranná. Disponuje energií schopnou postavit se ideologii.¹ My se nyní pokusíme zjistit, jak je vzpoura proti ideologizaci literatury, proti sešněrování svobodné imaginace vnějšími normami realizována ve verších Josefa Kostohryze. Jedná se o verše sbírek *Jednorožec mizí* a *Přísný obraz*, jež jsou plodem autorova mnohaletého věznění v komunistických káznících, a jsou tak autentickým svědectvím básníkovy zápasu o tvůrčí svobodu.

Naše verše polemizují se všemi uvedenými charakteristikami a rysy ideologické manipulace. Ideologizace hodnotového systému vyznávaného lyrickým subjektem není možná, protože jsou tyto hodnoty rozpohybovány a problematizovány. Stávají se ambivalentními, nelze je tedy v rámci fikčního světa jednoznačně rozdělit na dobré a špatné, na pravdivé a lživé. Lyrický subjekt se pochopitelně nesnaží své hodnoty prosadit, spíše prubířským kamenem utrpení zkouší jejich ryzost. Nejednoznačnost a rozpohybovanost se odráží i v dialogičnosti veršů, a to přestože lyrika primárně tenduje k významové celistvosti, nikoli k dialogičnosti.² V našich verších se vyskytuje druhá osoba singuláru, jež slouží k sebeoslovení lyrického subjektu, čímž se do lyriky dostává mnohohlasí. Lyrický subjekt může být totiž jako struktura vnitřně diverzifikovaná rozdělen na substrukтуры, čímž zakládá složitější komunikační perspektivy. Mnohohlasí je tak zabudováno do řeči jediného mluvčího.³ Oslovována je dále Múza ztělesňující básnické poslání a tvůrčí imaginaci, což napovídá, že i básnictví je problematizováno. Nedomníváme se tedy, že by se básnické umění stalo symbolem absolutních hodnot, jak je uvedeno v *Dějinnách české literatury 1945–1989*⁴. Ideologickému zneužití se brání i příběh evokovaný verši⁵. Je roztržštěn do střípků událostí a vzpomínek, které však lyrický subjekt nespojuje, nevykládá. Jinak je tomu například ve vězeňských verších Jana Zahradníčka. Básník zakoušenou bolest

1 Srov. Brabec, J.: *Panství ideologie a moc literatury*. Akropolis, Praha 2009, s. 148.

2 Srov. Piorecký, K.: Červenková teorie lyrického subjektu. *Česká literatura*, 54, 2006, s. 33.

3 Srov. tamtéž, s. 38.

4 Srov. Janoušek, P. a kol.: *Dějiny české literatury 1945–1989. III. 1958–1969*. Academia, Praha 2008, s. 264.

5 Dle Miroslava Červenky je možno chápat lyrickou výpověď jako zvláštní typ narace, přičemž převážná část narace zůstává v rovině implicitní, do textové roviny proniká jako přímá řeč. Na tuto skutečnost upozornil Karel Piorecký: Červenková teorie lyrického subjektu. *Česká literatura*, 54, 2006, s. 39.

zasazuje do rámce příběhu trpícího Krista, s nímž se sjednocuje. Kristovo utrpení tedy dává smysl utrpení básníkovi. Tím nechceme říci, že se jedná o verše ideologické. Lyrický subjekt se ke ztotožnění s Kristem protrpěl, dospěl k němu skrze četné překážky. Oproti tomu lyrický subjekt veršů Josefa Kostohryze marně hledá příběh, který by dal smysl tomu, co prožívá: „a všechny příběhy moje takovou podobu mají, / že marně hledám v nich nitku, které se Théseus držel.“ (s. 130)⁶. Klíč k labyrintu vlastního života neposkytuje antická mytologie, a dokonce ani biblická zvěst. Lyrický subjekt tedy předkládá svůj příběh neuspořádaný – bez návodu či vysvětlení, jak mu má být rozuměno, a tak jej více či méně úmyslně chrání před možnou manipulací.

Jádrem fikčního světa veršů je lyrický subjekt, přičemž v našich sbírkách se mnohdy jedná o subjekt personický. Obecně platí, že je persona utvářena kolem nadindividuálních modelů, a tak využívá čtenářského očekávání.⁷ V našich sbírkách se jedná o personu básník-prorok. Tuto skutečnost vyjadřuje přímo stylizace lyrického mluvčího do role toho, kdo přijal vznešené poslání být básníkem, což v jeho pojetí znamená vidoucím, připomínajícím, varujícím: „Hrnčíř vykrouží džbánec, a zdá se mu krásný, / nabere do něho vodu a ozdobí kvítím, / venkovan zaseje zrno, a zrno mu vzejde, / ale já nekroužím džbánec a seju jen vítr! / Kdo však to pláče v mých slovech a žalmech, / za koho drnkám tu vzdorolyru a za koho zpívám? / Otočím křišťál a nadechnu smutný pach země: / Za zpuštělé hrobečky nekřtěných dětí, / hromádky země, jež značily odpadky bídy, / s křížem jen nahrubo sbitým a křivý; / za pusté verdunské pláně, kde neznámý voják / v blátivém zákopu zůstal a zarostl trávou / děti naň čekaly, s těmi jsem do školy chodil, / spolu jsme zpívali píseň, jak osíří dítě; / za Hirošimu a Osvětim, za jiná hanebná místa, / jež ani jméno mít nesmí a snad tedy nejsou, / i za ty vězeňské hroby, jen s číslem, / kde moji přátelé pokorně shnili.“ (s. 122–123).

Lyrický mluvčí vnímá své poslání jako vznešený úkol. To je však jen jeden z krajních polů chápání básnictví, jež se, jak jsme uvedli výše, nestává ve fikčním světě našich veršů hodnotou absolutní. Jeho dvojaké pojetí vyjadřuje motiv Múzy. Lyrický mluvčí Múzu často oslovuje. Promlouvá k ní jednak jako ke své věrné krásné milence, ale současně s ní polemizuje či ji přímo odmítá. Vyjadřuje tak své rozčarování z básnického údělu a Múze vyčítá, že jej svedla, lstí přiměla tento úděl přijmout: „Proč jsi mi lhala, proč jsi mi šeptala svůdně, / že poznám skrytou podobu všeho, tu krásnou, / všemocnou hudbu z pramenů jiných a čistých? / Poznal jsem posměch, žaly a neštěstí všechna.“ (s. 42). Múze samotné přitom není dáno mluvit, nelze ji tedy považovat za postavu.⁸

Personický subjekt básník-prorok na jednu stranu naplňuje čtenářské očekávání, které povolal, na stranu druhou vzniklé konotace značně modifikuje, ba přímo neguje. Vzniká tak strukturní napětí, s nímž se setkáme i v případě stylizačních efektů využívaných lyrickým subjektem. Patří k nim stylizace do rolí hrdinů antických a biblických. Význam má přitom celý příběh, který se s oněmi postavami pojí a který transformován funguje ve verších jako znak.

Z antických postav se jedná hlavně o Prótea, Prométhea, Orfea a Thésea, které spojuje motiv vzpoury proti příkázáním a normám bohů. Můžeme je považovat za symboly vzepření se literatury ideologickému diktátu. Zvláště výmluvná je stylizace lyrického mluvčího do Prótea, jenž byl nadán věšteckým darem, ale proti svému údělu se bouřil. Chtěl-li od něj někdo slyšet věštbu, musel ho přinutit silou. A bájný věstec vzdoroval skutečně mocně: bral na sebe

6 Odkazujeme na souborné vydání básnického díla Josefa Kostohryze: Kostohryz, J.: *Básně*. Kalina, Putim 2009.

7 Srov. Červenka, M.: *Fikční světy lyriky*. Paseka, Praha – Litomyšl 2003, s. 55–57.

8 Srov. tamtéž, s. 53.

podobu lva, hada, kance, a dokonce i vody a stromu. Lyrický subjekt touto stylizací vyjadřuje svůj nesouhlas s posláním básníka-proroka, ale také svůj odpor proti ideologickému tlaku na literaturu. Tak paradoxně vystupuje v podobě Prótea na obranu svého poslání, na obranu svobodné tvůrčí imaginace: „Chtějí mě umlčet, zničit a zavřít, / zastřelit, sekýrou utít mi hlavu, / provazem usmrtit, jedem a plynem, ... To všechno provedli, znovu a znovu, / blázinec, kriminál byly mé hrady, / nevědí hloupí, že hrad můj je jinde, / že já jsem nezmar a stohlavá hydra, / Próteus tisíce proměn a podob, / že ohněm, který jsem nebesům ukrad, / sežehnu nestvůrné paláce jejich“ (s. 91–92). Citované verše poukazují také na dalšího hrdinu, na Prométhea. I on se vzepřel bohům – ukradl jim oheň. Za trest byl připoután ke skále, následně však osvobozen. Také jeho příběh využívá lyrický mluvčí k vyjádření boje literatury s ideologií.

Orfeova vzpoura je oproti tomu namířena přímo proti osudu. Pěvec se odmítl smířit se smrtí své ženy a vydal se ji hledat do podsvětí. Zpěvem si získal svolení odvést ji zpět na svět. Během cesty podsvětím se po ní však nesměl ohlédnout. Tuto podmínku nesplnil a nenávratně svou ženu ztratil. Jeho příběh se podobá starozákonnímu příběhu Lotovy ženy, jenž je rovněž ve verších připomínán. Básník tak vyjadřuje svůj děs z minulosti, v níž se vše nenávratně ztrácí, která ale současně zůstává, nehybná a nezměnitelná (srov. s. 121).

Dalším připomínaným antickým hrdinou je Théseus. Místem jeho zkoušky je Labyrint. Lyrický subjekt Kostohryzových veršů jej používá k označení prostoru vězení (s. 57) a zároveň jím odkazuje k paměti. Básník totiž bloudí labyrintem svých vzpomínek, nalézaje vše: „i závrat nesmělých kdyby. A hlubokou strunu / smlčených příběhů, temnějších černého lesa. / Také ty noci a mátožný, těžký den hříchu“ (s. 46). Není však schopen odhalit význam toho, co prožil, a proto bloudí marně hledaje nit, které by se držel.

Zaměříme-li se na postavy biblické, na první pohled nás zaujme, že ve verších tohoto katolického básníka není zmiňován Ježíš Kristus. Příčinu spatřujeme v tom, že se lyrický subjekt sám staví do synovské pozice vůči Bohu Otci, můžeme říci obecně do pozice člověka, před nímž leží možnost přijmout poslání od Hospodina, jak to učinil Kristus, nebo je jako Adam odmítnout. Tuto volbu vztahuje lyrický mluvčí na úděl básníka-proroka, a jak ukazuje již výše řečené, pojímá ji ambivalentně, tedy poslání sice přijímá a zdůrazňuje jeho význam smiřuje se tak i s utrpením: „Kormorán neletí výše, / jen vlastní krví – a to je výše! / A já jsem to poznal.“ (s. 101), ale na stranu druhou jej odmítá. Činí tak skrze stylizaci do starozákonního hrdiny Noa v básni *Neuhne nikdo*. Ke konotacím implikovaným příběhem Noema patří trest a následné odpuštění, princip Boží milosti, obnovy. Na tomto základě vzniklé čtenářské očekávání však naplněno není. Lyrický subjekt využívá stylizace k tomu, aby z pozice starozákonního hrdiny úlohu proroka odmítl: „Já nebudu bláznivý Noe, / nevěřím tomu. Kde našel bych vysokou horu, / což chtěl bych začínat znovu s tím semenem dračím / v bahnitěm blátě?“ (s. 76). Odsuzuje tak sebe i druhé k záhubě bez perspektivy milosrdenství: „S vámi tu po zemi chodím a s vámi to dělám, / všechny ty viny jsem spolkl a smlčel a mám je: / mlčky se dívám, když kámen už o pomstu volá!“ (s. 77). Překvapivě spočívá vina, jejíž odpuštění lyrický subjekt odmítá, v nenaplnění poslání básníka-proroka. Lyrický subjekt totiž obviňuje sama sebe z mlčení a svou vinu dokládá připomínkou Kristových slov o jeho učednících: „Pravím vám, budou-li oni mlčet, bude volat kamení.“ (L 19, 40). Zlo projevující se v dějinách i v lidském životě nelze smazat, odčinit, lze ho však zamlčet, čímž se básník-prorok zpronevěruje svému úkolu, a stává se tak účastným oněch dějinných či osobních hrůz.

Dále jsou kromě již zmíněné Lotovy ženy připomínáni Kain a Jidáš. Lyrický subjekt se stylizuje do hříšníka, zavržence a činí tak mimo jiné i přiřazením se k těmto „prototypům“

biblických hříšníků: „A potom je najednou potkám. A oba. / a nyní v zahradní hospodě sedí tu se mnou, / můj bratr Jidáš a ten druhý bratr můj, Kain. / Mlčíme spolu a o pírkó lehounké hrajem, / které by pohnulo váhou. Jsme smutní.“ (s. 117). Zmínění hříšníci s sebou v Kosto-hryzových verších ovšem nesou složitější komplex významů, než je obvyklé. I zde sice fungují jako symboly hříchu a vzpoury proti Bohu. Nicméně lyrický subjekt s nimi pracuje překvapivě také jako se symboly opravdovosti. Staví je tak do kontrastu s ve verších konkrétně nepojmenovanou osobou, již platí tato jeho rozhorlená slova: „Ještě si troufat? A čekat, že přijdeš? / Spíš bych nalehl na meč, než bych tě prosil.“ (s. 116). Na rozdíl od něj se totiž oni hříšníci nezdráhají k básníkovi, tedy obecně k člověku, v jehož nitru se nachází dobro i zlo, hlásit. A lyrický subjekt zase dává jasně najevo, že on se jejich společnosti neštítí, podoben samotnému Kristu, který se ku podivu mnohých kontaktu s hříšníky nevyhýbal.

Zádný z evokovaných příběhů jednoznačně neposkytuje lyrickému mluvčímu rámec pro porozumění vlastní situaci. Ustálené a již tradiční evropské hodnoty vycházející z antické a křesťanské tradice konfrontovány s básnickovou skutečností selhávají. Polemiku s nimi vyjadřuje motiv vzpoury, který pojí antické a de facto i biblické hrdiny, do nichž se lyrický subjekt stylizuje. Jedná se o vzpouru proti osudu či proti Bohu. Osud je pojímán anticky. Je objektivní, prostý lásky či nenávisti, nadřazený lidem i bohům. Našemu lyrickému mluvčímu určil úděl básníka-proroka. Proto je Múza nazývána též Parkou, tedy sudičkou, bohyní zrození a osudu. Lyrický subjekt však v kontrastu s tím zdůrazňuje vlastní akt volby, rozhodnutí se básnické poslání přijmout. Jeho osud jako by se začal odvíjet až po té, co toto rozhodnutí učinil, a je jiný, než si představoval a přál. Dostavuje se proto pocit rozčarování: „Ach, jaký zmatek! chtěl jsem jen zpívat slovem, / jenž nemá tíhu pavučiný šedé. / Z prvního tónu neúprosná hvězda / začala tkát mi osud neslýchaný.“ (s. 105). Současně chápe poslání básníka-proroka jako úkol svěřený mu Bohem, který přijal, ale je konsternován z toho, co mu ona volba přinesla. Bůh je mu totiž, přestože plní jeho vůli, nedostupný, nelze k němu proniknout ani modlitbou. Podoben antickému osudu se zdá lhostejný k utrpení člověka. Lyrický subjekt se s pochybami táže: „Ty, Bože, odněkud díváš se na to, / díváš se otcovským okem?“ (s. 112).

Antický osud a biblický Bůh se k sobě v našich verších přibližují. Vzpoura proti osudu a proti Bohu je vzpourou jedinou, kterou vystihují slova: „A já jsem, kdo jsem. Jsem vlastní svůj osud“ (s. 93). Tím, že lyrický subjekt prohlásí: „já jsem, kdo jsem“, odkáže jasně k biblickému Bohu, který se těmito slovy představil Mojžíšovi z hořícího keře (Ex 3, 14). Zároveň dodává: „Jsem vlastní svůj osud“. Sám sebe tedy klade na roveň Bohu i osudu, aby tak demonstroval zodpovědnost za svůj život.

Celkově však musíme konstatovat, že se personický subjekt odmítá se svými stylizacemi identifikovat, žádnou z nich neabsolutizuje, v žádné nenalézá klíč k porozumění vlastní situaci ani k jejímu pojmenování. V konečném důsledku je dokonce odmítá jakožto vnější kritéria, jež nemohou vystihnout jeho skutečnost, která je řádu vnitřního. Rozpad tradičních evropských hodnot pozoruje a zakouší sám na sobě a vyjadřuje jej mimo jiné také rozpory souvisejícími se zmiňovanými stylizacemi. Proti těmto rozporům staví lyrický mluvčí princip zvnitřnění.

Přechod z vnějšku do nitra popisuje jako zhroucení se dovnitř, zhroucení se k sobě. Dochází k němu ve chvíli krajního ohrožení, kdy již neexistuje jiné východisko: „Odevšad slyším to: nesmírnou hučící fugu, / nemohu prchnout. A v hukotu hroutím se dovnitř.“ (s. 75). Vnitřní básníkovo místo má podobu místa vnějšího. V básni *Tausendmal leben* charakterizuje vnější místo jako dno smrti, podsvětí, kde vládne podzemní prázdno nesené oblouky klenby. Místo vnitřní popisuje v podstatě stejným způsobem jako prostor prázdnoty a tmy. To však neznamená, že

by vnitřní místo bylo pouhou „kopií“ místa vnějšího. Ona shoda mezi nimi není rozhodně úplná. Vnitřek a vnějšek jsou v jistém smyslu dokonce v opozici. Vnitřní místo totiž skýtá více šancí na změnu kruté reality než místo vnější. Tak je například rozpor mezi nesvobodou, uzavřeností vnějšího prostoru a otevřeností toho vnitřního vyjádřen rozdílem symbolu zavřených dveří charakterizujících vnějšek a symbolu roztrženého srdce, které představuje otevřenost implikující svobodu vnitřního prostoru. Symbol roztrženého srdce v sobě zahrnuje i cenu, za kterou je svobody dosahováno, je jí utrpení a bolest.

Vraťme se nyní k zápasu literatury s ideologií obecně. Jak jsme zmínili na začátku, není literatura bezbranným objektem násilí mocensky prosazované ideologie. Může se aktivně bránit, disponuje vlastní mocí. Přesto pohlédneme-li do dějin, neunikne nám, že ideologie prosazovaná státním režimem, má k dispozici nesmírně účinné zbraně: vězní a zabíjí spisovatele, svobodu imaginace dokonce omezuje legislativně atd. Je tedy možné, že se literatura, jež nevládne žádnými represivními prostředky a jež do určité míry na vnější politicko-kulturní situaci závisí, může bránit a ubránit? Domníváme se, že ano. Předpokladem jejího vítězství je, že skutečnosti podstatné pro lidskou existenci, ač mnohdy podpořeny nebo vyvolány vnějšími událostmi, jsou záležitostmi vnitřními. Tak je hřích především záležitostí srdce (s. 114) a také tvůrčí imaginace spadá do sféry vnitřního básníka světa. V tom tkví jádro vítězství a nepřemožitelnosti literatury: Podstatný zápas je sváděn na úrovni místa vnitřního. Tak je i vězení chápáno jako jakési vnitřní místo. S principem vnějšku souvisí i ideologie obecně. Jakýkoli ustrnulý hodnotový systém, o jehož kritériích se nesmí pochybovat, podsouvá lidem předem připravené a do značné míry černobíle rozvržené role. Právě proti takovýmto nabízeným, či přímo vnucovaným rolím lyrický subjekt protestuje a snaží se uniknout i užívaným stylizacím, aby tak ukázal, že je něco víc, že jej nelze redukovat identifikací s některým zmiňovaným hrdinou a jeho příběhem. Utíká se z vnějšího místa na místo vnitřní – proti principu vnějšku staví princip niternosti, čímž ovšem neruší rozpory rozehrané skrze stylizační efekty.

Ve zmiňované básni je také patrné, že právě na úrovni vnitřní je sváděn onen důležitý zápas přenesený sem z místa vnějšího. Báseň *Tausendmal leben* jej popisuje takto: Čas pro vnitřní prostor přestává plynout dle odvěkého řádu, zpomaluje tempo. Duše se vymaňuje ze svého úkrytu a poznáním se vznese nad zuření bouře. Vznese se, aby ukradla nebesům tajné znamení, podobně jako kdysi ukradl Prométheus bohům oheň. Ono tajemné znamení můžeme charakterizovat jako naději či svobodu. Po vítězství na vnitřní úrovni se lyrický subjekt vrací na úroveň vnější, vrací se do své bídy. Ono „tajné znamení“ nese s sebou. (Srov. s. 59–60.)

Nadějí literatury v boji proti ideologickému nebezpečí tedy je, že její protivníci nepochopili, kde se svádí onen rozhodující zápas. Snaží se zavřít básníka do vězení či do blázince, z vnějšku jej spoutat. Bojují však pod nesprávnými hradbami. Lyrický mluvčí s výsměchem říká: „nevědí hloupí, že hrad můj je jinde.“ (s. 91).

LITERATURA

Brabec, J.: *Panství ideologie a moc literatury*. Akropolis, Praha 2009.

Červenka, M.: *Fikční světy lyriky*. Paseka, Praha – Litomyšl 2003.

Janoušek, P. a kol.: *Dějiny české literatury 1945–1989. III. 1958–1969*. Academia Praha 2008.

Kostohryz, J.: *Básně*. Kalina, Putim 2009.

Piorecký, K.: Červenková teorie lyrického subjektu. *Česká literatura*, 54, 2006, s. 31–55.

*Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<mischa.l@seznam.cz>*

„...GAWĘDKA CAŁĄ NASZĄ ROZRYWKĄ W CHWILACH WOLNYCH OD ZATRUDNIEŃ.”¹ INTERAKCJA NADAWCY I ADRESATA W *PAMIĄTKACH JPANA SEWERYNA SOPLICY CZEŚNIKA PARNAWSKIEGO* HENRYKA RZEWUSKIEGO

MONIKA MACIEJEWSKA

Dzieło literackie to specyficzny akt komunikacji. Mamy w nim do czynienia z kilkoma relacjami osobowymi. Jedną z badaczek problematyki Ja i Ty w utworach literackich, Aleksandra Okopień-Sławińska, określa trzy główne role osobowe: nadawcy (tego, który mówi), odbiorcy (tego, do kogo się mówi), i bohatera (tego, o kim się mówi).²

Zbadajmy, jak nadawca i odbiorca, Ja i Ty w interpersonalnej komunikacji, prezentują się w specyficznym gatunku literackim, jakim jest gawęda.

TYPOLOGIA GATUNKU

*Życie poetyckie naszych przodków było nadto bujne i obfite, aby się miało wyłożyć na papier. (...) Tylko improwizacja była im właściwa, a ta znajdowała pole w opowiadaniach owych poetów ustnych, domowych, nieznanych samych sobie, o których wyżej się wspomniało (...) Przechodziła ona z pokoleniami, razem z ich życiem rzeczywistym, którego była nierozłączną towarzyszką. Imiona szczęśliwych opowiadaczy, znane i lubione w kołach rodzinnych i przyjacielskich jeszcze czas pewny po ich zgonie przechowywały się na miejscu, zachodząc dopiero ze śmiercią ich niegdyś słuchaczy i spółbraci.*³

Gawęda, jak notuje słownik terminów literackich, to gatunek prozy epickiej, wprowadzony w XIX wieku, o dość luźnej kompozycji, swobodzie narracyjnej z licznymi zwrotami do słuchaczy, powtórzeniami⁴.

Ludvík Štěpán jest nieco dokładniejszy w swych w dociekaniach. Stwierdza on, że „gawęda je specifický žánr polské literatury, zdánlivě amorfní, synkretický komponovaná epická struktura, vycházející z orálního, šlechtického či lidového projevu, s více konvencionalizovanými autentickými genologickými vrstvami, mnoha odbočkami, digresemi a detaily, která prozaickou nebo veršovanou formou očima zainteresovaného, naivně stylizovaného svědka vypráví pro bezprostředního posluchače jemu časově i zkušenostně blízký, většinou neszytetový, široce

1 Żmigrodzka, M.: Karmazyn, palestrant i wiek XIX. In: Rzewuski, H. (ed.): *Pamiętki Soplicy*. PIW, Warszawa 1961, s. 24.

2 Okopień-Sławińska, A.: Relacje osobowe w literackiej komunikacji. In: Markiewicz, H. (ed.): *Problemy teorii literatury*. Ossolineum, Wrocław 1976, s. 109–125.

3 Witwicki, S.: O duchu poetyckim polskiego narodu. O dawnej Polsce i jej poetach ustnych. In: Waśko, A. (ed.): *Romantyczna gawęda szlachecka, Antologia*. Księgarnia Akademicka, Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1999, s. XV–XXIII.

4 Głowiński, M. a kol. (eds.): *Słownik terminów literackich*. Ossolineum, Wrocław 2002.

rozklenutý, vnitřně dramaticky pojatý, nicméně staticky působící kaleidoskop příběhů, převážně monologického či quasi-dialogického typu⁵.

W obu tych definicjach słusznie poczetne miejsce zajmuje kwestia komunikacji. Pierwotnie gawęda była tylko bowiem opowieścią ustną, wygłaszaną przy okazji okoliczności towarzyskich, przy wspólnym biesiadowaniu, po polowaniu. Sytuacja i przestrzeń specyficzne: okoliczności zabawy, WSPÓLNEGO przesiadywania przy nalewce, miodzie, piwie. Wtedy też był i czas na snucie opowieści.

Choć nie ulega wątpliwości, że gawęda wymaga obecności zarówno opowiadającego, jak i słuchacza, to komunikacja między dwoma wektorami JA i TY odbywa się na wielu płaszczyznach i wymaga różnych interakcji. Dlatego warto jej poświęcić kilka zdań.

POCZĄTKOWE ZMAGANIA Z MATERIAŁ

Jako pierwszy do nobilitacji gawędy jako gatunku przyczynił się Adam Mickiewicz. Poprzez stwierdzenie, że gawęda narodziła się z rozmów, wrzawy i huku⁶, czyli określając źródło formy, dał jej niejako przyzwolenie na wejście na salony. Działo się to w 1830 roku, przy rzekomym spotkaniu wielkiego romantyka z Henrykiem Rzewuskim. Mickiewicza tak zauroczyły opowieści hrabiego, że zażyczył sobie jak najszybszego ich spisania. Tak oto narodziły się „Pamiętki”, dziś zaliczane do arcydzieł gatunku.

Sam utwór był dla literatury zjawiskiem nowym i z całą pewnością ciekawym. Wcześniej bowiem żaden inny pisarz nie nakreślił tak pełnego i wyrazistego obrazu dawnego życia i środowiska historycznego. Zadaniem gawędy stało się zatem utrwalenie narodowości, poprzez przeniesienie jej, jak pisze Maciejewski, w wymiar mitu.⁷ Zabieg ten da się wykonać, mając się różnych metod. Jedną z nich jest wprowadzenie postaci pierwszoosobowego narratora, który by przekonująco informował czytelników i wprowadzał ich *in medias res* szlacheckiego obyczaju. Ów narrator jest najcenniejszym składnikiem artystycznego nowatorstwa Rzewuskiego.⁸ A dla nas stanowi centrum zainteresowania jako jeden z nadawców utworu.

NADAWCA I ODBIORCA W GAWĘDOWEJ KOMUNIKACJI. PROBLEMATYKA JA I TY

Nadawca utworu zawsze znajduje się w specyficznej sytuacji narracyjnej, która konstruuje język dzieła. To pole komunikacji z odbiorcą. w sytuacji narracyjnej PS⁹ często znajdziemy wtręty przypominające nam o słuchaczach opowieści. Są to pytania, wykrzyknienia, zwroty do skonkretyzowanego adresata narracji. Jak zauważył Głowiński: *Ustność bądź właściwości pisane sytuacji narracyjnej otwierają dla opowiadania całkiem inne możliwości, zapewniają rozmaite środki, służące przedstawianiu ciągów wydarzeń.(...) Rozróżnienie ustne-pisane zakłada, że literackiej sytuacji narracyjnej nie można izolować od aktu mowy, który stoi u jej podstawy, nie można separować od samego aktu wypowiedziania. Narracja literacka jest nie do pomyślenia, jeśli odłącza się*

5 Štěpán, L.: *Vývoj zácnového systému polské literatury (od renesance k postmodernismu)*. Lusk agentura, Brno 2000, s. 367.

6 Maciejewski, M.: „*Choć Radziwiłł, alem człowiek...*” gawęda romantyczna prozą. Biblioteka Romantyczna, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1985, s. 13.

7 Tamże, s. 38.

8 Żmigrodzka, M.: Karmazyn, palestrant i wiek XIX. In: Rzewuski, H. (ed.): *Pamiętki Soplicy*. PIW, Warszawa 1961, s. 22.

9 Skrót do Pamiętek Soplicy.

ją od podmiotu mówiącego. Opowieści nie wypowiadają się same, a roli wypowiadania nie można sprowadzać do prostego realizowania podjętego schematu.¹⁰

W stwierdzeniu, że opowieści nie opowiadają się same, zasadza się sedno naszych rozważań. Kto, do kogo i co opowiada? A z drugiej strony – kto jest słuchaczem, odbiorcą? Przyjrzyjmy się zatem narratorowi i autorowi (kto? JA) oraz odbiorcy (do kogo? TY) w tym specyficznym akcie komunikacji.

Kwestią bezsporną jest narrator. Ten, który „wypowiada opowieści” jest u Rzewuskiego niezwykły: to Seweryn Soplica, szlachcic noszący cechy środowiska, o którym wspomina, pamiętnikarz, naoczny świadek zdarzeń. Soplica jest bardzo precyzyjnie zarysowaną postacią, kreacją, która, co wielokrotnie podkreślali badacze, nie ma sobie równych w literaturze. Jest zatem i specyficznym „autorem” – II wcieleniem nadawcy utworu, rozumianym z punktu widzenia odbiorcy (ten, który opowiada i przekazuje historię).

Jest kilka terminów i definicji słowa autor. W słowniku łacińsko polskim znajdziemy między innymi określenia: mówca, twórca i inicjator. Rozpiętość znaczeniowa jest duża, ale szkodzi twierdzeniu, że o ile chodzi o „Pamiętki Soplicy”, brać możemy pod uwagę wszystkie trzy. Dzisiaj autor, jak pisze Sobotková, „je chápán jak z hlediska psychosomatického (psychofyzického, osobnostního, lidského), tak z pohledu jeho konkrétních činností v rámci tvůrčího procesu, jehož výsledkem je literární text”¹¹. W ramach konkretnych działań autorskich mamy do czynienia z rozróżnieniem na autora i podmiot czynności twórczych, wprowadzonym przez Sławińskiego. Podmiot czynności twórczych to „człon relacji, której drugim członem jest dzieło, (...) jest jak gdyby sfera oddzielająca wypowiedź literacką od określonego biograficznie osobnika, jakim jest pisarz”¹². W prowadzonej narracji Seweryn Soplica nie dba o chronologię – konstrukcją tomu *Pamiętek* rządzi przypadek. Przypadek, albo właśnie jest to kompetencja podmiotu czynności twórczych. Jak wynika zatem z naszych dotychczasowych rozważań, w PS mamy do czynienia z narratorem-opowiadaczem historii oraz tym, kto wpisuje się w balcerzanowską kategorię autora wewnętrznego.

Dokładniej relacje autorskie określa Roman Ingarden, i tu poszukiwać będziemy pomocy w zdefiniowaniu dwu poziomów autorsko – nadawczych *Pamiętek Soplicy*. Ingarden pisze:

autor to człowiek realny, transcendentny w stosunku do dzieła, którego jest wytwórcą;

autor jako podmiot przedstawiony w samym dziele (...), który sam o sobie opowiada i należy do świata przedstawionego. (...) Autor (...) jest jednym ze składników dzieła;

autor jako przynależny do danego dzieła sztuki podmiot sprawczy, który jest (...) wyznaczony przez samo dzieło, tak iż z dzieła dowiadujemy się o nim.¹³

W tej trzeciej definicji niechybnie odnajdziemy Seweryna Soplicę. Ale aby lepiej zrozumieć poziomy literackiej komunikacji, posłużmy się schematem układu ról autorstwa Aleksandry Okopień-Sławińskiej¹⁴. W poniższym schemacie umieściłam postać Seweryna Soplicy:

10 Głowiński, M.: *Monolog wewnętrzny Telimena i inne szkice*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007, s. 108–109.

11 Sobotková, M.: Autor jako subiekt czynności twórczych. In: *Autor, text, adresát v českých, polských a slovenských memoárech 17. Století*. VUP, Olomouc 1997, s. 29.

12 Tamże, s. 32.

13 Tamże, s. 33.

14 Okopień-Sławińska, A.: Relacje osobowe w literackiej komunikacji. In: Markiewicz, H. (ed.): *Problemy teorii literatury*. Ossolineum, Wrocław 1976, s. 109–125.

Poziomy komunikacji	wewnątrz-tekstowy	Instancje nadawcze	Instancje odbiorcze
		Mówiący bohater – Seweryn Soplica (jeden z bohaterów sytuacji narracyjnej, nie wie, że jest opowiadany) Narrator i autor wewnętrzny (opowiadacz historii) – Seweryn Soplica	Adresat narracji – słuchacze, szlachta (odbiorcy zróżnicowani wiekowo)
	zewnątrz-tekstowy	Nadawca utworu (dysponent reguł, podmiot czynności twórczych, specyficzna rola autora, w którą wchodzi on podczas przebiegu procesu twórczego) – Seweryn Soplica (jako pseudonim Rzewuskiego)	Czytelnik idealny (znajdujący kod odczytania) czytelnik XIX wieku
		Autor Henryk Rzewuski	Czytelnik konkretny

Kto zatem opowiada w *Pamiętkach Soplicy*? Jak już stwierdziliśmy, jest to narrator niezwykły. Gaduła, niosący cechy środowiska, przedstawiciel ogółu szlacheckiego – Seweryn Soplica. Jego psychika nie jest wcale złożona, o czym świadczy technika prymitywnego opowiadania („Było to roku 1979, czwartego listopada, w sam dzień świętego Karola, a tak pamiętam, jakby to się działo onegdaj”, „a któż wymieni wszystkich tych panów? i na sejmie więcej nie widziałem!”). Narrator staje się zarazem bohaterem opowieści. Jest ciekawski („gdzie, jakem się od pokojowych dowiedział, kolejnym kielichem wszyscy pany jego zdrowie wypili”), spostrzegawczy i skory do ocen („bitym charakterem na wołowej skórze–by nie zapisać, jak i ile razy konfederaci barscy popisywali się”, „dlatego miano go za heretyka, ale to niesłusznie”), refleksyjny („Wszystko dawniej szło lepiej niż teraz”). Humorystyczny dystans Rzewuskiego wobec bohatera i realistyczne mistrzostwo jego autocharakterystyki sprawiają, że tępa reakcyjność, ciasnota poglądów, klasowa moralność cześnika parnawskiego stają się problemem artystycznym gawędy. Autor potrafi ukazać przerażająco niski poziom szlacheckiej kultury politycznej, kompromituje swojego bohatera, każąc mu bajdurzyć o wielkich sprawach ukazując w ten sposób jego nieporadność.¹⁵ w tym miejscu warto, za Bożeną Chrząstowską, zwrócić uwagę na ciekawą grę napięć, między narratorem, a sądami samego wytwórcy dzieła.¹⁶ Choć, trzeba przyznać, niekiedy ci dwaj na-

15 Żmigrodzka, M.: Karmazyn, palestrant i wiek XIX. In: Rzewuski, H. (ed.): *Pamiętki Soplicy*. PIW, Warszawa 1961, s. 17.

16 Chrząstowska, B. – Wysłouch, S.: *Wiadomości z teorii literatury w analizie literackiej*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1974, s. 308, 315.

dawcy – Soplica i Rzewuski – jak najbardziej się zgadzają. Przytoczyć tu można refleksyjną uwagę rozpoczynającą „Palestrę staropolską”: *Zdaje mi się, że odkąd świat światem, nigdy nie było takich przemian we wszystkim jak przez przeciąg życia mojego. Wszystko się bowiem odminiło: stan, obyczaje, religia, ludzie, tak że gdyby człowiek nie sięgający pamięcią naszych dawnych czasów mógł mieć przed oczyma, co było dawniej, nie poznałby swojej ojczyzny, a jeszcze mniej by ją poznał wskrzeszony starzec, co przeżywszy panowanie dwóch Sasów, w początkach Stanisława Augusta rozstał się z tym światem.* Chodzi o świadectwo przemiany pokoleniowej, czasów wcześniejszej Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, teraz mówiącej o wyzwoleniu z kajdan.

Tym samym dotknęliśmy poniekąd kwestii autora – jako drugiej instancji nadawczej utworu – wytwórcy. Paweł Dudziak w swoim artykule udowadnia, że Pan Soplica jest maską pseudonimu Henryka Rzewuskiego.¹⁷ Maską, jak pisze za Bachelardem¹⁸, pokrywa twarz, powoduje na chwilę zmianę tożsamości. Pseudonim z kolei jest eksperymentem i integralną częścią przesłania¹⁹, które posyła nam Rzewuski. To, że Seweryna Soplicę należy uznać za pseudonim, podkreśla też Dobrosława Świerczyńska. Badaczka zaznacza celowość zabiegu przez wysunięcie Soplicy na pozycję „autora” na karcie tytułowej.²⁰ Warto się tu zatrzymać na chwilę. Powyżej stwierdziliśmy, że możemy doszukać się w PS instancji nazwanej za Sławińskim podmiotem czynności twórczych, albo za Balcerzanem autorem wewnętrznym. Wydaje mi się, że w relacje te doskonale wpisuje się sam Seweryn Soplica, jako pseudonim (o czym było wyżej) Henryka Rzewuskiego. On to przecież kieruje opowieścią, on to miesza wątki, wprowadza dygresje. Nie nadaje wprawdzie tytułów swoim historiom, ale nakierowuje na nie. Oczywiście ten kontrowersyjny aspekt wymaga głębszego zbadania, jednak moim zdaniem nakładanie się tu ról jest jak najbardziej możliwe.

Badacze zgodni są co do jednego, własne przygody Soplicy, jak i opowieści o losach ludzkich mają w całokształcie ilustrować stanowisko autora – apoteozę życia, jego form i zasad.²¹ Można powiedzieć za Maciejewskim, że cześnik parnawski został wynajęty przez Rzewuskiego do spełniania gawędowego dzieła, że, a tym razem za Żmigrodzką, hrabia pożyczył sobie od Soplicy pióro.²² To ciągłe poszukiwanie przez Rzewuskiego sposobu na zachowanie skazanego na zapomnienie obyczaju. To właśnie pragnie przekazać nam autor-wytwórca „Pamiętek Soplicy”. Jego celem jest ocalenie od zapomnienia.

Niektórzy krytycy obruszali się, że „autor pozwolił *swemu gadule*” (sic!) dotyczyć się wielkich tematów, z których „cześnik nie rozumiał oczywiście niczego prócz kilku facecyjek”²³. Krytyk

17 Dudziak, P.: Pan Soplica jako maska pseudonimu Henryka Rzewuskiego. In: Krajewska, A. (ed.): *Przestrzenie teorii 3/4*. Wydawnictwo naukowe UAM, Poznań 2004, s. 72.

18 Bachelard, G.: Fenomenologia maski. In: Janion, M. – Rosiek, S. (eds.): *Maski, Transgresje 4*. Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1986, s.14. cyt. za Dudziak, P.: Pan Soplica jako maska pseudonimu Henryka Rzewuskiego. In: Krajewska, A. (ed.): *Przestrzenie teorii 3/4*. Wydawnictwo naukowe UAM, Poznań 2004, s. 14–24.

19 Dudziak, P.: Pan Soplica jako maska pseudonimu Henryka Rzewuskiego. In: Krajewska, A. (ed.): *Przestrzenie teorii 3/4*. Wydawnictwo naukowe UAM, Poznań 2004, s. 77.

20 Świerczyńska, D.: *Polski pseudonim literacki*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999, s. 151. Cyt. za Dudziak, P.: Pan Soplica jako maska pseudonimu Henryka Rzewuskiego. In: Krajewska, A. (ed.): *Przestrzenie teorii 3/4*. Wydawnictwo naukowe UAM, Poznań 2004, s. 80.

21 Żmigrodzka, M.: Karmazyn, palestrant i wiek XIX. In: Rzewuski, H. (ed.): *Pamiętki Soplicy*. PIW, Warszawa 1961, s. 19.

22 Dudziak, P.: Pan Soplica jako maska pseudonimu Henryka Rzewuskiego. In: Krajewska, A. (ed.): *Przestrzenie teorii 3/4*. Wydawnictwo naukowe UAM, Poznań 2004, s. 74.

23 Żmigrodzka, M.: Karmazyn, palestrant i wiek XIX. In: Rzewuski, H. (ed.): *Pamiętki Soplicy*. PIW, Warszawa 1961, s. 13.

romantyzmu, Ropelewski, docenił jednak kunszt artystyczny Rzewuskiego: potrafił bardzo zręcznie ukryć się za plecami narratora i dopasować świat do jego zaściankowych horyzontów. Osiągnął to jednak kosztem szerokiej przedmiotowości, rezygnacji z subiektywizmu. Trudno się jednak domagać czegoś innego, skoro ostatnie słowo daje się narratorowi – bohaterowi w pierwszoosobowej narracji.

O ile omówiliśmy już stanowisko bohatera, narratora i autora wewnętrznego jako nadawcy, przyjrzyjmy się adresatowi utworu. O ile bez wątpienia każdy tekst zaświadcza o istnieniu realnego nadawcy (wytwórcy), o tyle sprawa komplikuje się wraz z próbą określenia odbiorcy – TY w komunikacji. Okopień-Sławińska mówi o dwóch instancjach odbiorczych: wewnątrztekstowej i zewnątrztekstowej. Adresatem komunikatu podle obu będzie szlachta. To najczęściej ludzie młodzi, nie pamiętający staropolskiej przeszłości.²⁴ Gawęda romantyczna ilustruje więc sytuację mijających się w pierwszej połowie XIX stulecia pokoleń. Ale zdarza się i też, że ostrze satyry skierowane jest i ku współczesności. Wtedy nie mamy do czynienia z dystansem autorskim wobec narratora, ale wręcz z identyfikacją tychże sądów. Szlachta jest audytorium przysłuchującym się wywodom narratora w tekście, a także (niekiedy) czytelnikiem idealnym utworu, znajdującym kod odczytania, rozumiejącym przesłanie. Uosobiony odbiorca, zidentyfikowany adresat obu warstw komunikacyjnych czyni z gawędowego aktu komunikacji coś specyficznego.

KONKRETNY CZYTELNIK NA „SARMATOPOLU”

Instancje nadawcze w dziełach literackich mają to do siebie, że pozostają niezmiennie. Zmieniają się tylko realni odbiorcy. Czego więc dziś może dostarczyć lektura „Pamiętek J Pana Seweryna Soplicy cześnika parnawskiego”? Wiedzy, przekazanej za pomocą czystego, pozbawionego makaronizmów języka, publicystyczno-oratorskiego stylu. Wiedzy na temat obyczajów, kunsztu kreatorskiego konstrukcji literackiej. Książka ta, mimo że zachwyca, jest też i groźna, bo ukazuje zaściankowość i ograniczoność szlachecką, stawia nas na „sarmatopolu”²⁵ obyczajów I poł. XIX wieku.

Ważkość przekazu „Pamiętek Soplicy”, kunszt języka i wachlarz obyczajów docenił nawet Witold Gombrowicz. Jak pisze Maria Żmigrodzka, pisarz rozprawiając się z upiorami polskości, kazał im często przemawiać językiem Soplicowej gawędy.²⁶ Tak oto dzieło Henryka Rzewuskiego stało się więc samoistnym nadawcą.

LITERATURA

- Bachelard, G.: Fenomenologia maski. In: Janion, M. – Rosiek, S. (eds.): *Maski, Transgresje 4*. Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1986, s. 14–24.
- Chrzastowska, B. – Wyśłouch, S.: *Wiadomości z teorii literatury w analizie literackiej*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1974.

24 Waśko, A.: Gawęda szlachecka w literaturze polskiej. In: Waśko, A. (ed.): *Romantyczna gawęda szlachecka, Antologia*. Księgarnia Akademicka, Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1999, s. XV–XXI.

25 Określenie P. Dudziaka za J. Śniadeckim („gawędopole”). Dudziak, P.: Pan Soplica jako maska pseudonimu Henryka Rzewuskiego. In: Krajewska, A. (ed.): *Przestrzenie teorii 3/4*. Wydawnictwo naukowe UAM, Poznań 2004, s. 76.

26 Żmigrodzka, M.: Karmazyn, palestrant i wiek XIX. In: Rzewuski, H. (ed.): *Pamiętki Soplicy*. PIW, Warszawa 1961, s. 32.

- Dudziak, P.: Pan Soplica jako maska pseudonimu Henryka Rzewuskiego. In: Krajewska, A. (ed.): *Przestrzenie teorii* 3/4. Wydawnictwo naukowe UAM, Poznań 2004, s. 71–84.
- Głowiński, M. a kol. (eds.): *Słownik terminów literackich*. Ossolineum, Wrocław 2002.
- Głowiński, M.: *Monolog wewnętrzny Telimeny i inne szkice*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.
- Maciejewski, M.: *„Choć Radziwiłł, aleś człowiek...” gawęda romantyczna prozą*. Biblioteka Romantyczna, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1985.
- Okopień-Sławińska, A.: Relacje osobowe w literackiej komunikacji. In: Markiewicz, H. (ed.): *Problemy teorii literatury*. Ossolineum, Wrocław 1976, s. 109–125.
- Sobotková, M.: Autor jako subiekt czynności twórczych. In: *Autor, text, adresát v českých, polských a slovenských memoárech 17. století*. VUP, Olomouc 1997.
- Świerczyńska, D.: *Polski pseudonim literacki*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.
- Štěpán, L.: *Vývoj žánrového systému polské literatury (od renesance k postmodernismu)*. Lusk agentura, Brno 2000.
- Waśko, A.: Gawęda szlachecka w literaturze polskiej. In: Waśko, A. (ed.): *Romantyczna gawęda szlachecka, Antologia*. Księgarnia Akademicka, Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1999, s. V–XIII.
- Witwicki, S.: O duchu poetyckim polskiego narodu. O dawnej Polsce i jej poetach ustnych. In: Waśko, A. (ed.): *Romantyczna gawęda szlachecka, Antologia*. Księgarnia Akademicka, Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1999, s. XV–XXIII.
- Żmigrodzka, M.: Karmazyn, palestrant i wiek XIX. In: Rzewuski, H. (ed.): *Pamiętki Soplicy*. PIW, Warszawa 1961, s. 5–32.

Ústav slavistiky
Filozofická fakulta
Masarykova univerzita, Brno
<103733@mail.muni.cz>

SPECIFIKA PŘEKLÁDÁNÍ DRAMATICKÝCH TEXTŮ (NĚKOLIK TEZÍ K PROBLEMATICE PŘEKLADU NEJEN SOUČASNÝCH RUSKÝCH DRAMAT)

MARTINA PÁLUŠOVÁ

Předložená stať je částí připravované disertační práce na téma Současné ruské drama v českém translatologickém kontextu, která se zaměřuje na překlady divadelních her napsaných v ruštině v období od konce 80. let 20. století (po perestrojce) zhruba do roku 2008. Jejím cílem je vytvořit celistvý obraz o recepci ruské dramatiky tohoto období v Česku. V disertační práci se zabývám otázkou výběru textů zvolených pro překlad a skutečnostmi, které mohly tento výběr ovlivnit. Zaměřuji se také na otázku přeložitelnosti vybraných dramatických textů, přenositelnosti jejich témat, jazyka, prostředí, společensko – kulturního kontextu a podobně. Disertační práce bude mít část historiografickou, teoretickou a analytickou. Předložený příspěvek tvoří teoretické východisko pro následnou analýzu vybraných překladů.

1.1 DVOJÍ POVAHA DRAMATICKÉHO TEXTU

Při překladu divadelní hry je třeba mít na paměti podvojnost, dialektičnost dramatického textu, rozdílnost jeho funkcí: v českém prostředí jsou s těmito dvěma koncepcemi spojena jména divadelního a hudebního teoretika Otakara Zicha a estetika a divadelního vědce Jiřího Veltruského.

Na dramatický text se obecně pohlíží ze dvou hledisek, za prvé jako na text určený ke čtení, za druhé jako na text určený k inscenování. Častější je typ druhý, tedy drama jako jedna ze složek divadelního díla (společně s režii, herectvím, scénografií aj.).

Teatrolog Milan Lukeš se ve své knize *Umění dramatu* dívá na dramatický text také ze dvou hledisek. Za prvé jako na text, který je literárním dílem – tedy z pozice autora (dramatický text jako součást literatury), za druhé jako na text, který je součástí inscenace – tedy z pozice režiséra a dramaturga (dramatický text jako součást divadla).

Otakar Zich v *Estetice dramatického umění* nahlíží na dramatický text jako na dílo, které může plnohodnotně existovat pouze ve své realizaci na divadle. Tj. proti textovému pojetí dramatického díla staví divadelní pojetí.¹ O specifických znacích dramatického textu říká: „Dramatické dílo skládá se ze dvou současných, nerozlučných a názorných složek různorodých, totiž viditelné (optické) a slyšitelné (akustické). Nutnou existenční podmínkou dramatického díla je skutečné (reálné) jeho provozování.“ S touto Zichovou teorií polemizuje Jiří Veltruský ve své studii *Drama jako básnické dílo*, kde se naopak pokouší dokázat, že již při pouhém čtení dramatického textu je možná jeho plnohodnotná recepcce. Jiří Levý se v kapitole *Překládání divadelních her*² touto dvojakostí nezabývá vůbec a rovnou přistupuje k dramatickému textu jako k materiálu divadelnímu.

1 Zich, O.: *Estetika dramatického umění*. Panorama, Praha 1987, s. 18–19.

2 Levý, J.: *Překládání divadelních her*. In: *Umění překlada*, Panorama, Praha 1983, s. 161–193.

1.2 RECEPCE DRAMATICKÉHO TEXTU

Cílem každého překladatele je, aby recipient výchozí text pochopil a byl mu srozumitelný. U divadelní hry musí mít překladatel neustále na zřeteli potenciální divadelní inscenaci dramatu, čili musí počítat s odlišnostmi v možnostech recepce dramatického textu čtenářské a recepce divácké.

V praxi to znamená, že pokud je drama určeno pro čtení, překladatel se zaměřuje na čtenářskou, soustředěnou recepci s možností opakovaného přečtení, vrácení se v textu apod.; může v překladatelském procesu využít různé „berličky“, jako je explicitní vyjasnění různých kulturně pragmatických prvků, vysvětlení aluzí poznámkou pod čarou, může objasnit hru slov, sled asociací atd. Překladatel je v daném případě zaměřen na režiséra či dramaturga jevištního ztvárnění textu a ponechává volbu na něm.

Pokud hovoříme o překladu textu určeného pro divadelní inscenaci, musí překladatel počítat s potřebami a omezeními scénického ztvárnění díla, s ohledem na to, že divadelní představení je neopakovatelný artefakt, který se realizuje v určitém čase a v určitém prostoru (o divadle se v tomto smyslu mluví jako o přezentním umění), čili jedná se o neopakovatelnou diváckou recepci uměleckého díla jako celku, jehož jednou ze součástí je dramatický text. Divadelní divák, na rozdíl od čtenáře, tedy najednou vnímá sluchem (text hry, hudba), zrakem (scéna, mizanscény) a někdy i čichem (kouř, pot herců).

Kromě těchto nároků je divák sedící v sále ovlivněn řadou dalších psychosociálních či komunikačních omezení a rušivých elementů. (Roli v recepci artefaktu může hrát nejen vzdělání diváka, jeho schopnost soustředit se, porozumění jazyku, ve kterém se hraje, ale i to, v jaké řadě sedí, jestli je představením zaujat i jeho soused apod.) Text hry je tedy odkázán k neopakovatelné intonační produkci a současně okamžité recepci, z toho důvodu se musí překladatel divadelní hry častěji přiklánět k pragmatickým adaptacím a kulturologickým kompenzacím s cílem dosáhnout adekvátního komunikativního efektu.

1.3 DRAMATICKÝ TEXT A KULTURNÍ ZÁZEMÍ

V dramatickém textu, vzhledem k jeho dialogickému charakteru, se výrazně projevuje jazyková kultura a tradice národa, nelze proto opomenout (jako i v žádném literárním díle) spjatost daného textu s konkrétním kulturním zázemím. Podle Georgese Mounina je překlad kontaktem nejen dvou jazyků, ale i dvou jazykových zkušeností. „Jazykovou zkušenost si ontologové zvykli označovat jako kulturu. Žádné materiální kultury se nepřekrývají (ani v rámci jedné civilizace), a proto se ani nepřekládají (srov. rubl, versta, apod.).³ Překlad tedy není pouze jazykovou operací. Přikláníme se k názoru Mounina: „Máme-li překládat z cizího jazyka, musíme splňovat dvě podmínky, z nichž každá je nezbytná a z nichž žádná není sama o sobě dostačující: musíme studovat cizí jazyk a zároveň systematicky studovat etnografii společenství, které se tímto jazykem vyjadřuje. Žádný překlad není zcela adekvátní, není-li tato dvojí podmínka splněna. Ignorování těchto dvou podmínek se odráží také v tom, čemu říkáme chyby překladu (...) a odráží se dokonce i v tom, že překladateli, který se takových chyb dopouští, vyčítáme neznalost „jazyka, z něhož překládá.“⁴

Budeme-li hovořit o současném dramatu, je otázka zakořeněnosti textu v určité kultuře poněkud složitější. V současných tendencích ke globalizaci kultury, ve světě internetové komuni-

3 Mounin, G.: *Teoretické problémy překladu*. Karolinum, Praha 1999, s. 66–67.

4 Tamtéž, s. 214–215.

kace, rozvinutého filmového průmyslu, televizní a satelitní zábavy se témata, která si dramatici vybírají, do jisté míry unifikují, přejímají a prověřují v nejrůznějších kulturních kontextech. Ne vždy je to však pravidlem, jak dokazuje například hra *Oblom – off* Michaila Ugarova, která vychází z klasického díla, jehož znalost je při čtení, respektive překládání této hry žádoucí, některé hry Niny Sadur, jež interpretují a rozvíjejí Gogolovy povídky (např. *Panočka* je divadelní hra napsaná na motivy povídky *Vij*) apod.

1.4 KOMUNIKATIVNÍ ZAMĚŘENÍ DRAMATICKÉHO TEXTU

Specifickým znakem dramatického textu je jeho komunikativní zaměření. Základní jednotkou dramatu je promluva, každá promluva se skládá z dialogické a monologické řeči. (Podrobně se k charakteru dialogické a monologické řeči vyjadřuje Jan Mukařovský ve své studii *Dialog a monolog*.) Pro překlad bude důležitá zejména dvojí zacílenost textu. Hlavním adresátem promluvy je jednak spoluhráč a jednak divák, dialog na scéně se tímto způsobem blíží veřejnému dialogu. Tomu nahrávají monologické konstrukce mířené publiku, těsné spojení jevištní řeči s živou mluvou, sklon dramatu k lakonickému vyjádření a torzovitosti a výskyt řečových stereotypů, pořekadel, přísloví či průpovědek v dialogické řeči (typickým příkladem v ruském prostředí jsou hry Nikolaje Koljady). Podmínkou dosažení obecného komunikativně pragmatického účinku překládané hry je adekvátní převod všech těchto prvků.

Zvláštní problematiku tvoří hry napsané technikou *Verbatim*, které tvoří základ Dokumentárního dramatu, jež v současné době zažívá v ruském divadle velký rozmach. V této souvislosti musíme nesouhlasit s příliš zobecňujícím tvrzením Jána Ferenčíka, že „...dialog dramatického diela nie je reprodukciou skutočného rozhovoru, ktorý sa kedysi niekde odohral, ale umeleckou štylizáciou, vychádzajúcou zo súhrnu autorových skúseností“⁵.

1.5 PRAGMATICKÝ ASPEKT A PŘEKLAD DRAMATU

V překladu dramatu hraje významnou roli pragmatický aspekt v souvislosti s převodem podtextu hry, historických reminiscencí, aluzí, asociací národně kulturního charakteru, humoru a ironie obsažené v replikách. (Slovy Bohuslava Ilka): „Text překladu je odrazem textu originálu, a je proto zařazován do kategorie metatextů. V důsledku rozdílnosti jazykových struktur je vztah mezi originálem a překladem složitý zejména z hlediska významové ekvivalence. V uměleckém překladu je otázka adekvátnosti sdělené informace komplikována dalšími zřeteli, zejména stylistickými a estetickými.“⁶

Odlišnost kulturně jazykových kompetencí účastníků komunikačního aktu (nositelů různých kultur) vyžaduje různé druhy adaptací, substitucí apod., s cílem předat co nejadekvátněji text hry divákovi z jiného kulturního prostředí. V próze problematickou situací překladatel často vyřeší vysvětlivkou, poznámkou pod čarou, v dramatickém textu však nesmí narušit komunikativně pragmatický charakter textu a musí zachovat jeho temporytmus.

1.6 PŘEKLADATEL DRAMATICKÉHO TEXTU V TVŮRČÍM PROCESU

Pokusme se nyní zařadit překladatele do tvůrčího procesu od vzniku dramatického díla až po jeho inscenování a zdůraznit tak požadavky, které na překladatele klade překlad drama-

5 Ferenčík, J.: Slovenská prekladateľská škola. In: Hrdlička, M. – Gromová, E. (eds.): *Antologie teorie uměleckého překladu*. Ostravská univerzita, Ostrava 2004, s. 112–113.

6 Ileš, B.: Překlad jako zrcadlo stylu. In: Hrdlička, M. – Gromová, E. (eds.): *Antologie teorie uměleckého překladu*. Ostravská univerzita, Ostrava 2004, s. 179.

tického textu. Milan Lukeš sleduje dramatický text z hlediska jeho geneze tímto způsobem. V prvním případě se jedná o následující fáze: autor a jeho subjektivní představa (tj. autorský pretext), fixace této představy (tj. autorský text). V druhém případě je směr geneze opačný: v inscenaci se prostřednictvím textu realizuje pretext, přičemž vzniká tzv. divadelní text. Lukeš uvádí: „Drama se vyznačuje také tím, že záhy vede k úpravě jakožto zvláštnímu typu metatextové aktivity, která se u jiných literárních druhů pociťuje jako cosi nepatřičného. (...) Rozdílnost obou textů, autorského prototextu a divadelního metatextu nemusí vůbec ukazovat na antagonistický rozpor mezi dramatikem a divadlem.“⁷ Zich zařazuje dramatický text do procesu divadelní tvorby následujícím řetězcem: Divadelní vize dramatikova (u Lukeše pretext) → Dramatický text (u Lukeše fixace pretextu) → Divadelní vize herců a režiséra → Divadelní představení → Divadelní vjem obecnstva. Divadelní vize a vjemy jsou zde subjektivní, text a představení jsou objektivní. Pokud do procesu divadelní tvorby zařadíme překladatele, bude zmíněný řetězec vypadat následovně: Divadelní vize dramatikova (u Lukeše pretext) → Dramatický text (u Lukeše fixace pretextu) → Divadelní vize překladatele → Překlad dramatického textu → Divadelní vize herců a režiséra → Divadelní představení → Divadelní vjem obecnstva. Překladatelova vize zapadá do subjektivní řady, překlad dramatického textu do řady objektivní.

Zich tvrdí, že dramatický text není ekvivalentní divadelnímu představení, protože představení obsahuje mnohem více než jen dramatický text. „Tento poměr – vlastně nepoměr – způsobuje, že mezi obojí divadelní vizí, autorskou a hereckou je zaručená shoda jen částečná, právě textová.“⁸ Zich hovoří o neexistenci jediného dramatického díla, vzhledem k tomu, že dramatické dílo chápe jako dílo divadelní, a tedy neexistuje žádné dramatické dílo, ale soubor těchto divadelních děl. S překladem dramatického textu to bude podobné. Zich mluví o „zaručené textové shodě“, ta však může existovat pouze v rovině jednoho jazyka. Vstoupí-li mezi dramatický text a divadelní vizi herců a režiséra překladatel, musí zákonitě dojít k posunu. Jiří Levý rozdělil překladatelský proces do tří fází: 1. pochopení předlohy, 2. interpretace předlohy, 3. přestylizování předlohy. K první fázi procesu Levý říká: „Dobrý překladatel musí být především dobrý čtenář.“⁹ To však, podle Zicha, neplatí o dramatickém textu: „Čtení dramatického textu je nedostatečnou a klamavou náhradou za divadelní vjem (...). Veškeré úvahy, rozbor, hodnocení dramatického díla z hlediska „obrazového“, na základě pouhého dramatického textu podniknuté, jsou zásadně vzato nepřipustné, protože nejisté. Posuzují totiž něco, co, přísně vzato, jako dramatické dílo vůbec neexistuje.“¹⁰

Z obou těchto tvrzení tedy vyplývá, že překladatel dramatického textu by měl být nejen dobrý čtenář, ale hlavně zaslíbený čtenář s fantazií. V nejlepším případě by měl být dramaturg, režisér a herec v jedné osobě. Dosáhnout takového ideálního stavu je v podstatě nemožné. Pro nás z toho však plyne, že překladatel dramatického textu by minimálně měl být (samozřejmě kromě znalostí jazykových a stylistických) obeznámen se základy a podstatou divadelní tvorby, měl by vědět, jakým způsobem je (a může být) dramatický text vystaven, na jakém principu je založena jeho dramaticčnost a jak se s takovým textem dále pracuje. Morávková dále uvádí: „Překladatel dramatu musí při práci brát zřetel na hereckou složku inscenace (...), měl by cílit

7 Lukeš, M.: *Umění dramatu*. Melantrich, Praha 1987, s. 21.

8 Zich, O.: *Estetika dramatického umění*. Panorama, Praha 1987, s. 75.

9 Levý, J.: *Umění překladu*. Panorama, Praha 1983, s. 52.

10 Zich, O.: *Estetika dramatického umění*. Panorama, Praha 1987, s. 76.

k maximální plastičnosti, srozumitelnosti a názornosti vyjádření.¹¹ My se přikláníme k jejímu názoru a domníváme se, že pouze za těchto podmínek může vzniknout hodnotný překlad dramatického textu, který bude vhodný nejen pro čtení, ale také jako podklad ke vzniku finálního divadelního artefaktu – inscenace.

LITERATURA

- Ferenčík, J.: Slovenská prekladateľská škola. In: Hrdlička, M. – Gromová, E. (eds.): *Antologie teorie uměleckého překladu*. Ostravská univerzita, Ostrava 2004, s. 112–115.
- Ilek, B.: Překlad jako zrcadlo stylu. In: Hrdlička, M. – Gromová, E. (eds.): *Antologie teorie uměleckého překladu*. Ostravská univerzita, Ostrava 2004, s. 179–190.
- Levý, J.: *Umění překladu*. Panorama, Praha 1983.
- Lukeš, M.: *Umění dramatu*. Melantrich, Praha 1987.
- Morávková, A.: Překlad dramatu. In: *Český překlad 1945–2003*, FFUK, Praha 2004.
- Mounin, G.: *Teoretické problémy překladu*. Karolinum, Praha 1999.
- Zich, O.: *Estetika dramatického umění*. Panorama, Praha 1987.

*Katedra slavistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<martina.palusova@gmail.com>*

11 Morávková, A.: Překlad dramatu. In: *Český překlad 1945 – 2003*, FFUK, Praha 2004, s. 51.

VARIA

S NADHLEDEM O APETITU ANEB ARNOŠT LUSTIG NAPOSLEDY V OLOMOUCI

LUBOMÍR MACHALA

Poslední pobyt Arnošta Lustiga v Olomouci se uskutečnil 18. 2. 2009, tedy téměř přesně dva roky před jeho skolem. Věhlasného spisovatele, scenáristu a profesora washingtonské univerzity jsem se chystal pozvat na besedu v rámci cyklu *Ex libris*, aniž bych tušil, že obdobný záměr, tedy uspořádat na univerzitě diskusní setkání s jednou z nejvýraznějších osobností české literatury druhé poloviny 20. století má také autorův olomoucký přítel MUDr. Oto Košta. Otův telefonát s nabídkou zprostředkování této akce jsem samozřejmě přivítal s nadšením, ale trvalo to (i v důsledku ataků zákeřné nemoci, která spisovatele už nějakou dobu obtěžovala) ještě poměrně dlouho, než jsme našeho hosta přivítali v 11. 44 na peróně olomouckého nádraží. Protože byl čas oběda, zašli jsme do blízké vyhlídkové restaurace *Apetit*, což se ukázalo jako ta nejlepší volba. Jednak Arnošt Lustig, kterého doprovázela ředitelka pražského Muzea Franze Kafky Markéta Mališová, uviděl Olomouc z nadsledu, jednak zde výborně vařili a tak se všemi silami zapojili do ukájení mistrova takřka bezhraničního apetitu. A jak se ukázalo, nejen chuť k jídlu se u Arnošta Lustiga vymykala obvyklým parametrům. Už cestou do restaurace spustil proud anekdot a humorných historek. Mnohé z nich, kdyby byly zaznamenány, mohly by posloužit jako velmi atraktivní alternativní dějiny české literatury a kultury. A vlastně nejen české, což plynulo z bohatství Lustigových známých a přátel, ale také z šíře jeho vzdělání. Svou erudici (a nadsled) spisovatel prokázal rovněž v jakémsi neplánovaném pandánu odpoleční přednášky dr. Mališové, věnované aktuálním osudům tvůrčího odkazu Lustigova kolegy Franze Kafky. Následovalo ubytování hostů na lektorské koleji ve Vančurově ulici, při němž se spisovatelova průvodkyně roztomile snažila zastřít zcela zjevnou skutečnost, že s Arnoštem Lustigem jsou si blízcí nejen při literárních disputacích. (Tento „bulvární“ detail si dovoluji zveřejnit jen proto, že o vztahu mezi ní a autorem už velmi otevřeně hovořila sama „poslední velká Lustigova láska“ s reportérkou Danou Emingerovou na stránkách *Mladé fronty Dnes*.) Konečně došlo na besedu, lavice a židle v aule nestačily, sedělo se i v křeslech pro akademické hodnostáře, ba i na zemi. Při psaní této vzpomínky jsem si tehdejší jedinečnou atmosféru oživil díky DVD, které z besedy pořídil kolega Martin Farkaš. To základní jsem si však pamatoval dobře: rozmlouvat veřejně s Arnoštem Lustigem nebylo vůbec jednoduché, nejraději by si sedl přímo mezi děvčata a vykládal jim pouze anekdoty. Zároveň to však byla nejen mimořádně zábavná, ale též inspirující a poučná rozprava. I během tohoto večera se totiž v Lustigovi prolínaly jeho dvě podstaty: spontánní hedonik, užívající si plnými hrstmi radosti života, a zodpovědný myslitel a mistr slova, který ve svých výpovědích podává alarmující svědectví o hrůzách, kterými si lidé navzájem životy ničí. O všem pak promlouval s evidentním zaujetím, chutí a nadsledem, který krom jiného dokládala jeho schopnost udržet téma repliky přes rozsáhlou spleť odboček či vsuvek a výpověď ukončit výraznou pointou.

Beseda i předlouhá autogramiáda skončily a opět se hlásí Lustigův apetit. Míříme tedy do Moravské restaurace a zde musím zas a znova žasnout: celodenní náročný program na tři- a osmdesátiletém vážně nemocném muži není znát, vybírá si opulentní večeri a gurmetskou konzumaci prokládá permanentním přívalem anekdot. Oto mu v obou směrech zdatně asistuje, nicméně komu patří obdiv a uznání přítomných žen, je naprosto jasné. Pak už jen pár společných kroků ke koleji, loučení s příslibem dalšího setkání. To jsme však už nestihli. Ani Arnošt Lustig nakonec 26. 2. 2011 neodolal nezřízenému apetitu přesahujícímu vše živé. Ale vzdoroval mu do poslední chvíle, obdivuhodně a s nadhledem ...

Arnošt Lustig a kniha

Arnošt Lustig a ženy

Arnošt Lustig, jídelní lístek a stylový moravský lačl

PRVNÍ ROČNÍK SYMPOZIA UMĚNÍ A KULTURY STŘEDNÍ EVROPY

ZUZANA ZEMANOVÁ

Polovina března na olomoucké filozofické fakultě patří již tradičně mezinárodní konferenci, pořádané katedrou bohemistiky FF UP a Ústavem pro českou literaturu AV ČR. Dosavadní cyklus Česká kultura a umění 20. století byl vloni po pěti ročnících úspěšně uzavřen a nyní se otevírá cyklus inovovaný pod názvem Umění a kultury střední Evropy. Snahou organizátorů bylo prohloubit interdisciplinární charakter sympozia, rozšířit jeho tematickou i metodologickou platformu a podnítit diskusi nad společnými problémy z různých badatelských pozic a přístupů, nejen filologických, ale také kulturologických či uměnovědných. Tematické vymezení „Cizinec – vyhnanec – přistěhovalec“ získalo velkou odezvu a sympozia ve dnech 15.–17. března 2011 se nakonec zúčastnilo na sedmdesát přednášejících z naší republiky, Slovenska, Polska, Slovinska a dalších zemí. Setkání bylo finančně zajištěno grantem Bohemistika – obor pro 3. tisíciletí.

Po slavnostním zahájení v aule filozofické fakulty přednesla prof. Helena Kosková úvodní příspěvek Století exilu, poté následovala vystoupení Lenky Řezníkové, Tomáše Kubíčka a Joanny Czaplinské. Odpoledne se k bloku referátů v aule otevřela také druhá paralelní sekce v komornějším prostředí zasedacího sálu FF UP. Některé příspěvky se k problému identifikace s prostředím, exulantství a nucené či dobrovolné migrace vyjadřovaly spíše obecněji, jiné jej reflektovaly konkrétně již ve spojení s jednotlivými autory a uměleckými díly. Sergej Skovvid z moskevské univerzity promluvil o tématu českých přistěhovalců na severním Kavkaze v našem romantickém básnictví, Marta Součková se zabývala zobrazením cizinců v polistopadové slovenské próze, opavský bohemista Libor Martinek zkoumal dílo řeckých imigrantů v Československu. První den konference byl uzavřen ve večerních hodinách v atriu Uměleckého centra UP. Neformální setkání u číše vína všem zúčastněným zpříjemnilo vystoupení vsetínských cimbálových kapel Muzyga Harafica, jejíž repertoár, skládající se z písní moravských, slovenských, maďarských či rumunských, podtrhl střeoevropský ráz celého sympozia.

Obsahově pestré příspěvky zazněly i druhý a třetí den konání konference. Referující pojali téma cizince rozličnými způsoby, v rovině doslovné i metaforické, s orientací na osobnost a osudy autora, dílo samotné i kontext jeho vzniku. Své zastoupení mezi přednášejícími měla i olomoucká bohemistika. Jan Schneider vystoupil s úvahou na téma Hrabal a Němci, Radek Malý pojednal o vztahu Paula Célana k českým zemím, Karla Strnadová představila pojem vnitřního exilu u Egona Hostovského a Jana Vrajobá pohovořila o kritickém přijetí románu Jiřího Weila Moskva-hranice. Čtvrteční odpolední blok a současně i celou konferenci zakončil prof. Lubomír Machala vyhlášením tématu dalšího sympozia, které proběhne opět v březnu 2012 a bude se zabývat různými podobami kritiky a polemiky.

Zahajovací slovo Lubomíra Machalý

Úvodní příspěvek přednesla Helena Kosková

Zájem posluchačů o jednání byl až nečekaně velký

Muzyga Harafica s internacionálním repertoárem

RESUMÉ

RESUMÉ

NEW TESTAMENT FROM KLEMENTINUM, WORK ON THE BORDER OF THE SECOND BIBLICAL TRANSLATION

HANA KREISINGEROVÁ

The paper deals with biblical text of the first half of the 15th century called the Clementina New Testament. It presents a description and the first surveys of the text for its integration among the Bibles of the second biblical translation, which took place in connection with the forthcoming electronic edition of this work.

POTENTIAL CONTRIBUTION OF THE CZECH EDITION OF THE OLDEST BIBLE TRANSLATION TO THE OLD CZECH LEXICOGRAPHY

MARKÉTA PYTLÍKOVÁ

The aim of this article was to show how a critical edition of an Old Czech text can help to better understand some particular Old Czech words. Three hapax legomena (*věvač, tek, občiriti*), preserved only in the oldest Czech Bible translation, were presented which contemporary historical dictionaries interpreted inaccurately. Thanks to the critical edition *Staročeská bible drážďanská a olomoucká* it was possible to rethink those three words again in a context and reveal their correct meaning.

OLD CZECH LICOMĚRNIČSTVO, SPEKLOST AND ZDRYCHTÁNIE IN THE LATIN-CZECH DICTIONARY OF DEADLY SINS

KATEŘINA VOLEKOVÁ

The article focuses on the Old Czech words in Latin-Czech dictionaries of deadly sins from the 14th and 15th centuries. Three groups of abstract nouns are discussed: expressions based on the tradition of Czech translation (*licoměrníctvo*), polysemic expressions with metaphorical meaning (*speklost*) and hapax legomena (*zdrychtáníe*).

ON THE POSITION OF OBLIGATORY DIRECTIONAL VERBAL MODIFICATION
“FROM WHERE” IN A SENTENCE OF THE CZECH OF CENTRAL PERIOD

KATEŘINA RYSOVÁ

This paper describes word-order trends of obligatory verbal modifications, expressing “direction from where” with regard to the position of facultative verbal modifications (in particular temporal and modal) and the position of the predicative verb in Middle Czech.

ON THE PLACE OF THE KRALICE NEW TESTAMENT OF 1601 IN THE
BRETHREN TRADITION

ROBERT DITTMANN

The article attempts to specify the position of the Kralice New Testament of 1601 within the system of the biblical tradition of the Unity of Brethren.

OCCURRENCE OF CONJUNCTIONS IN THE TEXT OF *ZATRACENĚJA A SPASEŇJA*

PETER KARPINSKÝ

In the paper the author deals with analysis of historical text *ZatracenĚja a Spaseňja* (1846) concerning on the analyses of conjunctions **a** a **že** present in this text. The period characterization of conjunctions is based on work by Ľudovít Štúr *Náuka reči slovenskej* (1846). The occurrence and function of these conjunctions is compared with contemporary definition, comprehension and position in texts.

TOWARDS SELECTED ASPECTS OF LATIN-OLD CHURCH SLAVONIC CARD
INDEX CATALOG OF V. TKADLČÍK'S ARCHIVAL ESTATE

MICHAELA MARTINKOVÁ

This article is dedicated to Latin-Old Church Slavonic card index from the estate of a prominent Czech paleoslovenist Vojtěch Tkadlčík. In the first part of the article I go back to the beginning of my research and present the given material. Then I report on the progress of my research, the chosen methodological procedure and the partial results of research. Finally, I briefly touch upon the issue of the Latin and Old Church Slavonic lexicography.

NOTES ON GLOTTALISATION PHENOMENA IN SLOVAK

LUBOMÍR RENDÁR

This paper presents a basic evidence of the Slovak glottalisation. First, we characterize glottalisation as a term known only from foreign linguistic literature and then the concrete phenomena, which we include under glottalisation – voiceless glottal plosive, glottal stop, fricative and fringe phonation. The glottalisation phenomena are subjected to a brief characteristics and is accompanied by visual demonstrations in the form of oscilograms.

QUALITATIVE MODULATION OF SPEECH

LUCIA VAŠOVÁ

This article is about personal characteristics in speech. It overwrites changing of voice in everyone's speech production since birth till late old age and also (and mainly) changes in speech production and perception influenced by mood and temperament. As was found in Slovak linguistics, we think about power, time and tone modulation of speech and sometimes also about qualitative modulation. The last one is mostly only mentioned, not described. Our aim was to find out, what is hidden behind term "qualitative production". Second aim was to define types of voices to make complete summarization of voices.

MORPHOLOGICAL ADAPTATION OF LOAN ANTHROPNYMS

ELIŠKA MÜHLDOŘOVÁ, LUCIE VALÁŠKOVÁ

The paper is a brief summary of undergraduate works which dealt with the issue of integration of foreign origin propria with different endings in the Czech declinational system. The primary source of linguistic data used for research were records of newspaper texts in SYN2006PUB corpus.

SPELLING AND MORPHOLOGICAL ADAPTATIONS OF FRENCH DOUBLE PERSONAL NAMES IN CZECH

LUCIE LONÍKOVÁ

The article deals with French double personal names in the Czech environment. The first section provides information about spelling, identifying and integrating gender of these anthroponyms into the Czech declinational system, the second section presents the results of research and subsequent conclusions.

SEMANTIC IMPLICATIONS OF ELISION OF REFLEXIVE CLITICS IN THE PROCESS OF DEVERBATIVE TRANSFORMATION

MARTIN JANEČKA

This paper deals with the problems of nominalization in Czech, especially when are elided the reflexive clitics *se*, *si* and how it can influence the meaning. With the help of theoretical framework of generative grammar (Chomsky's minimalism) we can show, how the structure in gradually defined steps is formed, but we could not say, why it happens in so few cases we found.

MEDIOPASSIVE AND COMPOSITIONAL APPROACH TO AGENT

ANDREA HUDOUSKOVÁ

The paper puts forth a generative analysis of the mediopassive and the reflexive verbal form (RVF). It is claimed that syntactic and semantic characteristics of these constructions may be accounted for on the assumption that semantic roles are understood as clusters of elementary semantic features.

THE PROBLEM OF IMPLIED MEANING EXPRESSION OF VERBAL PREDICATE

RENATA ŽILÁKOVÁ

The paper deals with a group of verbal predicates which have an object (or adverbial) position implied in their meaning. The author describes cases where it is possible (necessary or inappropriate) to explicitly express the implied meaning using an explicated instrument. She tries to define this group and put forward its internal structure. In defining the sub-groups she goes through an abstract level of various degrees of implicativity and a degree of valency of specific, explicitly expressed instrument to the verb predicate. The need of expressing the instrument can vary not only according to the desired meaning, but contextually too. For this reason, to determine the expected use of the explicated terms Czech National Corpus was used. There was also detected occurrence of explicit expressions of specific instruments in the instrumental case.

ON THE VALENCY OF LIGHT VERB CONSTRUCTIONS (WITH EXAMPLES FROM OLDER AND MODERN CZECH)

FRANTIŠEK MARTÍNEK

The paper deals with the valency frames of Czech light verb constructions which are hard to distinguish from other similar phrases by purely formal criteria only. It argues that there is

no particular frame of a verb-noun phrase which cannot be derived from valency of the verb and the abstract noun. It also raises objections to L. Kralčák's explanation of Slovak valency frames of light verb constructions. The diachronic approach is further used to analyze Modern Czech constructions with a unique valency frame of the verb and show their parallels with non-abstract nouns in older, but also archaic language. After all, the question how to represent the valency structure of light verb constructions remains open.

SUBJEKTIVNÍ SLOVOSLED V ČEŠTINĚ A RUŠTINĚ

NATALIA PROSOLENKO

Příspěvek popisuje společné a odlišné rysy subjektivního slovosledu v ruštině a češtině. V obou jazycích je použití subjektivního slovosledu motivováno záměrem mluvčího ke zdůraznění významového nebo emocionálního jádra a také pravidly textové výstavby určitých žánrů. V ruštině se subjektivní slovosled vyskytuje častěji než v češtině, což lze vysvětlit relativně větší volností pořádku slov.

SELECTED PROBLEMATIC ASPECTS OF THE CONNECTIVE DEVICES IN SEMANTIC ANNOTATION OF DISCOURSE RELATIONS IN PDT

PAVLÍNA JÍNOVÁ

The paper presents a brief introduction to the annotation of discourse semantic relations in the Prague Dependency Treebank and then discusses some problematic phenomena in the field of connective devices that indicate discourse semantic relations (unclear semantics, ambiguous impact etc.).

THE PROCESS OF STANDARDIZATION AND FUNCTIONING OF HYDRONYMS IN LANGUAGE COMMUNICATION

ANDREA GOÓTŠOVÁ

In the present paper we analyze the functioning of hydronyms in language communication in context of an official public and an unofficial private relations. Closer we explicate the process of standardization of hydronyms and on the basis of binary pairs and in diachronic and synchronic view we illustrate the specific examples of selected river-basins.

ACTUALNESS VERSUS TIMELESSNESS OF SLANG EXPRESSIONS IN SPEECH OF SLOVAK YOUTH

ZUZANA SEDLÁČKOVÁ

The paper focuses on the slang lexicon that is present in spontaneous speech manifestations of contemporary Slovak teenagers. On the basis of linguistic material from *Slovak Slang Dictionary* by B. Hochel (1993) we compare corpus of words derived from our own research. With this approach, we try to create a comparative basis to highlight the broader extralinguistic context of (cultural, social) factors that influence the formation and distribution of slang lexical systems. Based on research we can state about the prototypical Slovak teenage slang, both the quantitatively and qualitatively changing layer of slang terms (which arise as a response to the new cultural stimuli) versus the layer of passive slangisms. At the intersection of this imaginary boundary it was revealed the timeless and in the language of youth actively and long used expressions.

DERIVATIONAL ADAPTATION OF ANGLICISMS IN IT VOCABULARY

ANNA KADLECOVÁ

The article contributes to a description of the present state of adaptation of anglicisms in the Czech language of information technology, focusing mainly on the adaptation of word formation. It contains several specific examples of excerpted derivational paradigms but primarily it attempts to synthesize some regularities of observed adaptations.

I SEE THAT SOMETHING IS BOTHERING YOU... (EPISTEMIC QUANTIFIERS AND EVIDENTIAL QUALIFIERS IN SLOVAK LANGUAGE)

MARTINA IVANOVÁ

In theoretic frameworks epistemic evaluation is defined as an act including expression of attitude towards the validity of proposition. The epistemic scale reflects the gradient character of epistemic operators and can be specified as full certainty – high probability – medium probability – low probability – uncertainty. The evaluation process is based on evidential basis, which serves as source for speaker's attitude towards the validity of proposition degree. The corpus data prove that epistemic modality and evidentiality cannot be viewed as separated and unrelated categories. It can be manifested by the corpus research of the collocation setting of epistemic operators and the role of evidential operators participating on expressing the relations of epistemic modality.

SUBJECTIVE VERSUS OBJECTIVE IN COLOR NAMES FROM LINGUISTIC-CONTRASTIVE VIEW

JANKA ŠUCHOVÁ

In definition of basic colors in language, we proceed from some of the zones of color spectrum, which represent given terms according to the speaker. Therefore, it is possible to arrange colors into specific categories. Empiric data were in the meantime transformed into structures of terms and relations (confirmation of terms for colors, frequency values in corpus and dictionaries). These terms confirm names of basic colors and consequently create conceptual models of nomenclatures. Meanings of these nomenclatures of colors undergo not only societal, social and culture changes, but colors, as a phenomena, are mostly influenced by subjective perception and realization and consequent naming of them

SUBJECTIVISATION IN EXPRESSING POSSESSIVE RELATIONS

ALEXANDRA CHOMOVÁ

The paper focuses on the category possessivity understood in the broad sense. On the basis of interlinguistic comparison of possessive expressions in Slovak it deals with the issue of individualisation and subjectivisation and draws attention to the three lexical-semantic and pragmatic-communicative contradictions - generalisation and individualization of utterance with possessive member, subjectivity and objectivity of utterance and opposition of neutral and marked possessive construction.

EMPIRICAL RESEARCH ON THE IMPORTANCE OF VAGUE MEANING: VAGUE SCALAR MODIFIERS IN CZECH

RADEK OCELÁK

The article summarizes the empirical results of a bachelor's thesis dealing with the semantics of 6 vague scalar modifiers in contemporary Czech (*celkem, docela, poměrně, dost, hodně, velmi*).

“I” IN THE SUBJECT POSITION IN ORAL COMMUNICATION

ANNA GALISOVÁ

The paper deals with the issue of expressing “I” / “we” in the subject position in the sentence structures in Slovak. The author describes the forms of expression and the organization of lexical and morphological specificity. The paper also analyzes subject positions of agent, procesual, statual and their semantic subtypes.

NON-VERBAL COMMUNICATION AND THE CREDIBILITY OF SENDER

KATARZYNA LIBER

Article contains presentation of research on influence of nonverbal communication on reliability of person sending a message. The presentation brings detailed description of material used for research along with underlining evaluated behaviours, statistic calculations allowing definition of relation between evaluating respondents participating in research and nonverbal behaviours, which are being evaluated and, furthermore, analysis of results based on mathematical average of evaluations attained from form filled by respondents. Conclusions stated in this material were used as a starting point for the research of role of nonverbal communication in work of oral translator, nevertheless they have universal nature and can be as well applied in other researches of body language.

PRESENCE/ABSENCE OF SENDER AND RECEIVER IN THE COMMUNICATION OF THE 21ST CENTURY

TAMÁS TÖLGYESI

The author examines the chat language (CL) based on the texts he has created with his Czech friends in the last two years. The main objectives of the analysis are as follows: 1) orthography of the CL; 2) vocabulary of the CL, 2.1 expressive words and interjections, 2.2 loanwords, 2.3 clipped words and acronyms; 3) nonverbal communication in the CL; 4) comparison and play on words in the CL.

MR. A IS TALKING, MR. B IS LISTENING. ANALYSIS OF COMMUNICATION IN CARTOONS ON THE EXAMPLE OF THE WORK OF MANFRED LIMMROTH

VERONIKA OPLETALOVÁ

Expressing the communicative act is one of the characteristics of cartoon. By these cartoons we can distinguish three levels of communication: level of communication through a cartoon, level of shown communication and reference level. Analysis of concrete levels revealed interesting phenomena such as level fusion.

“I” AND “YOU” IN THE CZECH SIGN LANGUAGE (PATH TO UNDERSTANDING)

RADKA NOVÁKOVÁ

In the paper we try to present a small insight into the Czech Sign Language and on the material of indirect names of Czech Sign Language we focus on the question how Czech deaf (i.e. “I” of the Czech native users of sign language) conceptualise reality for different “you”:

on the one hand in intracultural communication (czech deaf community) and on the other in intercultural communication (in communication with members of the major culture). It is defined the nature of indirect naming in Czech Sign Language (among other things, in terms of cultural diversity and the specificity of indirect czech names) and their types are also outlined. This is then bring into the context of code switching/mixing and intercultural understanding mainly in the cases where “I” and “you” are distinguished not only linguistically (spoken language vs. sign language), but also culturally (major culture vs. czech deaf culture). It is emphasized the possibility of preventing misunderstanding between the representatives of deaf community and representatives of the major hearing Czechs.

IMITATION OF COMMUNICATION REGISTRY OF PHYSICIAN AND NURSE IN CHILDREN’S ROLE-PLAYING GAMES

STANISLAVA ZAJACOVÁ

The author presents possibilities and actual results of research of children’s passive knowledge of communication registers. She uses the technique of controlled improvisation, which includes imitation of role plays with puppets. On the basis of analysis of speeches of children in the age between 7 and 8 years she characterises the communication register of physician and nurse.

THE ISSUE OF DOCTOR ANAMNESTIC QUESTIONS PRACTICING IN TEACHING CZECH FOR FOREIGNERS

ŽANETA ŠLEMAROVÁ

In the opening section the author briefly describes the content of the subject Czech for foreigners at medical faculties. Listing general characteristics of the doctor-patient dialogue she puts greater stress on more details of the so-called ‘institutional dialogue’ with its asymmetrical features. She also differentiates between anamnestic and psychotherapeutical dialogues. Using medical references the author describes the structure and the chronological order of anamnestic-based dialogues with their most important patient-orientated questions. On the basis of the theoretical beginning the author deals with morphological analysis of the questions. She depicts the percentage of Czech cases in the questions (except vocative, which is omitted on purpose). Finally the author demonstrates helpful and necessary theoretical and practical interconnections in the university subject Czech for foreigners.

“I” AND “YOU” IN TEXTBOOKS OF CZECH FOR FOREIGNERS

PAVEL PEČENÝ

The paper deals with the ways in which students (beginners) in selected textbooks of Czech for foreigners familiar themselves with the roles of speaker and addressee and their functions. An attention is paid to informal and polite form with respect to the pragmatic aspects of communication. The research is based on the analysis and comparison of grammatical explanations, model dialogues and exercises.

FUNCTIONAL ASPECTS OF INSTRUCTIONAL TEXT

MARTINA VOHRALÍKOVÁ

The article focuses on the communicative (illocutionary) functions of Czech instruction manuals and their functions as a whole (assertive-prescriptive) and features of their component parts (description – assertive function, safety instructions – prescriptive function, workflow guidelines – assertively-prescriptive function).

CORRESPONDENCE AS A SOURCE OF LANGUAGE RESEARCH (ON THE MATERIAL OF BEDŘICH SMETANA’S CORRESPONDENCE)

LUCIE RYCHNOVSKÁ

The paper on the material of the private correspondence of Bedřich Smetana shows that though the letters belong to the manifestations made by writing, they can be characterized by typical spoken-language features – such as spontaneity, emotionality, contact and dialogical features. Therefore they may serve to study the language used for everyday communication.

JAPANESE – SUBJECTIVE LANGUAGE (¿)

JIŘÍ MATELA

The issue of subjectivity in the Japanese language has gained the attention of many Japanese linguists through the study of modality. This article introduces three different approaches to this topic and their common points. Y. Ikegami, M. Watanabe and S. Koike have been selected as representatives.

JAK DLOUHO ŽIJÍ ETNICKÉ STEREOTYPY? (NA ZÁKLADĚ MEMOÁRŮ FILIPPA VIGELA A SOUČASNÝCH ETNOLINGVISTICKÝCH STUDIÍ)

ANNA KRASILNIKOVA

Tento článek vznikl na základě memoárů, které napsal ve 40. letech 19. století Filipp Vigel, ruský úředník, sběratel a milovník divadla. Jeho memoáry prosluly subjektivními soudy, které se týkají nejen jednotlivých osob, ale dokonce celých společností, měst a národů. Na stránkách memoárů se objevují stereotypní úsudky, vytvořené na základě etnonyma. A právě výpovědi, obsahující etnický stereotyp, se staly předmětem analýzy. Článek je věnován třem nejfrekventovanějším etnickým stereotypům – portrétům Francouzů, Němců a Poláků – a snaží se odpovědět na následující otázky: v jaké míře se portréty cizích národů shodují s etnickými představami Vigelových současníků, s etnickými obrazy v současné jazykové praxi, a zda tyto portréty vycházejí z vlastní zkušenosti mluvčího.

JAKOBSON'S NOMOTHETIC SCIENCE OF LANGUAGE

VÍT GVOŽDIAK

The article attempts to present the basic features of one possible interpretation of the term *nomothetic science of language*. It is based on contextualization of several Jakobson's remarks on the status of linguistics among other sciences. Comparative method is trying to formulate a positive (and therefore problematic) theses that could describe the epithet *nomothetic* in this discourse.

SCLEROSIS MULTIPLEX AND SPEECH/LANGUAGE PROBLEMS: BASIC OVERVIEW

RADKA JULÍNKOVÁ, MAREK NAGY

The paper presents the results of the project, which was focused on gathering basic information about speech and language problems in multiple sclerosis (MS). This meta-essay briefly discusses the cognitive and language deficits in MS. Most of the work is devoted to the issue of naming.

THE MOTIVE OF PATH IN OLDER LITERATURE FOLK READING

DANA MAČUDOVÁ

In the book of popular reading *The Adventurous Story of Pierre of Provence and the Fair Maguelone*, the motive of a path has more functions. In the first place, it is the path as a space which has to be passed by the protagonists, then as a pilgrimage when it comes to the mee-

ting of a man and transcendence. There is also the path as a journey made for the purpose of gaining experience and praise. Every single type of path has its own purpose and it comes to the fulfilling of its goal at its end.

THE FORM OF THE FAUSTIAN MOTIVE IN SLOVAK ROMANTIC DRAMA

PETRA KELČÍKOVÁ

In the Romantic period, the authors quite often used fantastic motives in their works. The Faustian motive, which originally comes from the tragedy *Faust* by Goethe, was one of them. It is based on the Devil's influence on a man, who is being tempted by the Devil to commit a sin. The form of the Faustian motive in the Slovak Romantic drama differs strongly from the primary realization in Goethe's tragedy. It is connected with the ideological orientation of Slovak Romanticism (and also of Slovak drama), which considerably differs from German Romanticism. The article brings the analysis of the form of the Faustian motive in the dramas of the dramatists of the generation of Ľudovít Štúr (M. Dohnány, S. Ormis, V. Pauliny-Tóth, J. Grajchman, J. Podhradský) and the confrontation with its "protoform" in the tragedy *Faust*. Considering the results of the analysis, we can say that the Faustian motive in Slovak Romantic drama can be considered as anti-Faustian, because the hero of the Slovak drama resists the temptation of the evil spirit (contrary to Faust) and the Evil is punished in a due manner. Apparently, the authors found the inspiration in biblical symbolism (the first sin and its consequences for people), which is related to the Christian morality and thinking.

"ALL MY STORIES HAVE A FORM THAT I SEEK IN VAIN THE FIBRE THAT THESEUS HELD" (THE DISPUTE OVER THE EUROPEAN VALUES IN PRISON VERSES BY JOSEPH KOSTOHRYZ)

MICHAELA LETÁKOVÁ

In the present paper we analyze the prison poem collections by Kostohryz *Jednorožec mizí* and *Prísny obraz*. We deal with the struggle for freedom of creative imagination despite the pressure of ideology, the lyrical subject and its styles, the concept of traditional values and the principle of internalization.

„...GAWĘDKA CAŁĄ NASZĄ ROZRYWKĄ W CHWILACH WOLNYCH OD ZATRUDNIEŃ.“ INTERAKCE ODESÍLATELE A ADRESÁTA V DÍLE *PAMIŁTKI JPANA SEWERYNA SOPLICY CZEŚNIKA PARNAWSKIEGO* HENRYKA RZEWUSKÉHO

MONIKA MACIEJEWSKA

V literatuře se setkáváme s několika druhy vztahů mezi autorem a příjemcem. Článek na základě díla *Pamiłtki JPana Seweryna Soplicy cześnika parnawskiego* H. Rzewuskiego popisuje, jak se autor (chápaný jako Já) a příjemce (Ty) prezentují v natolik specifickém literárním žánru jakým je polská gawęda.

THE SPECIFICS OF TRANSLATING DRAMATIC TEXTS (SEVERAL THESES ON THE ISSUE OF TRANSLATION NOT ONLY OF CONTEMPORARY RUSSIAN DRAMAS)

MARTINA PÁLUŠOVÁ

The paper is focused on the translation of dramatic text, especially contemporary Russian dramas. It addresses the dual nature of the dramatic text, its reception, communicative focus and pragmatic aspect. Finally, it also deals with a translator of dramatic text in the creative process.

BOHEMICA OLOMUCENSIA 2 – PHILOLOGICA JUVENILIA

3. ročník, 2011

REDAKCE: Lubomír Machala (šéfredaktor), Božena Bednaříková (zástupkyně šéfredaktora), Erik Gilk, Darina Hradilová, Vladimír P. Polách (technická redakce), Karla Strnadová (tajemnice)

REDAKTOR ČÍSLA: Vít Gvoždiak

TECHNICKÉ ZPRACOVÁNÍ: Vít Gvoždiak

Vydávání časopisu je finančně dotováno projektem Podpora excelence odborných a pedagogických publikačních výstupů FF UP a Ministerstvem kultury ČR.

Príspevky prošly dvojím anonymním recenzním řízením.

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
email: vup@upol.cz

Adresa redakce:
Katedra bohemistiky Filozofické fakulty UP v Olomouci
Křížkovského 10, 771 80 Olomouc
tel.: 585 633 180
email: tajemnik.kb@upol.cz

Olomouc 2011

MK ČR E 18600
ISSN 1803-876X

Cena: 150 Kč (včetně DPH)